

મજ્ઞ મોક્ષ મૂલર કૃત
ધર્મની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિવિષેનાં ભાષણ.

ગુજરાતીમાં

ભાષાન્તરકર્તા

બેહરામજી મેરવાનજી મલખારી

તથા

નવરોજી મંચેરજી મોબેદજીના.

સુધારીવધારી પ્રસિદ્ધકર્તા

બેહરામજી મેરવાનજી મલખારી

મુ' બ ઈ :

ફોર્ટ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

નાં. ૧ સો, માખલા બિસડિંગ.

મુ'બઈ : સન ૧૮૮૧. સંવત ૧૯૩૮.

[સર્વાધિકાર સ્વાધીન રાખ્યાછે.]

PROFESSOR MAX MÜLLER'S
HIBBERT LECTURES
ON
THE ORIGIN AND GROWTH
OF
RELIGION.

TRANSLATED INTO GUJARATI
BY
BEHRAMJI M. MALABARI
AND
NAVROJI M. MOBEDJINA.

EDITED AND PUBLISHED, WITH SUPPLEMENTARY CHAPTERS,
BY
BEHRAMJI M. MALABARI.

Bombay:
PRINTED AT THE "FORT PRINTING PRESS."

1881.

[All Rights Reserved.]

મહારાજાધિરાજ મહારાજ જામશ્રી વિભાજી,

સંસ્થાન નવાનગરના અધિપતિ.

શ્રી કાઠિયાવાડના મારા પ્રવાસમાં આપ મહારાજ તરફથી મારે બહુ ઉત્તેજક સત્કાર થયો હતો. મહાવિદ્વાન “મોક્ષમૂલરભટ્ટ”નાં આ અનુપમ ભાષણનું ભાષાન્તર કરવાનો ઉદ્દેશ પણ મને પેહેલાં આપનાજ સંસ્થાનમાં થયો હતો; અને એ શુભ કાર્ય ઉપાડી લેવાની આપે અપેક્ષા કરીલી હતી—એ સઘળાંનું આ સમયે સ્મરણ થાયછે. એવા ગ્રંથ વાંચવા-વંચાવવાનો આપનો તો પેહેલાંથી નિયમ છે. આપના પૂજ્ય માતૃશ્રીના વિયોગ અને એવાં બીજા કારણથી આ અવ્યાસ હાલ આપને અનુકૂળ લાગે એમ છે.

માટે આ લઘુ ગ્રંથ આપને અર્પણ કર્યોછે તેનો અંગીકાર કરી આપ મહારાજ સેવકનું પ્રયોજન પાવન કરશો.

ઈશ્વર આપના મનનું સમાધાન કરે; આપની ઔદાર્ય આશા સફળ કરે; અને વિજયી વિક્તોરિયાના સામ્રાજ્યને પ્રતાપે અને સુદ્ધ મંત્રી સમાજના આગ્રહથી પ્રજાની સંપત્તિનો વિસ્તાર વધતો રહો !

આપનો આજ્ઞાકૃત

પ્રસિદ્ધકર્તા.

મુલ્ય, ૧૮૮૧.

To

HIS HIGHNESS

VIBHAJEE, JAM SAHIB OF NAWANAGAR.

MAY IT PLEASE YOUR HIGHNESS,

I received a most encouraging welcome from your Highness during my travels in Kattywar. It was in your Highness's territory that the idea first suggested itself to me of translating these incomparable Lectures of Professor Max Müller. I am now reminded of this and of your Highness's desire to see the work taken in hand. Your Highness is accustomed to read such works and to have them read. Such studies are likely to prove congenial to your Highness just now owing to separation from your venerable Mother and such other causes.

Therefore, I beg your Highness to sanctify my labours by accepting this little work dedicated to you. May God restore you to peace and realise your generous expectations! May the extent of your people's prosperity be ever increasing under the protection of the universal sway of the Queen-Empress and the endeavours of an enlightened ministry.

THE PUBLISHER.

પ્રસ્તાવના.

—૦૦—

ત્રણ વરસની વાતઉપર મેં મારા ઇંગરેજી પુસ્તકની કેટલીક પ્રત લંડનવાળી પરીપકારી બાઇ, મિસ મેનીંગની મારફતે ત્યાંના થોડાક પ્રમુખ પુસ્તકોપર માકલી, તેમાં એક મહાવિદ્વાન માકસ મઅલરઉપર. એ નાની ભેટ માકલવાને મારે કાંઈ કારણ સરખું નહોતું ; અને તેના સ્વીકાર કરવાને તેમને અવકાશ હોય એમ પણ નહોતું. તોપણ ધણાખરાં સદ-ગૃહસ્થોતરકથી થોડાંક સપ્તવારિયાંમાં ઉત્તર ફરીવળ્યા. એ સંઘળા પત્રોમાં માકસ મઅલરના શુભ ઉપદેશથી મને બહુજ સંતાપ થયો, અને તે ઉપર આજસુધી હું અમલ કરતો આંખો છું:—“આપણે ઇંગરેજીમાં ગદ્ય લખિયે કે પદ્ય ; પણ એટલું તો કદી ભુલવું નહિ કે આપણા દેશની ઉત્તમ સેવા કરવી હોય તો તેના સારતમ વિચારો દર્શાવવાથીજ કરાશે.” ગુરૂના ઉપદેશનું એ તાત્પર્ય. ઉપલા પત્રોએડે કેટલાક વિદ્વાનોએ મારેમટે પોતાનાં પુસ્તકો માકળ્યાં—તેમાં પ્રતાપી ઉદયમ ગ્લાડ-સ્તનના નિબંધો, અર્લ આફ શાફ્ટસબરીનાં ભાષણો, અને વિશેષ કરી માકસ મઅલરનાં હિખર્ત લેકચર્સ, ઉપયોગી લાગ્યાં. આ તેજસ્વી ભાષણોવિષે મેં ધણીવાર સાંભળ્યું હતું. એ ભાષણો કેવાં હશે તેની જાણે મને કાંઈક સહજ કલ્પના થઈ હતી. વાંચ્યાથી તો હું ધારતો તે કરતાં પણ વધારે ચિત્તવેધક લાગ્યાં. માકસ મઅલરના ધણા મત મારા અનુકૂળ સમભાવને હરી લે તવા—મહાપ્રતાપી આર્યપ્રજાવિષે એમના પ્રૌઢ વિચાર, સકલગુણ સંસ્કૃતવિષે એમના સુભાષિત અભિપ્રાય, એ પ્રજા તથા એ ભાષાના અનેક પરાક્રમવિષે એમના આનંદમિશ્રિત આશ્ચર્યના ઉભરા, એ સંઘળાનું સ્મરણ થતાંજ મારે મન લીન થઈગયું. એવા મહાભારત વિષય આ જગત્વિષે થોડાજ સમજવા; અને એવા વિષયનું વિવરણ કરનાર મહાપુરૂષ પણ થોડાજ. દુનિયામાં વિદ્વાનોતો બહુ પડ્યા છે. આપણા ભરતખંડમાંએ તેમની સંખ્યા કાંઈ થોડી નથી. યૂર-પના વિદ્વાનોની તો ગણનાએ કેમ થઈ શકે ? તેમની વિદ્વતાના મહત્ત્વને કોણ

પોહિંચી શકે ? તેમના કુશળ આગ્રહની આપણામાં તો અટકળ કરવાની પશુ સંકેત ન મળે. તોપણ આ સઘળી વિદ્વાતાના સંચયમાં ધણુંકરી ઈશ્વરી અંશની ખૂટ રહી જાય છે. માકસ મઅલરની જુદી તેના વિસ્તારથી કે તેના ગાંભીર્યથી તો એટલીબધી પ્રદીપ્ત થયેલી ન કેહેવાય, પણ તેમાં જે જીવંત દૈવત છે તેથી કરી. સઘળા વિદ્વાનો દૈવિક જ્ઞાનના ભંડારો તો ખરા. પણ માકસ મઅલર ભકત તો જેવા અખૂટ ભંડારો તેવા અખૂટ દાતા પણ છે. તેઓ પોતે સમજી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ ખીજને સમજાવી શકે છે. એ વિરલ ગુણ એમની જુદીનું પરિબળ છે. આ વિશ્વના અદ્રશ્ય પણ સર્વદર્શી આત્મા—તેનું જ્ઞાન મનુષ્ય આત્માને કેમ મળ્યું, એ સિદ્ધાંત જે જુદીને સફળ થયો તેમાં મનુષ્યકરતા કાંઈક અધિક દૈવત હોયું જોઈયે.

એવા એવા તરંગ, માકસ મઅલરનું પુસ્તક વાંચતાં, મારા મનમાં ઉછળવા લાગ્યા. ઉપકારના આવેશમાં કર્તાને એક પત્ર લખી પુછ્યું; કે તમારાં ભાષણો, જેની યુરપમાં એટલીબધી પ્રશંસા થઈ, તે મજસરખા અભ્યાસી કદાપી થોડાં ધણાં સમજી શકે; પણ જે લાખો આર્યપુત્રો પરબાધાનો અભ્યાસ આદરતાજ નથી તેમને તો એ ભાષણો અગમ્ય શાસ્ત્ર જેવાંજ કે ? કર્તાએ પ્રેમયુક્ત ઉત્તર વાળતાં જણાવ્યું:—“એ ભાષણ રચતાં મારા ઇંગ્રેજ શ્રોતાજનકરતાં તમારા સ્વદેશી વાંચનાર તેવિષે શું કહેશે તેના વિચારમાં હું વધારે હતો—” “એતું સંસ્કૃતમાં ભાષાન્તર થયેલું જોવાને મને બહુ અભિલાષા છે.” મેં મારા મિત્રમંડળમાં એ વાત ચર્ચા જોઈ; પણ કોઈએ ખીડું ઝડપ્યું નહિ. ત્યારે મેં ફરી પુછ્યું—“સંસ્કૃત તો માફ કરશો, પણ હાલ ગુજરાતીમાં હોય તો કેમ ?” “એ પણ ઠીક છે; તમારાં કામવિષે મને અત્યંત કાળજી રહેશે. મને આશા છે કે તમને સઘળી રીતે આશ્રય મળશે. મને ભરોસો છે કે સરકાર પણ તમને સહાય કરશે,” ઇલાદી લખી, કર્તાએ સત્વર તેમ કરવાના મને સર્વાધિકાર આપ્યાં. એમની આતુરતાથી ઉમંગ પામી મેં પણ મારા મનમાં ગાંઠ વાળી કે તનમનધન અર્પી આ કામ પાર પાડવું. ગુજરાતી તો કરવું; પણ મને એમ કરી સંસ્કૃત ભાષાન્તરનીએ પેરવી કરવી; એમ વિચારતાં મરેઠી, બંગાળી, હિંદી અને તામીલ ભાષાન્તરવિષે પણ ધ્યાન થયો.

આ સઘળું મારાસરખા વિદ્યાર્થીને એક સાહસ જેવું લાગ્યું. પણ નિજમન વિચાર કર્યો કે આ અલ્પ આયુષ્યનો એક ભાગ આવા શુભ કાર્યને અર્પણ કરવા સમાન પુણ્ય, જીવડા, કશું નથી. હાલ તો મનની આશા મનમાં રાખી ગુજરાતી ભાષાન્તરની ગોઠવણપાછળ મર્યો. માટી ખૂદ અવકાશ અને જ્ઞાનની હતી. આથી કેટલીક વારતા બહુ મુશ્વણ થઈ. આરંભમાંજ કામ ધણું વિકટ લાગ્યું. સખાણુ લેઈ બેસવા ગમેલું નહિ. એ ક્યારે થઈ રહેશે?—એવા બચભિત વિકલ્પ થવા લાગ્યા. ફરી વિચાર કરતાં એ કામ કોઈ ખીજને સોંપવા ઇચ્છા થઈ—દામ, આપી ભાષાન્તર કરાવી, પછી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવું. પણ એવડી સંપતિ કોની પાસે? સારું ભાગ્યે એ વાત મારા મિત્ર, ભાઈ નવરોજી મંચરજી માણેદળના ને કરી. તેઓએ ધીરજ મળે એવા માર્ગ દેખાડ્યા. બંને મળી નક્કી કર્યું કે ભાષાન્તર કરી કોઈ માસિક ચોપાનિયામાં છપાવવાં—પછી પૈસાની જોગવાઈ થાય તો પ્રસ્તકદ્વારે પ્રસિદ્ધ કરવાં. ભાઈ નવરોજી પેહલાં જ ભાષણો લેઈ બેઠા. હવે માસિક ચોપાનિયાની જોળ કરવા નિકળ્યા. એમાં કાંઈ જોતજનજોડું દેખાયું નહિ. એક મિત્રે સર્વથી માટી આશા એ આપી કે તમારા ભાષાન્તરમાંથી પ્રસન્ન પડતા છુટ્ટા છવાયા ઉતારા છાપતા જઈશું. આ વાત અમારે મળે કેમ ઉતરે? હવે તો પ્રજા માત્રને સ્વરણે જવું એમ નિશ્ચય કર્યો. મુંબઈની પ્રજા એવાં કામ પાછળ આત્રી પડતી નથી; તોપણ મને પોતાને અભિમાન હતું કે જે પ્રજાએ મારાસરખાના અંગેને આશ્રય આપ્યો હતા, તેઓ માફસ મઅલરના આ પ્રધાન પ્રસ્તકનો અનાદર કરશે નહિ. એમ ધારી પેહલાં એ વાત કેટલાક સુમ ઇંગ્રેજ મિત્રોને કહી. મિં મારતિન જીડ, મિં ઉઅર્ડસવર્થ, મિં બર્ડેડ, મિં કેન્ડી, મિં મેકનાટન, મિં ગિપ્સ, આદિ વિદ્વાનોએ એ કામ જોષાડી લેવાની બલામણુ કરી. ધન્ય અમારા પારસી અને હિંદુ બંધુઓ ને કે થોડાજ માસમાં પૈસાની રેલછેલ થઈગઈ. છપામણુ બંધામણુ તો સહજ નિકળી આવ્યું. હવે જીવમાં જીવ આવ્યા, અને ઉમંગથી કામ આરંભ્યું.

પણ થોડીજ વારમાં શાસ્ત્રીબાવાના બંધ વિચાર અસંપાણી ગરીબડો ગુજરાતીમાં ઉતારતાં ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારવી પડી. બંને ભાષાન્તર-કર્તા સરખા વિદ્વાન! ધણીવાર કર્તાના વિચાર તેની તેજસ્વી વાણીને

લીધે સમજીતો જાણ્યે; પણ અનુભવવિના યુજરાતીમાં એવા વિચારને ચોગ્ય આક્ષરે આપી દર્શાવવાની શક્તિજ ક્યાંથી? વાણીની એવડી પ્રસાદીજ નહિ. ચોતે સમજાયે; પણ વાંચનાર—સાધારણ બુદ્ધિના વાંચનાર—એકજ વાર વાંચી સમજે એવી ભાષાદ્વારાએ આ વિચારો દ્વારવા એ બહુજ કઠિણ થઇ પડ્યું. એકેક વાક્યઉપર બધે અને ત્રણ ત્રણ કલાક વાંકાવળી વિમાસણ કરવી પડી. શબ્દકોશમાં જોઇયે તો વારંવાર ભુલા પડિયે! શબ્દના અર્થ આપવાને બદલે તેમાં તો ઘણીવાર અનર્થ કરેલા માલમ પડે. એક શબ્દને માટે લખે:—“એક જાતનું ફુલ છે”; બીજા માટે “એવું એક ફળ આવે છે.” ત્રીજા માટે અરધા ગજનો નકામો ખુલાસો. ઘણાખરા શબ્દ શોધ્યા મળેજ નહિ! હવે કેમ કરવું? પણ આ પીડા ટળી નહિ એટલામાં ખીજી આવી બીની રહી. ભાષાન્તર કરતાં શાસ્ત્રનું માન જોઇયે—ધર્મશાસ્ત્ર અને ભાષાશાસ્ત્ર બંનેનું. અમારે તો બંને જોડે આદિ વેર. આ સમયે મારા પરમ મિત્ર મનસુખરામ સૂર્ય-રામજી દેમરણ થયું. આ સુઝ વેદાન્તી અમારા શ્રમના છેલા આશ્રમ થયા. અહિયાં અમારા મનનું સમાધાન થયું. પુસ્તકનો વિષય મન-સુખરામભાઈના મનમાં તો રમી રહેલો. તોપણ ઘણી ઘણી વાતે એમને બહુ પગળ્યા છે. અમારા શિષ્યચુરભાવનો લાભ લઇ દિવસે તેમજ રાત્રિ સમયે, ખેસતાં ઉઠતાં જમ ફાળું તેમ, એ ક્ષાંત રનેહીને પકડ્યાકર્યા. ચાર ભાષણ ઉકલાવતાં મનસુખરામભાઈને ચોસઠવાર પકડ્યા હશે. આ વાત લક્ષમાં લેતાં, પુસ્તકના ઘણાખરા ગુણ ભાઈ મનસુખરામને પ્રતાપે સમજવા; દોષ સઘળા અમારા. થોડી સૂચનાસારે અમારા વિદ્વાન મિત્ર રા. રા. કાશીનાથ ત્રિવેદી તીર્થંગ, તથા રા. રા. મણિલાલ નચુલાલ દ્વિવેદી ને આભારી છિયે; તેમજ મૂળગ્રંથકર્તાએ પણ કૃપા કરી ઘણાક શબ્દ વિષે ખુલાસા કર્યાં છે તે માટે તેમનો આ અવસરે માનસંહત ઉપકાર માનિયે છિયે.

પુસ્તક વાંચી જોતાં, તેમાં બહુ દૂષણ રહી ગયાં છે એવું સ્પષ્ટ દેખાયે છે. એના કારણોમાં મુખ્ય એકે એ કામનો પાયો ચાર હાથે રચાયો છે; અને તેને પૂર્ણ કરતાં, ચાર શું, પણ આઠ, કે સોળ હાથ કહે તો ચાલે. આજ કારણથી એકાકારતા (uniformity) પણ બરાબર સચ-

(૫)

વાધ નથી. જોડણીમાં પણ કાંઈક અશુદ્ધિ કે વિચિત્રતા જાણશે. જેમ માનસ-એ શબ્દને મનુષ્યનો બને તેટલો થોડો અપભ્રંશ કરવાનો હેતુ હોતો. કેટલીક વાર ભાષા સાધારણ પારસીથી વાંચી શકાય એમ કરવાજતાં, અને યુજરાતી છાપાકળાની સામગ્રી હજી સંપૂર્ણ નહિ હોવાથી, પણ દૂષણો દેખાશે. એ સધળાં કરતાં ભાષા—બનતાં સુધી સરળ અને એકજ વાર વાંચવે સમજાય એવી કરવાના સધળા ચત્તણતાં—કેટલીકવાર કઠિણ અને કઠોર લાગશે. પણ એ સધળાં દૂષણો દર્શાવતાં કારીગરને કપડો આપતાં પેહેલાં પરીક્ષક કારીગરના સાધનને ધ્યાનમાં લેશે તો સારૂં. મારે પોતાને મન સર્વથી મોટું દૂષણ તો એ કે ભાષા અ-યુજરાતી લાગે. એમ ન થાય તેની યોગ્ય સંભાળ તો લીધી છે; પરીક્ષક જોશે કે એમાંના ઘણાખરા દોષ કેવળ અનિવાર્ય છે. ખરૂં છે કે કોઈ વિદ્વાનને હાથે આ કામ વધારે સારૂં થાત; પણ તેવા કોઈ શાધ્યા મળ્યા નહિ. અને મળતે તો તે અમારા જેવા આગૃહ અને અમારા જેવા અ-યુજરાતી તો ભાગ્યેજ વાપરતે. અમારે તો એ પ્રિય કર્મ (labour of love) હતું—બાકુતી લખનારને તેવું ન હોય.

ભાષા કઠિણ લાગે તો વાંચનાર જોશે કે ધર્મ અને શાસ્ત્રને લગતી ભાષા એવી બહુ સરળ નહિ થવાની. જે વિચારને માટે યુજરાતીમાં શબ્દજ ન મળે તેને માટે સંસ્કૃત માતાકને ગયાવિના છુટકોજ નહિ. અને કેટલીકવાર તો અનાર્ય વિચારને માટે નવાજ શબ્દનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે. પુસ્તક અમે એમ કરી વાંચવાયોગ્ય કરતાં આપું વરસ વહિ ગયું; અકેક પાનાઉપર અઠવાડિયાં વીતી ગયાં; અકેક શબ્દને માટે વિદ્વાન મિત્રોને વિનવવા પડ્યા. માકસ મઅલરખાવાના કામપાછળ રડતલું પાણી કરવું પડ્યું છે.

માકસ મઅલર તો, રાસ્તે જોડૂતારના સુખ અને રસિક તંત્રીના કેહેવા પ્રમાણે, ઋષિજેવા છે. ખરે! આપણા અવતારવિષેનો જે મોટો ભેદ છે તેને એમની-ત્રીષ દૃષ્ટિયે જાણે વીંધી નાખ્યો છે. એમના વિચાર દેવદત્ત લાગે છે, પછી તેમાં સાલ્ય કેટલું છે તે તો પ્રત્યેક પરીક્ષકે જાણે જોવાનું છે. કેટલાક મહાવિદ્વાનો એમના વિચાર સ્વીકારતા નથીજ. તોપણ એમનો વાણી પ્રાસાદિક છે એ વાત તો એમના શત્રુ

પણ ના પાડી શકતા નથી. એમના વચનામૃતનો કાંઈક પ્રસાદ આર્ય પ્રજાને પ્રાપ્ત થાય એ મારો મૂળ હેતુ. આ વિષયમાં કર્ત્તાની શુદ્ધિ તો તેજસ્વી સૂર્યજેવી છે : બાધાન્તરકર્ત્તાની શક્તિ આંખા દીવાસમાન છે. વાણીના વિસ્તારમાં કર્ત્તા તો વિશાળ સાગરસરખા છે : બાધાન્તરકર્ત્તા એક નાના દૂપજેવા છે. માફક મઝ્ઝલરના વિચાર અને તેની વાણીને શુન્દરાતીમાં ઉતારવાં એ તો મહાસાગરના આપાર વિસ્તારને એક સાંકડી પાડીમાં વહીજવાસરખું છે. આ કામ એક પ્રકારનું મિથ્યાભિમાન છે—અને જો તે પ્રજાને કશા ઉપયોગમાં ન આવે તો મારા સાહસ માટે મને શાસન થયું કેહેવાશે. આખો પ્રયત્ન મારે મન જાણે એક કાષિરાય પોતાના વિચાર એક બાળકને મોઢું પ્રકટ કરતા હોય એવા છે.

ગમે તેમ હો—આ યત્નથી મેં તો કાંઈ પૂણ્યપ્રાપ્તિ કરી હોય એમ મને અભિમાન આવે છે. આ લઘુ ગ્રંથ, અને એની પાછળ જે સંસ્કૃત, મરેઠી, હિંદી અને તામીલ બાધાન્તરો મારા હસ્તક બહાર પડશે, એ મારે મન એક પ્રકારનું સમર્પણ છે. મનુષ્ય માત્રને કાંઈ લોભ તો છેજ ; મારા લોભ માંનો આ એક છે. જો આ બાધાન્તરથી કોઈ ચિત્તભ્રમ આર્યજનને સંસારના સંતાપવચે કાંઈક શાંતિ મળશે—તેના પ્રતાપી પૂવજોના પરાક્રમનું તેને કાંઈ સ્મરણ થશે—અને આ બાહ્ય વિસ્વાત્માનું અવલોકન કરતાં તેના અંતરાત્માને તે સમજી શકશે—છેલે, પરમાત્મા જે સર્વોત્તમ સત્ છે, જે અનાદિ, અનંત, અમર છે, જેની આંખના પલકારામાં આ વિશ્વનો સઘળો વિસ્તાર વ્યાપી રહ્યો છે—તે પરમાર્ત્ત પરમાત્માને પિછાનવાનું જો આ અદ્ય યત્નથી મારા કોઈ આર્યબંધુને સાધન મળશે ; અને (મારા મૂળ હેતુ પ્રમાણે) જે અનુપમ આર્યજરમને મનુષ્ય ઇતિહાસના અમલકારોમાંના સુખ્ય બે, આર્યધર્મ અને આર્યભાષા, એ બંનેને પોતાનું આખું આયુષ્ય અર્પણ કર્યું છે, તે મહાપ્રતાપી મુનિ માફક મઝ્ઝલરના અનુભવનો કાંઈક સ્પર્શ મારા સ્વદેશી ભાષાઓને થશે,—તો મારા પવિત્ર આશયને હું પોહોંચ્યો એમ માનીશ.

બેહરમજી મેરવાનજી મલખારી.

તા. ૩૧ મી દીસેમ્બર ૧૮૮૧.

(૭)

ધર્મ.

—૦૦—

ધર્મ (Religion) એટલે શું? કોઇપણ વિષયસંબંધી વાક્ય અથવા વર્તણૂકો, તે વિષય તેમજ તે વાદના સંબંધમાં જે જે પરિભાષા (Terms) વાપરવામાં આવે તેના અર્થ બંને પક્ષે સ્વીકારવાના હોય. આજે તો અવશ્ય છે. ત્યારે હવે ધર્મ એટલે શું? ધર્મ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તપાસતાં, તેનો મૂળ અર્થ, જે કોઇનું ધારણ—ઉદ્ધાર કરે તે—પડતાં ન ટેકા આવે તે. ધર્મને માટે ઇંગ્લેન્ડમાં Religion શબ્દ છે, તે લાતીન Religio, Religere, એટલે બાંધવું, એકઠું કરવું, વિચારવું, મનન કરવું, ઇત્યાદી ઉપરથી નિકળ્યો છે. ધર્મ (Religion)ના એ મૂળ અર્થ થયા. પણ એ અર્થને આજે એ શબ્દની વ્યાખ્યાસાથે ભિન્નતા આવ્યા એ તો કાળદોષ કહેવાય. કોઇપણ શબ્દ ધણીવાર પોતાને મૂળઅર્થે રહેતો નથી. જેમ મનુષ્યમંડળમાં સુધારા વધારા (પછી કહો કુધારા યિગાડા) નો સ્વાભાવિક પ્રવાહ છે, તેમજ શબ્દમંડળમાં પણ જાણવું. તોપણ ધર્મ એટલે પેહેલાં ધરનાર, અને પછી પડતાંને હાથઆપનાર એ બેવચે કાંઈ અગમ્ય ભેદ નથી. એથી પણ વધારે સમજશકાય તેવો ભેદ Religionના હાલના અર્થમાં અને Religere=વિચારવું, એમાં છે. ધારવું, વિચારવું, મનન કરવું, અને માનવું, એ સઘળા એકજ માનસિક ક્રિયાના જુદા જુદા પ્રવાહ છે. ધારવું એ એક નાનકડું ખુણામાં પેહેતું નાળું હતું. વિચારવું એ એક ઉધરતી નદી થઈ. મનન કરવું અને માનવું એ બંને નદીના વધતા જતા વિસ્તાર; તેઓએ આગળવધતાં સાગર અને મહાસાગરનાં રૂપ લીધાં. પણ એ મહાસાગરનું મૂળ જુવો તો પેલું નાનકડું ખુણેપેહેતું નાળું. આ ક્રિયાને વિદ્વાનો પ્રસારણ (Development) કે પ્રકાશન (Evolution) કહે છે. કર્ત્તા એને પરિણામ એવું બહુ-અર્થી નામ આપે છે. ધર્મ શબ્દના મૂળઅર્થ તરફ નજર કર્યાપછી, હવે ધર્મ એ હાલ શું દર્શાવે છે તેનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે. ધર્મ જેવા અગાધ ભેદના ભંડારવિષે સઘળા મનુષ્ય એકજ વિચાર કરે, એ તો બનેજ નહિ. તોપણ જેઓ પોતાની બુદ્ધિ અને વિદ્વત્તાએ આપણાં માનને યોગ્ય થયા છે તેમાંના યોગ્ય એવિષે શું ધારે છે તે જાણ-

વાથી આપણો હેતુ કાંઈક સફળ થયો. ત્યારે એકંદરે લેતાં, ધર્મ એટલે મદ્દા (એકીન) પૂજા, નીતિ, આનંદ પ્રદર્શન (Extatic Vision) આશા કિંવા ભય, તર્ક (ગુમાન), અજ્ઞાત (Unknown) ને ઓળખવામાટે માણસને જે તૃષ્ણા થાય છે તે. આ બધા, અને એથીએ બહુવધારે ધર્મના અર્થ છે, અને તેમાં કોઈપણ બે વચ્ચે કાંઈક અર્થાંતર છેજ. કેટલીક પ્રજામાં ધર્મ જેવા કોઈ શબ્દજ નથી, તોપણ તે પ્રજા પેલા અજ્ઞાતની પૂજા તો કરેછેજ. જ્ઞાન સ્તુત્તર્ત મિલ કહેતા કે દેવ અને ઇશ્વર એ બધાએ ફાકટના ફાંફાં છે; તોપણ એ બુદ્ધિનો બળિયો એક સ્ત્રીને દેવી બનાવી તેની છચોક પૂજા કરતા ! એને મન શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય તેજ પૂજાને પાત્ર; દેવદેવતા જેવું તો કશુંએ નહિ; ઇશ્વરખીશ્વર એ સહુ નામના ! તોપણ કેમ કહેવાય કે જ્ઞાન સ્તુત્તર્ત મિલ ધર્મ નહિમાનતો ? આપણે જાણિયે છીએ કે એને પણ એક ધર્મ હતોજ. એ પણ ધર્મ નહિતો શું ? બ્રાહ્મણો દેવને માનેછે; બુદ્ધધર્મ દેવનો આનાદર કરેછે. શું તઉપરથી બુદ્ધલોકને ધર્મ નથી એમ કહેવાય ? ખરું જોતાં, ધર્મવિનાનો તો કરાડમાં એકપણ મનુષ્ય નહિ હશે. શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિથી પ્રદીપ થયેલા અને શાસ્ત્ર માત્રમાં નિપૂણ એવા પુરુષ જે આનંદ શક્તિનું મનન કરેછે, તે ધર્મ; તેમજ એક બુદ્ધિહીણ અને અભણ જંગલી, જેની સ્થિતિ વાનરથી ચઢતી નથી, તે જે પથ્થરના કકડાની પૂજા કરેછે, તે પણ ધર્મજ છે.

કાન્ત નામનો જર્મન અર્થશાસ્ત્રી કહેછે કે ધર્મ એટલે માત્ર નીતિ; જે મનુષ્ય પોતાના આચારવ્યવહારને ઇશ્વરાચાર કરી સમજેછે તે ધર્મ માને છે. (આ મત આપણા ધણાપ્રજા પારસી સુધારાવાળાને બેસતો આવેછે.)

વળી ફિરો નામનો બીજો વિદ્વાન એથી વિરુદ્ધ મત આપેછે. તે કહેછે કે ધર્મ છે તે કાંઈ વ્યવહારિક કામમાટે નથી; શુદ્ધ સુનીતિ એ આપણા અર્થ માટે બસ છે; બાકી ધર્મ એ તો અજ્ઞાની કિંવા બિગડી ગયેલા પ્રજામંડળને છાજે. (આ વાત આપણા હાલના વૈષ્ણવ બંધુઓને ગળે ઉતરશે નહિ). ફિરો કહેછે કે ધર્મ એટલે જ્ઞાન (વેદાંતિયો, જ્ય બોલો !) આ બે વિદ્વાનોમાંજ મતભેદનો આશા પડી ચુક્યા. ત્યારે હવે ખરે કાણુ ! કાન્ત કે ફિરો ? કર્તી કહેછે બંને ખરા પણ અને

(૯)

એટા પણ નો પ્રત્યેક પક્ષવાળો કહે કે ધર્મ હું કહું છું તેવા હોવા જોઈયે, તો ઠીક; ધર્મ તે સુનોતિ; સુનીતિને ઈશ્વરામા સમજવી એ ધર્મ; એમજ હોયું તો જોઈયે; પણ એમ નથી એટલું યાદ રાખવું.

શિલયરમેકર નામનો ખીનો પ્રખ્યાત વિદ્વાન કહે છે કે ધર્મ એટલે પૂર્ણ પરાધીનતા. તેમાં ખીનો વિદ્વાન (ફાઈરબ્રાક) ઉમેરો કરી કહે છે કે પરાધીનતાનોડે લોભ પણ જોઈયે. અર્થાત, માણસ પોતાનું તનમન, સુખ્યત્વે કરી મન જે શક્તિને તે માને છે તેને આધીન રાખે છે; તેમજ પૂજન્યવહારમાં તે માત્ર સ્વાર્થ શોધે છે. ઈશ્વર સ્તુતિ કર્યાપછી લાગણી તે દાન માગવા પડે છે; પૂજ કરવાનો અર્થ એજ કે કાંઈ લાભ થાય. એ પણ ખરુંજ છે !

પણ હેગલ નામનો ખીનો વિદ્વાન ટેલ કરતાં લખે છે કે નો શિલયરમેકર કહે છે તેમ ધર્મ એટલે પૂર્ણ પરાધીનતા, તો પછી આખી દુનિયામાં આનસમાન ધર્મિજ કોઈ નમજે ; કારણ, કુતરો નેટલો પોતાના ધણીને આધીન છે તેટલો આધીન કયો માણસ પોતાના દેવને હશે ? પણ ના, હેગલ કહે છે, ધર્મ એટલે પૂર્ણ પરાધીનતા નહિ, પણ સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા. ધર્મ તે કાંઈ પરતંત્રતા નહિ, પણ સ્વતંત્રતા. આ બે વિદ્વાનોના મતમાં કેવડો તોડો ભેદ ! તોપણ બંનેનું કહેવું તો વાજખીજ છે.

ફાઈરબ્રાક અને કોન્ટ લખી ગયા છે કે માણસ મનુષ્ય સ્વભાવથી કાંઈ ઉંચાને સમજી શકવાનો નહિ. ત્યારે ધર્મ એટલેતો મનુષ્યમાત્રની પૂજ; એકેક મનુષ્યની નહિ, પણ આખા મનુષ્યવર્ગની. તે બેને મનથી મનુષ્યત્વની સમજી (The genius of humanity) એ યાત્રિક અને દેવ બંને. ફાઈરબ્રાક આગળ વધી કહે છે કે અહંભાવ (self-love) વિના ધર્મ નહિ હોય. એમ પણ છેજ.

હરદર કહે છે કે મનુષ્ય સ્વભાવની ઐજ કેળવણીનું મૂળ ધર્મ સંબંધી દંતકથામાં છે; તો ફાઈરબ્રાક કહે છે કે ધર્મ એ મૂળ રોગ છે; માણસનું રોગીષ્ટ અંતર તેના ધર્મનું, અરે તેની સમજી વિપત્તિનું મૂળ છે. હિરો-ક્લેતસ કહીગયો છે કે ધર્મ એ એક રોગ છે, નો કે તે પવિત્ર રોગ છે !

શિલર કહીજાય છે કે હું તો કોઈ ધર્મ કચ્છલ રાખતો નથી; અને

તે મારા ધર્મનેજ લીધે ! એટલે, જે ખરી ધર્મ સમજે તેને જૈનિક ધર્મ સ્વીકારવામાં માલ નથી. એ પણ ખરું જો તો.

એક કહે છે કે માણસના અંતઃકરણની યુક્ત પ્રાર્થના તે ધર્મ ખીન્નો પુછે છે તેથી શું વળ્યું ? કાંઈ ક્રિયાકર્મ તો જોઈયે ? તેવિનાનો ધર્મ કેવો ? ત્રીજો કહે છે એ બંને વાત ખોટી છે—અંતઃકરણની યુક્ત પ્રાર્થના કહો, કે બહારનાં ક્રિયાકર્મ કહો—એતો માત્ર વહેમ છે, ધર્મ તો નહિ.

હવે ધર્મની વ્યાખ્યા શાધતાં આપણે યાચ્યા. અને કશુંએ નકરી તો થયું નહિ. ખરી વાત એ છે કે ધર્મ એટલે શું એ પ્રશ્ન પુછવા સરખો નથી, અને એનો એકજ ઉત્તર મળ્યોએ નથી અને મળશે પણ નહિ. ધર્મ એટલે આ, પેલું અને બધુંએ—ધર્મ એટલે આએ નહિ, પેલું-એ નહિ, અને કશુંએ નહિ ! વાંચનાર પુછશે કે ત્યારે આટલી બધી પંચાતી શીદને કરી ? એ કાંઈ પંચાતી નહોત; એ તો પંચમતી વિચાર એકદા કયા છે. એમાં બહુ શિખવાનું અને સમજવાનું છે હા ! ધર્મ એટલે શું એતો બહુજ વિકટ પ્રશ્ન છે. પણ નિજધર્મ કે અંતરધર્મ (Subjective Religion, Faith) ના આપણા કર્તા જે અર્થ કરે છે તે જાણવા જોઈયે. અંતર-ધર્મ એટલે મનુષ્ય માત્રમાં જે એવી સંભાવ્ય શક્તિ (Potential Energy) છે કે જેથી અનંતને સમજી શકાય, તે શક્તિ. મને લાગે છે કે ખરા ધર્મની આ સર્વથી સ્પષ્ટ અને સમજી શકાય એવી વ્યાખ્યા છે.

હવે એ સંભાવ્ય શક્તિ અને એના અર્થવિષે વિચાર કર્યો. એમ કરતાં ધર્મનો ખ્યાલ કેમ ઉભો થયો તે જાણાશે. સઘળા પક્ષવાળા વિદ્વાન્ આટલું તો સ્વીકારશે કે માણસને ઇન્દ્રિય (Sense) અને બુદ્ધિ (Reason) છે; અને એજ પોતપોતાની ક્રિયા કરી જાય છે. વળી સઘળાને એટલું પણ સ્વીકારવું પડશે કે ઇન્દ્રિય છે તે સદૃશ (આપણી સાથે જન્મેલી) છે. અને બુદ્ધિ તેણે પ્રસારણ છે; તેથી ઇન્દ્રિય જે ક્રિયા કરે છે તેના ફળને સાધન કરી બુદ્ધિ ક્રિયા કરે છે. ખીજી રીતે બે.લતાં, આપણે કાંઈ જોઈયે છિયે કે સાંભળિયે છિયે, તે ક્રિયાનો પાસ આપણા મનઉપર પડે છે; તેથી હવે આપણે જોયેલી કે સાંભળેલી વસ્તુ અનુભવિયે છીએ. પેહેલી ક્રિયાના ફળને ભાસના (percept) કહિયે ખીજી ક્રિયાના ફળને ભાવના (concept) કહિયે. ખીજીને પેહેલીનો પરિણામ કહેતાં ચાલે.

પણ એ તો અંતવાનું વસ્તુની વાત થઈ; અનંતનું કેમ ? કહી કહે છે કે દિવાં એક ત્રીજો ગુણ ત્રીજી ક્રિયા કરે છે. એ ત્રીજો ગુણ શ્રદ્ધા અથવા અંતરધર્મ (Subjective Religion) અને એ ત્રીજી ક્રિયા તે અનંતને પિછાનવાની શક્તિ. એ ક્રિયાનું ફળ તે સર્વોત્તમ પરિણામ છે. પેહેલાં, ઇન્દ્રિયી કોઈ અંતવાનું વસ્તુની આપણને જાણ થાય છે, પછી બુદ્ધિને બળે તેને અનુભવી તે અંતવાનું વસ્તુનું કદવાંતર કરતાં શિખ્યેછિયે; અને ત્રીજી અને છેલ્લીવાર—એ બે ક્રિયા થયાપછી, બંનેના આશ્રય અને સમ્મતીથી, શ્રદ્ધાનેલીધે, અંતવાનું ઉપરથી અનંતનો વિચાર કરવા શિખ્યેછિયે. ૧. ઇન્દ્રિ, ૨, બુદ્ધિ, ૩, શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા એ કાંઈ નહિ પણ ઇન્દ્રિ અને બુદ્ધિ એનો પડવ થયેલો ગુણ છે—અથવા તેને માત્ર પેહેલા સહજ કરણ (સાધન) ની જુદી કહો તો તેમ.

એ અંતર ધર્મ (કે શ્રદ્ધા) કેહેવા વિલક્ષણ ભેદ છે ! એ ભેદ માણસથી કેમ સમજાય ? કહી કહે છે કે એમાં ભેદ છે તો ખરો, પણ વિલક્ષણ શેનો ? એમાં નવાઈ જેવું કાંઈ નથી. ભેદ તો સહજામાં છે. એ શ્રદ્ધાકરતાં બુદ્ધિમાં કે ઇન્દ્રિમાં થોડો ભેદ છે ? આંખે જોઈયે છિયે અને કાને સાંભળ્યે છિયે, એ કેમ અને શાથી અને શામાટે, એ ભેદ કેવા ભયંકર છે ? એ ક્રિયા કેમ બને છે તે તો સર્વ ભેદમાં મોટો ભેદ છે તોપણ એ ભેદવિષે કોણ વિચાર કરવા બેસે છે ? એ તો રોજનું લાગુ પડે—વળી આંખ છે તો જોઈયેછિયે અને કાન છે તો સાંભળ્યેછિયે—તેમાં નવાઈ કેવી ? સહુ સ્વાભાવિકજ છે તો ! આવા વિચાર કરી મન મનાવવું પડે છે. અને જ્યારે એમજ છે, ત્યારે ધર્મમાન, (શ્રદ્ધા) જે ઇન્દ્રિમાન અને બુદ્ધિમાનનો માત્ર પરિણામ છે, તે મસ મોટો ભેદ છે એમ કહી વિસ્મય પામવાથી શું વળ્યું ? ધણાક વિદ્વાનો બુદ્ધિ છે તે ઇન્દ્રિનો પરિણામ છે એ વાત સ્વીકારે છે, તોપણ તેમને એ બુદ્ધિ ગુણ સમજાય નહિ એવા લાગે છે ! જો બુદ્ધિ (વિચારવાની શક્તિ) ને નિયમિત રીતે વાપરિયે તો તે ઇન્દ્રિજોડે નિકટના સંબંધમાંજ રહેશે. નહિ તો તે હાથમ રહેનાર નહિ. તેમજ શ્રદ્ધા કે ધર્મમાનવિષે પણ સમજવું.

હવે અંતવાનું અને અનંત એટલે શું તે જોઈયે. અંતવાનું વસ્તુ તે એવી કે જે ઇન્દ્રિમાનથી પારખી શકાય કે બુદ્ધિમાનથી ગણી

શકાય. તે માટે અનંત ઐશ્વર્ય અંતર્યામીનું એમ નહિ સમજવું પણ અંતર્યામીનું. આ અગત્યનો ભેદ કદી ભુલવો ન જોઇયે. શબ્દના એ કસ અર્થ સ્વીકાર્યા પેહલાં આવા મોટા વિષય કદિયે સમજાશે નહિ.

જેઓ એમ કહે છે કે ધર્મ જોવું કશું છેજ નહિ અને હોવું પણ ન જોઇયે તેઓનો મુખ્ય વાદ એ છે કે આપણામાં ઇન્દ્રિયાન અને બુદ્ધિ-માન પોતપોતાની ક્રિયા કર્યાં જાયછે ; અને એ બંનેથી મનુષ્યશક્તિ સધ-ળાં કાર્યને પુરી પડેછે ; તેમજ, એ બંનેને લીધે ધર્મમાન (અદ્વા) જેવા ગુણની મનુષ્યને કશી અગત્ય પણ નથી. અને વળી ઇન્દ્રિયાન અને બુદ્ધિમાન એ બેથીજ મનુષ્યને ધર્મમાન જેવા ગુણ મળવાનો કશો સંભવ પણ નથી. એના ઉત્તરમાં કૃત્તા કહે છે કે તમારાજ વચન સ્વીકારી હું સિદ્ધ કરી આપીશકે જે ઇન્દ્રિ પોતાની ક્રિયા કરતીરહે અને તેને આ-ધારે બુદ્ધિ પોતાની ક્રિયા કરતીરહે, તો એ બંને ક્રિયાના પરિણામ દા-ખલ શ્રદ્ધાને આવવાનો સંભવ છે એટલુંજ નહિ, પણ એ શ્રદ્ધા આપ-ણને અવશ્ય થઇ પડશે !—જો ઇન્દ્રિયાન અને બુદ્ધિમાન આપણામાં છે, તો ધર્મમાન હોવુંજ જોઇયે ; હોવાવિના રહેજ નહિ, તમારે જોઇયે એમ અટકાવોને. ધર્મમાન (અદ્વા) જેવી કોઈ શક્તિ મનુષ્યમાં છે એવું સિદ્ધ કરવાને આપણને એકજ વાતની અગત્ય છે—તે ઇન્દ્રિયાન, જેને માટે આપણી સામેવાળ્યા પોતેજ હા કહે છે. ઇન્દ્રિયાન મળ્યું તો ધર્મ-માન પોતાની મેળેજ આવશે—બીજું પેહલાનું પરિણામ છે. એ ધર્મમા-નનું મૂળ શોધતાં કોઈ નવી શક્તિ કે છુપા ભેદની કશી જરૂર નથી. તે-મજ કાંઈ શ્રુતિ (પ્રકટિકરણ) ની પણ જરૂર નથી. ઇન્દ્રિયાન મળ્યું કે માત્ર ઇતિહાસનેજ આધારે ધર્મમાન સિદ્ધ થશે.

આગળ વધતાં ગુરુરાય કહેવા માગેછે કે મનુષ્યમાં ધર્મની કાંઈ જુદી પ્રેરણા નથી—અથવા ધર્મ કાંઈ એક મનુષ્ય કે એક પ્રજાને ઇશ્વરે સધળો તાજો અને તૈયાર કરેલો, ઉંચકીને આપી દીધો ન હોય, કે લા-ભાઈ આ ધર્મ. ધર્મ તો માત્ર ઇન્દ્રિ અને બુદ્ધિની ક્રિયાનો પરિણામ છે. અને એ ગુણ અથવા માન આપણને શું શિખવે છે ? અંતવાન જે વિષે ઇન્દ્રિ અને બુદ્ધિ સમજાવવાને પૂર્ણ સામર્થ્યવાન છે, તે અંતવાનની

પેલીમર જે અનંત છે, તેને પિછાનવા શિખવે છે. એનું નામ ધર્મ ; એજ ધર્મનું મૂળ.

શું આપણે જાણ્યેછિયે, સાંભળ્યેછિયે, ઇત્યાદી, તે સઘળી વસ્તુ અનંતવાનું છે ? ના, નેત્રથી જુવો કે ઉપનેત્રથી, પણ કોઈ પણ અનંતવાનની પેલીમર કાંઈ અનંત છે. પ્રત્યેક બિંદુની પેલીમર અક બીજું બિંદુ છેજ. ખરે ! જોને આપણે હું અથવા અંત કરી કહિયે છિયે, તે શબ્દ અને તે કદપના પોતેજ દર્શાવેછે કે તે હું અથવા અંતની પેલીમર કાંઈ હુંવિનાનું કે અંતવિનાનું છેજ-નહિતા એ શબ્દ અને એ કદપના ક્યાંથી ?

તમે પુછશો કે મનુષ્યને તેની પાંચે ઇન્દ્રિયતી અંતવાન વસ્તુનું માન મળેછે, ત્યારે અનંતનું માન તે ક્યાંથી લાભ્યો ? પણ એમાં પુછવાજેવું શું છે ? જે ઇન્દ્રિયકે એને અંતવાનની જાણ થઈ, તેજ વેળા, તે તેને અનંતનું પણ જ્ઞાન કરેછે. પ્રત્યેક વસ્તુ, જેનો અંત હજી મને નથી જાણાતો એવું માનસ સમજે, તે વસ્તુ તેને મન અનંત. અને જો કે આ અનંતને જોતાંકરતાં આપણે કશાને ગણી, સરખાવી, માપી કે નામ આપી શકતા નથી, તોપણ અનંત સરખું કાંઈક છે એતો આપણે જાણ્યેછિયે. તે અનંત આપણે જાણ્યેછિયે એટલુંજ નહિ, પણ તે આપણને લાગેછે, કારણ આપણે બધી બાજુએ તેની અડોઅડ ઉભાછિયે. ખરું કહો તો આપણે અદૃશ્ય (જે અનંતનું બીજું નામ છે) ને જાણ્યેછિયે. તમે પુછશો, ભાઈ અદૃશ્ય (નહિ દેખાય તેવાં) ને જાણાય કેમ ? પણ એમ બને છે. તથાપિ, જો અદૃશ્ય ને જાણ્યેછિયે એમ બોલવું અયુક્તાભાસ (paradox) કે શબ્દશ્લેષ જેવું લાગે, તો કહોકે તે અદૃશ્ય આપણી આંખમાં, કાનમાં આદિ, ડોકી ડોકી કહેછે કે, હો આ રહ્યો હું અદૃશ્ય. આંખ, કાનાદિ જે ધડીયે અંતવાન ને જુવેછે, સાંભળેછે ઇત્યાદી, તેજ ધડિયે તે અનંતને પણ જુવેછે, સાંભળે છે આદિ.

અને એટલુંજ નહિ. ધારો કે એક માણસ એક ઉંચા પર્વત ઉપર, કે એક વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં, કે એક દ્વિપઉપર ઉભો છે, જે દ્વિપ એક અપાર સમુદ્રની માંહે છે અને જોને માથે આસમાનનો ઘેરાવ ફરી વળ્યો

છે—અને નફી માનજો કે આવી જગ્યાએ ઉભા માણસને તે અનંતનું માન પેહલું થશે, પછી અંતવાનનું ! તેની કંટાળો આવે એવી એક-રંગી જીંદગીના ઝાંખાં ટિપકાંવાળા ચિત્ર (અંતવાનના અનુભવ) ની પાછળ જે પૂર્વગ વિસ્તાર છે, તે પેલા અનંત દર્શાવે છે. આનું નામ અનંત મોટો (The Infinitely Great).

હવાં અનંત નાના (The Infinitely Small) ની વાત. અનંત આ પણુને અંતવાનની પેલીમેર મળે છે એટલું જ નહિ, પણ અંતવાનની માંહે પણ મળે છે. એવી નાનામાં નાની વસ્તુ સૃષ્ટિમાં કોઈ નથી કે જે તેથી એ નાની નહિ થઈ શકે. આપણે જાણ્યે તો છિયે કે કાળો, ધોળો આદિ રંગ આવે છે. કાળો તે આ, અને ધોળો તે પેલા એ પણ આપણે સમજ્યે છિયે. પણ કાળાનો કાળાસ ઉતરતો ઉતરતો ક્યાં તે ધેરો થયો ; અને ધેરાનો ધેરાસ ઉતરતો ઉતરતો ક્યાં આગળ તે ધોળો થઈ ગયો ; એ વાત કોની આંખથી કે ક્યાં યંત્રથી જાણાયે ? જાત જાતના રંગ પણ કાંઈ પેહલાંથી ન હોતા. પેહલાં તો બે હશે. એ તો વધતાં વધતાં—એક માં ખીજો નાખ્યાથી, એકમાંથી ખીજો કહાડ્યાથી—આટલાખધા થયા. આટલું તો નફી, કે બહુ (આસમાની) રંગ જે આપણે આટલો સાધારણ જાણ્યે છિયે, તેવિષે વેદમાં કે અવસ્થામાં કે યુનાની ધર્મશાસ્ત્રમાં કશો શબ્દ પણ નથી—તો જે કે આસમાન તરફ તો એ પૂર્વ પ્રજ્ઞની નજર વગર યાકવે ટિક્યા કરતી ! હિયાં પણ ત્યારે પ્રસારણ (Development) અને પ્રકાશન (Evolution) ની વાત આવી.

ત્યારે હવે આપણને કેહેવામાં કશી અડચણ નહિ કે અનંતવિના અંતવાન ન હોય : અને આ અનંતની ભાવનામાં આપણને મનુષ્ય ધર્મના આખા ઐતિહાસિક પરિણામનું મૂળ મળી આવે છે.

છણી વાર આપણે સારા વિદ્વાનોને બોલતા સાંભળ્યે છિયે, કે અંતવાન યુદ્ધિ અનંત વસ્તુનો વિચાર કરી ન શકે; મોટે આપણાં ધર્મપુસ્તકઉપરજ આસ્થા રાખી મનમનાવવું એ ઠીક છે. પણ ખરે, આવા મત આપણા શાસ્ત્રને કે આપણી પોતાની યુદ્ધિને શાભા આપનાર નથી-શાધ કરવા જેવું ખીજું લાભકારી શું છે ?

(૧૫)

આપણા શોધમાં હવે આપણે આ આશયે આપ્યા કે મનુષ્યમાં જે ઇન્દ્રિયાન છે તેથી કરીનેજ ધર્મમાન તેને અવશ્ય છે; અને એ ધર્મમાન (કિંવા શ્રદ્ધા, એકીન) એટલે, અનંત, જે સધળા અંતવાનમાં અને તેની પેલીએ પ્રસરી રહ્યો છે, તે અનંતને પિછાનવાની સંભાવ્ય શકિત.

આ અનંતને આપણા પેહેલા વડીલાએ ધારવાએળે અંતવાનની પેહેલાં જોયોહયે. એ અનંત પેહેલાંતો તેમને પહાડ કે નદી કે ગાડમાં, સૂર્ય, વરસાદ, વિજળી કે ગર્જનામાં જણાયો હયે. તે અનંતનું તેમની પાસે કાંઈ નામ નહોતું. એ નામ આપતાંપેહેલાં તો તેઓએ તેને ગર્જના કરનાર, વરસાવનાર, પ્રકાશલાવનાર, આયુષ્ય લાવનાર, ધત્યાદી કરી કહ્યોહયે. પાછળથી તેની જોડે વધારેનિકટના સંબંધ પડવાથી, તેને કર્તા, રાજ્યકર્તા, આશ્રયદાતા, રાજા, પિતા, પતિ, અધિપતિ, દેવ, દેવાનુદેવ, કારણ, કારણુ, કારણુ; અને જેમ જેમ જોનાર અને અનુભવનારની બુદ્ધિ ખીલતી ગઈ, તેમ તેમ આગળવધી, તે અનંતને અવિનાશી, અમ્મત અને છેલ્લે અસોય એવાં નામ આપ્યાં.

આ સધળું શું દેખાડે છે? કે માણસમાં ઇન્દ્રિ, બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા નામના જે ગુણ છે, તેને આધારે એક પછી એક ક્રિયાદ્વારાએ તે અનંતને પિછાનવા શિખ્યો—જે અનંતને પિછાનવાની શકિત કાંઈ અકસ્માત નથી, પણ ઉત્તરોત્તર ક્રિયાઓના માત્ર પરિણામ છે : કે વિશ્વમાંજેમ સધળી વસ્તુ ઉગેછે અને વધેછે, તેમ ધર્મ પણ ઉગ્યોછે અને વધ્યોછે ; કે સર્વ પ્રજાના ધર્મનું મૂળતો એકજ—પેલા અનંતને પિછાનવાની તૃણા—પણ ધર્મની વૃદ્ધિ જુદી પ્રજામાં જુદી રીતે થઇ હતી. એ વૃદ્ધિ આર્યપ્રજા માં કેવી રીતે થઇ તે કર્તા પોતે આ પુસ્તકમાં સમજાવયે. આપણને જાણવું હતું તે જાણ્યું—કે ધર્મ છે, ધર્મ સંભવિત છે, ધર્મ અવશ્ય છે. કે એ ધર્મ એક કોમળ ખીજ (અનંતની ભાવના) માંથી કુટી, હજારો વરસ વૃદ્ધિ પામી, હાલ એક ભવ્ય વૃક્ષ થઇ ઉભો છે. એ સધળું કાંઈ—એક અણુચિત્તો બનાવ નથી. હજારે ધર્મ રચીકરી વેદકાળ પૂર્વના આર્ય-પિતાને, કે જગતપ્રસિદ્ધ જરથોસ્તર સ્થિતમાનને કે હજારત મુસાને પે-હેલવેહેલા આપ્યો—એ તો મનુષ્ય બુદ્ધિ રચેલી અતિશયોક્તિ છે એવું

(૧૬)

કર્તાના મનનું લક્ષણ બાગે છે. એ રચનાની પશુ અગત્ય હતી. અગત્ય વિના કશું બનતું નથી. માટે એ મહાસુખદ રચનાને તુચ્છકારી કહાડવી ન જોઈયે. એ રચનાને મનુષ્ય અવતાર અને મનુષ્યને ઉદ્ધાર ગણવો કે નહિ, એનાજ ઉપર આ ચોરથાસીના ફેરામાંથી મુક્ત થવાની આશા બાંધી બેસવું કે નહિ, અમારો ધર્મ ખરો અને તમારો ખોટો એવા અભિમાનથી મનુષ્ય બંધુત્વ તોડી નાખવું કે નહિ, એ પ્રશ્નો જીદાજ છે, અને તેનો વાંચનારે પોતાની જુદી અને પોતાના અનુભવ આધારે ઉત્તર વાળવાનો છે.

બેહેરામજી મેરવાનજી મલખારી.

(૧૭)

મોક્ષમૂલર મત સારાંશ.

— ૦૦ —

ભાષા તથા ધર્મનાં મૂળ અને વૃદ્ધિવિષે કર્તા અતિવિલક્ષણ વિચાર-
રચના રચેછે. એમનો મત વાસ્તવિક હોય કે નહિ એ વાંચનારે તપાસ-
વાનું છે. પણ એમના સુચુકત વિચારમાટે કોઈથી બાધ ન લેવાય.
આપણે જાણિયે છિયે કે એક વૃક્ષના બીજમાં તેની જીંદગીનું મૂળ
હોય છે; એ નાનકડાં બીજમાંથી મોટું ઝાડ થાયછે, અને તેઉપર ફળ
પાનાદિ ઉગેછે. આતો આપણે પોતાના અનુભવથી જાણિયે છિયે. વળી
સિદ્ધપદાર્થશાસ્ત્રથી આપણે એટલું પણ શિખ્યાછિયે, કે પદાર્થ માત્ર
પરમાણુ (atoms) ના બનેલા છે. તેજ પ્રમાણે, ગુરુરાજ કહેછે કે
ભાષા પણ આસરે ૪૦૦-૫૦૦ (કે પછી વધારે) ધાતુ કે મૂળતત્વની
બનેલી છે; એટલે મનુષ્ય માત્ર હાલ જે જે ભાષા વાપરેછે તે સ-
ઘળી, અને જે જે વિચાર દર્શાવવાને એ ભાષા કામ આવેછે તે
બંનેનાં મૂળ જોશો તો મુઠીભર નાના ધાતુ, જેમાંના પ્રત્યેક કોઈ
પૃથક વિચાર દર્શાવતો નહિ, પણ સામાન્ય એટલે એક વર્ગના ઘણા
ઘણા વિચાર દર્શાવતો. આ પ્રથમમૂળઉપર ભાષા માત્રનો પાયો
રચાયો છે. કર્તા ઇંગરેજ શબ્દ Man અને આપણા મનુષ્યનું
મૂળ મનુમાં કાઢાડેછે. મનુ એટલે વિચાર કરનાર. મનુષ્યજ વિ-
ચાર કરી શકેછે, પશુથી એમ થતું નથી. હિયાં આપણા કર્તા દાર-
વિન મતથી વિરૂદ્ધ જાયછે. મહાવિદ્વાન દારવિન કહેછે કે પશુ-
સ્થિતિમાંથી માનસ બન્યો—કે વાનર સુધરી મનુષ્ય થયો—એ મ-
તનું માકસ મમલરના મતથી ખંડણ થાયછે.

હવે ઉપલા ૪૦૦-૫૦૦ ધાતુ ક્યાંથી આવ્યા તેનેમાટે કર્તા
ધારેછે કે એતો મનુષ્ય જન્મથી લાવ્યોછે. પશુકરતાં મનુષ્યમાં
જે જન્મથી વધારે જાતિ ગુણછે તેમાંના એ પણ એક. આ ધાતુ-
આના ધીરે ધીરે, જેમ જેમ મનુષ્યવાણી વિસ્તાર પામતી ગઈ તેમ તેમ,
લોપ થતો ગયો. પ્રથમજ માત્ર તેની અગત્ય હતી.

વળી કર્તાના ધારવાપ્રમાણે સઘળી ભાષા એકજ મૂળમાંથી નિકળી હોય એ અસંભવિત નથી; કારણ કે આર્યન, તુરાની અને સેમીટિક એ ત્રણ મોટા વર્ગમાં પણ કેટલાક મૂળ ધાતુ તો સામાન્ય છે. ઉપલા ધાતુ પ્રથમ મનુ (વિચાર કરનાર) ના ઉપયોગમાં આવ્યા હશે; પણ એ ધાતુઉપરથી મહાન્ ભાષા—સંસ્કૃત, અંદ, હિન્દી, લાતિન, ઇત્યાદિ, યાદ થઈ, એ કેહવું કઠિણ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની ધાણીક અર્ધસચીન ભાષા ઉપલી મહાન્ ભાષામાંથી નિકળી છે; પણ તે મૂળભાષાના જન્મકાળની કશી નક્કી ખબર પડતી નથી.

જેમ ભાષાનાં મૂળ અને વૃદ્ધિવિષે કર્તા તર્ક ખાંધે તેમજ ધર્મવિષે પણ. ધર્મ માત્ર એક નાનકડા મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થયે છે—તે મૂળ પેલા અનંતને પિંછાનવાની મનુષ્યમાં જે સંભાવિક શક્તિ છે તે એવિષે આપણે વિસ્તારથી લખ્યું છે.

વાંચનારને જાણવું અગત્યનું છે કે પદાર્થપૂજા (Fetishism) એ ધર્મનું આદિ સ્વરૂપ છે એવા મતસામે કર્તા લંબાણથી વાઢ ચલાવે છે (જુવો એમનું પુસ્તક પૃષ્ઠ ૫૩ થી ૧૨૮ સુધી).

કર્તા પોતાનું નામ સંસ્કૃતમાં “મોક્ષ મૂલર ભટ્ટ” એમ લખે છે. આપણે તો એમને એમનાં મૂળ નામ “માકસમઅલર”થી જોલાવ્યે છિયે. “મોક્ષ મૂલર” એ સંસ્કૃત શબ્દરચનામાં સ્વાભાવિક લાગે છે, અને તેમાં સાદું ચાતુર્ય વાપરેલું દીસે છે. “મોક્ષ મૂલર” નો અર્થ જુવો તો—મોક્ષ કેહતાં આત્માનું છુટાપણું—અને મૂલર તેના મૂળમાં વસનાર—જાણે આપણા પ્રધાનંદ નામની નકલ કરી હોયને!

એ. એ. મ.

(૧૯)

જીવનચરિત્ર સાર.

— ૦૦ —

મહાવિદ્વાન મોકસ મચ્છલર સને ૧૮૧૩માં જરમનીના દેસએના ના-
મના શેહરમાં જન્મ્યા હતા. એમના પિતાનું નામ ઉલ્હેમ મચ્છલર. તેઓ
પ્રખ્યાત કવિ થઇ ગયાછે. એમની માતાતરફથી પણ એઓ સારા સં-
બંધ ધરાવેછે. મોકસ મચ્છલર અઘપણથીજ ઉદ્યોગી તથા અપણ હતા,
અને એમને ગાયનઉપર સ્વાભાવિક અભિરુચી હતી. સન ૧૮૪૩ માં, એ-
ટલે વીસ વરસને વયે, એમણે લીપઝીકની પાઠશાળામાં 'દાકતર આફ
ફિલોસોફી' નો પદવી સંપાદન કરી; અને ત્યાં હિબ્રી, અરબી, અને સં-
સ્કૃતનો અભ્યાસ આદ્યો. બીજે વરસે રોલિંગ અને બાપનાં બાપણ સાં-
ભળવા અને તે માટે આપણા યુવાન પંડિત જરમનીની રાજધાની ખર-
લિન ગયા. ખરલિનમાં એમને પ્રતાપી વિદ્વાન હુમબોલ્ડ તથા બીક નોડે
પરિચય પડ્યો, અને ત્યાંજ રૂકે નામના વિદ્વાન પાસે ફારસી બાષા
શિખવામાંડી.

સન ૧૮૪૫માં ફ્રાન્સની પાઠશાળાના પ્રખ્યાત શિક્ષાગુરુ યુજન
ખરનુકની કીર્તિ સાંભળી મોકસમચ્છલર પાટ્રીસ આબ્યા.ખરનુજે એમની
પ્રુદ્ધિ ઋણ સમજી લીધી, અને ઋગવેદસંહિતા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાને
એમને આગ્રહ કર્યો. આ કામ સિદ્ધ કરવાના હેતુથી મોકસ મચ્છલર
૧૮૪૬માં ઇંગ્લંડ આબ્યા. આબ્મોકેડે એવી પ્રોત્સાહન થઇ કે નામદાર
ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ખરચે ઋગવેદસંહિતા આકસર્ડમાં છપવી, અને
એ કામની દેખરેખ કરવા આપણા કર્તોએ આકસર્ડમાંજ નિવાસ કર્યો.
ઋગવેદ છાપવાનું મહાકર્મ ઇંગ્લંડસિવાય બીજા કોઇ દેશમાં થાય એમ
નહોતું. ધન્ય એવા વિદ્વાઉત્તેજક દેશને !

સન ૧૮૫૪ માં મોકસ મચ્છલર આકસર્ડની મહાન પાઠશાળામાં
આર્વાચીન યુરોપીયન બાષાના શિક્ષાગુરુ થયા. ૧૮૬૮ માં એ પાઠશાળાએ
કમ્પેરેટિવ ફિલોલોજી (Comparative Philology) નો ને નવો વર્ગ
રચાવ્યો તેના પાઠક થયા.

(૨૦)

આપણા કર્તાનો પેહલો ગ્રંથ, હિતોપદેશના ભાષાન્તરનો, ૧૮૪૦ માં પ્રસિદ્ધ થયો. ૧૮૪૩ માં એમણે કાળિદાસકૃત 'મધદૂત'નું જરમન ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યું ; તેમાં મૂળ સંસ્કૃત છંદ જરમન છંદમાં બહુજ ચતુરાધથી લેતાયાં. આથી એમની બુદ્ધિવિષે ભંચ મત બેઠો એટલુંજ નહિ, પણ સંસ્કૃત અને જરમન વચ્ચે કેટલો સંબંધ છે તે પણ જોવાને બની આબુ. સન ૧૮૫૯ માં 'પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ' એ નામનું પુસ્તક કર્તાએ રચી બહારપાડ્યું.

૧૮૬૧ માં એમણે "ભાષાશાસ્ત્રવિષેનાં ભાષણ" એવા નામનો ગ્રંથ આપ્યો. આ પુસ્તકમાળામાં નવ ભાષણ સમાયલાં છે. ૧૮૬૪ માં ખીજાં બાર ભાષણ પ્રસિદ્ધ કરી વિષય સમાપ્ત કરીયા. એ ગ્રંથની બહુ આદૃત નિકળી ચુકી છે ; તેમજ ફ્રેંચ, જરમન, ઇટાલિયન, રશિયન આદિ ભાષામાં એનાં ભાષાન્તર પણ થયાં છે. એસિવાય આપણા કર્તાએ ખીજાં ઘણાંક પુસ્તકો રચ્યાં છે જેવિષે આ લઘુ નિબંધમાં લખવા બનતું નથી.

માકસ મઅલરના જન્મારાતું સાર્થક કર્મ, મગવેદસંહિતા, તેનાં છ મોટાં પુસ્તક થયાંછે. એ છ વ્રંક ૧૮૪૯ થી ૧૮૭૫ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયા. આ રથૂવ પુસ્તક વિષે વિદ્વાન્ દાકતર માર્તિન હાઉગ લખી ગયા છે કે ૧૮૬૨માં પુના શેહરમાં ૭૦૦ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની એક સભા મળી એ પુસ્તક તપાસી ગયા, અને તે માતસો બ્રાહ્મણોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે અમારા હસ્તલિખિત ગ્રંથોકરતાં આ પુસ્તકનું મૂળ લખાણ વધારે સંપૂર્ણ છે ; એમ કહી તેઓએ આ નવા ગ્રંથને આધારે પોતાનું શાસ્ત્ર સુધારી લીધું !

એજ મગવેદસંહિતાના સંબંધમાં કર્તાએ થોડા વખતમાં Chips from a German Workshop નામનું ૨૦૦૦ મોટાં પૃષ્ઠનું પુસ્તક છપાવ્યું.

આવા અતાગ શ્રમનો વિચાર કરતાંજ સાધારણ વાંચનાર તો હાક થઈ જાય !

(૨૧)

હાલ ગુરુ “પૂર્વ દેશનાં ધર્મપુસ્તક” એવા નામના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં ગુતાયના છે. એમાં બ્રાહ્મણ, જુદ, જરથોસ્તી, સીનાઇ અને મહમદી ધર્મનાં પુસ્તકો આવી જાય છે. પ્રત્યેક પુસ્તક એક કે વધારે પ્રખ્યાત વિદ્વાન લખે છે, તેને માક્સ મઅલર સુધારી કરી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરે છે. આના ૨૪ થી વધુ ગ્રંથ થશે.

આપણે વાંચી ગયા કે મહાગુરુ માક્સ મઅલર એક કવિ પિતાના પુત્ર છે. એઓ પોતે પણ કવિ છે. કવિતાનાં આસ પુસ્તકો નથી લખ્યાં; પણ એમના પ્રત્યેક ગ્રંથ કે નિબંધમાં કવિત્વશક્તિની સુવાસના પ્રસરી રહી છે. ગમે એવા અગમ્ય વિષયવિષે વિવેચન કરતાં પણ એમની ભાષા સદા સરળ, સુશોભિત, અને કવિત્વઅમતકૃત્તિથી ભરપૂર લાગે છે. અને આવી સુધૃક્ત ભાષા બીજાઓ પેઠે, કાંઈ ન્યાય કે સત્યવિષેના પોતાના અમાનને ઠાંકવા માટે પોતે વાવરતા નથી. કર્ત્તાને સંવાદ કરવાની રચી નથી; કારણ એમની પ્રકૃતિ અત્યંત દયાશીળ અને અનિષેધક છે. એઓ કહે છે કે ગમે એવો ધર્મ હોય તેમાં કાંઈપણ સત્યનો અંશતો છેજ. એ એમના સ્વભાવનું લક્ષણ છે. તેપણ જ્યારે વાદવિવાદમાં ઉતરવું પડે ત્યારે તે કોઈથી ડરતા નથી, અને સામી પક્ષવાળાના હુમલાને હઠાવવામાં કાંઈ બાકી રાખતા નથી.

આપણા ગુરુ યૂરપનાં સઘળા વિદ્વાન મંડળના એક માંડળિક (સભા સદ) છે. પ્રશિયા દેશના નાઈટ છે. ઈંગ્લંડના તે તેઓ એક પ્રિય પુત્ર થઈ રહ્યા છે. ત્યાંના વિદ્વાનો એને છોડતા નથી; ત્યાંના પરાક્રમી પુરુષોના એ પ્રમુખ મંડળમાં છે. વિલાયતના મહાત્મા એમને મિત્ર કેહવામાં માન અને શોભા માને છે. એઓ જન્મ કાંઈ અંગરેજ નથી. તેાય અંગરેજ ભાષા એવી તે ઉત્કૃષ્ટ વાપરે છે કે ભલા ભલા અંગરેજો પણ બાજુ રહે. હજારો વિદ્વાન અને લાખો અભ્યાસી એમના પ્રશંસી થઈ રહ્યા છે.

શબ્દશાસ્ત્રવિદ્યાના તે એમને સ્થાન કહિયે તે આણે; એ નવાં પણ અતિઉપયોગી શાસ્ત્રમાં એમના બરાબરિયાજ નથી. ધર્મશાસ્ત્ર અને ભાષાશાસ્ત્રના જ્ઞાનવિષે એમની બુદ્ધિ કેવળ અતુલ્ય છે.

(૨૨)

હિપર્ત લેકચર્સ નામનાં એમનાં બાપણ, નેના આ પુસ્તકમાં વિ-
સ્તારથી અર્થ કરવામાં આપ્યો છે, તેમાં એમની પ્રુદ્ધિ તથા વિદ્વતા બ-
હુ પ્રકટી રહી છે. એ બાપણો કર્તા પોતાની મરહુમ દીકરીને નિયતી
કરણાજનક વાણીથી અર્પે છે :—

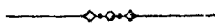
“જેના પ્રિય કમરણીયા આ બાપણ સખતાં મને ઉત્તેજન, ઉદ્દેશ
અને આધાર મળ્યાં તેને એ બાપણ પિતાની પ્રીતિના કમરણ,
ચિન્હ લખણ અર્પણ કર્યા છે.”

બેહેરામજી મેરવાનજી મલખારી.

The Publisher's grateful acknowledgments are due
to the Director of Public Instruction for his grant
of Rs. 500 which he looks upon as a very encourag-
ing moral support. No less encouraging has been the
support accorded by other enlightened subscribers.

મેહેરબાન ડાયરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબે (૩૫૦૦)
ના જે અત્યુત્તેજક આશ્રય પ્રસિદ્ધકર્તાને આપ્યો છે તેને માટે તે
તેમનો બહુ આભાર માને છે ; તેમજ બીજા સુગ્રાહકોએ જે આશ્રય
આપ્યો છે તે પણ કોઇ પ્રકારે ઘોડો ઉત્તેજક નથી.

INTRODUCTION.

(Translated literally from Gujarati.)

About three years ago I sent a few copies of my book of English verse to some prominent Englishmen through the benevolent Miss Manning of London ; among them one to Professor Max-Müller. I had no particular object in sending these little presents so far; nor had I any hope of acknowledgments, which, however, I received from most of the gentlemen a few weeks after. Of all these Max-Müller's enlightened advice gave me much satisfaction, and I have to this time acted up to it

‘ Whether we write English verse or English prose, let us never forget that the best service we can render is to express our truest Indian or German thoughts in English.’ This was the substance of the *Guru's* admonition. Some of these scholars sent me copies of their works along with letters—of these the Essays of the renowned William Gladstone, the Speeches of the Earl of Shaftesbury, and especially the Hibbert Lectures of Prof. Max-Müller promised to prove useful. I had often heard before of these luminous Lectures. I had an idea, by instinct, as it were, as to their value. On a perusal I found them more attractive than I had expected. Many of Max-Müller's views were such as to at once win my yielding sympathies—his sublime theories about the most-noble Aryan race, his eloquent opinions about the all-gifted Sanskrit, his outbursts of admiration for the achievements of that race and that language—the remembrance of all this fascinated my

mind. The world (of literature) can boast of few such grand old themes; and few such great men may the world hold to treat of such great topics. We certainly know of many learned men. Our own Bharta Khanda possesses not a few. How can we even enumerate the scholars of Europe? Who can realise the magnitude of their learning? We lack the power of even conceiving their consummate perseverance. Still, in all this wealth of erudition we generally miss the divine spark. Max-Müller's intellect does not shine so much by reason of its extent or altitude as owing to the living spark which illumines it. Philosophers are all, of course, so many custodians of knowledge. But Max-Müller Bhatta is as exhaustless a donor as he is a custodian. He not only *understands* a thing himself, but has the power of *making others understand it*. This rare quality is the crowning trait of his genius. There must be something more than human in the intellect that seems successfully to grapple with the problem—How came the human soul to have a knowledge of the unseen but all-seeing Soul Universal!

Such wavelets of thought began to float over my mind on going through the Hibbert Lectures. In the impulse of gratitude I wrote to the author:—Your Lectures, which have acquired such celebrity throughout Europe, may perhaps be studied to some purpose by students like myself; but are they to remain a sealed book for the millions of Aryans who never study a foreign language?" In reply the author lovingly said, 'When writing them I was often thinking of my friends in your country more than of my audience at Westminster . . . I am anxious to see them translated into Sanskrit . . . I am deeply interested in the effect they may produce in India . . .' I mentioned the matter to friends, but none would take it up. I wrote again:—Excuse me for Sanskrit now; but what say you to a Gujarati translation to begin with?" The author approved of the proposal, again expressing his anxiety and the hope that the Government and the public would assist me, as

they do in all such cases. He also made over to me the copyright. Impelled by his zeal, I resolved at any sacrifice to carry the enterprise through. Gujarati would I certainly do; but I must have Sanskrit too done anyhow. At this time I also felt a desire for Marathi, Bengali, Hindi and Tamil translations.

To a mere student all this appeared to be a great enterprise. But I said to myself, my soul, no merit so great as of devoting a part of this brief life to such an enterprise. Hiding this hope within mine own heart for the time, I set about arranging for the Gujarati translation. My great want was of leisure and of knowledge. This frightened me a good deal for a time. It felt to be a very hard task in the beginning. I had not the courage to take up pen and paper—oh, when will it all be over?—I kept repeating to myself full of misgivings. On second thoughts it struck me that the best course would be to hand over the work to another for a consideration, and to publish it afterwards. But where were the funds to come from? Fortunately, I opened my heart to my friend, Mr. Navroji Mancherji Mobedjiná. He suggested reassuring means. We two arranged to have our translations published in some periodical by instalments, which we might collect for final publication when I had the means. Mr. Navroji took up the first two Lectures (IV & V.) I now sallied forth in search of a periodical, but could find no encouragement in any quarter. The best hope a friend could hold out was “we shall try to give select extracts from your translations”. This concession was not sweet enough to be swallowed.

It now remained to us to fall back upon the tender mercies of the public. The Bombay public do not care much for this sort of work.; but I felt assured that the public, who had supported an author like myself, would not despise these noble dissertations of Max-Müller's. I therefore first put the matter before a few sympathising European friends; and it soon met.

with the approval of lovers of literature like the Hon. Mr. James Gibbs, Messrs. Martin Wood, William Wordsworth, Herbert Birdwood, Edward Candy, Chester Macnagten and others. To the credit of my Parsi and Hindu brethren I may say that in a few months we had a liberal supply of money. We could easily meet the printing and binding charges at any rate. Confidence was now restored, and work was resumed with renewed interest.

But soon after we began to cry out against the all-but-hopeless task of rendering the *Shastri-Bawa's* transcendent thoughts into such a meagre vernacular as Gujarati. Both translators were about equally learned! Very often, owing to his luminous expression, we could understand the author's meaning; but whence to bring the power, without experience, to clothe his thoughts in suitable vernacular? We had no such command of language. We could ourselves understand his thoughts—but we found it extremely difficult to lead these thoughts through such language as would strike the reader—of ordinary intelligence—at the very first perusal. We have often had to pass two and three hours in brown study in rendering one word. If we entered into the verbiage of Dictionaries, we often lost our way. Instead of giving a meaning to words, they often seemed to make words more unmeaning. For one word a Dictionary would say:—"It is a sort of flower". Another word it would define as "a kind of fruit;" for a third word it would offer a worthless explanation two feet long. Most of the more difficult words would be conspicuous by their absence. What to do now? But before one trouble was over, we had to confront another. We needed a knowledge of the *Shastras* in translating—of the *Shastra* (Science) of Religion and the *Shastra* of Language.

In this trouble I thought of my best friend, Mansukhram Suryaram Tripathi. This enlightened Vedantin was my final *áshrama* (asylum.) In him I found rest from my distrac-

.

tions. Mr. Mansukhram was quite familiar with the subject. Still, I do believe, I have worried him a good deal. Taking advantage of our relations as pupil and teacher, I besieged this most patient friend night and day, busy or at leisure, just as it suited me. I must have troubled Mr. Mansukhram at least sixty four times in reading four lectures with him. With these facts before me, I must say that most of the merits of the work are to be attributed to Mr. Mansukhram; the faults are all mine. I have to thank my friends Messrs. Manilal Nabhulal Dwivedi and Kashinath Trimbak Telang for a few suggestions, corrections, &c. My respectful thanks are also due to the author for his kindness in having supplied me with a list of technical terms.

On opening the volume I find many faults reproaching me. In excuse I may urge that the foundation of the work was laid by four hands, and that in the work of superstruction were required not four nor eight, but I might say sixteen hands. To this cause again may be assigned want of uniformity here and there. There are some blemishes due to my anxiety to make the language accessible to Parsee readers, also to the imperfect state of the art of printing. Besides this the language may sound harsh or unintelligible in a few places—in spite of all our efforts to make it natural and intelligible at a glance. But it would be well if the critic considered the nature of his materials before blaming the workman for his faults. The worst fault to me is that the language should anywhere read non-Gujarati. I have taken all care to avoid this blemish: if any still remains, the critic will see that it was inevitable. Possibly a scholar might have produced better execution. But I found none willing to undertake the first trial. Even if I had found someone, I doubt if he would have given the work the enthusiastic and persevering attention which we have bestowed upon it. To us it was a labour of love—no hireling could take it so.

If the language is found difficult, the reader will see that the discussion of such subjects as Religion and Science could not be couched in simpler language. When we found no word in Gujarati to express a thought, we could not help seeking help from mother Sanskrit. Sometimes we had to use strange words for non-Gujarati thoughts. To be brief, a whole year has been devoted to making the book as readable as possible; a single page has taken weeks to be done; for a single word we have often had to seek aid from learned friends. Indeed, we have had to turn our blood into water in interpreting father Max-Müller to our people.

In the words of the intelligent and appreciating Editor of *Rast Gofar*, Max-Müller is 'like a Prophet.' Indeed, his keen vision seems to have penetrated, as if it were, the great mystery of our life. His words feel like inspired,—it is for individual critics to ascertain what truth underlies them. We know that some great thinkers do not accept his theory; still, none of them has denied that his powers of expression are divine. My first object is to give my Aryan countrymen the benefit of his lucidly argued theory. In this connection the author's genius is like the brilliant Sun—the translators' minds are like a flickering lamp. In the field of expression the author's thoughts flow into the Ocean—the translators' into a small well. To render Max-Müller's thoughts and words into Gujarati is like diverting the vast expanse of the ocean into a narrow channel. The idea may appear 'an empty boast; and if the realisation of it so far is found of no use to the public, I shall feel the result as punishment for my rash enterprise. The whole effort seems to me to be like that of a sage speaking his thoughts by the mouth of an infant.

Be this what it may—I, for my part, feel as if I had acquired some merit even by this indifferent performance. This little volume, and the Sanskrit, Marathi, Bengali, Hindi and Tamil that will follow, are to my mind, a *Samarpana* (a pious dedication). Every man has some ambition; this is part of my

life's ambition. If this translation bring peace to any Aryan brother in the midst of the world's distractions; if it remind him of the exploits of his illustrious ancestors; if in contemplating the Objective Self he is led, by it, to a study of the Subjective Self—finally, if an Aryan brother find my feeble attempt a means of comprehending the *Parmanada* (the Highest Happiness) *Parmatma* (the Highest Self) who is the superlative *Sata* (Essence), the Unborn, the Infinite, the Immortal, in the glance of whose eye is reflected the whole extent of the Universe—and (according to my original design) if the attempt give my countrymen, by contact, some insight into the experiences of the incomparable Arya-German, the *Muni* (Sage) Max-Müller, who has consecrated his whole life to the interpretation of the two principal phenomena of human history, namely, the Aryan Faith and the Aryan Speech, then I may well feel satisfied that I have reached my sacred goal.

BEHRAMJI M. MALABARI.

Bombay, December 31st 1881.

સ્પર્શ્ય*, અર્ધસ્પર્શ્ય તથા અસ્પર્શ્ય પદાર્થોની પૂજા.

— ૦૦ —

આપણે જે જગ્યાએથી નિકળી, જે ઠેકાણે અને જે માર્ગે જવા માગિએ છિએ, તે જગ્યાની, તે ઠેકાણાની તથા તે માર્ગની ખરાબર તપાસ કરિએ. ધર્મવિષયક વિચારનાં અસલ મૂળ જે ઠેકાણે નિકળે છે તે ઠેકાણે આપણે જવા માગિએ છિએ ; પણ આપણે આશયે (મંજલે) પાંડુંચવામાટે આપણે એક હાથઉપર **પદાર્થપૂજા** વિષે તથા બીજા હાથઉપર **મૌલિકશ્રુતિ**† વિષે જે જે વિચારે જણાયલા છે તેના ઉપયોગ નથી કરવો. આપણી પાંચે ઇન્દ્રિયોથી જે જ્ઞાન મળે છે, અને જેનો ઉપયોગ કરવાને દરેક માનસ છુટ મુકે છે, તે જ્ઞાનથી પેહલો આરંભ કરીને આપણે એક એવા માર્ગની ખોળ કરિએ, કે જે માર્ગે સોધા, જોકે કદાચ ધીરે જતાં, આપણી ઇન્દ્રિયોથી નહિ મળેલા, અથવા કંઈ નહિતો સંપૂર્ણ રીતે નહિ મળેલા ભાવ, એટલે પેલા અનન્ત, અદ્ભૂત અને દિવ્ય (ઇશ્વર)નાં વિવિધ રૂપોનાં જ્ઞાન વિષે ભાવ લાવવાને બની આવે.

* સ્પર્શ્યના મૂળ અર્થે લાગણીથી જણાય તે. પણ કર્તા એ શબ્દને પાંચે ઇન્દ્રિયો પરખાય એવે અર્થે વાપરે છે, જેમ કરવામાં કરી અડચણ જણાતી નથી. સંસ્તકૃતમાં ઇન્દ્રિયગોચર શબ્દ છે તેનો આ જગ્યાએ ઉપયોગ કરવો સુગમ પડતું નથી. ભાષાન્તર કર્તા.

† મૌલિકશ્રુતિ=ઇશ્વરે માનસને મૂળથી જે વાણી કહી છે તે. ભાષાન્તર કર્તા.

(૨)

ધર્મનું પ્રમાણ સઘળીજ રીતે કદિયે ઇન્દ્રિય- ગમ્ય હોતું નથી.

— ૦૦ —

સઘળા ધર્મો, પછી તેઓ બીજી બાબદોમાં ગમે એવા ભુદા પડતા હોય, પણ આ એક વાતમાં સદા મળતાજ છે, તે એકે તેઓનાં પ્રમાણ કદી ઇન્દ્રિયે બળે સઘલીજ રીતે પરખાય એવાં નથી હોતાં. આ નિયમ **પદાર્થ પૂજા**ને પણ લાગુ પડે છે; કેમકે જ્યારે એક જંગલી પોતાના ભક્તિપદાર્થ (Fetish) ની પૂજા કરે છે, ત્યારે તે એક સાધારણ પથ્થરનેજ પૂજે છે એમ નથી, પણ તે પથ્થર, કે જેના સ્પર્શ કરી શકાય અથવા જેને પકડી શકાય, તે ઉપરાંત કાંઈ બીજી વસ્તુને પણ પૂજે છે, કે જે વસ્તુ આપણા હાથ, કાન અને આંખની શક્તિથી જણાતી નથી.

આખું શાથી બને છે? એવી કઈ ઐતિહાસિક કિ. યાથી આપણી ખાતરી થાય છે કે જે કાંઈ આપણી ઇન્દ્રિયોથી માલમ પડે છે તે સિવાય તેમાં બીજું પણ કાંઈ અદૃશ્ય છે કે હોય, જેને હુંકે વખતમાં આપણે અનન્ત, અદ્ભૂત કે દિવ્ય કહેવા શિખ્યા? બેશક કદાપિ એમ પણ હોય કે જે વસ્તુઓને આપણે આણુદીઠ, અનન્ત અને દિવ્ય ગણીએ છિયે, તેમાં કેવળ આપણી ભૂલ અથવા કેવળ વેહમ હોય. પણ જો એમ હોય તો આપણને જાણવાની વધારે જરૂર છે કે દુનિયાના આરંભથી તે આજ સુધી જે માનસો બીજી સર્વ વાતે દખીતી રીતે સાવધ જણાય છે, તેઓ આ એકજ બાબદમાં મૂઠ કેમ બન્યા? એના આપણને જવાબ મળવો જોઈએ છે; જો નહિ મળે તો ધર્મને ચથા-શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન માટે કેવળ અચોગ્ય ઠરાવવો પડશે.

(૩)

બાહ્ય પ્રકટિકરણ.*

— ૦૦ —

જે માત્ર શબ્દાથીજ આપણા વિચાર જાણાવી શકાય એવું આપણે ધારતા હોત, તે આપણને કેહવું પડત કે સઘળા ધર્મવિષયક વિચારો જે ઇન્દ્રિય જ્ઞાનની હદ બહાર જાય છે, તેઓ કોઈ બાહ્ય પ્રકટિકરણને આધારે હોવા જોઈએ. આ પ્રમાણે ધ્યાનથી ઠીક લાગે છે, અને આ દુનિયામાં એવો ધર્મ તો કોઈ ભાગ્યેજ હોય જેવિષે આમ સમજાવવામાં ન આવતું હોય. પણ આ તકરાર જ્યાં જ્યાં આપણને નડતી આવે ત્યાં ત્યાં તેને પદાર્થપૂજનારની ભાષામાં માત્ર મુકવી જોઈએ, એટલા માટે કે ધર્મવિષયક વિચારોનાં મૂળ તથા વૃદ્ધિના ઐતિહાસિક અભ્યાસ કરવામાં આપણને જે જે અડચણો નડે છે, તે તે કાઢી નાખવામાં એ તકરાર કેટલી થોડી કામે લાગે છે, તે જાણાય. ધારોકે આપણે આશાનતી લોકના એક ધર્મ-ગુરુને પુછ્યું હોય કે “તમે કેમ જાણ્યું કે તમારો ભક્તિપદાર્થ સાધારણ પથ્થર નથી પણ કોઈ બીજું વસ્તુ છે ; પછી તને જે તમારે ગમે તે સમજો” : અને ધારોકે તે એવો જવાબ દે કે “એતો ભક્તિ-પદાર્થ પોતે મને એવું કહ્યું છે”—તો તેવે પ્રસંગે આપણે શું જવાબ દઈએ ? અને તોપણ પ્રથમ પ્રકટિકરણનો વિચાર, પછી તમારે ગમે તે આકારમાં તેને મુકે તોય, સદા એકલી આ તકરાર ઉપરજ આધાર રાખે છે. માનસના જાણવામાં કેમ આવ્યું કે સૃષ્ટમાં દેવો છે ? કાંકે એતો દેવોએ પોતેજ માનસોને કહ્યું છે. આ એક એવો વિચાર છે કે જે અતિકનિષ્ઠ તેમજ અતિ-શ્રેષ્ઠ સુધરેલા જાતોમાં જાવામાં આવે છે. આફ્રિકાના લોકોમાં આ એક ચાલુ કેહવત છે કે “હમણાકરતાં આગળ આકાશ માનસની વધારે પાસે હતું, તથા સર્વથી ઝોટો દેવ, જગતકર્તા પોતેજ

* પ્રકટિકરણ એટલે ખુલ્લું કરવું તે, માનસને કાંઈ ગેબી અથવા કુદરતી બંધારત થાય છે તે.

(૪)

માનસ જાતને ડહાપાણના પાઠ શિખવતો હતો ; પણ ત્યાર પછી તે તેઓ પાસેથી જતો રહ્યો, અને હમણા તેઓથી ઘણા દૂર આકાશમાં નિવાસ કરે છે." હિંદુઓ પણ એમજ કહે છે; અને તેઓ તથા યુનાનિયો આપણને જણાવે છે કે દેવો વિષે તેઓ જે કંઈ માને છે તે તેઓના પૂર્વજોની સત્તા ઉપરથી છે, કે જેઓ દેવોજોડે વધુ નિકટ સંબંધમાં રહેતા હતા.

પણ સવાલ એ છે કે દેવો વિષે વિચાર, અથવા જે કંઈ આપણા જોવામાં આવતી નથી તેવી વસ્તુનો વિચાર, પિહલવેહલો માન-સના મનમાં, વળી ઘણાજ પુરાતન વખતના આપણા વડીલોના મનમાં પણ, શી રીતે આવ્યો ? 'ઇશ્વર' એવો વાચ્ય માનસને કેમ મળ્યો એ ખરું સિદ્ધાંત છે : કારણકે દેખીતા અથવા અણદીઠ કોઈ પણ પદાર્થને તે વિચાર લાગુ પાડે તે આગળ માનસે પોતે તે વાચ્ય સારી પેઠે સમજેલો જોઈએ.

અંતર પ્રકટિકરણ.

— ૦૦ —

ત્યારે એવું માલમ પડ્યું કે બહારની (ઇન્દ્રિયોની) શા-ક્ષિથી અનન્ત, અણુદીઠ અથવા દિવ્ય એની ભાવના આપણા મનવિશે ઠસાવી શકાતી નથી, ત્યારે એવું ધારવામાં આવ્યું કે એ અગવડ કોઈ બીજા શબ્દથી મટાડી શકાશે. કેટલીક બાબતોથી આપ-ણને જણાવવામાં આવ્યું છે કે માનસમાં કોઈ ધર્મસૂચક અથવા વહેમરૂપી પ્રેરણા છે, જેથી બીજાં સર્વ પ્રાણિયો કરતાં એકલું માન-સજ અનન્ત, અણુદીઠ તથા દિવ્યવિષે વિચાર ખાંધવાને શક્તિવાન થયું છે.

હવે આ જવાબને પણ પદાર્થપૂજાને અનુસરતી સાદી ભાષામાં ફેરવી નાખીએ તો, હું ધારું છું કે આપણી જાળાઈથી આપણે પોતે અજાણ્ય થઈશું.

(૫)

જે આપણને એક **આશાન્તી** એમ કહે કે, મારા ભક્તિ-
પદ્ધર્થમાં સાધારણ પથ્થર ઉપરાંત હું કાંઈ ખીન્નું જોઈ શકું છું,
કારણકે તે ખીન્નું જોવાની મારામાં પ્રેરણાબુદ્ધિ છે, તો તે
યુરોપીયન કેળવણીની અસરથી ઠાલા શબ્દ-જ્ઞાનમાં ફેટલો બધો
આગળ વધ્યો છે, તે જોઈ આપણે ઘણું કરી અન્યત્ર થઈશું ; પણ
મનુષ્યવિષે અભ્યાસ કરવામાં ભટાઈ કરી નહિ જાણે એવા જંગલિયો-
ની મદદથી આપણને ઘણો લાભ થાય એ માનવું કઠીણ પડે. ધર્મ-
વિષયક વિચારોનું મૂળ સમજવવા આપણી સાધારણ મનશક્તિ
કરતાં ધર્મ-પ્રેરણા વધારે ચઢતી છે, એમ કયુલ કરવું તે ભાષાનું મૂળ
સમજવવામાટે આપણામાં ભાષાજ્ઞાનની કાંઈક પ્રેરણા છે, અથવા
આપણી ગણવાની શક્તિ ક્યાંથી આવી તે સમજવવા આપણામાં
ગણિતશક્તિ જન્મથીજ છે, એમ કયુલ કરવા બરાબર છે. એવો
ખુલાસો આપવો એ તો પેલી જુની વાત જેવું થાય, કે ફલાણા ફલાણા
કરિયાણાથી ઉંઘ આવે છે, કારણ તો કે' ભાઈ તે કરિયાણામાં ઉંઘ
લાવવાનો ગુણ છે !

આ બંને જવાબોમાં સત્યનો કાંઈક અંશ છે તે હું ના નથી
પાડતો ; પણ અસત્યના આખા ઢગલામાંથી સત્યના તે દાણાને
પેહલાં ચુંટી કાઢવો જોઈયે. ટુંકમાં પતાવવાસાર, તેમજ **પ્રથમ**
પ્રકટિકરણ એટલે **આપણે** શું સમજીએ છીએ, તથા ધર્મની
પ્રેરણા એટલે **આપણે** શું સમજીએ છીએ, તેનો સારીપેઠે ખુલાસો
કીધા પછી, એ શબ્દોના આગળ ચાલતાં ઉપયોગ કરવામાં કદાચ
અડચણ નથી ; પણ એ શબ્દો એટલી બધી વાર ખોટે અર્થે વપ-
રાયલા છે, કે હવે પછી એઓનો ઉપયોગ નહિજ કરવો વધારે હકા-
પણ ભરેલું ગણાય.

આ પ્રમાણે ઘણીક અડચણો, જે આપણા મોંઢસાંમે ઉભી
છે, તેમાંથી આટલી સેહલાઈથી જે માર્ગે અત્યાર સુધા છટકી શકાતું હતું તે
માર્ગ તજી દેવા પછી, જ્યારે આપણે ધર્મવિષયક વિચારોનાં મૂળ જાણવા

(૬)

માગિયે, ત્યારે આપણને માત્ર એટલું જ કરવાનું બાકી રહે છે, કે પ્રથમ પ્રકટિકરણ અથવા ધર્મપ્રેરણા એ જે માહેતા એકની પણ મદદવગર, તે ધર્મવિષયક વિચારનાં મૂળનું કારણ શોધીકાઠવામાં આપણી મેહનત કેટલી પાર પડશે. આપણી પાસે આપણી પાંચે ઇન્દ્રિયો છે, તથા આપણી સન્મુખ આખી દુનિયાં જેવી છે તેવી પડેલી છે, જે વાતની સાબિતી આપણી ઇન્દ્રિયો આપે છે. સવાલ એ છે કે, આપણે પેલીમેરની (બીજી) દુનિયાંવિષે કેમ જાણ્યું? અથવા ખરું કહિયે તો આપણા આર્ય વહીલાએ કેમ જાણ્યું હશે?

ઇન્દ્રિયો તથા તેઓનું પ્રમાણ.

— ૦૦ —

હવે આપણે પેહલાથીજ આરંભિયે. આપણી પાંચે ઇન્દ્રિયોથી જે કંઈ જાણાય તેને આપણે **વાસ્તવિક** અથવા **સ્પષ્ટ** કરીને કહિયે છિયે. કોઈ નહિ તો અસલી માનસ તો એમ કહે, અને આપણી ઇન્દ્રિયો જે કંઈ સત્ય જ્ઞાન છે તેજ વાસ્તવિક રીતે જાણાવે છે કે નહિ, એવો સવાલ એની વચે ખેંચી લાવવો જોઈતો નથી. આપણે હાલ કંઈ **અરકલે*** અને **હૂમ†** કે વળી **એમ્પીરિકલીસ‡** અથવા **એનાઈનીસ§** સરખા માટે પણ લખતા નથી, પણ ચોથી કે કદાપિ ત્રીજી ઉત્પત્તિકાળના કોઈ ગુફામાં રહેનારવિષે લખિયે છિયે. તેને મનશુ એક હાડકું, જેને તે હાથ લગાડી શકે, જોઈ શકે,

* એક મહા વિક્રાન ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરુ જેણે ચાર્વાક મતનું બહુ સારી રીતે ખંડણ કર્યું છે.

† એક મહાન ઇતિહાસ લખનાર.

‡ એક પ્રાચિન કાળનો મહા વિક્રાન જે પુનર્જન્મવિષે સારાં લખાણ કરી ગયો છે.

§ એક યુનાની વિક્રાન જે અદ્વૈત મતનો સ્થાપનાર કહેવાય છે.

(૭)

આખી શકે, સુંધી શકે અને જરૂર પડી તો ભાંગીને સાંભળી શકે, તેજ બહુ વાસ્તવ, જેટલું બની શકે એટલું વાસ્તવ છે.

તોપણ એટલી પેહલી મંજલેજ ઇન્દ્રિયા એ વર્ગોવચે બેઠે રાખવો જોઈએ, જેમકે એક વર્ગમાં **લાગવાની, સુધવાની** તથા **આખવાની**, કે જેઓ કોઈ વાર જુની (palaeoteric) ઇન્દ્રિયા કેહવાય છે તે ; તથા બીજા વર્ગમાં **જોવાની** તથા **સાંભળવાની** ઇન્દ્રિયા, જેઓ નવી (Neoteric) ગણાય છે તે. પેહલી ત્રણ ઇન્દ્રિયા આપણને સૌથી ઘણી ભૌતિક ખાતરી આપે છે, અને પાછલી બેમાં કોઈ વેળા શકે રહી જાય છે, કે જેઓનું કામ (કાંઈ જોયેલું કે સાંભળેલું) આગલી ઇન્દ્રિયાની મદદથી વારંવાર ખરું પાડવું પડે છે.

રૂપરેષી ઇન્દ્રિ કોઈ પણ વાસ્તવત્વ*ની ઘણીજ ચોકસ સાબિતી આપતી દેખાય છે. એ ઇન્દ્રિ સર્વથી ઉતરતી છે, અને અનુક ઉપયોગમાટે સર્વથી થોડીજ વપરાય છે તથા સર્વથી થોડીજ ખીલવવામાં આવેલી છે, અને પરિણામ વાદને આધારે જોતાં સર્વથી જુની તરીકે ગણાયેલી છે. એની પછી અનુક ઉપયોગસર વધારે વપરાતી ઇન્દ્રિયા **વાસ** તથા **રુવાદ**ની છે. એમાંની પેહલી પ્રાણિયોના તથા બીજા બાળકોના વપરાસમાં વધારે ખાતરી કરવા માટે આવે છે. ચઢતા વર્ગનાં પ્રાણિયોમાંનાં ઘણાંકને બાહ્ય વાસ્તવત્વનાં પારખવામાટે **વાસ** ઇન્દ્રિ સર્વથી અગત્યની જણાય છે ; અને એથી ઉલટું, માનસની બાબદમાં, અને મુખ્ય કરીને સુધરેલાં માનસની બાબદમાં, એનો કાંઈએ કામસર ઉપયોગ થતો ઘણું કરીને બંધ પડ્યો છે. એક બાળક કોઈ પદાર્થના વાસ્તવત્વવિષે ખાતરી કરવાના કામ સિવાય **વાસ**નો થોડોજ ઉપયોગ કરે છે. તે પેહલાં તેને હાથ લગાડે છે, અને બની શકે તો પછી તેને ઝાંઘમાં ઘાલે છે. **જેમ** જેમ આપણે મોટા થઈએ છીએ તેમ તેમ આ છેલ્લી રીત છોડી

* વસ્તુપણ

† બાહ્ય વાસ્તવત્વ એટલે બહારથી જણાય એવું વસ્તુપણ.

(૮)

દધિ છિયે, પણ ખાતરી કરવા માટે હાથ લગાડી પારખવાની પેઢેલી રીત ચાલુ રહી છે. ઘણાંક માનસો હાલ પણ એમ કેહશે કે, જે આપણા હાથને લાગી નહિ શકે તે વાસ્તવ નથી, તો નેકે એટલીજ ખાતરીથી તેઓ એમ કેહવાની ઓહિંસ નહિ કરશે કે, સર્વ વસ્તુઓ જે વાસ્તવ છે તેને વાસ કે સ્વાદ હાવોજ નોંધયે.

સ્પષ્ટ શબ્દનો અર્થ.

— ૦૦ —

ભાષાથી પણ ઉપલી વાત બહાલ રહેલી માલમ પડેછે. જ્યારે કશાના વાસ્તવત્વમાટે વાજખી રીતે શક રાખી શકાતો નથી, એવું આપણે કેહવા માગિયે છિયે, ત્યારે આપણે તે વસ્તુને સ્પષ્ટ અથવા દેખીતી કહિયે છિયે. જ્યારે રોમન લોકોએ એ વિશેષણ બનાવ્યું, ત્યારે એનો અર્થ શું, અને તેઓ તથી શું કેહવા માગતા હતા, તે તેઓ સારીપેઠે જાણતા હતા. તેઓ સ્પષ્ટ (Manifest) શબ્દનો અર્થ હાથથી અડકી શકાય અથવા ઠોકી શકાય, એવી વસ્તુના કરતા હતા. 'ફેન્ડો' (Fendo) શબ્દ એ એક જુનું લાતિન ક્રિયાપદ છે, જેનો અર્થ 'ઠોકવું' 'મારવું' એવો થાયછે, કેને offendo અથવા defendo એટલે 'ઢોધપાસેથી ધક્કો મારીને દુર કરવું' અથવા 'મારવું' શબ્દોમાં જળવાઇ રહેલુંછે. જેમ Fustis એટલે લાકડી, એ શબ્દ Fos-tis, Fons-tis, Fond-tis માટે વપરાયછે, તેમ Festus એક જુનું અનિચમિત કૃદંત fend અને tus ને માટે વપરાયછે. * * * *

જે મૂળમાંથી Fendo, Fustis, અને Festus શબ્દો નિકળ્યાછે તે કેવળ જુદુંછે, અને તે 'ધન' (dhan) અથવા 'હન' (han) છે જેનો અર્થ 'તોડી પાડવું' થાયછે, અને જે ગ્રીક શબ્દ 'થીનીન' મારવું 'થીનાર' હથેલી, સંસ્કૃત 'હન' મારી નાખવું, 'નિધન' મોત, ઈં શબ્દોમાં જણાયછે.

(૯)

આ પૃથ્વીઉપરના અસલી વસનારા જે પદાર્થોને દ્રવ્ય અથવા વાસ્તવ ગણે તે વિષય ઉપર હવે આપણે પાછા જઈએ. એક પથ્થર, હાઠકું અથવા સીપ કે ઝાડ, પહાડ અથવા નદી, ઠે વળી જનવર અથવા માનસ, એ સર્વ વાસ્તવ પદાર્થો ગણાય, કેમકે એ સર્વે હાથથી અડકી શકાય છે. ખરું જોતાં, જે સાધારણ પદાર્થો તેઓના લાગણી જ્ઞાનથી જણાય તે સર્વ તેઓને મનશુ તો વાસ્તવ થાય.

લાગણી-પદાર્થોના સ્પર્શ અને અર્ધ-સ્પર્શ વિભાગ.

—00—

તોપણ મૂળજ્ઞાનના આ જુના સંગ્રહને આપણે એ વર્ગમાં વહેંચી શકશું:—

(૧) કેટલાક પદાર્થો, જેવાકે પથ્થર, હાઠકાં, સીપ, ફુલ, ફળ, ઝાડનાં ઠાંખળાં, પાણીનાં ટીપાં માટીના ઢગલા જનવરોનાં ચામડાં અને જનવરો પોતે, એ સઘળાં સઘળી બાબતોમાં જાણે હાથ-વતે અડકી શકાય છે. એ પદાર્થો પોતાની સંપૂર્ણતામાં આપણી સમક્ષ છે, તેઓ આપણા હાથમાંથી છટકી શકશે નહિ. એઓમાં નહિ જણાયલું અથવા નહિ જાણી શકાય એવું કંઈએ નથી. એ પદાર્થો પ્રથમ મંડળીના ઘણાજ જાણીતા ઘેરગતુ વપરાસના શબ્દ છે.

(૨) પણ જ્યારે આપણે ઝાડ, પર્વત, નદી, અથવા પૃથ્વી વિષે ઓલિએ, ત્યારે વાત જુદી છે.

ઝાડો.

—00—

એક ઝાડ, કાંઈ નહિ તો પ્રાચિન જંગલમાંનું એક જુનું રાક્ષસી ઝાડ, જોનારને છક કરી નાખે અને ઘેરી લિએ એવો કાંઈક અંશ

૨

(૧૦)

ધરાવે છે. તેનાં ઘણાં ઉંડાં ગયલાં મુળિયાં આપણને માલમ પડે એવાં નથી, તથા તેનું મથાળું આપણે માથે ઘાણું ઉંચે ગચેલું હાય છે. એવાં જાદનીએ આપણે ઉભા રહી તેને હાથ લગાડી શકીએ, ઉંચું ડોકું કરીને જોઈ શકીએ; છતાં એકજ પલકારે તે સામટું આપણા ધ્યાનમાં આવી શકશે નહિ. એ સિવાય આપણા પોતાનાજ કેંદ્રવા પ્રમાણે જાડમાં જીવ છે; જોકે ભારવટિયું તો નિર્જીવ છે. અસલી લોકો પણ એમજ સમજતાં હતાં, અને આ વિચાર જાણાવવા માટે ‘જાડ જીવેછે’ કરીને નહિતો બીજો કઈ રીતે તેઓ ઓલી શકે? એ પ્રમાણે યોદ્યાથી તેઓ એટલું બધું નહિ કેહવા માગતા હતા, કે જાડમાં કાંઈ ઉંડાણો, દમ, તથા ઘડકતી નાડ ચાલેછે. પણ આટલું તો તેઓ ચોકસ માનતા હતા, કે જે જાડ તેઓની નજર આગળ ઉછરી આવતું તથા ઉગતું હતું, અને જે ઉપર ડાંખળાં, પાંદડાં, ફુલ તથા ફળ ઉગતાં હતાં, જે પોતાના પાંદડાં શિયાળામાં ઝેરવતું, અને જેને છેલ્લે સરવાળે કાપી અથવા મારી નાખવામાં આવતું, તેમાં તેઓનાં ઇન્દ્રિ જ્ઞાનથી નહિ માલમ પડે એવું, નહિ જણાયલું અને વિલક્ષણ, પણ જેનાં અસ્તિત્વ માટે ના કેહવાય નહિ એવું કાંઈ વાસ્તવ છે; અને આ નહિ જણાયલી, નહિ જાણી શકાય એવી, તોપણ ના નહિ પાડી શકાય એવી કોઈ વસ્તુ તેઓમાંના વધારે વિચારવંત માનસોને સદા આશ્ચર્યનું મૂળ થઈ પડી. એક હાથ ઉપર તેઓની ઇન્દ્રિયી તે સમજતી હતી, પણ બીજા હાથ ઉપર તે તેઓ પાસેથી છટકી જતી, ‘પડી જતી, અને અલોપ થઈ જતી હતી.’

પહાડો.

— ૦૦ —

એજ પ્રમાણેની અન્યબી પહાડ, નદી, સમૂદ્ર અને પૃથ્વીના અવલોકન સાથે બેજાઈ ગઈ. જો આપણે એક પહાડને તળિયે ઉભા રહીને તેની વાદળોમાં ગુમ થતી ટોચ તરફ ઉંચે નજર કરીએ, તો જેમ

એક રાક્ષસની સામે વેદેતિયાં ઉભાં હોય તેમ આપણે આપણા મનથી લાગિચે છિયે. વળી એવા પણ પહાડો છે કે જે તદન પસાર નહિ થઈ શકાય એવા છે, કે જેની ખીણમાં વસનારા લોકો તેઓને પોતાની નાની સરખો દુનિયાંના છેડો સમજે છે. અરૂણોદય,* સૂર્ય, ચંદ્ર તથા તારાં એ પહાડોમાંથી ઉગતા દેખાયછે ; આકાશ તેઓની ઉપર ટેકો દઈ પડેલું દેખાય છે ; અને જ્યારે આપણી નજર તેઓની છેક ડાંચામાં ડાંચી દેખીતી ટોંચ સુધી જાય છે, ત્યારે જાણે આપણે પેલી ગમની ખીણ દુનિયાંના ડાંબર સુધી જઈ પહોંચ્યા હોઈએ એમ લાગે છે. હિંઆં આપણા પોતાના સપાટ અને ગીચ વસ્તી વાળા યૂરપખંડનો તથા ખરફથી ઢંકાયેલા સઘળા મહીમાવાળા આદ્યપસ પર્વતનો પણ આપણે વિચાર કરવાનો નથી ; પણ તે દશ કે જ્યાં પેહલવેહલાં વેદની ઋચાઓ ગવાઈ હતી, અને જ્યાં હાકતર હુકરે એક ઠંકાણે ઉભા રહીને વીસ ખરફથી ઢંકાયેલી ટોંચ જોઈ હતી, કે જે દરેક ૨૦,૦૦૦ ફીટ ડાંચી હતી, અને જેઓ ઉપર ૧૬૦ અંશ કરતાં વધારે લંબાયેલા દ્રષ્ટિમર્યાદાના આસમાની ગુંબજ ટેકો દઈ ઉભેલો હોય એવો જણાતો હતો, તે વિષે વિચાર કરિયે—અને ત્યારેજ આવાં મંદીરનો દેખાવ એક બહાદુર દોલત પણ અનન્ત (ધધિર) ની ખરી હાજરી હજુર કેવું ધુજાવી નાખે તે આપણે સમજવા માંડીશું.

નદિયો.

— ૦૦ —

પહાડો પછી પાણીના ધોધ તથા નદિયો આવે છે. જ્યારે આપણે એક નદીવિષે યોલિચે છિયે ત્યારે (જાણુ કે) એવા નામને મળવું ખરેખર કાંઈ નથી. ખરી વાત છે કે આપણે રોજ આપણા રેહઠાણ પાસેથી પસાર થતો એક પાણીનો જથ્થો જોઈએ

* અરૂણોદય, સહવારડું પાહોર.

(૧૨)

છિયે. પણ કદિયે આખી કે તેની તેજ નદી આપણા દીઠામાં આવતી નથી. તે નદી આપણને ગમે એવી જાણીતી હોય, તોપણ તેના ઊંચાલુમ મૂળ અને ઊંચાલુમ મુખ એ બંને આગળ આપણી પાંચે ઇન્દ્રિયાની નજર* તે છટકાવી જાય છે.

એનેકા પોતાના એક પત્રમાં લખે છે કે: ‘આપણે મોટી નદિયાનાં મથાળાં અથવા મૂળ વિષે ત્રાસથી વિચાર કરીએ છિયે. જે નાણું અણુ-ચીતુ અથવા ધસારાબંધ અંધારામાંથી નિકળી આવે છે તેને માટે આપણે વેદી બાંધીએ છિયે. ગરમ પાણીના ઝરાની આપણે પૂજા કરીએ છિયે, અને અમુક સરોવરને તેમનાં, અંધારાને લીધે તથા અગાધ ડંડાણને લીધે પવિત્ર સમજીએ છિયે.’

જે સર્વ લાભ, નદીના કિનારા ઉપર વસ્તાં લોકોને તેઓનાં ઊંચેર ફળવંત થયાથી, ઢોરોને ચારો મળ્યાથી, અથવા શત્રુની સામે કોઈ પણ કીલ્લા કરતાં સરસ બચાવ થયાથી મળે છે, તેના વિચાર કર્યા વિના, તથા વળી એક ગુસ્સે થયેલી નદીથી જે ભય-કર નુકસાન થાય છે, અથવા તેના મોજામાં ડુબી ગયાથી જેઓનું એકાએક મોત નિપજે છે, તેના પણ વિચાર કર્યા વિના, જેમ એક પરદેશી ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે, તેની ખબર પડતી નથી, તેમ તેના રોહ અથવા ઝરાને દેખાવજ માત્ર આ દુનિયાના અસલી રોહવાસીઓના દીલમાં એક એવી લાગણી ઉત્પન્ન કરવાને પુરતો હોતો, કે પૃથ્વીની જે નાની રજકણને તેઓ પોતાની, અથવા પોતાનાં ઘર તરીકે ગણતા હતા, તેની પેલી પાર ચડેરે બાન્ધુઓથી આજુદીઠ, અનન્ત અથવા દિવ્ય શક્તિઓથી તેઓ ઘેરાયેલા છે.

* જાણવાની શક્તિ.

† નુકસાનકારક પ્રેર આવેલી.

(૧૩)

પૃથ્વી.

—00—

વળી પૃથ્વી જેની ઉપર આપણે ઉભેલા છીએ તે કરતાં બીજું વધારે વાસ્તવ આપણને કશું જણાતું નથી. પણ જો આપણે, એક આખા પથ્થર અથવા આપલકળને જેકું ગણીએ છીએ તેમજ આખી પૃથ્વીને પણ ગણીને તે માટે જોલિએ, તો તેનો ખરાબર ખ્યાલ ઉપજવવાને આપણી જ્ઞાન શક્તિએ અશક્ત છે, અથવા તો અસલી ભાષા બનાવનારાઓની જ્ઞાનશક્તિએ અશક્ત હતી. તેઓ પાસે એક નામ તો હતું, પણ તે નામથી જે જણાતું હતું તે હંદવાળું, અથવા દખીતી દ્રષ્ટિમર્યાદાથી જે ચહારે બાજુએ ફેરાયલું છે તે નહિ, પણ તેની પેલીએ જે ફેરાયલું છે, જે થોડુંક દખીતું અને ખુલ્લું પણ ઘણું વધારે અણુદીઠ અને અસ્પષ્ટ છે, તે હતું.

અસલી માનસે આ પેહલા વિચારો ઘણા પ્રાચીન કાળમાં દાઠાવેલા હોવા જોઈએ કે જે આપણને વગર વિસાતના જણાય, પણ એ ઉપરથી કંઈ તરફ આપણને જવાનું બની આવે, તેના જો વિચાર કરીએ, તો તે ઘણા નિર્ણયકાર માલમ પડે છે.

ઇન્દ્રિયી અથવા તર્કશક્તિથી જણાય એવા અંતવંત (finite) પદાર્થો જેમને હાથ લગાડી શકાય, તેઓની સમજ (ધ્યાનમાં આવ્યા) ઉપરથી આ વિચારો, માનસને ગમે કે ન ગમે તોપણ, જે પદાર્થો તદ્દન સમર્થાદ નથી તે સમજવામાં તેને મદદ કરે, કે જે પદાર્થો વેહેંતથી માપી શકાતા નથી, અથવા દ્રષ્ટિનાં મોટામાં મોટાં કુંડાળાંથી જોઈ શકાતા નથી. આ વિચારરૂપી પંખલાં પેહલાં ગમે એવાં નાનાં હોય, તોપણ અનન્ત અને બેમાલુમ શક્તિ સાથેના ઇન્દ્રિયી જણાય એવા સંબંધ જે દિશા માર્ગે માનસ ઉંચામાં ઉંચી ટોચ ઉપર પોહિંચી શકવાને, એટલે કે અનન્ત અને ઇશ્વરી શક્તિનો ખ્યાલ કરવાને, સરજેલું છે, તે માર્ગે તેને પેહલવેહલો વેગ અને સદા નીચે એવી સૂચના એજ પગલાંથી મળ્યાં.

(૧૪)

અર્ધસ્પર્શ્ય પદ્ધતી.

—૦૦—

ધન્દ્રિભ્રાપ્ય પદાર્થના આ બીજા વર્ગને હું અર્ધસ્પર્શ્ય કહું છું ; એટલા માટે કે પેહલો વર્ગ જેને આપણે આપણા કારણસર સ્પર્શ્ય ધન્દ્રિભ્રાપ્ય તરીકે ગણ્યો છે, તેથી એ બીજા વર્ગને નિરાળો રાખી શકાય.

આ બીજો વર્ગ બહુ મોટો છે ; અને એ વર્ગને લગતા તરેહવાર ધન્દ્રિભ્રાપ્ય પદાર્થો વચ્ચે જાણવાજોગ ભેદ છે. દાખલા તરીકે, એક કુલ અથવા નાનું ઝાડ, એ વર્ગને લગતું ભાગ્યેજ જાણાય, કારણકે તેઓમાં એવું થોડુંજ છે કે જે ધન્દ્રિજ્ઞાનથી નહિ જાણાય. અને વળી એવી પણ વસ્તુઓ છે કે જેમાં ખુલ્લાં અથવા દેખીતાં કરતાં ગુપ્ત અંશ વધારે રહેલો છે. દાખલાતરીકે, આપણે પૃથ્વી લઇએ, તો એ ખરું છે કે તેને આપણે ધન્દ્રિચાથી પારખી શકીએ છીએ, એટલે સુધી, ચાખી, હાથ લગાડી, જોઈ, તથા સાંભળી શકીએ છીએ. પણ તેના એક ઘણા નાના ભાગથી વધુ કદિએ આપણા જાણવામાં આવશે નહિ, અને પ્રથમ જમાનાનું માનસ તો આખી પૃથ્વી વિષે સામટો વિચાર કદિ ભાગ્યેજ કરી શક્યું હોય. તેના જોવામાં માત્ર તેના ઘરઆગળની જમીન, કે ખેતરમાંનું ઘાસ, કદાપિ એકાદ જંગલ અને દ્રષ્ટિમર્યાદા ઉપરના એકાદ પહાડ આવે—માત્ર એટલુંજ. જે બેહુદા વિસ્તાર તેની દ્રષ્ટિમર્યાદાની પેલીમેર પડેલો છે તે, જો આપણે એમ કહી શકીએ તો, તો માત્ર નહિ જોવાથીજ જુવે છે, એટલે માત્ર પોતાની મનાદ્રષ્ટિથી જુવે છે.

એમ જોલતાં આપણે કાંઈ શબ્દ-રૂપ* કરતા નથી. એ વાત એવી છે કે જે આપણે પોતેજ ખરી પાડી શકીશું. જ્યારે પણ આપણે એક ઉંચા પહાડના મથાળા પર ચઢીને આસપાસ જોઈએ છીએ

* રૂપેસ, શબ્દ સાથે રમત.

(૧૫)

ત્યારે આપણી નજર એક ટોચ ઉપરથી બીજી ઉપર અને એક વાદળ ઉપરથી બીજાં ઉપર જાય છે. આપણે હવે થોભિયે છિયે તેનું કારણ એમ નહિ કે બીજું વધારે કાંઈ જોવાનું રહ્યું નથી, પણ એ કે, આપણી નજર વધારે આગળ જવા ના પાડે છે. જેમ ઘણાંક લોકો ધારે છે તેમ પેલી પાર જે અનન્ત દેખાવ છે તે કાંઈ માત્ર **અક્કલ** દોડાવ્યા-થીજ આપણે જાણિયે છિયે એમ નથી ; પણ આપણે તેની સાથે ખરેખરા સંબંધમાં આવિયે છિયે, તેને જોઈએ છિયે તથા જાણિયે છિયે. આપણો ઇન્દ્રિય અથવા જાણવાની શક્તિની હદ છે, એવું જાણ્યાથીજ પેલી પાર એક બીજી દુનિયાં છે એમ આપણી ખાતરી થાય છે ; એ હદ જાણ્યાથી એ હદની બહાર શું છે તે પણ આપણે જાણિયે છિયે.

આ ખરી વાતો જે આપણી સન્મુખ છે તેના મથાર્થ ખુલાસો જે એકજ રીતે કરી શકાશે, તે રીતે કરતાં આપણે અચકાતું જોઈતું નથી. આપણી આગળ, એટલે આપણી ઇન્દ્રિયો આગળ, દેખીતી અને સ્પર્શ્ય અનન્ત શક્તિ છે. કારણ કે અનન્ત એટલે જેના છેડો અથવા અંત નથી તેજ માત્ર નહિ, પણ જેની હદ **આપણાથી** તેમજ વળી આપણા સૌથી પેહલા પૂર્વજોથી પણ ખરે કળી શકાઈ નહિ હોય, તે પણ **આપણે મનશુ** અનન્ત છે.

અસ્પર્શ્ય પદાર્થો.

— ૦૦ —

પણ હવે આપણે આગળ ચાલિયે. આ સર્વ અર્ધસ્પર્શ્ય કેહવાતા લાગણીપદાર્થો જે જરૂર પડી તો હજી આપણી કોઈકે ઇન્દ્રિયોથી સાબિત કરી શકાશે. એ દરેક પદાર્થનો કાંઈ નહિ તો થોડો ભાગ પણ આપણા હાથથી અડકી શકાય છે.

પણ હવે આપણે એક ત્રિજી જાતના પદાર્થો ભણી આવિયે છિયે, કે જેમાં એટલું પણ બની શકતું નથી. જોકે આ પદાર્થો જેઘ.

(૧૬)

અથવા સાંભળી શકાય છે, તો પણ હાથથી ઠોકી શકાતા નથી. એઓ માટે આપણે શું વિચાર ધરાવિયે છિયે ?

આપણને નવાઇ જેવું લાગશે કે જોવાઇ શકાય તોપણ અઠકી નહિ શકાય એવા પદાર્થો કેમ હોય ; પણ કુનિયાં એવા પદાર્થોથી ખરેખર ભરપૂર છે. અને વધારે નવાઇ જેવું એ છે કે પ્રાચિન કાળના જંગલીને તેઓને લીધે ઘણી અગવડ પડી હોય એમ લાગતું નથી. ઘણાં ખરાં માનસને વાદળાં માત્ર દેખાય છે, પણ તે કાંઇ પકડાતાં નથી. પણ જો કદી વાદળાંને અર્ધસ્પર્શ્ય પદાર્થોમાં ગણિયે,— અને મુખ્ય કરીને પહાડો દેશોમાં—તોપણ આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અને તારા તો એવા છે કે જેઓમાંના કોઇને કદિયે હાથ લગાડી શકાતો નથી. આ ત્રિજ વર્ગને હું **નહિ સ્પર્શ્ય**, અથવા જો મને એક સાંકેતિક શબ્દ ઘડી કહાડવાની રજા હોય તો, **અસ્પર્શ્ય** કેહવા માગું છું.

આ પ્રમાણે એક સાદા આત્મિક પૃથક્કરણ થી **પદાર્થોના ત્રણ વર્ગ** આપણે શોધી કહાડયા છે, કે જેઓ આપણી ઇન્દ્રિયોથી જણાય છે, પણ જેઓ પોતાનાં વાસ્તવત્વના ત્રણ ઘણી જુદીજ નતતા છાપ આપણાં મનઉપર ઠસાવે છે.

(૧) સ્પર્શ્ય પદાર્થો, જેવાકે, પથ્થર, સીપ, હાડકાં, ઇત્યાદિ. વિદ્વાન મંડળના પેલો મોટો ભાગ જે એવું ધારે છે કે પદાર્થપૂજ્ઞ સર્વ ધર્મોના પેહલો આરંભ હતો, અને જેઓ એમ ખાતરી આપે છે કે ધર્મ વિષે પેહલવેહેલો વેગ અંતવંત (ઇન્દ્રિ તથા કલ્પનાથી જણાય એવા) પદાર્થોથીજ મળ્યો હતો, તેઓ આ પદાર્થોને ઘણા પ્રાચિન કાળમાં ધર્મપૂજ્ઞ માટે વપરાતા ધારે છે.

(૨) અર્ધસ્પર્શ્ય પદાર્થો જેવાકે ઝાડ, પહાડ, નદી, સમુદ્ર, પૃથ્વી ; જે વર્ગને હું **અર્ધ દેવતા** કેહવા માગું છું તે આ પદાર્થોથી ભરાય છે.

(૩) અસ્પર્શ્ય પદાર્થો, જેવાકે, આકાશ, તારા, ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિદાય; આપણને જે પદાર્થોને આગળ ચાલતાં **દેવતા** કેહવા પડશે, તેનું મૂળ આ પદાર્થોમાં જણાય છે.

* આત્મિક = આત્મા જ્ઞાનને લગતું.

† પૃથક્કરણ = જડ પાડતું તે.

(૧૭)

પ્રાચીન કાળના માનસોની તેઓના દેવતાનાં સ્વરૂપ વિષે સાક્ષી.

— ૦૦ —

અસલી ગ્રંથકર્તાઓ તેઓના દેવાનાં સ્વરૂપવિષે શું ધારતા હતા તેના વિચાર તેઓની લખેલી ઇટલીક હકીકત ઉપરથી પેહલાં કરીએ. **એધિકારમસ*** જાણાવે છે કે, પવન, પાણી, પૃથ્વી, સૂર્ય, વસ્તેવ અને તારા એ દેવા છે. **પ્રાદિકસ†** કહે છે કે સૂર્ય, ચંદ્ર, નદી, નાળાં અને સાધારણ રીતે ઓલતાં, જે સર્વ પદાર્થો આપણને ઉપયોગી છે, તે સર્વને અસલી લોકો દેવા તરીકે ગણતા હતા; જેમકે **મીસર** દેશના લોકો **નાઈલ** નદીને એક દેવ ગણતા હતા. અને એટલા માટે રોટલીને **દેમેતર**, વાઈન દારૂને **દાયોનીસોસ**, પાણીને **પોસીદોન**, અને વસ્ત્રવને **હીસનોસ** તરીકે પૂજતા હતા. જર્મન લોકોના ધર્મ વિષે **સીઝર** પોતાના એવા વિચાર જાણાવતાં કહી જાય છે કે, તેઓ સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિની પૂજા કરતા હતા. **હીરોદોતસ‡** ઇરાનિયાવિષે ઓલતાં એમ કહી જાય છે કે, સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, આતશ, પાણી તથા પવનને તેઓ ભોગ આપતા હતા.

સેલસસ§ ઇરાનિયા માટે ઓલતાં એમ જાણાવે છે કે, તેઓ **હીસ** એટલે આકાશનાં ચક્રને કુંગરોની ઠોંચઉપર ભોગ આપતા હતા. તે વળી વધુ એમ કહે છે કે, એ **હીસ** પ્રાણીને **હીસ** અથવા **ધણાજ બુલંદ** અથવા **ઝેયસ**, અથવા **એદોનાઈ**, અથવા **સેબાઓથ**, અથવા **એમન** અથવા **સિધિઅન** લોકો જેને **પાપ** કહે છે, તેમાંનું ગમે તે કહિયે તો તેની આઝી ચિંતા નહિ.

* એક યુનાની કવી અને વિદ્વાન.

† એક યુનાની સદ્ગી.

‡ એક મોટા યુનાની ઇતિહાસ કર્તા જેને ઇતિહાસનો પિતા કરી કહે છે.

§ એક રમી વૈદ અને વિદ્વાન.

(૧૮)

દિવનતસ કરશિયસ* હિંદુઓના ધર્મનું નિચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે :—

જે પણ પદાર્થને તેઓ માન આપવા લાગ્યા તેને તેઓ દેવ કહેતા, મુખ્ય કરીને ઝાડો, કે જેને નુકસાન કરવું પાતકી ગણાય છે.

વેદની શાક્ષી.

—૦૦—

હિંદુઓના ધર્મ કે જેનું વર્ણન **સિકંદરના** સાથી તથા અનુયાયીઓ આપ્યું છે, તે ખરેખર શું હવું તે તપાસવા માટે હવે આપણે **વેદનાં** પુરાતન મંત્રોલણી નજર કરિયે. આ મંત્રો, કે જે આર્યખંડમાં મનુષ્ય કવિતાના સર્વથી જુનાં શેષ તરીકે આપણી પાસે જળવાઈ રહેલાં છે, તે કોણની સ્તુતિ માટે છે ? એ નથી ઝાડના થડ કે પથ્થરને માટે, પણ નદિયો, પહાડો, વાદળાં, પૃથ્વી, આકાશ, અરુણોદય, તથા સૂર્યને માટે, એટલે કે સ્પર્શ અથવા એવા કેહવાતા પૂજ્યપદાર્થો (Fetishes) માટે નહિ, પણ જે જે પદાર્થોને આપણે અર્ધસ્પર્શ અથવા અસ્પર્શ ગણ્યા, તેજ પદાર્થોને માટે છે.

ખરેખર આ એક અગત્યનું પ્રતિપ્રમાણ છે, અને વળી તે એવું છે કે જેને માટે સૌ વરસની વાત ઉપર કોઈ આશા નહિ રાખત. કાંકે તે વેળા એમ કોણે ધાર્યું હોત કે **સિકંદરના** ઇતિહાસ લખનારાઓનું હિંદુસ્થાન અને ત્યાંના લોકો વિષેનું વર્ણન સમકાળિક સાક્ષીથીજ માત્ર નહિ, પણ **સિકંદરની** હિંદુસ્થાન ઉપરની ચઢાઈની ઓછામાં ઓછી ૧૦૦૦ વરસ પૂર્વનાં ભણતરની સાક્ષીથી કોઈ દીવસે આપણે ઝોડું પાડવાને સામર્થ્યવાન થઈશું ?

* એક રમી ઇતિહાસ કર્તા.

† અનુયાયો=પછી આગનાર.

(૧૯)

પણ આપણે એથીએ આગળ વધી શકશું ; કાંકે હિંદુ-સ્થાનના આર્ય લોકોની ભાષા સાથે ગ્રીસ, ઈતલિ, અને યૂરપના બાકીના ભાગના આર્ય લોકોની ભાષાનો મુકાબલો કર્યાથી આર્ય પ્રજા જુદા જુદા દોળામાં વેંદ્યાદ ગઈ તેની આગમ્ય જે ભાષા બોલાતી હતી તેના કેટલોક ભાગ પાછો ઉત્પન્ન કરી શકાશે.

અખંડિત આર્ય ભાષાની સાક્ષી.

— ૦૦ —

અસલી આર્ય લોક નદી તથા પહાડોવિષે, પૃથ્વી તથા આકાશ વિષે, અગ્નિદેવ તથા સૂર્ય વિષે શું ધારતા હતા તથા એ પદાર્થોમાંથી જે કાંઈતેઓના ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી જાણવામાં આવતું તે વિષે શું વિચારતા હતા, તે હજી પણ આજણ થોડીક હદ સુધી નક્કી કરી શકશું, કેમકે તેઓએ આ પદાર્થોને કેવી રીતે નામ આપેલાં છે તે આપણે જાણીએ છીએ. આ પદાર્થોનાં નામ તેઓએ તેમની ક્રિયાશક્તિની કાંઈક રીતે જોવા ઉપરથી આપ્યાં છે, કે જે શક્તિવિષે તેઓ પોતે સારી પેઠે જાણીતા હતા; જેમકે મારવું, ધક્કો મારવો, ઘસવું, માપવું, જોડવું અને જેની સાથે પેહલાંથીજ અમુક અવાજ અવશ (જેતાકાદ*) થતા હતા ; આ અવાજ ભાષાવિદ્યામાં જેને મૂળ કહેછે તે રૂપે હજીવે હજીવે બદલાઈ ગયા.

હાલ જેટલું મારા સમજવામાં આવેછે તે પ્રમાણે તો સઘળી ભાષા તથા સઘળા વિચારોનું આ મૂળછે, અને અનુમાન તથા મહા-ભારત ગ્રંથકર્તાઓના વિધવિધ વાંધાઓથી ગુચવાયા વગર પ્રૌથિસર નોયરે આ વાત ખુલી રીતે આપણીઆગળ મુકી તેમાં તેની ફીલસુફીની ખરેખરી ખુબીએ એમ હું ધારું.

* જેતાકાદ=અવશ=પોતાની મેળે થઈ જતા,

(૨૦)

ભાષાનું મૂળ.

— ૦૦ —

ભાષા પેહલવેહલી કાંઈ પણ ક્રિયામાં પ્રકટી નિકળે છે. કેટલાંક સાદાંમાં સાદાં કામો, જેવાંકે મારવું, ઘસવું, આંચકો મારવો, નાખવું, કાપવું, જેડવું, માપવું, ખેડવું, વણવું, ઇત્યાદિ, તે કરતી વેળા અમુક ખેતાકાદ અવાજો, જેમ ઘણી વાર હમણાં, તેમ ત્યારે પણ થતા હતા; કે જે અવાજો પેહલાં મોગમમાં અને બદલાતા રહેતા હતા. પણ આસ્તે આસ્તે વધારેને વધારે થતા ગયા. પેહલવેહલેઆ અવાજોના સંબંધ માત્ર ક્રિયા સાથે જોડી શકાય. દાખલા તરીકે **મર** શબ્દ ઘસવાના, પથ્થર ઘુંટવાના, હથિઆરો તિક્ષણ કરવાના કામો સાથે, બોલનાર ઘણી કે બીજા કોઈને પણ હજી યાદ આપવાના કાંઈ પણ ઇરાદા વિના, જોડાયેલો માલમ પડશે. તોપણ થોડા વખતપછી આ **મર** અવાજથી જાણે એક બાપ પોતે કામ જવાના છે, એટલે કાંઈ પથ્થરના એજારો ઘસવા અથવા ઘુંટવા પોતે જવાના છે, તે કામ જણાવી શકે હોય એટલું જ નહિ. અમુક અને સમજ્યા વિના ન રહેવાય એવો ભાર મૂકીને તથા અમુક ચાળા કરીને એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યાથી, તે બાપ પોતાનાં છોકરાંને તથા ચાકરોને જ્યારે પોતે કામ કરતા હોય ત્યારે આજમુ નહિ રહેવાને સમજાવી શકે. **મર** ! શબ્દ ત્યારે જેને આપણે ‘આજાર્થ’ કહિયે છિયે તે થશે. તે તદ્દન સમજ પડે એવો થશે, કાંકે આપણા ધાર્યા પ્રમાણે માત્ર એક નહિ પણ ઘણાક શબ્દો, જેઓ એક સામાન્ય ધંધામાં ગુંતાયલા હોય, તે સર્વ પેહલેથી તેના ઉપયોગ કરતા આવેલા છે.

થોડા વખત રહીને વળી એક નવું પગલું ભરવામાં આવે. પોતાને તથા બીજાને આજાર્થ કેહવાને માત્ર **મર** ઉપયોગી થઈ પડે એમ નહિ (**મર**, ચાલો અપણે કામ કરિયે !) પણ જે પથ્થરો સાફ કરવાના હોય તેઓને એક ઠંકાણેથી બીજે ઠંકાણે—સમુદ્ર કિનારેથી એક ગુફાઆગળ, કે ચાકની ખાણથી તે એક મધપુડાનાં

અપડાં આગળ—લઈ જવાની જરૂર જણાય તો મરુ શબ્દથી દર્શાવાય એટલુંજ નહિ, પણ જે પથ્થરો સાફ કરવા માટે તથા ઘસવા માટે આણેલા હોય, તે તથા જે પથ્થરો કાપવાના, ઘસવાના, તથા સાફ કરવાના કામમાં વપરાયા હોય, તે પણ દર્શાવાય. આ પ્રમાણે મરુ એક આજ્ઞાર્થ ચિન્હ થાય, કે જે કામનેજ માટે વધુ વપરાય નહિ, પણ તે કામને લગતાં જુદાં જુદાં કર્મોને સ્પષ્ટ રીતે દેખાડવામાં પણ વપરાય.

તો પણ મરુ સરખા એક અવાજનો આ પ્રમાણે અર્થ લંબાવ્યાથી તુરત ગુંચવાડો ઉઠ્યા વગર રહે નહિ ; અને એ ગુંચવાડાની કળણા મટાડવાને કોઈ યુક્તિ કરવાની મરુ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય.

જો મરુ એટલે ‘આલો આપણે પથ્થર ઘસિયે’ અને મરુ એટલે ‘હવે ત્યારે ઘસવાના પથ્થર’, એ બેની વચ્ચે ભેદ રાખવાની જરૂર જણાય, તો તે જુદી જુદી રીતે થઈ શકે. સૌથી સેહલી અને પેહલી રીતતો એ હતી કે બોલતાં સ્વર બદલવો અને જુદા અવાજ કાઢવો. આ આપણે **ચીનાઈ** અને બીજી એકાક્ષર ભાષાઓ, જેમાં એકજ શબ્દને જુદી જુદી રીતે બોલ્યાથી જુદા જુદા અર્થ થાય છે, તેમાં ઘણી સરસ રીતે જોઈએ છિયે.

બીજી એવીજ જાતની સાદી યૂક્તિદર્શક અથવા આંગળીથી દેખાડવાની નિશાની હતી, કે જેને સાધારણ રીતે **સર્વનામ મૂળો** કહે છે ; તથા તેઓને મરુ જેવા અવાજો સાથે જોડ્યાથી બે વચ્ચેના ભેદ જણાતો હતો. દાખલા તરીકે ‘અંહી ઘસવું’ તેનો અર્થ ‘માનસ ઘસે છે’ કરીને થાય ; અને ‘ત્યાં ઘસવું’ તેનો અર્થ ‘જે પથ્થરને ઘસવામાં આવે છે’ તે થાય.

આ ક્રિયા ઘણી સેહલી દેખાય, પણ તે એજ ક્રિયા હતી કે જેથી માનસ પેહલવેહલે કર્તા અને કર્મ વચ્ચેના ભેદ સમજવું, એટલુંજ નહિ પણ ક્રિયાના કરનાર અને થયેલી ક્રિયાની સમજ

ઉપરાંત એક કામ, કે જેથી ક્રિયાના કરનાર અને તેના કર્મ અથવા પરિણામવચ્ચે ભેદ જાણી શકાય, તે વિચાર તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયો.

ભાસના દર્શક અવાજ ઉપરથી અસલી માનસે યાદોમ અને એકી રકમે ભાવના દર્શક અવાજ ઉભો કીધો તે આજ રસ્તે, કે જેને માટે આજ સુધી કોઈ ખુલાસો કરી શક્યું નથી, પણ જે **નોયરની** ફીલસુફી મારફત સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકાય છે.

જે અવાજો વારંવાર ખતતાં કામો સાથે સ્વાભાવિક રીતે થાય છે, તેઓ પ્રથમથીજ ઉપક્રમી ભાવનાના ચિન્હ છે, એટલે કે વારંવાર ઉત્પન્ન થયેલી લાગણિયો કે જે સામટી એક તરીકે આપણા જાણુયામાં આવે તેનાં ચિન્હ છે. જેવા આ અવાજો સ્વરથી અથવા બીજી બહારની કોઈ નીશાનીથી જુદાં રૂપમાં બદલાઈ જાય, કે જેથી કોઈ ક્રિયાના કર્તા, કારણ, સ્થળ, કાળ અથવા તેના કર્મ જાણાવી શકાય, તેવુંજ આ સઘળા શબ્દોનું સામાન્ય તત્ત્વ, જેને આપણને મૂળ કરીને ફેહવાની ટેવ છે, તે ખની જાય છે ; વધતું એ નહિ અને ઘટતું એ નહિ, પણ સ્વરસંબંધી મૂળ કે જે અમુક રૂપ ધરાવનાર તથા સાધારણ કામ દર્શાવનાર, અને તેટલામાટે ભાવનાદર્શક, તેજ થાય છે.

આ વિચારવાનું કામ ખરાબર જોતાં ભાષાશાસ્ત્રને લગતું છે ; તોપણ અહીં ધર્મશાસ્ત્રવિષે યોલતાં આપણે તેને સમૂહ છોડી દઈ શકતા નથી.

પ્રથમ ભાવના.

—00—

દાખલા તરીકે, એક નદીવિષે યોલતાં પ્રાચિન કાળના લોકો તેને માટે શું વિચારતા હતા, તે જો આપણે જાણવા માગિયે તો, તેના જવાબ એ છે કે તેઓ તેને માટે જેવું વિચારતા હતા તેવેજ નામે તેને યોલાવતા હતા, અને આપણા જાણવાપ્રમાણે તેઓએ તેને જુદાં જુદાં નામ આપ્યાં હતાં ; જેમકે **દોડનાર** (સરીત) ;

(૨૩)

ધોંધાટ કરનાર (નદી અથવા ધુની); અથવા જો તે સીધીને સીધીજ વહેતી હોય તો **ખેડનાર** અથવા હળ (સીરા=નદી, સીરા=હળ અથવા તીર); અથવા ખેતરોને જો તેથી પુષ્ટિ મળતી જણાય તો **મા** (માતર); અથવા જો તે એક દેશને બીજા દેશથી છુટો પાડતી અને બચાવ આપતી હોય તો **અચાવનાર** (સિંધુ, સિંધ, સિંધતિ=દુર રાખવું તે ઉપરથી). આ સઘળાં નામોમાં તેમ જોશો કે નદી જાણે કામ કરતી હોય એમ ગણાયલી છે. જેમ માનસ દોડે છે, તેમ નદી પણ દોડે છે; જેમ માનસ ધ્રુમ પાડે છે, તેમ તે પણ ધ્રુમ પાડે છે; જેમ માનસ ખેડે છે, તેમ તે પણ ખેડે છે; જેમ માનસ ચોકી કરે છે, તેમ તે પણ કરે છે. પેડુલ વેહલે નદીને હળ કહેલી નથી, પણ ખેડનાર કહેલી છે; એટલુંજ નહિ પણ હળને પોતાને પણ લાંબા વખત સુધી એક સાધન તરીકેજ માત્ર નહિ પણ એક કર્તા તરીકે ગણેલું છે. હળ છે તે જુકું પાડનાર, કે ચીરનાર, કે વર છે, અને તેથી દરમાં રહેનાર કુક્કર અથવા ચીરી નાખનાર વરનું જે નામ તેજ ઘણીક વેળા હળને આપ્યામાં આવે છે.*

દરેક પદાર્થને ક્રિયાશક્ત તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો તે વિષે.

—00—

આ પ્રમાણે હવે આપણે સમજવા માંડિયે છિયે કે, અસલી માનસની આસપાસ જે આખી સૃષ્ટિ હતી તે તેણે કેવી રીતે જેરવી અથવા પચાવી, એટલે કે દરેક જગ્યાએ તે જે ક્રિયા કરતો હતો તેને મળતી ક્રિયા શોધી કહાડી, અને જે અવાજને આગળ તેની પોતાની ક્રિયાસાથે કરવામાં આવતા હતા તે અવાજને તેની આસપાસના ક્રિયાકરોને લાગુ પાડ્યા.

* વેદમાં વિક્રનો અર્થ વર અને હળ બંને થાય છે.

અંહી ભાષાનાં અત્યંત ઉંદાણમાં પછવાડેથી જણાયલાં રૂપો જેને આપણે (Figurism) (Animism) આત્માજીવ અને શરીરની વૃદ્ધિનું ખરું સત્ત્વ છે એ વિચાર, (Anthropopathism) ઇશ્વરમાં મનુષ્યનાજ વિકારો છે એ વિચાર, (Anthropomorphism) ઇશ્વરનું રૂપ મનુષ્ય જેવું છે એ વિચાર કહિયેછિયે, તેનાં ખરાં મૂળ રહેલાં છે. તેઓને અંહી આપણે અગત્યની વસ્તુ તરીકે—ભાષા તથા વિચારને લગતી અગત્યની વસ્તુ તરીકે પિછાનિયે છિયે, નહિકે પાછળથી જે સ્વતંત્ર કાવ્યરૂપી ભાવના જેવા તે દખાય છે તે તરીકે. જે વખતે એક પથ્થરને તેણે પોતે અણિયાજો કીધો હતો તે પથ્થરને પણ પોતાના પ્રતિનિધી તરીકે તે ગણતો હતો, અને તેને કાપનાર, નહિકે એક કાપવાની વસ્તુ કેહતો હતો ; જ્યારે તેના માપ ભરવાનો સળિયો, માપનાર તરીકે, તેનો હુળ, ફાડનાર તરીકે, તથા તેનું વહાણ ઉડનાર, અથવા પક્ષી કેહવાતું હતું, ત્યારે નદી યુમ પાડનાર, પહાડ અચાવનાર, ચંદ્ર માપનાર કરીને નહિકે કેહવાય તો બીજી કઈ રીતે કેહવાય ? ચંદ્ર તેણીની, અથવા ખરી રીતે તેની દરરોજની ચાલમાં આકાશ માપતો હોય એમ દખાતો, અને એમ કરતાં દરેક ચંદ્ર માસનો પરિવરતન એટલે વખત ગણવામાં માનસને ઉપયોગી થઇ પડ્યો. માનસ તથા ચંદ્ર સાથે કામ કરતા હતા, સાથે માપણી કરતા હતા, અને જેમ એક માનસ ખેતર અથવા મોટું લાકડું ભરવામાં મદદ કરે તે માપનાર, કહોકે મા—સ (' મા ' = માપવું, બનાવવું ઉપરથી) કેહવાયો તેમ ચંદ્ર પણ માસ = માપનાર કેહવાયો. સંસ્કૃતમાં ચંદ્રનું આ ખરેખરું નામ છે કે જે ગ્રીક મીઈસ, લાતિન મેનસિસ, અંગ્રેજ મૂન સાથે લગભગ એક મળતું આવે છે.

ભાષામાં આ પગલાં સર્વથી સેહલાં અને જે સ્વિકાર્યાવિના આપણને નહિકે ચાલે એવાં છે. આગળ તેઓ ગમે એવાં ઉલટાં સમજવામાં આવ્યાં હોય, તોપણ હાલતો આપણને પુર્ણ સમજ પડે

(૨૫)

એવાં છે. માનસની ભાષા તથા વિચારના વધારા પાછળ માત્ર સંભાળ અને ધીરજથી આપણે જવું જોઈએ છે એટલું જ.

ક્રિયાશક્તિ* તે માનુષ† નહિ.

—00—

ચંદ્રને માપનાર અથવા સુથાર પણ કહીએ, તેટલાજ ઉપરથી એમ નથી કરતું કે અસલી ભાષાશાસ્ત્રિયોને ચંદ્ર અને માનસ વચ્ચે કશો બેદ માલમ પડ્યો નહિ. ખરી વાત છે કે અસલી માનસોના પોતાના વિચારો આપણા પોતાના વિચારો કરતાં ઘણા જુદા હતા; પણ તેઓ મુર્ખ હતા એવું આપણે એક ક્ષણવાર પણ માનવું ન જોઈએ. તેઓએ પોતાની ક્રિયા, અને નહિ, મહાડ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને આકાશની ક્રિયા વચ્ચે કાંઈક મળતાપણું જોઈું માટે, તથા જે નામથી તે ક્રિયા જણાય તે નામો તેમને આપ્યાં માટે તેઓ માનસને તેમજ ચંદ્રને માપનાર કહેતા તથા એક ખરે-ખરી માને તથા નહીંને પણ મા કહેતા તે ઉપરથી તેઓ માનસ અને ચંદ્ર, મા અને નહીં વચ્ચે કાંઈજ બેદ સમજતા ન હતા એમ વિચારવું નહિ જોઈએ.

જ્યારે દરેક જણાયલી અને નામવાળી વસ્તુને ક્રિયાશક્તિ તરીકે ગણવી પડતી હતી, અને જે ક્રિયાશક્તિ, તે આકારવાળી ગણવી પડતી હતી, જ્યારે એક પથ્થર કાપનાર (ગણાતો) હોતો, દાંત કળનાર, અથવા ખાનાર, અને ગીમલોટ, નાકુંયાડનાર, કહેવાતા હતા, ત્યારે એક માપનાર અને ચંદ્ર વચ્ચેના ફર પારખવામાં તથા શબ્દોના અસલ ગુણ કાઢી નાખવામાં, એટલે ખરેખર જેતાં નાન્યતર ખનાવવામાં, હથિયાર અને હાથ વચ્ચે અને હાથ અને માનસ વચ્ચે ખુલ્લો ફર સમજવામાં, તથા વળી એક પથ્થરને આપણા પગ તળે ચંપાનાર વસ્તુ તરોડેજ માત્ર ગણવામાં, એશક ભારે મુશ્કેલી પડી હશે. ૩૫, પ્રાણુ૩૫, અથવા મનુષ્ય૩૫ આપવામાં કશી મુશ્કેલી પડી નહતી.

* ક્રિયાશક્તિ અથવા કારણશક્તિ=Active.

† માનુષ=Human.

આ પ્રમાણે ચેતનધર્મરોપ (personification) નું સિદ્ધાંત જોણે ધર્મ અને પુરાણોક્ત ઇતિહાસના આગલા વિધાર્થીઓને આટલો બધો શ્રમ આપ્યો હતો, તે આપણા કામસર કેવીરીતે ઉલટાઈ ગયું છે તે આપણે જોઈએ છીએ. આપણું સિદ્ધાંત ભાષા કેવી રીતે ચેતન-ધર્મરોપ આપવા લાગી તે નહિ, પણ કેવીરીતે એ રૂપ કાઢી નાખવાને શક્તિમાનૂ થઈ, તે છે.

વ્યાકરણની જાતિ.

— ૦૦ —

સાધારણ રીતે એવું ધારવામાં આવે છે કે વ્યાકરણને લગતી જાતિ, નિર્ણવ વસ્તુને જીવંત રૂપ આપવાનું કારણ હતું. પણ એ કારણ તો નહિ પણ પરિણામ છે. ઊંચક જે ભાષામાં વ્યાકરણ સંબંધી બેઠું પૂર્ણરીતે નક્કી થયેલો છે તેમાં અને મુખ્યકરીને એવી ભાષાના પાછલા વખતમાં, નિર્ણવ પદાર્થને જીવંત રૂપ આપવું કવિઓને સુગમ પડે છે. પણ આપણે અહિં તો ઘણા આગલા જમાના વિષે બોલિયે છીએ. વળી લિંગદર્શક ભાષાઓમાં પણ એક વખત એવો હતો કે લિંગનાં આ ચિન્હ તરોમાં હતાં નહિ. આર્થ ભાષા કે જેમણે પાછળથી વ્યાકરણની જાતિની રીત આટલીબધી પૂર્ણપણે ખીલવી, તેઓમાં સર્વથી જુના શબ્દોમાંના કેટલાક જાતિ-રહિત છે. જેમ પેતર (father) નરજાતિ, તેમ મેતર (mother) નારીજાતિ નથી, તેમજ નદી, પહાડ, ઝાડ, અથવા આકાશનાં સર્વથી જુનાં નામો વ્યાકરણની જાતિનાં કોઈપણ બહારનાં ચિન્હ દેખાડતાં નથી. પણ સર્વ જુનાં નામો જોકે જાતિ ચિન્હ વગરનાં હતાં તોપણ તેઓ ક્રિયાશક્તિ હતાં.

ભાષાનો આવી સ્થિતિમાં ક્રિયાશક્તિ અથવા પુરુષવાચક નહિ એવી વસ્તુવિષે બોલવું લગભગ અશક્ય હતું. પ્રત્યેક નામ કોઈ પણ ક્રિયાશક્તિ વસ્તુ દેખાડતું હતું. જો કલકસ (calx) = એડીના અર્થ લાત મારનાર થાય તો કલકસનો અર્થ પથર જેવો પણ

(૨૭)

થાય. નામ આપવાની આ સિવાય બીજી રીત હતી નહિ. એકી જો પથ્થરને લાત મારે તો પથ્થર એકીને મારે ; તેઓ બંને કલકસે હતાં. વેદમાં વિ એટલે એક પક્ષી અથવા ઉડનાર થાય છે, પણ એજ શબ્દનો અર્થ વળી તીર પણ થાય છે. 'ચુદ્ધ' નો અર્થ લડનાર, હથિયાર અને લડાઈ એમ થતા.

તોપણ જ્યારે 'હિયાં—લાત' અને 'ત્યાં—લાત,' એટલે લાત મારનાર, અને લાત ખાનાર, અને છેલ્લે જીવંત અને નિર્જીવ નામો વચ્ચે બહારની નીશાનિચોથી બેદ સમજવાનું બની શક્યું ત્યારે ભાષાની વૃદ્ધિમાં તે એક મોટું પગલું ભરેલું જણાય છે. ઘણીક ભાષા એ હદથી આગળ વધી શકી નથી. આર્ય ભાષામાં આ કરતાં પણ એક વધુ પગલું ભરવામાં આવ્યું હતું, તે એ કે જીવવાળી વસ્તુમાં નર અને નારીજાતિ વચ્ચે બેદ રાખવામાં આવ્યો. એ બેદ પુરુષવાચક નામો દાખલ કર્યાથી નહિ પણ સ્ત્રીજાતિનાં નામ દાખલ કર્યાથી, એટલે કે સ્ત્રીઓને માટે અમુક સાધિત પ્રત્યય જુદા રાખ્યાથી શરૂ થયો. એમ થયાથી બાકીના સઘળા શબ્દો નરજાતિના થયા. હજી વધારે પાછળના વખતમાં જે વસ્તુ નાન્યતર હતી, એટલે નર કે નારી નહિ પણ જે પ્રથમ અને દિવ્યા વિભક્તિમાં માત્ર ઘણુંકરીને હોય તેમને માટે અમુક રૂપો જુદાં રાખવામાં આવ્યાં.

એટલામાટે વ્યાકરણની જાતિ જોકે પાછલા વખતમાં પુરાણો-કત ઇતિહાસ કાવ્યમાં રચવામાં બહુ મજબુતપણે સાદ્ય કરે છે, તોપણ તે કાંઈ ખરી ગતિઆપનાર શક્તિ નથી. આ ગતિ આપનાર શક્તિ તો ભાષા અને વિચારની જાતિમાં સ્વાભાવિક રીતે બેળાયેલી છે. માનસ પાસે પોતાના કામ માટે વાચાની નિશાનિચો છે. તે આસપાસ દુનિયામાં પોતાનાં કામને મળતાં કામો જોય છે ; અને વાચાનાં પેલાંજ ચિન્હોથી દુનિયાની તરેહવાર વસ્તુઓને મનમાં લઈ સમજે છે. કારણકે નદી બચાવનાર કેહવાય, તેટલાજ

(૨૮)

માટે નદી પાસે હાથ, પગ અને ખચાવ કરવાનાં હથિયાર છે ; અથવા તો ચંદ્ર જે આકાશને જીવું પાડે છે અને માપે છે તેટલા માટે તે સુધાર છે એમ તે વિચારતો નથી. આ ભુલભરેલા વિચારનો ઘણો ભાગ પાછલા વખતનો છે. હજી તો આપણે વિચારની ઘણી ઉતરતી હદ આગળ છિયે.

સહાયકારક ક્રિયાપદો.

— ૦૦ —

આપણે ધાર્યે છિયે કે વાક્યો વગર ભાષા, અને સંધાગો શબ્દવિના વાક્ય ખની શકે નહિ. આ વિચાર ખરો પણ છે અને ખોટો પણ છે. જો આપણે એમ સમજતા હોઈએ કે વાક્ય એટલે જેનો કંઈ અર્થ ઉઠે તે, એટલે કે એક એવું ઉચ્ચારણ કે જેથી કંઈ મતલબ જણાતી હોય તો તે સમજ ખરી છે.

પણ જો આપણે એવું સમજતા હોઈએ કે વાક્ય એક એવું ઉચ્ચારણ છે કેને ઘણા શબ્દો, તથા એક વિશેષક, વિશેષ્ય, અને સંબંધક મળીને બનેલું છે, તો તે ખોટું છે. એકલો એક આશાય શબ્દ એક વાક્ય છે ; ક્રિયાપદનું પ્રત્યેક રૂપ એવું વાક્ય થાય. જેને આપણે હમણાં નામ કહિયે છિયે તે અસલ એક જાતનું વાક્ય હતું, કે જેમાં એક તો તેનું મૂળ અને બીજું પ્રત્યય દાખલ ગણાયેલો કોઈ શબ્દ આવતો હતો, કેને શબ્દ પેલાં મૂળથી જણાયેલી વસ્તુ દેખાડતો હતો. એમજ વળી જ્યારે એક વિશેષ્ય અને વિશેષક સાથે આવયા હોય ત્યારે આપણે કહી શક્ય કે હિંચા સંબંધકને અલોપ થયો છે, પણ ખરી વાત તો એ છે કે પેહલવેહલાં તે ખોલવામાં વપરાતો નહતો ; તેની ગરજ નહતી એટલુંજ નહિ, પણ પ્રથમ ભાષામાં સંબંધક વાપરવો કેવળ અશક્ય હતું. 'વર ખોનસ' (vir bonus=માનસ સાર) ને બદલે 'વર અંસ્ત ખોનસ'

(૨૯)

(vir est bonus=માનસ સારું છે) ઓલવાને શક્તિવાન થવું એ મનુષ્ય વાચના સૌથી પાછલા વખતનાં પરાક્રમો માંહેનું એક છે.

આપણે જોયું કે આગલા આર્યોને કોઈ પણ વસ્તુ છે એ સિવાય કોઈ ખીલ રીતે ઓલવાને, એટલે કે વિચારવાને, ભારી પડતું હતું. એક વસ્તુ માત્ર છે અથવા હતી એમ ઓલવામાં પણ તેમને એવીજ અડચણો નડતી હતી. કોઈ ક્રિયા ને તેઓએ પોતે કીધી હોય તે ફલાણી વસ્તુએ પણ કીધી એમ ઓલીનજ તે વિચાર તેઓ પ્રથમ જણાવી શકતા હતા. હવે મનુષ્ય માત્રની સામાન્ય ક્રિયા **દમલેવાની** છે, માટે જ્યારે કોઈ વસ્તુ છે કરીને આપણે ઓલ્યે છિયે ત્યારે તેને બદલે તેઓ એમ ઓલતા હતા કે ફલાણી વસ્તુ **દમ લે છે.**

અસૂ=દમ લેવો.

—૦૦—

અસૂ ધાતુ ને હજી he is (તે છે) શબ્દોમાં જોવામાં આવે છે, તે ઘણો જુના ધાતુ છે. આર્ય ટોળાના છુટા પડ્યા અગાઉ એ શબ્દ ભાવાર્થે વપરાતો હતો. તોપણ આપણે જાણ્યે છિયે કે (as) અસૂનો અર્થ થવું કરીને થાય તે આગળ **દમ લેવો** કરીને થતા હતા.

અસૂ ઉપરથી નિકળતા સૌથી સાદા સાધિત, સંસ્કૃત અસ-ઉ (as—u)=દમ હતું; અને એ ઉપરથી ઘણું કરીને અસુ-ર (asu—ra) એટલે જેઓ **દમ લે છે**, જેઓ **જીવે છે**, જેઓ **છે**, તેઓ; તથા છેલ્લે સરવાલે હયાત દેવો [તથા વેદ માંહેના અસુરનું અતિ જુનું નામ થયું હોય.*

*સંસ્કૃત અસુ શબ્દ જંદનો અહુ છે જેનો અર્થ અવસ્તામાં અંતઃકરણ, કાનમાં આવેલા ધાય છે. (જેઓ દારમેસતેતરવું પુસ્તકે, 'આરમઝદ એટ ઐહુરીમન' પા. ૪૭). જે જંદમાં અહુ શબ્દ આવેલ, સાહેબ એવા અર્થે વપરાતો હોય તો તે ઉપરથી અહુર—મઝદ શબ્દોના અહુરનો અર્થ પણ સાહેબ, આવેલ એવા થયો,

(૩૦)

ભૂ=ઉગવું.

— ૦૦ —

જ્યારે આ ધાતુ **અસુ**=દમલેવો, અગવડલેવો જાણાવો દાખલા તરીકે જ્યારે આડપાન તથા ખીલ ચીજો જે ખુલ્લી રીતે દમ લેતી નથી તેમને લાગુ પાડતાં અગવડલેવો જાણાવો, ત્યારે એક ખીજો ધાતુ **ભૂ**, જેના અસલ અર્થ ઉગવું થતો હતો, ગ્રીક **ધુમ્** જે આપણા (To be) 'તુ-ખી' માં હજી જોવામાં આવેછે, તે લેવામાં આવ્યો. આ શબ્દ પ્રાણીમાત્રને માટેજ નહિ પણ સર્વ વનસ્પતી તથા દરેક ઉગતી વસ્તુ તથા પૃથ્વીને પોતાને પણ લાગુ પાડવામાં આવતો, કે જે **ભૂમ્** એટલે ઉગતી કેહવાતી હતી.

વસ=વસવું.

— ૦૦ —

છેલ્લે જ્યારે આથી પણ વધારે જોહોળી ભાવનાની જરૂર જણાઈ, ત્યારે **વસ** ધાતુ, કેજેનો અર્થ વસવું, રહેવું એવો થતો હતો, તે લેવામાં આવ્યો. આ શબ્દ સંસ્કૃત **વસ-તુ**=ઘર તથા ગ્રીક **અસતુ**=શહેરમાં માલમ પડેછે, અને અંગ્રેજીમાં 'આઈ વૉઝ' (I was) માં પણ તેની કાંઈકે નિશાની હજી દેખાયછે. જે સઘળા પદાર્થોને ઉગવાને અથવા દમ લેવાનો વિચાર લાગુ પાડી શકાતો ન હોય તેમને માટે આ શબ્દ વાપરી શકાય. આકારરહિત

તથા એક ઉપપત્યય **દર** ની મેળવણીથી બન્યો, એમ કહેવું નથી. જ'દમાં **અહુ**નો અર્થ દમ તથા **સાહેબ** એવા બે કદાચ થતા હોય, જેવીરીતે **રતુ**નો અર્થ **અનુક્રમ** અને **અનુક્રમ રચનાર** થાયછે. જ'દમાં **અહુ** શબ્દનો અર્થ **સાહેબ** થાયછે. તેટલામાટે સંસ્કૃતમાં **અસુર**ને પણ તેજ અર્થ આપવો એવી તકરાર કલ્પલ રાખવાજોગ નથી.

અથવા જડ આત્માનો વિચાર કહી દેખાડવાને આ શબ્દથી પેહલ-
વેહલી જોગવાઈ મળી હતી. ખરું જોતાં નર, નારી અને નાન્યતર
નામની ઉત્પત્તિ વચ્ચે તથા આ ત્રણ સહાયકારક ક્રિયાપદોના દાખલ
થવા વચ્ચે કાંઈક અમુક એકમજતાપણું જણાય છે.

મૌલિક વ્યાકૃતિકરણ.

— ૦૦ —

અસલી આર્ય લોકોને સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ, પૃથ્વી, પહાડો
અને નદિયોવિષે કાંઈ પણ જોલણું કેવી રીતે બની શક્યું હતું
તે રીત ઉપર આ ટીકા લાગુ પાડિયે. જ્યારે આપણે જોલ્યે
છિયે કે ચંદ્ર છે, પવન વાયછે, વરસાદ વરસેછે, ત્યારે તેને
બદલે તેઓ માત્ર એમ વિચારી તથા જોલી શકતા હતા કે
સૂર્ય હમ લેછે, (સૂર્યો અસ્તિ) ચંદ્ર ઉગેછે, (મા ભવતિ),
પૃથ્વી વરસેછે, (ભૂર્ વસ્તિ) પવન અથવા ડુકનાર ડુકેછે,
(વાયુર્ વાતિ) વરસાદ વરસે છે (ઈદ્ર ઉતત્તિ, અથવા વૃશા
વર્ષતિ અથવા સોમઃ સુનાતિ.)

માનસની નજર આગળ સૃષ્ટિના જે જે જોલ થતા હતા તે
મનમાં સમજવાને અને જોલથી જોલવાને સૌથી પેહલાં કેવા પ્રયત્નો
કરવામાં આવ્યા હતા તેવિષે આપણે અહિં જોલ્યે છિયે. સંસ્કૃ-
તની બહુ પૂર્વે ભાષાએ કેવી કેવી રીતે વળાણ લીધી હતી તે
દેખાડવાને માટે માત્ર આપણે સંસ્કૃત વાપર્યે છિયે. સમજ્યા પછી
જોલથી જોલણું કેવી રીતે નક્કી થયું, અને તરેહવાર જોલણું દંત-
કથાનું રૂપ લેતાં કેવી રીતે સમજશક્તિ ઉપર પાછી અસર કરતું
ગયું, અને એ ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાથી અસલી પુરાણોક્ત ઇતિહાસ
જરૂર પડતાં કેમ ઉત્પન્ન થયો, એ સર્વ સવાલો પાછલા વખતના
વિચારને લગતા છે, જેને વાસ્તે હમણાં આપણે હિંચાં જોટી થવું

(૩૨)

જોઈતું નથી. આ સંબંધમાં એકજ એવી બાબત છે જેને માટે જેટલું જોઈએ એટલું જોઈએ. કારણકે આગલા આર્યો તરેહવાર ક્રિયાનાં નામોથી સૂર્યને પીછાનતા હતા, કારણકે સૂર્યને **મકાશ આપનાર, ગરમી આપનાર, બનાવનાર** અથવા **પાળનાર** કહેતા હતા, કારણકે ચંદ્રને **માપનાર** તથા અરુણોદય (ઉષા)ને **જાગૃત કરનાર, ગર્જનાને ગગડાટ કરનાર, વરસાદને વર-સાવનાર,** તથા દેવતાને **ઝડપથી દોડનાર** કહેતા હતા, તેટલા માટે આ સઘળા પદાર્થોને તેઓ હાથ અને પગવાળાં માનસ સમ-જતા હતા એમ આપણે વિચારવું નહિ જોઈએ. ‘સૂર્ય દમ લેછે’ એમ વળી જ્યારે તેઓ જોલતા ત્યારે પણ તેમની એમ કહેવાની મતલબ નહિ હતી કે સૂર્ય, ફેફસાં અને મોઢથી દમ લેનાર એક માનસ અથવા માણી છે. ગુફામાં રહેનાર આપણા પૂર્વજો જેમ મૂર્ખ નહિ હતા તેમ કવિપણુ ન હતા. ‘સૂર્ય અથવા પાળનાર દમ લેછે,’ એમ કહેવાથી, સૂર્ય ગતિ ધરાવેછે, આપણી માફક હાલચાલ કરી શકેછે, એવું ખતાવા સિવાય તેમનો ખીજો કાંઈએ હેતુ ન હતો. અસલી આર્યોને ચંદ્રમાં બે આંખ, એક નાક, અથવા એક મોંહ દેખાતું નહિ હતું, અથવા વારેઘડીએ કુંકતા પવનને આકાશનાં ચહારે ખુણામાંથી ભરેલા ગાલનાં બાળકો પવન કુંકતાં સમજતા નહિ હતા. આ સઘળું અતાર પછી આવશે. પણ મનુષ્ય વિચારની આ પેઢી સ્થિતિમાં એમ ન હતું.

સાદૃષ્ય (મળતાપણું) ની કલ્પના પ્રથમ
નિષેધાર્થ હતી.

—00—

જે વખતવિષે હાલ આપણે જોઈએ છીએ, તે વખતે આપણા આર્ય પૂર્વજો, જે પદાર્થોનું આપણે અર્થસ્પર્શ

અથવા અસ્પર્શ તરીકે વર્ણન કીધું છે તેઓને છત્રરૂપ, કે મનુષ્ય-રૂપ કે મનુષ્યગુણરૂપ આપવાને બદલે, તેઓની અને પોતાની વચ્ચે કોઈ પણ કલ્પિત મળતાપણું નોંધા કરતાં બેઠે નોંધાથી બહુ વધારે અનન્યથા થયા હતા, એમ હું ધારું છું.

આ મતને મળતી એક અનન્યથા જેવી સાબીતી વેદમાં જળ-વાઇ રહેલી આપણને મળી આવેછે, તેની યાદ આ ઠેકાણે તમને આપું છું. જેને આપણે **તુલના** (મુકાબલો) કહિયે છિયે તે આજે પણ વેદનાં ઘણાંક મંત્રોમાં **નકાર** છે. આપણે ‘ખડક જેવું મક્કમ’ યોલિયે છિયે તેને બદલે વેદના કવિયો ‘મક્કમ એક ખડક નહિ’ કરી યોલેછે, એટલે કે સરખાપણું બતાવવાને બીનસરખાપણા ઉપર ભાર મૂકેછે. તેઓ દેવને સ્તુતિમય ભજન (Hymn) અર્પે છે તે ‘કાંઈ મિથ્યાન નહિ,’ એટલે જાણે મિથ્યાનજ હોય. નદી બરાડતી પાસે આવેછે, ‘ગોષ્ઠો નહિ,’ એટલે ગોધાની પેઠે; અને **મરુત** અથવા તુફાન-દેવતાઓ તેઓના પૂજારિયોને પોતાના હાથમાં લેતા હોય એમ કહેવાય છે, જેમ એક બાપ દીકરાને નહિ, એટલે જેમ એક બાપ પોતાના દીકરાને પોતાના હાથમાં લેછે તેમ.

આ પ્રમાણે ઊંચક સૂર્ય અને ચંદ્ર હાલચાલ કરતા કહેવાતા હતા, પણ પ્રાણી તરીકે નહિ; નદિયો બરાડ મારતી તથા મરાતી હતી, પણ તેઓ માનસ નહિ હતી; પહાડો તોડી પડાય તેવા નહિ હતા, પણ તેઓ લડવૈયા નહિ હતા; વસ્તેવ જંગલને ખાઈ જતો હતો, તોપણ તે કાંઈ સિંહ ન હતો.

આવા વચનોનું વેદમાંથી ભાષાંતર કરતાં ‘ન’=નથી ના અર્થ આપણે “સરખું” કરીને હમેશાં કરિયે છિયે. પણ આટલું કેહવું અગત્યનું છે કે કવિયો પોતે સરખાપણું કરતાં બીનસરખાપણુંથી, જો વધારે નહિ તો, તેટલાજ પ્રથમ અનન્યથા થયા હતા.

(૩૪)

સ્થાઈ ગુણ નામો.

— ૦૦ —

મૃદિવિષેના આ વિવિધ પદાર્થો, કે જ્યોત્સે ઘણા પુરાતન વખતથી કવિઓનું ધ્યાન ઉત્કર્ષિત હતું, તેઓવિષે યોગ્યતા સ્વાભાવિક રીતે કવિઓએ બીજાં નામો કરતાં અમુક ગુણનામોના ઉપયોગ વધારે કર્યો હોય. આ મૃદિના પદાર્થો અકેકથી ભુદા હતા; તોપણ તેઓમાં કેટલાક ગુણો સામાન્ય હતા; તેને લીધે તેઓ અમુક સામાન્ય નામથી જાણાતા હતા, અને પાછળથી દરેક ગુણ નામનાં મથાળાં નીચે અકેક વર્ગમાં વેંડ્યાઈ જતા ; અને એ રીતે એક નવી ભાવના ઉભી થતી. આ સઘળું બની શકે એવું હતું—ખરેખર શું બન્યું તે આપણે તપાસીએ.

વેદતરફ નજર કરતાં આપણને જણાયછે કે જે મંત્રો જળવાઈ રહેલાં છે તે સઘળાં આગલા હિંદુ વેદાંતિઓના વિચાર પ્રમાણે અમુક દેવતાઓને અર્પણ કીધેલાં છે. આ ‘દેવતા’ શબ્દ આપણા **દીધતી** (Deity) શબ્દને બરાબર મળતો આવે છે, પણ તેઓમાં **દેવતા** શબ્દ આ અર્થમાં કદી પણ વપરાયલો નથી. **દેવતા** દેવતા જે હાલ અર્થ થાય છે એ અર્થમાં સમજવાનો વિચાર હજી સુધી ઉત્પન્ન થયો ન હતો. આગલા હિંદુ ટીકાકારો પણ જણાવી જાયછે કે **દેવતા** એટલે મંત્રોમાં જે પુરુષની અથવા જે કોઈ પદાર્થની સ્તુતિ કરવામાં આવતી તે, એટલે કે તે મંત્રનું કર્મ; તથા મંત્રનો યોગનાર અથવા ગાનાર, એટલે સ્તુતિગાયનનો કર્તા તે **ઋષિ** અથવા **સિદ્ધ** કેહવાતો. એ પ્રમાણે જેનો ભોગ આપવાનો હોય તેનેવિષે પણ મંત્રોમાં યોગવામાં આવે ત્યારે તે ભોગ **દેવતા** કેહવાયછે; અથવા ભોગ આપવાનાં કામમાં આવતું વાસણ, કે એક રથ, લડાઈનો કુહાડો, અથવા ઢાલ માટે યોગવામાં આવે, ત્યારે પણ એ પદાર્થો **દેવતા** જ કેહવાય છે. વેદસૂક્તોમાં મળી આવતા કેટલાક સંવાદ ઉપરથી માલમ પડે છે કે યોગનાર ધણીને

(૩૫)

કષિ અને જેને વિષે બોલાતું હોય તેને દેવતા કહેલો છે. ખરું
જોતાં દેવતા એક પારિભાષિક શબ્દ થયો, જેના અર્થ દેશી વેદાં-
તિયાના મત પ્રમાણે જે વસ્તુવિષે કવિ બોલ્યો હોય તે સિવાય
બીજું કંઈજ નહિ. જેકે ઋગ્વેદના સૂક્તોમાં આ ભાવવાચક શબ્દ
દેવતા 'દીધતી' જણાતો નથી, તોપણ હિંદુસ્થાનના આગલા કવિ-
ચોએ પોતાનાં મંત્રો જે સર્વ પ્રાણીવિષે ગાયાં છે, તેમાંના ઘણા
ખરા દેવ કેહવાતા હતા. જે યુનાની લોકને આ દેવ શબ્દનો
પોતાનો ભાષામાં અર્થ કરવો પડ્યો હોત. તો જે પ્રમાણે આપણે
ગ્રીક શબ્દ થીઓસ નો તરજુમો દેવ શબ્દથી, આપણે શું ધારિયે
છિયે તેનો ઘણો વિચાર કર્યો વિના, દેવે કરીને કરિયે, તેમ તેઓ
ઘણું કરીને થીઓઈ શબ્દ વાવરત. પણ જ્યારે આપણે આપણા
મનશુ પ્રુછિયે કે, વેદકાળના કવિયો દેવ શબ્દના ઉપયોગથી શો વિ-
ચાર જણાવતા હતા, ત્યારે આપણને માલમ પડે છે કે ગ્રીક, થીઓસ
અથવા અંગ્રેજી ગોડ God શબ્દથી જે વિચાર જણાય છે તેથી
તે ઘણો ભુલે છે; અને વેદ પ્રાણી, આરણ્યિક, અને
સૂત્રમાં પણ વળી આ શબ્દ 'દેવતા'નો અર્થ સદા વધતો અને
બદલતો જણાશે. દેવતાનો ખરો અર્થ, જેણે તો એના મૂળ
ધાતુથી રાઠ થઈ છેક હાલની એ શબ્દની જે વ્યાખ્યા થાય છે
તેનો માત્ર ઇતિહાસ છે. દેવનો અસલ અર્થ દીવ ધાતુ, પ્રકાશનું
ઉપરથી પ્રકાશનું એવો થતો હતો. શબ્દકોશોમાં તેનો અર્થ
ઈશ્વર અથવા ઈશ્વરી એવો આપેલો છે. પણ વેદનાં સૂક્તોનું
ભાષાંતર કરતાં જો આપણે સદા દેવનો અર્થ Devas અ-
થવા ખુદા કરીને કરિયે, તો જાણે કાળગણત્રીમાં ૧૦૦૦ વર્ષની
આપણે ભુલ કર્યા ખરાખર કેટલીક વાર થાય. જે વખતનો હાલ
આપણે વાત કરિયે છિયે જો વખતે દેવતા, જે અર્થ હાલ આ-
પણે કરિયે છિયે તેવો અર્થ ધરાવનારા હતાજ નહિ. તેઓ
ધીમે ધીમે વપરાસમાં ઘુસતા જતા, એટલે કે દેવનું નામ અને તે
વિષેના ખ્યાલ પસાર થતાં હતાં. 'વેદ કીધેલી વસ્તુઓનો વિચાર

કરતાં કરતાં માનસમાં ઇશ્વરવિષે વિચાર હજીવે હજીવે ઉત્પન્ન થતો હતો.” વેદનાં સૂક્તોની ખરી કિમત આજ છે. જ્યારે હિસિ-યડ† આપણને દેવતાઓના વંશની ગયલા વખતની જાણ તવારીખ આપે છે, ત્યારે વેદમાં આપણને દેવતાઓની વંશાવળીજ—તેઓનાં જન્મ અને વૃદ્ધી—માલમ પડે છે ; અને વળી આપણને પાછલા વખતનાં સૂક્તોમાં—જો વખતમાં પાછલાં નહિ તો રીતમાં પાછલાં—આ ઇશ્વરી ભાવનાની વૃદ્ધિની પાછલા વખતની રચના જણાય છે.

પણ વેદમાં દેવ શબ્દ માત્ર એકલો એકજ નથી, કે જે ઋષિઓએ સંખ્યાધેલી સર્વ વસ્તુમાં જે સામાન્ય ગુણ છે તે પેદેલાંથી દેખાડતાં, છેલે સરવાળે દેવનાં એક સામાન્ય નામ તરીકે વપરાવા લાગ્યા. **વસુ** જે વેદમાં અમુક દેવતાઓનું ઘણું સાધારણ નામ છે, તેને પણ પ્રથમ અર્થ **પ્રકાશનું** થતો હતો.

આગલા કવિઓને જ્યારે ખીજું સઘળું મરી જતું અને ખાક થઈ જતું જણાયું, ત્યારે તેઓને આ પદ્યોમાંના કેટલાક અવિકારી અને અવિનાશી લાગ્યા. તેથી એ વસ્તુને **અમરત**, નહિ મરી જાય તેવા, **અગર**, નહિ ધરડા થાય એવા અથવા નહિ નાશ પામે એવા કહ્યા.

જ્યારે સર્વ વસ્તુઓ, માનસ તથા પ્રાણી પણ, ખટલાતી, નાશ પામતી, અને મરી જતી હતી, અને એવા વિચાર જ્યારે જણાવવાની જરૂર પડતી કે સૂર્ય અથવા આકાશ જેવી વસ્તુઓ કેવળ અવિકારી, અવિનાશી અને અમરજ નથી, પણ પોતાની ખાસ છંદગી ધરાવે છે, ત્યારે **અસુર** શબ્દ વપરાયો, જેને માટે મને કાંઈજ શક નથી કે તે **અસુ**=શ્વાસ ઉપરથી નિકળેલો છે. જ્યારે દેવ શબ્દ સૃષ્ટિના ચક્રચક્રીત અને સમશીલ દેખાવાનેજ માટે વપરાતો હતો, ત્યારે **અસુર**નો વપરાસ કરવામાં એવો કશો અટકાવ ન હતો, અને તેટલા માટે ઘણા અસલી વખતથી સૃષ્ટિની

* જુઓ Brown, 'Dionysiak Myth' 1, P. 50.

† એક પ્રાચીન યુનાની કવિ

(૩૭)

શુભ તેમજ દુષ્ટ શક્તિયાને લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો. **અમુર** શબ્દનો અસલ અર્થ **ધાસ ધરાવતું**, અને પાછળથી **દેવ** એવા થયો, તેમાં પાછલા વખતના ધર્મોમાં જે મતને 'એ-નિમિસમ' (એટલે પ્રાણી માત્રના સઘળા ચમત્કાર પ્રાણુ શક્તિથી થાય છે એવું મત) કહે છે તેનાં કાંઈક પ્રથમ ચીન્હો દેખાય છે.

બીજું વિશેષણ **ઈશીર** છે, જેનો પ્રથમ અર્થ ઘણો ખરો **અમુરના** જેવાજ હતો. ઇશ એટલે **ગ્રીક**, **ક્રૌવત**, **ઝડપ**, **તેજ**, તે ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલો **ઈશીર** શબ્દ વેદ માંહેના કેટલાક દેવતાને મુખ્ય કરીને **ઈંદ્ર**, **અગ્નિ**, **અશ્વિન**, **મરૂત**, **અદિત્ય**, તેમજ **પવન**, **રથ**, અને મન સરખી વસ્તુઓને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યો. તેના અસલ અર્થ ઝડપવાળું, તેજદાર, **ગ્રીક** શબ્દો **એરોસ**, **ઈકથસ** અને **એરોન મીનોસ**માં દેખાઈ આવેછે, અને એનો **ગ્રીક** ભાષામાં સાધારણ અર્થ **ઈશરી** અથવા **પવિત્ર** થાયછે, તેનું કારણ, સંસ્કૃતના **અમુર**=દેવતા અર્થનું જેવું કારણ અપાયું તેવુંજ સમજવું.

વેદના દેવતાઓમાં સ્પર્શ્ય પદાર્થો.

—00—

પદાર્થોના જે ત્રણ વર્ગો સ્પર્શ્ય, અધ સ્પર્શ્ય, અને અસ્પર્શ્ય, આપણે કીધાછે, તે તરફ પાછા આવતાં આપણને જણાય છે કે પે-હલો વર્ગ ઋગ વેદમાં કેહવાતા **દેવતાઓ**માં ઉવચિતજ માલમ પડેછે. પરંતુ, હાડકાં, સીપ, વનસ્પતી અને બીજી સઘળી પદાર્થો પૂજનામાં ગણાતી વસ્તુઓ જુના સૂક્તોમાં બીજકુલ જણાતી નથી, એકે વધારે પાછલા વખતનાં મંત્રોમાં, મુખ્ય કરીને **અથર્વવેદ**માં તેઓ માલમ પડે છે. મનુષ્ય કળાથી બનેલી જે વસ્તુઓની ઋગ-વેદમાં સ્તુતિ ગાવામાં આવે છે તે એવી છે કે **ઉમર્કેસ્વર્ય** અથવા **તેનિસન** પણ તેવી સ્તુતિ ગાઈ શકે—જેવીકે રથ, કમાન, તીરનો ભાથો, કહાડી, પરધમ, યજ્ઞક્રિયાના વાસણો તથા એવીજ બીજી

વસ્તુઓ છે. એ વસ્તુઓએ કોઈપણ વખતે પોતાનું જીવું જીવું રૂપ-લક્ષણ લીધેલું જણાતું નથી. પણ માત્ર ઉપયોગી, અથવા કિમતી તરીકે ગણાયેલી છે, અને કદાચિત ઘણું થયું તો પવિત્ર તરીકે ગણાયેલી હોય*.

વેદના દેવતાઓમાં અર્ધ-સ્પર્શ્ય પદાર્થો.

—૦૦—

પણ જ્યારે આપણે બીજા વર્ગ તરફ આવિયે છિયે ત્યારે વાત ઘણી જુદીજ છે. જે વસ્તુઓનું આપણે અર્ધ-સ્પર્શ્ય પદાર્થ તરીકે વર્ણન કીધું છે તેમાંની ઘણી ખરી કરેક વસ્તુ વેદના કૈલવાતક દેવતાઓમાં જણાય છે. આપણે ત્રગવેદ ૧, ૯૦, ૬-૮ માં આ પ્રમાણે વાંચિયે છિયે :—

‘સત્યવંત મનુષ્ય ઉપર પવન મધ નામે છે, નદિયો મધ નામે છે ; આપણા રોપા મીઠા થાઓ,’ ૬.

‘રાત્રિ અને પરાઢિયું એ મધ થાઓ ; પૃથ્વી ઉપરનું આ-કાર મધથી ભરેલું રહો ; આકાર આપણો બાપ મધ થાઓ’; ૭.

* એવું કૈલવાય છે કે વાસણે અથવા હથિયારો કદી જણુ પૂજા પદાર્થ થતાં નથી જુઓ Kapp ‘Grundlinien der philosophie der Technik’ 1878. P. 104. પોતાનાં જણાણના ટેકામાં તે Caspari ‘Urgeschichte der Menschheit’ I 309 ટાંકે છે. II. Spencer on Principles of Sociology ના પેહલા ભાગને ૩૪૩ પાને એથી કિલકુંજ આપણે વાંચિયે છિયે. ‘કિંકરુયાનમાં એક સિ, જે ટોપણમાં તેણીની જરૂર જોખી વસ્તુ રહે છે અથવા આવે છે, તેની પૂજા કરે છે ; અને તેને ભોગ આપે છે ; તેમજ ચોખાની ધંટી તથા બીજાં હથિયાર જે તેણીને ધરસંસારી કામમાં મદદ કરે છે તેને એજ રીતે ગણે છે. એક સુતાર તેના વાંસલા, કુંહડા, તથા બીજાં હથિયારોની એજ પ્રમાણે પૂજા કરે છે, અને તેની આગળ ભોગ આપે છે. એક પ્રાણી જે કલમથી તે લખતો હોય તે કલમની ; એક સિપાહ જે હથિયારો તે લડાઈમાં વાપરતો હોય તે હથિયારની ; એક કડિયા તેની થાપોની એજ પ્રમાણે પૂજા કરે છે. ડુબોઈ (Dubois) ન કૈલવા ઉપર ઘણા ભરોસા રખાય નહિ-પણ એના કરતાં વધારે કબિલ મીં જ્યેલ (Lyall) ની સાક્ષી આપણી પાસે છે. કે જે પોતાના પુસ્તક Religion of an Indian Province માં આજ પ્રમાણે કહે છે. ‘જેકુત તેના હળની, માછી તેની જળની, જણકર તેની સાલની પૂજા કરે છે. એટલુંજ નહિ, પણ એક મેહતો તેની કલમની અને નાણાવટો તેના ચોપડાની પૂજા કરે છે.’ હવે અહીં સવાલ એ કે પૂજા કરવી એટલે શું ?

(૩૯)

આપણાં આડો મધથી ભરપુર રહો ; સૂર્યમધથી ભરપુર રહો ;
આપણી ગાયો મીઠી થાઓ ; ૮ .

મેં શબ્દે શબ્દનુ ભાષાંતર કર્યું છે, અને મધુ જેના અર્થ
મધ થાય છે તેને તેવાને તેવો રેહવા દીધો છે, પણ તેનો અર્થ
સંસ્કૃતમાં એ કરતાં ઘણો વધારે છે. મધનો અર્થ ઊંચાક અને
પાન (પીવાનું), મીઠો ઊંચાક અને મીઠું પાન થતો હતો. અને
તેથી તાજગી આપતા વરસાદ, પાણી, કુદ અને કાઠપણ જીવ ખુશ
કરનારી વસ્તુ મધ કહેવાઈ ; આવા અસલી શબ્દોના આપણે
કદિયે સંપૂર્ણ અર્થ કરી શકશું નહિ ; માત્ર લાંબા વખત સુધી
અને સંભાળથી કીધેલા અભ્યાસથીજ આગળ કવિઓનાં અને
વક્તાઓનાં મનમાં આ શબ્દોએ કેવા કેવા તરંગ ઉભા કર્યા હોય
તેનો અટકળ કરવાને સામર્થ્યવાન થઈએ છિયે.

વળી ઋગવેદ ૧૦, ૬૪, ૮ માં આ પ્રમાણે છે :—

‘અમે અમારી મદદે ઋણ-સાત (એકવીસ) દાહતી
નદિયો, તે મોટું પાણી, આડો, પહાડો, અને અગ્નિને ઝોલા-
વિયે છિયે’.

ઋગવેદ ૭, ૩૪, ૨૩. ‘પહાડો, પાણી, રસાળ રોપા,
અને આકાશ તથા પૃથ્વી, તેનાં આડપાન સાથે અને બંને કુ-
નિયા (રોક્ષસી) અમારી દાહત બચાવો’.

ઋગવેદ ૭, ૩૫, ૮ ‘દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાન સૂર્ય શુભશુકન ભરેલો
હજો ; ચારે દિશા શુભ શુકન ભરેલી થાઓ ; મન્યુત પહાડો
શુભ શુકન ભરેલા થાઓ, તેમજ નદિયો તથા પાણી’.

ઋગવેદ ૩, ૫૪, ૨૦. ‘મન્યુત પહાડો અમારું સાંભળો.’

ઋગવેદ ૫, ૪૬, ૬. ‘ઘણા વખાણેલા પહાડો અને ચળકતી
નદિયો અમારો બચાવ કરો’.

ઋગવેદ ૬, ૫૨, ૪ ‘ઉગતા સહવારના પ્રહાર મારો બચાવ
કરો ! ઉભરાતી નદિયો મારો બચાવ કરો !

ન્યારે દેવાને અમે ઝોલાવિયે ત્યારે પેલા પિતાઓ મારો બચાવ
કરો !’

(૪૦)

ઋગવેદ ૧૦, ૩૫, ૨. ‘અમે આકાશ અને પૃથ્વીનું સંરક્ષણ માગિએ છિયે ; અમને પાપથી દુર રાખવા માટે નદિયો, પેલી માવતરો અને ઘાસવાળા પહાડો, સૂર્ય, તથા સહવારના પ્રહારની અમે પ્રાર્થના કરિએ છિયે. સૌમરસ આજ અમને આરોગ્યતા અને સંપત્તિ આપો’.

છેલે નદિયો, અને મુખ્ય કરોને પંજાબની નદિયો, જેની હદ આગળ વેદકાળ ઇતિહાસના જે થોડાક બનાવો આપણને ખબર છે તે બનાવો બન્યા હતા, તેઓનું એક બીજું સંસ્કારિત સંબોધન આ છે.

ઋગવેદ ૧૦, ૮૫, ‘ઓ નદિયો અંહી **વીવરવતના** સ્થળમાં તમારી અતિ ઘણી મોટાઈ કવિ જાહેર કરે એમ કરો. સાત સાતના સુમખામાં તેઓ ત્રણ માર્ગે આવ્યાં છે. પણ સઘળા મુસાફરોમાં (નદિયોમાં) સિંધુ તેના બળથી ચઢતી છે ;’ ૧

‘ન્યારે તું ધનામને માટે ઢાડી ત્યારે તને ચાલવા માટે **કુણુ** એક રસ્તો બનાવ્યો. સઘળા વેહતા ઝરાઓમાં તું સરદાર છે, તેથી તું પૃથ્વીની એક ઉભી ટેકડીપર આગળ વધે છે ;’ ૨

‘અવાજ પૃથ્વીની ઉપર આકાશ તરફ જાય છે, પેલી ચક્રચક્રીત દમામ સાથે અપાર બરાડ મારે છે, જેમ વાદળમાંથી આપટાં ગગડાટ સાથે તુટી પડે છે, ન્યારે સિંધુ ગોધાની માફક બરાડતી આવે છે ;’ ૩

‘જેમ પોતાના બાળકની પાસે મા જાય છે તેમ બરાડતી ગાયો (નદિયો) તારી પાસે પોતાનાં દુધ સાથે આવેછે. જેમ એક રાજા લડાઈમાં લશ્કરની બંને બાજુઓને લઈ જાયછે તેમ, ન્યારે તું આ નીચે ધસીજતી નદિયોની સન્મુખ આવી પોહ્યેછે, ત્યારે તેઓને તું ચલાવી લઈ જાયછે.’ ૪

‘ઓ ગંગા, યમુના, સરસવતી, સુતુદ્રી, પ્રશશ્ણી, હું તમારી સ્તુતિ કરું છું તે કળુલ રાજો ! અસિકની (અકેસીનસ) સાથે સાંભળો આ મરદનિધા અને વીતસ્તા (હાઈદાસપીસ, બેહત) સાથે સાંભળો, ઓ, અર્જકીયા, સુશોમ સાથે !’ ૫

ભારી ખુસાફરીમાટે ત્રિશતામા સાથે પેહલે જોડાઈને, આ સિંધુ, તું સુસરતુ, રાસા, અને સ્વેતી સાથે જાયછે, કુંભા (કોપરેન, કાબુલ નદી) સાથે ગોમતી (ગોમલ) સુધી, મેહત્તુ સાથે કુંમુ (કુરમ) સુધી, કે તેઓની સાથે તેજ રસ્તે તું જાય;’ ૬

અકચકીત, પ્રકાશતી, મોટા દબ્બબા સાથે તેણી વાદળાંને મેદા-નમાંથી લઈ જાયછે, પેલી અછત સિંધુ, ઝડપવાળીઓમાં સર્વથી ઝડપવાળી, ખુબસુરત ઘોડીના જેવી, એક જોવાલાયક દેખાવ;’ ૭.

‘ઘોડા, રથ, પોશાક, સોનુ, ચારો, ઉન તથા ઘાસથી ભરપૂર, પેલી સિંધુ ખુબસુરત અને જીવાન, જે દેશમાં મધ વહેછે ત્યાં પથરાય છે;’ ૮

‘સિંધુએ પોતાના હલકા રથને ઘોડા જોડ્યા છે; આ યુદ્ધમાં આપણે માટે તેણી લુટ જતા! કારણકે પેલા અટકાવી નહિ શકાય એવા પ્રખ્યાત અને પ્રતાપિ રથની કીર્તિ મહાન શોભાને પામીછે;’ ૯

હજારો આરાધનામાંથી આ મેં ચુંટી કાઢીછે, કારણ કે એઓ પૂર્ણ રીતે સમજી શકાય તેવા અર્ધસ્પર્શ પદાર્થો, અર્ધ-દેવ-તાઓને માટે છે.

જે સેવાલને હવે આપણને જવાબ આપવાના છે તે આ છે:—

શું આ પ્રાણિઓ ને દેવતા કે દેવી કેહવાં જોઈએ? કેટલાક ક્રૂર રાઓમાં તે ખચીત આપણાથી સામેલ થઈ શકશે નહોત, પણ જોકે આપણે અનેકેશ્વરવાદી નથી, તોપણ આવા બોલવામાં વાજબીપણે સામેલ થઈ શકિયે કે ઝાડો, પહાડો, નદિયો, પૃથ્વી, આકાશ, અરુણોદય, અને સૂર્ય આપણા ઉપર કૃપાશીળ અને ખુશ રહો.

જ્યારે પહાડો, નદિયો અને બાકીનાં સઘળાંની આરાધના માનસનું રક્ષણ કરવાસાથે કરવામાં આવી, ત્યારે એક અગત્યનું પગલું આગળ ભરવામાં આવ્યું એમ સમજવું. એ પણ હજી સમજ પડે એવું છે. નૈલ નદીને માટે અસલી મિસર દેશના લોકો

શું વિચારતા હતા તે આપણે જાણિયે છિયે, અને હાલના વખતમાં પણ કોઈ રિવસ દશહીતકારી, પોતાને અને પોતાના ઘરને પારકા દુશ્મનોથી બચાવવાને પોતાના પહાડો અને નદિયોની સહાયતા માગે એમાં કાંઈ ખોટું નથી.

પણ એક પગલાં પછી બીજું પગલું ભરાય છે. પહાડોને સાંભળવા માટે વિનંતી કરવામાં આવી. એ પણ અમુક હદ સુધી સમજ પડે એવું છે. કારણ કે જો તેઓ સાંભળવાના નહિ હોય તો તેઓને ખેલાવિચેજ શું કરવા ?

સૂર્યને ઘણો દુર જોનાર કહ્યો છે—કાં નહિ ? ઉગતા સૂર્યનાં પેહલાં કીરણ અંધકારમાંથી આરપાર પસાર થતાં અને દર સહવારે આપણાં છાપડાં આગળ નજરે પડતાં શું આપણે જોતા નથી ? શું આ કીરણો આજીણુને જોવાને શક્તિમાન કરતાં નથી ? ત્યારે સૂર્ય દૂર રોશનીઆપનાર, દૂર નજરકરનાર, દૂર જોનાર, કાં નહિ કેહવાય ?

નદિયાને મા કેહવામાં આવી છે—નાહિ કાં ? શું તેઓ મેદાન અને તે ઉપરનાં ઢોરોને ખોરાક પોંડ્યાડતી નથી ? શું આપણી છાંદગી પોતેજ નદિયા, જેનાં પાણી બરાબર ઋતુસર મેળવવામાં આપણે નિરાશ થતા નથી, તેઓ ઉપર આધાર રાખતી નથી ?

અને જો આકાશ ‘બાપ નહિ’ એટલે ‘બાપ જેવો’ અથવા છેલ્લે સરવાળે બાપ કેહવાય તો—શું તે આપણું સંરક્ષણ, આપણો બચાવ, અને આખી પૃથ્વીનો બચાવ કરતું નથી ? આકાશ જેવું ઘરડું, ઉંચું, કોઈ વખત તેટલું માયાળુ અને કોઈ વખત તેટલું ભયંકાર, બીજું કાંઈ છે* ? આપણી ભાષામાં જેને આપણે

* કુદરતની શક્તિઓ ઉપર ભાવ રાખનાર અંધકર્તા આપણને કવચિત્તજ મળે, કે જેઓ પોતાનો બચાવ એક દેવને માનનારાઓના હુમલાસામે કરતા હોય ; એટલુંજ નહિ પણ એકજ દેવને ખરા તરીકે માન્યા પછી કેવે પ્રકારે જુદા જુદા સ્વતંત્ર દેવતાઓવિષેનો ભાવ સાચવી રખાય, તે વિચારવું આપણને કશું છે. તોપણ એવા કુદરતી આપણી પાસે છે. સેલ્સસ (પછી તે ગ્રે તે હતો) જે True Story નામની ચોપડીને અંધકર્તા, જેનો રહસ્ય આગિજેને આપણે જાણિયે છિયે, તે ખુલી રીતે યુનાની લોકોના અને કૃષ્ણમતનો,

શકિતઓ (beings) કહિયે છિયે, તથા જેને આપણા પૂર્વજની ભાષામાં દેવ† અથવા ચક્રચક્રીત લોકો કરીને વારંવાર કહ્યા છે, તેઓની આરાધના આપણને મધ્ય આપવાને એટલે ખુશી, ખોરાક, સુખ આપવાને માટે, જો કરવામાં આવી હોય, તો તેથી આપણે અભયપ્રતિયોગ થતા નથી; કારણ કે આપણે પણ જાણીએ છિયે કે તેઓ સર્વેથી આપણું કદ્યાણ થાય છે.

જે પેઢીની વિનતી આપણને અભયપ્રતિયોગ જેવો લાગે છે તે એ છે કે, જ્યારે દોષથી આપણને દૂર રાખવાને માટે તેઓને અરજ કરવામાં આવે છે. આ વિચાર પાછલા વખતનો છે એમ ખુદલી રીતે માલમ પડે છે; અને વેદમાંથી એ મળી આવે છે, તેટલા માટે આપણે એમ નહિ વિચારવું કે વેદમાં જે છે તે સઘળું એકજ વખતનું લખેલું છે. જો કે વેદનાં સૂક્તો આસરે ૬૦ સં ૫૦ ૧૦૦૦) વરસ ઉપર એકઠાં કરવામાં આવેલાં છે, તોપણ તેઓને એકઠાં કરવામાં આવ્યાં તેની ઘણી આગમજનાં તેઓ હોવાં જોઈએ. શ્રેષ્ઠ વૃદ્ધિને માટે તે સૂક્તોને વખત પુષ્કળ મળ્યો હતો. વળી આપણે જુલજુલ ન જોઈએ કે પ્રત્યેક બુદ્ધિ (માન પુરુષના વિચાર) જે આ સૂક્તોમાં ખડાર પડે છે, તે કેટલીકવાર સદ્વિચો આગળથી સત્ય જીતવા માટે જતાં લક્ષ્ય કરના સુખ્ય ભાગના ધીમા

ચાહુદ્ધી અથવા ખ્રીસ્તીઓના એકેશ્વરમતની સામે ખચાવ કરે છે, તે લખે છે કે 'ચાહુ-દ્ધીઓ આકાશ તથા આકાશવાસી લોકને માન આપે છે, પણ તે ઉંચા આકાશમાંના સર્વથી મોટા, સર્વથી મોટું ચત્કારને તેઓ માન આપવાના નહિ. તેઓ અધારાની છાયાની તથા ઊંધના ખોટા દેખાવાની આરાધના કરે છે; પણ ભલાઈના પેલા ચક્રચક્રીત અને પ્રેકાશીત દૂતો, પેલા અધિકારિઓ જેઓથી શિષ્યાઓમાં વરસાદ વરસે છે, હુનાળામાં ગરમી પડે છે, વાદળોં વિ-જળી, તથા ગગડાટ, તથા પૃથ્વી ઉપરનાં ફળ અને સર્વ જીવતાં જાણીયો ઉત્પન્ન થયાં છે તથા રક્ષણ પામે છે, પેલી શકિતઓ કે જેઓ મારફત ઈશ્વર પોતાને બહાર કરે છે, પેલા ભગ્ય આકાશી કાસદો, પેલા ફરેસ્તા, જેઓ ખરાજ ફરેસ્તા છે, તેઓને માટે કશી દરેકાર કરતા નથી, તથા કાંઈજ કયાન આપતા નથી'. Froude, 'On Origin and Celibacy' in Fraser's 'Magazine,' 1878 P. 157.

+ ઉપનીશદોમાં દેવ રાખ્દ શકિત અથવા બુદ્ધિ અર્થે વપરાયેલો છે; ઈન્દ્રિયોને પણ વારંવાર દેવ કેહવામાં આવે છે, તેમજ વળી તેઓને પ્રાણ પણ કેહવામાં આવે છે. દેવતાનો પણ કોઈ વખત શકિત તરીકે અર્થ કરવા જોઈએ.

પણ ચાલુ વધારાની પેઢીલાંથી ખખર આપેછે. (બુદ્ધિમાન પુરૂષો સાધારણ લોકોની સેંકડો વરસ આગમજ સત્યની શોધમાં ફાવી નિકળે છે.)

આપણે ઘણા આગળ વધી ગયા છિયે. જો કે જે પગલાં આપણે ભર્યાંછે તે સાદાં, અને સેહલાં હતાં, પણ હવે આપણે એમ ધારિયે કે આપણે વેદના કવિઓની સન્મુખ ઉભા રહ્યા છિયે, તથા વળી જે કવિઓએ નદીને મા અને આકાશને આશ કહ્યાં છે, તથા જેઓ પોતાને પાપમાંથી મોકળા કરવા તથા પોતાનું સાંભળવાને તેઓને અરજ કરતા હતા, તેઓની પણ સન્મુખ ઉભા રહ્યા છિયે, અને જો આપણે તેઓને પુછિયે કે નદિયો, પહાડો અને આકાશ શું તેઓના ઈશ્વર હતા, તો તેઓ શું જવાબ દે? હું ધારું છું કે આપણે શું પુછિયે છિયે તે તેઓ સમજીએ શકશે નહિ-કેમકે એકું પુછવું તો જેમ આપણે નાનાં બાળકને પુછિયે કે માનસ, ઘોડા, માખ, અને માછલીને તમે ખાણી ગણીછો, કે આકાશને તથા વાયુને રોપાને વનસ્પતી ગણીછો, તે પ્રમાણે થાય. તેઓ જરૂર જવાબ આપશે કે 'નહિ'. કારણકે હજી તેઓમાં ઉંચી તર્કશક્તિ આવી નથી કે જેથી તેઓને પાછલા વખતમાં ઘણી જુદી જુદી વસ્તુઓને એકજ દેખાવે પારખવાને ખતી આવે છે. જેમ જેમ માનસો અર્ધ-સ્પર્શ્ય તથા અસ્પર્શ્ય પદાર્થો તરફ વધારેને વધારે ચોક્કસ વલાણ ધરાવતા ગયા, તેમ તેમ દેવતા વિષેના ખ્યાલ બેશક તેઓના મનવિશે ઉભા થતા ગયા. અસ્પર્શ્ય અને અબાણ વસ્તુ, જે આ સઘળી અર્ધ-સ્પર્શ્ય વસ્તુઓમાં ગુમ હતી, તેમને શોધ જ્યારથી આપણી એક અથવા વધુ ઈંદ્રિયામાં તેમને મળતી કોઈ વસ્તુ શોધી કાઢવામાં આપણે તિબ્જન થયા, ત્યારથી શરૂ થયો. લાગણીજ્ઞાનની સંપૂર્ણ હાલતમાં, એટલે કે આપણી પાંચે ઈંદ્રિયાની જાણમાં જે કંઈ આવે તેમાં, જે જે જણાતું નહિં હતું તે છે એમ માની લેવામાં આવતું હતું, અથવા તેની ખોળ ખીજે ઠેકાણે થતી હતી. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી કોઈપણ ઈંદ્રિયી માલમ નહિ પડે એવી, તો પણ વાસ્તવ

(૪૫)

તરીકે કબુલ રખાયલી, એટલુંજ નહિ પણ જે પ્રમાણે ઝાડો, નદિયો, અને પહાડો માનસજાતને લાલ કરે છે તેજ પ્રમાણેના લાભકારી વસ્તુના વર્ગ આગળ આપણે આવી પહોંચ્યા ત્યાં સુધી, જે અથવા માત્ર એકજ હિંદ્રિથી માલમ પડતી વસ્તુની એક દુનિયાં આપણી આગળ ઉભી થતી ગઈ.

જે પગથિયાં મારફત આપણે અર્ધ-સ્પર્શ ઉપરથી સ્પર્શ પદાર્થો તરફ અને લૌકિક ઉપરથી અલૌકિક પદાર્થો ઉપર જઈએ છિયે તેની વચગાળેનાં પગથિયાં ઉપર આપણે વધારે ભારીકીથી ધ્યાન પાંહચાડિયે:—અને પેહલો **અગ્નિ** આવે છે.

અગ્નિ (આતશ)

—૦૦—

હવે અગ્નિ તદ્દન દેખીતા હોય, એટલુંજ નહિ, પણ સ્પર્શ હોય એમ લાગે છે; અને ખરેખર તેમ છેજ. પણ અગ્નિને હાલ આપણે જેવી રીતે જાણિયે છિયે તે ભુલી જઈને પૃથ્વી ઉપરનાં અસલી માનસોને મનશુ તે કેવો હતો તેના વિચાર કરી નેઈયે. એમ પણ બન્યું હોય કે અગ્નિ સળગાવવાનો હુનર જાણ્યા વિના માનસ લાખા અને વિચારો ઝોડવવા લાગ્યો હોય, અને એવી હાલતમાં કેટલોક વખત સુધી પૃથ્વીઉપર તે વસ્યો હોય. તોપણ અગ્નિ સળગાવવાનો શોધ, જેથી તેની જીંદગીમાં એક પૂર્ણ ફેરફાર થઈ ગયો જોઈયે, તેની આગળ તેણે વિજળીના ચમકારા જોયલા હતા, સૂર્યનો પ્રકાશ અને તેની હુંક તેને જણાયલાં હતાં; તથા વિજળીથી અથવા ઝાડોના ઘસારાથી ઉન્હાળામાં જંગલો સળગી ઉઠીને નાશ પામતાં પણ કદાચ તેણે ભારે ઘભરાટથી જોયલાં હોય. આ દેખાવોમાં તથા તેઓના અલોપ થવામાં કંઈક અત્યંત ગુચવાડો ઉપજવે એવું હતું. એક પળે અગ્નિ અહીં હતો, તો બીજી પળે જતો રહેલો જણાતો. તે આવ્યો ક્યાંથી? અને ગયો ક્યાં? જો

આપણે જેને ભૂત કહિયે છિયે તે કદીપણ કુનિયામાં હતું, તો તે આ આગલા વખતમાં માનસને મનશુ અગ્નિ હતો. શું તે વાદળાં ઉપરથી નહિ આવતો ? શું તે દરિયામાં ગુમ નહિ થતો ? શું તે સૂર્યમાં નહિ વસતો ? શું તે તારાઓમાંથી પસાર થતો નહિ ? આ સઘળા સવાલો આપણને નજીવા લાગે ખરા, પણ માનસ અગ્નિને પોતાના તાબામાં રાખવા શિષ્યો તે આગળ એ સવાલો કેવળ સ્વાભાવિક હતા; અને ઘસારાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવા શિષ્યો પછીએ તેનું કારણ અને પરિણામ માનસ સમજી નહિ શક્યો હતો. જેને આપણે અન્નવાણું અને ગરમી (હુંફ) કહિયે છિયે તેના દેખાવો એકાએક તેઓની નજરે પડતા હતા. આ દેખાવથી તેઓ મોહિત થઈ જતા, અને જેમ છોકરાં હમણાં પણ અગ્નિથી મોહિત થઈ આપણે ગમે એટલાં વારિયે તોપણ તેની સાથે રમવાનાં, તેમ તેની સાથે આગળ માનસો રમતાં હતાં, અને જ્યારે તેઓ તેને વિષે યોસવા તથા વિચારવા લાગ્યાં, ત્યારે તેઓ શું કરી શક્યાં વા? અગ્નિ જે કંઈ કરે તે ઉપરથી માત્ર તેને નામ આપી શકે; અને આ પ્રમાણે તેઓએ તેનું નામ અન્નવાણું આપનાર અથવા બાળનાર એવું પાડ્યું, કારણ તે વિજળીના ઝળાંમાંના બાળનાર અથવા સૂર્યમાંના અન્નવાણું આપનાર છે, એમ તેઓને લાગ્યું. તેની ઉતાવળી હીલચાલ, તથા તેનું અણુચીતું દેખાવું અને અલોપ થવું માનસને ઘણાંજ આશ્ચર્ય પમાડતાં હતાં, અને તથી તેને ઉતાવળો અથવા આળાકુ (Ag-nis) સંસ્કૃતમાં અગ્નિસ અને લાતિનમાં ઈગ્નિસ એ નામ આપ્યું.

એટલી બધી વાતો અગ્નિવિષે તો કેહવાઈ ચકાય, જેવીકે લાકડાંના એ કકડાને તે શી રીતે છોકરો થતો; જનમતાં સાથ પોતાના માઆપને, એટલેકે જે એ લાકડાંના કકડામાંથી તે ઉત્પન્ન થયો તે-ઓને, કેવી રીતે ખાઈ જતો ; પાણી લાગતાં કેવો ગુમ થતો અથવા બુન્નઈ જતો ; એક મિત્ર તરીકે પૃથ્વી ઉપર કેવી રીતે રહેતો; આખાં જંગલો કેવી રીતે કાપી નાખતો; પાછલા વખતમાં

(૪૭)

અપાતા ભોગને પૃથ્વીઉપરથી આકાશ ઉપર કેવી રીતે લઈ જતા; અને દેવો અને માનસોની વચ્ચે કુત તથા વચ્ચેપડનાર શી રીતે થતો, એ સઘળું જાણ્યે તો આપણને તેનાં સંજ્યાબંધ નામોથી, પ્રતિષ્ઠાનામોથી તથા અગ્નિ વિષેની અતિઘણી જુની વાતો અથવા કથાથી અજાણ્ય થવા જેવું કાંઈ નથી. અને સર્વ કથાઓ-માંની જુની કથા, કે અગ્નિમાં આણુદીક અને ઊંચાલુમ તોપણ ના નહિ પડાય એવું કાંઈક હવું—કદાપિ ઇશ્વર પોતે—તો તથી પણ આપણે અજાણ્ય થવાની કાંઈ જરૂર નથી.

સૂર્ય.

— ૦૦ —

અગ્નિ પછી સૂર્ય આવેછે, જેને કેટલીક વેળા અગ્નિ તરીકેજ ઓળખવામાં આવ્યોછે. માત્ર જોવાની ઇંદ્રિ સિવાય સૂર્ય બીજી સઘળી ઇંદ્રિયાની શક્તિ બહાર હોવાથી હજી સુધી આપણે ઉપર કહેલી સઘળી વસ્તુઓથી જુદા પડે છે. પૃથ્વીના પ્રથમરેહવાસીના મનમાં સૂર્યને માટે કેવા વિચાર ઉત્પન્ન થયા હશે તે બરાબર જાણવાને આપણે કદી પણ સામર્થ્યવાન થઈ શકશું નહિ. સૂર્યમાં આપણે કેવી રીતે વસિયે છિયે, ફરફર કરિયે છિયે, તેમાં આપણી સત્તા (હયાતી) કેવી રીતે સમાય-લી છે, તેને કેવી રીતે આપણે બાજિયે છિયે, શ્વાસ સાથે શરીરમાં લઈયે છિયે, તથા તેની ઉપર ગુજરાન કરિયે છિયે, તેનું વર્ણન તિન-દાલે* ખરી છટાદાર ભાષામાં છેલ્લામાં છેલી શોધોને આધારે કીધું છે, તે શોધો પણ આ પ્રકાશ અને જીંદગીનાં મૂળ, આ મૈત્ર (મૂળા) સુસાફર, આ પ્રતાપી હાકેમ, આ રોજીંદી અથવા વાર્ષિક ગતિમાં વિદાય થતા મિત્ર અથવા મરણપામતા વીરવિષે, માનસ-જાતની પેહલી સમજમાં શું આવ્યું હશે, તેનો ખ્યાલ આપણને આપી શકતા નથી. પ્રાચીન પુરાણોક્તધર્તિહાસ, જે આર્યપ્રજાની

* એક મહા વિદ્વાન ઇંગ્લેન્ડ શાસ્ત્રજ્ઞ.

રોજીંદી વાતચીતનો સંગ્રહ હતો, તે આટલો બધો સૂર્યને લગતોજ કાં હતો એમ લોકો અજાણ્ય થાય છે; પણ એને લગતો નહિ તો બીજાં શાને લગતો હોય વાર? સૂર્યનાં નામો જેમ અગણિત છે, તેમ તેવિષેની વાર્તા પણ અગણિત છે; પણ સૂર્ય કોણ હતો, ક્યાંથી આવ્યો અને ક્યાં ગયો, એ પેહલેથી તે છેલ્લે સુધી એક ભેદ રહી ગયો. જો કે બીજા કોઈપણ પદાર્થ કરતાં વધારે સારી રીતે તે જણાયલો છે, તોપણ તેમાં સદા કાંઈક ગુહ્ય સમી રહેલું છે. જેમ એક માનસ બીજાની આંખમાં જોઈને તેના અંતઃકરણની ઉંડી ઝોહ માપવાની પેરવી કરે, અને તેના છેક ગુહ્ય આત્માને પોંદડવાની આશા રાખે—અને જોકે તે આત્મા તેને જડતો નથી, દખાતો નથી, અથવા હાથ લગાડ્યાથી માલમ પડતો નથી, તોપણ તેની સત્તા તે માને છે, અને તેવિષે કદી શક લાવતો નથી, બલકે તેનેમાટે માન તથા ખ્યાર પણ ધરાવતો હોય.—તેમ માનસ કોઈ બીજા આત્માના સંભાવને માટે આતુરતાથી સૂર્ય તરફ ઉંચે જતો, અને જોકે તે સંભાવવચ્ચ તેને કદી મળતાં નહોતાં, અને જો કે ખમી નહિ શકાય એવા મોટા ઝળકાટથી તેની ઇંદ્રિયો ઝાંખવી મારી જઈ અથવા આંધળી થઈ પાછી હડી જતી, તોપણ પેલું અદ્રવ્ય ત્યાં છે તે વાતનો તેને શક નહિજ હતો, તેમજ જ્યાં તેની ઇંદ્રિયો ફાવી ન શકતી, જ્યાં તેની સમજમાં અથવા ધ્યાનમાં તે ઉતરી નહિ શકતું, ત્યાં પણ માનસ આંખ બંધ કરીને તેઉપર વિશ્વાસ રાખે, નીચે પડીને તેની પૂજા કરે, એ બની શકે એમ છે.

હિંદુસ્થાનમાં સંથલ જાતના ઘણા કનિષ્ઠ લોક સૂર્યની પૂજા કરેછે એવું કહેવાયછે. તેઓ સૂર્યને અંદા, એટલે ચળકતો, કહેછે, કે જે નામ વળી અંદ્રનું પણ છે. આ નામ ઘણું કરીને સંસ્કૃત કંદ્ર હશે. તેઓ સાથે જે ખ્રિસ્તિ ધર્મકથકદૂત (Missionaries) રહ્યા હતા તેઓને તે લોકોએ જાણાવ્યું કે અંદાએ દુનિયાં પેદા કીધી છે; અને જ્યારે તેઓને કહેવામાં આવ્યું કે એ અંદા દુનિયાં પેદા

(૪૯)

કીધી એમ કહેલું મૂર્ખાઇભર્યું છે, ત્યારે તેઓએ જવાબ વાળ્યો કે 'એમ કંઈ દેખીતા અંદાને માટે નથી કહેતા પણ આણુદીઠ અંદાને માટે કહિયે છિયે.'

પ્રભાત.

— ૦૦ —

પ્રભાત, પૂર્વે ઉગતા સૂર્ય, ઝઝકળું, તથા અસ્તપામતા સૂર્યને માટે કહેવાતું હતું. પણ કુટલોક વખતકેડે આ બે દેખાવ જુદા જુદા થઈ ગયા, અને એમ થતાં પુષ્કળ વાર્તા તથા કથાનો સંગ્રહ થયો. પ્રભાત અને સાંજની સાથેજ થોડા વખતમાં દિવસ અને રાત તથા તેમના જુદા જુદા બેવડા પ્રતિનિધિયો દિયોસકોરોઈ, સંસકૃતના બેઉ જોડ અશ્વિનો, તથા વળી આકાશ અને પૃથ્વી અને તેઓનાં બહુરૂપી વંશ આવેછે. ખરેખર હિયાં આપણે ધર્મ અને પ્રાચીન કથાના મધ્ય ભાગમાં આવી લાગ્યા છિયે.

વેદના દેવતાઓમાં સંભળાય એવા પદાર્થો.

— ૦૦ —

અત્યાર સુધી આપણે જે જે અસ્પર્શ્ય પદાર્થોવિષે વિચાર કર્યા છે તે સર્વ આપણી પાસે લાવેલા હતા, અને જોવાની ઇંદ્રિયી પારખી શકાતા હતા. હવે જે બીજા પદાર્થો, જ્યારે બીજા સર્વ ઇંદ્રિયોથી દૂર વસે છે, ત્યારે માત્ર આપણી સાંભળવાની ઇંદ્રિયીજ આપણી પાસે લાવી શકાયછે, તેઓવિષે આપણને વિચાર કરવાના છે.*

* ઝેનોફોન આ પ્રમાણે કહેછે (જુઓ (Mem. IV. 3. 14) 'સૂર્ય જે સધળાંને દેખાયછે તે પોતાની સામુ માનસને જોવા દેતો નથી. પણ જો કોઈ તેની સામુ ટીકી ટીકીને જોવાતું કરે તો તેની આંખ આંધળી કરી નાખેછે. વળી તમને માલમ પડશે કે દેવના કારભારિયો આણુદીઠ છે, કેમકે આતો દેખીતું છે કે વિજળી ઉપરથી આવેછે અને તેને માર્ગમાં જેકાંઈ મળે છે તેમાંથી પસાર થઈ જાયછે. પણ તે આવતી, જતી રહેતી, અથવા કોઈ ઉપર પડતી દેખાતી નથી; તેમજ પવન પણ દેખાતો નથી. તો પણ તે જે કાંઈ કરેછે તે તો આપણે સારી પેઠે જાણિયે છિયે, તથા આપણી પાસે આવેલો જણાય છે.'

(૫૦)

ગર્જના.

— ૦૦ —

આપણે ગગડાટ સાંભળિયે છિયે, પણ જોઇ શકતા નથી, અથવા હાથ લગાડી, સુંધી, કે ચાખી શકતા નથી. એક આકાર-રહિત ઘોંઘાટ અથવા ગગડાટ, જે આપણે ખાતરીપૂર્વક સમજી શકિયેછિયે, તે અસલી આર્યોની કલ્પનામાં સમી શક્યો નહિ. જ્યારે તેઓના સાંભળવામાં ગગડાટ આવતો, ત્યારે જેમ જંગલમાંથી એક બરાડતો અવાજ સાંભળીને તેઓ કોઈ બરાડનાર અથવા સિંહ કે કોઈ બીજાં પ્રાણી (પછી ગમે તે હો) ને માટે તરતજ વિચાર લાવે, તેમ ગગડાટ કરનાર વિષે યોલતા હતા. એક આકાર-રહિત બરાડની સમજ તેઓને નહિ હતી. હવે ત્યારે ગગડાટકરનાર અથવા બરાડમારનારનાં નામમાં આપણને કશાંતું પેહલવેહલું નામ મળી આવેછે કે જે કદી પણ જોવામાં આવતું ન હતું, પણ જેની સત્તા કે સાડું નરમું કરવાની શક્તિ માટે કશોએ શક ન હતો. વેદમાં ગગડાટ કરનારને **ઝૂઝ** કહે છે. અને એક વખત એણે નામ પ્રકટ થયા પછી **ઝૂઝ** અથવા બરાડમારનારને, વિજ ધુમાવતો, તીરકામઠાં લઈ ફેરતો, પાપીને મારતો, તંથા પૂન્યવાનને બચાવતો, અને અંધકાર પછી પ્રકાશ, ગરમી પછી તાજગી, અને માંદગી પછી આરોગ્યતા લાવતો, કાં કેહવામાં આવેછે, તે આપણે સારી પેઠે સમજી શકિયે. ખરેખર જોતાં, એક ઝાડની પેહલી પાંદડી કુટચા પછી તે ગમે એવી ઝડપે વધવા માંડે તો તે જોઈને આપણને અન્યથા લાગવી નહિ જોઈયે.

(૫૧)

વાયુ.

— ૦૦ —

ખીજો લાગણી-પદાર્થ, જે મૂખ્ય કરીને આપણી લાગવાની. ઈંદ્રિયોજ માલમ પડે છે, અને જો કે તે વારંવાર આપણા કાનની મદદથી તથા આડકતરી રીતે આંખથી જણાય છે, તે વાયુ છે. જેવા બેઠ આપણે કુંકનાર અને કુંક વચ્ચે રાખિયે છિયે તેવા બેઠ અસલી વિચાર અને ભાષામાં એને માટે પણ નહિ હતો. જ્યંને એકજ છે, અને થોડાં ઘણાં આપણને પોતાને મળતાં આવે છે. વાયુ એટલે કુંકનાર, તથા વાત એટલે કુંક અથવા પવનના ઝપાટાની વેદમાં સ્તુતિ કરેલી આપણને મળી આવે છે, પણ તેમાંએ નર તરીકે બાન્યતર તરીકે નહિ. જોકે વાયુની ઝાઝી વાર સ્તુતિ ગાવામાં આવી નથી, તોપણ જ્યારે પણ ગાવામાં આવી છે ત્યારે તો તે એક અતિપ્રાઠ આસન ધરાવતો હીસે છે. તેને આખી સૃષ્ટિના રાજ, પ્રથમ પેદા થયેલો, દેવાનો શ્વાસ, કુનિયાંતું ખીજ કરીને કુહવામાં આવેલો છે, કે જેના અવાજો આપણે સાંભળિયે છિયે, જો કે તેને કદી જોઈ શકતા નથી.

મરૂતો, તુફાન-દેવતા.

— ૦૦ —

વાયુ સિવાય ખીજ તુફાન-દેવતા અથવા જેને વેદમાં મરૂત એટલે ધુ'દનાર અથવા ઠોકનાર કહ્યા છે, કે જેઓ ઘેલાં માનસની પેઠે વિજળી અને ગગડાઠ સાથે ધુળ ઉડાવતા, ઝાડોને મરડી નાખતા કે ભાંગી નાખતા, ઘરોનો નાશ કરતા, અને માનસો તથા જનવરોનો જીવ લેતા, પહાડોને ફાડી નાખતા અને ખડકોના ટુકડા કરતા, ધસી આવે છે, તેઓ છે. એઓ પણ આવે છે અને જાય છે.

(૫૨)

પણ કોઈથી પકડાતા નથી, અને ક્યાંથી આવ્યા અને ક્યાં ગયા તે પણ કોઈ કહી શકતું નથી. તોપણ આ તુફાન-દેવતાઓની હયાતીવિષે કોણ શક લાવશે? કોણ તેઓની આગળ વાંકો વળી નમશે નહિ? અથવા તો સુવેણ, સુવિચારો અથવા સુ-કર્મોથી તેઓને પ્રસન્ન કરશે નહિ? તેઓ આપણા ભુકો કરી નાખશે, આપણે તેઓનો નહિ કરી શકશું,' આ કળનામાં પણ ધર્મવિચારને લગતું કાંઈક મૂળ જણાય છે ; એટલુંજ નહિ પણ એ એક ઘડો છે જે **શિલ્પરમેકરના*** મત કરતાં ઘણા જનો આપણા વખતમાં પણ વધારે સારી રીતે સમજી શકશે, કે જે ઘણીના મત પ્રમાણે આપણા આધાર કેવળ એક એવી વસ્તુ ઉપર છે કે જે આપણું જો કે માપ કરી શકે છે તોપણ આપણે તેનું કરી શકતા નથી. હવે ત્યારે એક બીજી અસલી કથા, કે જેમ અગ્નિમાં તેમ પવનમાં પણ કાંઈ આણદીક, અનજાય, તો પણ ના નહિ પડાય એવું—કદાચ ઇશ્વર પોતે—છે, તો તેથી આપણને શું અન્યથા થવું ઘટે છે ?

વરસાદ અને વરસાવનાર.

—૦૦—

છેલ્લે આપણને વરસાદનો વિચાર કરવાનો રહ્યો છે. અસ્પર્શ્ય પદાર્થોના વર્ગમાં એ ખરે ભાગ્યેજ આવી શકે; અને જો એને માત્ર પાણી તરીકે ગણવામાં આવે તથા તે નામ આપવામાં આવે, તો એ સ્પર્શ્ય શબ્દના દરેક અર્થ પ્રમાણે સ્પર્શ્ય પદાર્થ ગણાય. પણ અસલી વિચારોની વળાણ મળતાપણાં કરતાં જુદાપણાં ઉપર વધારે ગયલી જણાય છે. પ્રાચીનકાળના માનસને મનશુ વરસાદ માત્ર પાણી નહિ, પણ એવું પાણી કે જે ઝ્યાંથી આવે છે તે હજી તેને ખબર ન હોતી ; એવું

* એક પ્રખ્યાત જરમન ધર્મજ્ઞાની તથા ભાષાજ્ઞાની.

(૫૩)

પાણી કે જે જો ઘણો વખત સુધી આવે નહિ તો ઝાડપાન, પ્રાણી, તથા માનસનું મોત નિપજવે છે; અને જ્યારે પણ પાછું આવે છે ત્યારે સૃષ્ટિમાં આનંદાસ્તવ કરી નાખે છે. કેટલાક દેશમાં ખરાડ મારનાર (ગર્જના કરનાર) અથવા કુકનાર (વાયુ) ને વરસાદ આપનાર સમજ્યામાં આવ્યા હતા. પણ ખીજ દેશો, જ્યાં વરસાદનું વાર્ષિક આવડું માનસને મનશુ મરણ જીવનની વાત હતી, ત્યાં ગર્જના કરનાર તથા કુકનાર સાથે એક વરસાવનાર અથવા સીપનાર ઉત્પન્ન કર્યામાં આવ્યો હોય, તો તેથી આપણે આશ્ચર્ય પામવું ન જોઈયે. સંસ્કૃતમાં વરસાદનાં ટીપાંને **ધૃદ-ઉ** કહે છે, કે જેઓ પોતેજ નર જાતીનાં છે; અને જે તેમને મોકલે છે તે **ધૃદ-ર,** **વરસાવનાર, સીપનાર** કહેવાય છે. આ નામ વેદમાં મુખ્ય દેવતાનું નામ છે, જેનો પૂજા હિંદુસ્થાન અથવા સાત નદિઓની ભૂમીમાં આવી વસેલા આર્યો કરતા હતા.

વેદનું સર્વદેવમંડળ.

— ૦૦ —

આપણે એ પ્રમાણે જોઈ ચુક્યા કે આકાશ, જે અસલ પ્રકાશ આપનાર, દુનિયાને પ્રકાશિત કરનાર અને તેટલા માટે **દિવ્યોસ** અથવા **ઝિયસ** અથવા **જ્યોતિર** કહેવાતું, તેને બદલે તરેહવાર દેવતાઓ, જેઓ આકાશમાંની કેટલીક મુખ્ય શક્તિઓ, જે ગગ-ઝાટ, વરસાદ અને તુફાન દેખાડે છે, તેમને કેવી રીતે ગણ્યામાં આવ્યા. એ દેવતાઓસિવાય આખાં જગતને ઢાંકવાની અને તેનું રક્ષણ કરવાની જો ક્રિયા નહિ તોપણ, શક્તિ હતી કે જે આકાશને માત્ર આસમાન તરીકેજ સમજ્યાને બદલે એક ઢાંકનાર અથવા સર્વસમાવસકરનાર દેવની કલ્પના ઉભી કરવામાં વળી મદદ કરે. 'ઢાંકનાર દેવ' તરીકેની પદ્ધિ ઉપરથી તે સહજ રાતના દેવમાં

બદલાઈ જાય, કે જે વળી દિવસના દેવથી નિરાળો છે. અને આ પ્રમાણે રાત અને દિવસ, સહવાર અને સાંજ, આકાશ અને પૃથ્વીદર્શક પરસ્પર સંબંધ ધરાવતા દેવાની કલ્પના ઉભી થાય. હવે આ ફરફારોમાંહેલો દરેક આપણી આંખ આગળ વેદમાં માલમ પડે છે. અને એ ફરફારોથી જોડિયા દેવા ઉત્પન્ન થયા છે, જેવા કે **વરુણ**, સર્વસમાવસ કરનાર દેવ, ગ્રીક યુરેનાસ તથા **મિત્ર**, દિવસનો પ્રકાશિત સૂર્ય ; **અદિવનો**, સહવાર અને સાંજ ; **વાવા-પૃથિવી**, આકાશ અને પૃથ્વી, ઇં.

આ પ્રમાણે વેદના કવિઓનું લગભગ આખું સર્વદેવમંડળ, અને આર્યવૃત્તનું સર્વથી પુરાનું સર્વદેવમંડળ આપણી નજર સામે જાણે ઉભું થતું આપણે જોયું. આપણે તો માત્ર મૂળ તપાસ્યાં છે, પણ જો કવિતાનાં કીરણ અને તર્કવિદ્યાની ગરમી આગળ આ મૂળો મુકવામાં આવે તો તેની વૃદ્ધિ ઠેરલી બધી થાય તે આપણે સહજ વિચારી શકિયે. દેવતા તથા દેવાના આપણે ત્રણ વર્ગ ઓળખવા શિખ્યા છિયે ; હું દેવતા (Gods) શબ્દ વાપરું છું, કેમકે બીજા કોઈ મળતો નથી; **પ્રાણી** (Beings), **શક્તિ** (Powers), **ગતિશક્તિ** (Forces), **અસુર** (Spirits) એ સઘળા શબ્દો વાપરી નહિ શકાય એટલા ભાવવાચક અથવા મનોગત છે.

(૧) **અ-દેવતા**, જેવા કે ઝાડો, પહાડો, નદિયો, પૃથ્વી અને સમુદ્ર (અર્થ સ્પર્શ્ય પદાર્થો.)

(૨) **દેવતા** જેવા કે આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અરુણોદય, અગ્નિ, (અસ્પર્શ્ય પદાર્થો); વળી ગગડાઠ, વિન્જળી, વાયુ અને વરસાદ ; જો કે આ છેલ્લા ચાર તેઓના અનિયમિત દેખાવાને લીધે એક જુદા વર્ગમાં મુકા શકાય, અને જેઓ અત્યંત ક્રિયાશક્તિ અને ક્રિયાદર્શક (Dramatic) દેવાના ગુણ ધરાવે છે.

(૫૫)

દેવો.

—00—

આ સર્વ પદાર્થો માટે દેવો અને દેવતા શબ્દ કરતાં બીજો વધારે વિગ્રહ (કંઠગો) શબ્દ જાણાતો નથી. એક વર્તુલનાં બે મધ્યબિંદુ વિષે બોલિયું જેવું અચોગ્ય છે તેવું ઇશ્વરને માટેના આપણા શબ્દ બહુવચનમાં વાપરવો તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે છે. પણ એ વાત એક કોરે મુકતાં દેવતા શબ્દ અથવા ગ્રીક **દીઆઈ** કે લાતિન **દીઆઈ** વાપરવો એ વખતની ગણતરીમાં ગાળો મુકવા જેવું છે. સર્વથી સરસ રીત તો એ છે કે સંસ્કૃત શબ્દ દેવ જળવી રાખવો. જેમ આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ દેવાના અસલ અર્થ પ્રકાશનું થાય છે, અને તે આકાશ, અગ્નિ, અરુણાદય, સૂર્ય, તથા વળી નદિયો, ઝાડો, પહાડોને લાગુ પાડવા માટે એક વિશેષણ હોય. આ પ્રમાણે તે શબ્દ એક સાધારણ નામ થયું અને વેદમાં પણ એવું જુનું કોઈ મંત્ર નથી કે જેમાં દેવ શબ્દ રાત અને શિયાળાનો અંધકાર શક્તિયો વિરુદ્ધ આકાશવાસી અને પ્રકાશતા પ્રાણી વિષેનો પ્રારંભની સામાન્ય કલ્પના નહિ દેખાડતો હોય. તેના મૂળાર્થ જેમ જેમ જુલાતો ગયો, તેમ તેમ દેવ શબ્દ સર્વ પ્રકાશતી શક્તિયોનું નામ થયું, અને એજ શબ્દ લાતિન **દીયસ** અને આપણા **દીઈતી** શબ્દમાં હમણાં મળી આવે છે. વેદનો દેવ અને આપણો દિવીનિતિ (ઇશ્વરી અથવા આકાશી શક્તિ) કે જે આપણા અર્થ સારે છે તે બેની વચે જેવું ધ્વનીનું તેવુંજ વિચારનું પણ નૈરંતર્ય* છે.

* આકુપણ

(૫૬)

દેખીતું અને અણદીઠ.

— ૦૦ —

હું જે તમને દેખાડવા માંગતો હતો, એટલે કે દેખીતા પદાર્થ ઉપરથી અણદીઠ ઉપર તથા ચળકતાં પ્રાણી, દેવો, જેમને નદીની પેઠે હાથ લગાડી શકાય, ગગડાટની પેઠે સાંભળી શકાય, સૂર્યની પેઠે જોઈ શકાય, તેઓ ઉપરથી જે દેવો અથવા દેવતાઓ હાથ લગાડી, સાંભળી કે જોઈ શકાય નહીં, તેઓ ઉપર કેવી રીતે આવડું થયું, તે આપણે જોયું છે. આપણા વડીલો ઇંદ્રિયાથી માલમ પડે તેવી વસ્તુના મંડળમાંથી, ઇંદ્રિયાથી માલમ નહીં પડે એવી વસ્તુના મંડળ તરફ વધ્યા તેના ખરેખરો પતો દેવ અથવા દિયુસ શબ્દમાં દેખાય છે. સૃષ્ટિએ પોતેજ તે માર્ગ દર્શાવ્યો હતો ; અથવા જો સૃષ્ટિ પોતે પણ વેશધારણ કરેલ એક દેવીજ હોય, તો તેના કરતાં કેંઈ વધારે મોટી અને ચઢિયાતી શક્તિએ માર્ગ દેખાડ્યો હોય. એ જીને માર્ગ હાલ જેમ આપણે જઈએ છિયે, તેમ આગલા આર્યો પણ જાણીતા ઉપરથી અજાણ, અને સૃષ્ટિ ઉપરથી સૃષ્ટિના કર્તા આગળ પોંડીએ હતા.

પણ તમે કેહશો કે ‘ એ પ્રવાસ અઘટિત હતો. એ આપણને અનેકેશ્વરમત, અને એકેશ્વરમત ઉપર લઈ જઈને, છેલ્લે સરવાલે સઘળા સત્યવાન વિચારનારાને નાસ્તિક બનાવે. માનસને કર્તા અથવા કર્મ માટે નહિ પણ કાર્ય અને ખરાબ બનાવો માટે બાલવાની સત્તા છે’.

મારો ઉત્તર આ છે. ‘ખરૂં’ છે કે તે રસ્તો વેદના આર્યોને, અનેકેશ્વરી, એકેશ્વરી, અને નાસ્તિક મત તરફ લઈ ગયો ; પણ અસહી દેવો અથવા દેવતાને નાકબુલ રાખ્યા પછી તેઓ કરતાં જે વધારે ચઢતું હતું, એટલે જગતનો ખરેખરો આત્મા, તેમજ તેઓના પોતાનો ખરો આત્મા જ્યાં સુધી જઈએ નહિ ત્યાં સુધી તેઓ

(૫૭)

મુગા બેઠા નહિ. આપણે પોતે પણ અસક્તી આર્યોથી આ વિષયમાં જુદા નથી. આપણે પણ જ્યારે એક કામ જોઈએ ત્યારે તેના કર્તાને, અને એક ખરો બનાવ જોઈએ ત્યારે તેના બનાવનારને કબ્જુલ રાખવો જોઈએ. તે કર્તા અથવા બનાવનારને કાઢી નાખે, અને પછી ખરી વાત ખરી તરીકે રેહશે નહિ, અને કાર્ય, કાર્ય તરીકે રેહશે નહિ. આપણી સઘળી ભાષા, એટલે આપણા આંખો વિચાર, આપણી સત્તા, તે ઉપર આધાર રાખે છે. તે કાઢી નાખે તો આપણા મિત્રની આંખો સ્વાભાવિક શક્તિ ખોડી દશે, તે આંખો જાણે કાચની થશે, ખરાં તેજવાળી નહિ. તે કાઢી નાખે તો આપણા આત્મા અલોપ થઈ જશે. આપણે પણ પછી કર્તા નહિ, પણ માત્ર કાર્ય બની જઈશું, કાર્યશક્તિ વિનાનાં યંત્રો, આત્માવિનાનાં પ્રાણિયો બનશું.

ના, પેલો જુનો માર્ગ, જ્યાંથી આર્ય લોકો દેખીતાં ઉપરથી અણ-દીઠ, અને અંતવાન ઉપરથી અનંતભણી ગયા, તે માર્ગ લાંબો અને ઉભા ચઢાવવાળો હતો ; પણ તે ખરો માર્ગ હતો, અને જોકે તેના છેડા સુધી આપણે અંદી પૃથ્વી ઉપરથી પોંદ્ધી નહિ શકિય, તોપણ આપણે તે ઉપર વિશ્વાસ રાખશું, કારણ કે આપણે માટે બીજો કોઈ માર્ગ છેજ નહિ. ઠેકાણે ઠેકાણેથી માનસં તે માર્ગે આગળ અને આગળ વધ્યો છે. જેમ જેમ આપણે ઉંચે જતા જઈએ છિયે, તેમ તેમ આ જગત્ નાનું થતું જાયછે, અને આકાશ આગળ આવતું જાયછે. પ્રત્યેક નવી દ્રષ્ટિમયોદા નજરે પડતાં આપણી નજર વધારે બોહળી થતી જાયછે, આપણું હૃદય વધારે મોટું થતું જાયછે, અને આપણા શબ્દનો અર્થ વધારે ઉંડો થતો જાયછે.

મારા પરમ મિત્રોમાંના એક, કે જેનો અવાજ થોડુંકની વાત ઉપર ઉવેસ્તમિન્દેતરના મઠમાં સભળાતો હતો, અને જેની તાદૃશ (આબેહુબ) છબી, જે એક સ્નેહિત હાથે ચિતરાયલી હોવાથી મારા શ્રોતાજનો (સાંભળનારા)નાં મનવિશે ઉભી રેહશે, તેના

(૫૮)

શબ્દો હું ઠાંકું. ચાર્લસ કિંગસલે કહી બયછે કે—“પેલા બ્રાહ્મણના આપણા પૂર્વજો પૃથ્વીઉપર આસપાસ નજર ફેરવી જોઇને પોતાનાં મનસાથે બોલતા કે, તે સર્વપિતા, જે સર્વ-પિતા કહી હોય, તો ક્યાં છે? આ પૃથ્વીમાં તો નહિ; કારણ કે તેના તો નાશ થશે. તેમજ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારામાં નહિ; કેમકે તેઓના પણ નાશ થનાર છે; તે, કે જે સર્વદા જીવે છે, તે ક્યાં છે?”

“પછી તેઓએ ઉચ્ચે નજર કીધી અને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, અને જે પણ સઘળું વિકારી છે અને રહેશે તેની પેલી પાર, જેમ તેઓએ ધાર્યું હતું તેમ ખુલ્લું, આસમાની આકાશ, આકાશનું અપાર મંડળ તેઓએ દીઠું.”

“તે કદિયે બદલાયું નહિ. તે સદા જેમ હતું તેમજ રહ્યું. વાદળાં અને તુફાન તથા ગાજ રહેલી દુનિયાંના સર્વ ઘોંઘાટ, તેની ઘણે નીચે થતો રહ્યો. પણ તે આકાશ સદાના જેવું ખુલ્લું અને શાંત રહ્યું. પેલો નહિ બદલાય એવો સર્વપિતા અવિકારી આકાશમાં હોવો જોઇયે; આકાશના જેવો ચળકતો, પવિત્ર અને અનંત; વળી આકાશના જેવાજ મૌન અને અત્યંત દૂર.”

અને તે સર્વપિતાને કયે નામે બોલાવતા હતા ?

પાંચ હજાર વરસની વાતઉપર, અથવા કદાચ તેની પણ પૂર્વે, આર્યમજા, જે હજી સંસ્કૃત, ગ્રીક કે લાતિન ભાષા બોલતી ન હતી, તે તેને દિયુ-પતર, આકાશ-પિતા કહેતી હતી.

ચાર હજાર વરસની વાતઉપર, અથવા કદાચ તેની પણ પૂર્વે, જે આર્યો પંજાબની નદિઓની દક્ષિણે આવી વસ્યા હતા, તેઓ તેને દિયોપ-પિતા, આકાશ-પિતા કહેતા હતા.

ત્રણ હજાર વરસની વાતઉપર, અથવા કદાચ તેની પણ પૂર્વે, હિલેસપોન્ટના કીનારાઉપર વસતા આર્યો તેને ઝિ-યસ-પેતર આકાશ-પિતા કહેતા હતા.

જે હજાર વરસ ઉપર, ઈતલીના આર્યો પેલાં ચળકતાં

(૫૯)

આકાશ, પેલા પ્રૌઢ પ્રકાશ તરફ જાયું અને તેને જી-પિતર, આકાશ-પિતા કરી કહેતા.

અને એક હજાર વરસ ઉપર એજ આકાશ-પિતા અને સર્વ-પિતાની પ્રાર્થના જર્મનીનાં ઘોર જંગલોમાં આપણા પોતાના પૂર્વજો, ત્યુતોનિક આર્યોએ કીધી હતી, કે જ્યારે તેનું અસલી નામ તિયુ અથવા ઝિયો કદાચ છેલ્લીજ વાર સાંભળવામાં આવ્યું હશે.

પણ કોઈ પણ વિચાર અથવા કોઈ પણ નામ સમૂળજ ભુલી જવાતું નથી. અને અંહી આ અસલી મઠ, કે જે એક વધારે જીના વખતના રોમન મંદીરનાં ખડેર ઉપર બાંધવામાં આવેલો છે, તેમાં પણ પેલો અદૃશ્ય, અતંત, જે આપણી સર્વ બાબતોએ હાજર છે, પેલો નહિ જણાયલો, પેલો સૃષ્ટિનો ખરો આત્મા અને જે આપણા પોતાનો પણ ખરો આત્મા છે, તેનું નામ જે આપણને જાણતું હોય તે, આપણે પોતે પણ ફરી એક વાર બાળકપેરે એક નાની અંધારી ઓરડીમાં ગુહાળ મઠિયે પડી, આ કરતાં વધારે સાફ નામ ઉચ્ચારી નહિ શકવાના કે : 'આપણા પિતા જે આકાશમાં વસે છે.'

અનંતતા તથા નિયમના વિચાર.

શ્રદ્ધા એ કાંઈજ નથી કે જેનું જ્ઞાન પ્રથમ ઇંદ્રિયા-
ની જાણમાં ન આવતું હોય.

—00—

દરેજ, દૈર અઠવાડિયે, દર માસે, અને દર ત્રણ માસે લોકોમાં ઘણાં યોદ્ધાળાં વંચાતાં વર્તમાનપત્રો હાલ આપણને એવું સમજવાની અફેક સાથે સરસાઈ કરેછે કે, ધર્મનો વખત વહી ગયો છે; કે ધર્મભાવ માત્ર આપણી સમજશક્તિની ભૂલ છે અથવા તો બાહ્યાવસ્થામાં લાગુ પડેલો કાંઈ રોગ છે; કે દેવતાઓ અંતે સપડાઈ ગયા છે અને ખોટા ઠરી ચુક્યા છે; કે ઇંદ્રિયા મારફતે જે જ્ઞાન મળે છે તે સિવાય બીજું કાંઈ સંભવિત નથી; કે આપણે તથત્વ (અરેખરી વાત) તથા અંતવાન (Finite, એટલે ઇંદ્રિયો જાણાય એવા) પદાર્થોથી સંતોષ પામવું જોઈએ, અને અનંત, અદ્ભૂત, અથવા ઇશ્વરી એવા શબ્દોને ભવિષ્યના શબ્દકોશ માંહેથી કાઢી નાખવા જોઈએ. આ ભાષણોમાં કોઈ પણ પ્રકારના ધર્મનો ખચાવ કે તે ઉપર હુમલો કરવાનો મારો હેતુ નથી: આ એ કામમાંના એક અથવા બીજા માટે માનસનો કાંઈ ટોટો નથી. મારું કામ, જે મેં પોતેજ જોતી કાઢ્યું છે, અને જે મને લાગ્યું કે આ ભાષણોના સ્થાપનાર*ના આત્માએ મારે માટે જોતેલું છે, તે કેવળ જુદું છે. તે કામ ઇતિહાસ તથા માનસિકશાસ્ત્રને લગતું છે. અમુક ધારેલો ધર્મ, સંપૂર્ણ, અસંપૂર્ણ, અથવા ખરો કે ખોટો છે તે, પર-માર્થજ્ઞાની, પછી તેઓ બ્રાહ્મણ કે શ્રમણ, મોખેદ કે મુલ્લાં, રાખી

* મીર રાખદ હિબદ.

કે 'દાકતર ઑફ ફિવીનિતી' ની પદ્ધિ ધરાવનાર ધર્મગુરુ હો, તેમને મુકરર કરવા દો. જે આપણે જાણવા માગિયે છિયે તે એ છે કે, ધર્મ શો રીતે સંભવિત છે; આપણા સરખાં મનુષ્યોને ધર્મ પ્રથમ કેમ મળ્યો હશે? ધર્મ શું છે? અને હાલ જેવા છે તેવા સાથી બન્યો?

જ્યારે આપણે ભાષાવિદ્યા શિખતા હોઈયે ત્યારે આપણો સર્વથી પેહલો ઉદ્દેશ એક ભાષા બીજી કરતાં વધારે સંપૂર્ણ છે, અથવા એક ભાષામાં બીજી કરતાં વિલક્ષણ નામો કે અદભૂત ક્રિયા-પદો વધારે છે, તે શોધી કાઢવાનો નથી. આપણે એવી ખાતરીથી કાંઈ આરંભ કરતા નથી કે પ્રથમમાં માત્ર એકજ ભાષા હતી—કે જે ભાષા એવાં નામને યોગ્ય હોય—હાલ છે, કે ભવિષ્યમાં થશે. ના, આપણે તો માત્ર ખરી બીનાઓને એકઠી કરિયે છિયે; તેઓને જુદા-જુદા વર્ગોમાં ગોઠવિયે છિયે, તેઓના અર્થ સમજવાની પેરવી કરિયે છિયે, અને એવે પ્રકારે સઘળી ભાષાની ખરેખરી પૂર્વગ સ્થિતિ, મનુષ્ય વાચ્યાની વૃદ્ધિ તથા નાશ જે નિયમો ઉપર આધાર રાખે છે તે નિયમો, અને ભાષા માત્ર જે સ્થળ (Goal) તરફ જવાની વલણ ધરાવે છે તે સ્થળ, વધારે અને વધારે શોધી કાઢવાની આશા રાખે છિયે.

ધર્મવિદ્યામાં પણ એજ પ્રમાણે છે. આપણામાંના દરેક જન પોતાની સ્વદેશી ભાષા અથવા પોતાના સ્વદેશી ધર્મને માટે પોતાના જુદો ભાવ ધરાવતો હશે; પણ ઇતિહાસકર્તા તરીકે આપણે સર્વ તરફ એકજ સરખી વર્તણૂક રાખવી જોઈયે. ધર્મના ઇતિહાસની જે જે સાબીતિયો આપી દુનિયાં ઉપર મળી આવે તે સઘળીને એકઠી કરવાનું, ખારીકીથી તપાસવાનું, અને જુદાજુદા વર્ગોમાં ગોઠવવાનું માત્ર આપણું કામ છે, અને આ પ્રમાણે ધર્મ માત્રની અવશ્ય પૂર્વગ-સ્થિતિ, મનુષ્યધર્મની વૃદ્ધિ અને વિનાશ જે નિયમો ઉપર આધાર રાખે છે તે નિયમો, તેમજ જે ઇશ્વરને પીછાનવાની ધર્મ માત્ર વલણ રાખે છે તે ઇશ્વરને શોધી કાઢવાનો યત્ન કરિયે

છિયે. સંસારમાં માત્ર એકજ સાર્વજનિક ભાષા થઈ શકે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જોઈલો ભારી છે, તેટલોજ ભારી એકજ સંપૂર્ણ સાર્વજનિક ધર્મ થઈ શકે કે નહિ એ પ્રશ્ન છે. જો આપણે એટલુંજ જાણુવા સામર્થ્યવાન થયા કે, એક અત્યંત અસંપૂર્ણ ભાષાની પેઠે એક અત્યંત અસંપૂર્ણ ધર્મ પણ આપણી સઘળી કલ્પના શક્તિથી સમજી નહિ શકાય એવો કાંઈક વિચિત્ર છે, તો, એ ઢોઢો, જુદી જુદી વેદાંતશાળાઓમાં ઘણાકે ઢા શિષ્યા ખરાખર છે.

આતો એક ઘણી જુની કેહવત છે કે, કોઈપણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ જાણ્યા સિવાય આપણે તેને કદી પોષાની શક્તિ નથી. આપણે ધર્મ વિષે ઘણું જાણતા હોઈએ, આપણે દુનિયાંની ઘણી ખરી ધર્મપોથિયો, પંથપોથિયો, પ્રશ્નોત્તરાવળિયો, અને પ્રાર્થના વિધિયો વાંચી ગયા હોઈએ, તોપણ ખુદ ધર્મ કાંઈ એવું હોય કે તેને સમજવું આપણી કલ્પનાની કેવળ બાહાર હોય, સિવાય કે તે જ્યાંથી પેહલો નિકળ્યો ત્યાંથી તેનાં ઉંડાંમાં ઉંડાં મૂળ સુધી આપણે પોંહવવાને શક્તિવાન થઈએ. એ કરતાં, જોઈલો ધર્મનાં સજીવ અને આદિ મૂળો શોધવાનો યત્ન કરતાં, સઘળા વિદ્વાનોએ જે કાંઈ લેવાની છુટ આપેલી છે, પછી તે વિધિવાદી (Positive) કે નિષેધવાદી, (Negative) હોય, તે સિવાય કાંઈ પણ બીજું આપણે આગળથી સ્વિકારવું નહિ જોઈએ. મારાં પેહલાં ભાષાણમાં મેં ખુલાસો કીધો છે કે, વિદ્વાનોની કખુલાતો પ્રમાણે ચાલવાને હું કેવો તૈયાર છું, અને મારા કામના છેક છેડા સુધી એ કખુલાતોને વળગી રહેવા માગું છું. આપણને કેહવામાં આવ્યું હતું કે સઘળું જ્ઞાન, જ્ઞાન તરીકે ગણાય તેટલા માટે, એ અને માત્ર એજ દ્વારાએ પસાર થવું જોઈએ, ઈદ્રિદ્વારા અને તર્કદ્વારા. ધર્મજ્ઞાન, ખરું કે ખોટું, આ એ દરવાજામાંથી પસાર થયલું હોવું જોઈએ. જોઈલા માટે આપણે આ એજ દરવાજા આગળ આપણું મથક કરીએ છિયે. કોઈ પણ વસ્તુ જે આ એ સિવાય બીજે દ્વારે દાખલ થયેલી છે એવો દાવો કરે, પછી તે દ્વાર પ્રથમ પ્રકટિકરણ કેહવાય, કે 'ધર્મ પ્રેરણ'

કેહવાય, તોપણ તેને વિચારથી ઉલટો ગણીને નાકબુલ કરવો જોઈએ; અને જે પણ કંઈ પેહલે ઇંદ્રિયોના દરવાજામાંથી પસાર થયાવિના તર્કશક્તિને દરવાજે દાખલ થયકુછે એવો દાવો કરે, તેને પણ પુરતી સત્તા વગરનું ગણી નાકબુલ રાખવું જોઈએ, અથવા કંઈ નહિ તો પેહલે દરવાજે જઈને પાતાની ચાગ્યતાની પૂર્ણ સાબીતી દેખાડવા ત્યાં પાછા જવા તેને આજ્ઞા કરવી જોઈએ.

આ સરતો બહુલ રાખ્યાપછી મેં મારાં ભાષણોના મુખ્ય હેતુ એવોજ રાખ્યો કે, ધર્મને લગતા વિચારોને પેહલવેહેલા આપણી ઇંદ્રિયોના દરવાજામાંથી પસાર થતી વેળાએ પકડવા. એટલે કે જે કલ્પનાથી ધર્મ વિચારનું મુખ્ય સત્ત્વ બનેલું છે તે કલ્પનાનાં લાગણી કે ઇંદ્રિયી માલમ પડે એવાં ભૌતિક (Material) મૂળો શોધી કાઢવાં.

મેં પેહલવેહલાં એવું દેખાડવાનો યત્ન કીધો કે, અનંત વિષેનો વિચાર, કે જે સઘળા ધર્મવિચારોનું મૂળ છે, તે માત્ર તર્કશક્તિએ શુન્યતામાંથી ઉત્પન્ન કર્યો નથી, પણ તેને આપણી ઇંદ્રિયાએ તેનાં મૂળરૂપમાં આપેલો છે. જો અનંત વિષેના વિચારને ઇંદ્રિયી જણાય એવા પદાર્થોના ટેકો ન હોય તો, આપણને આપણી સરત પ્રમાણે તેને નાકબુલ કરવો પડે. સર **દબલદબુ હુમિલતનની** સાથે જો એકમળતા થઈને આપણે કહીએ કે, અનંત વિષેનો ખ્યાલ તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે અવશ્ય છે; તથા આપણને (ઈશ્વર) એવા બનાવેલા છે કે જ્યાં પણ સ્થળ અને કાળની હદ ડરાવિયે તોપણ તે હદની પેલીમેર સ્થળ અને કાળ છે એમ આપણી સમજમાં આવે છે, તો એમ જોલણું પૂર્ણ કેહવાય નહિ. હું ના નથી પાડતો કે એ સર્વમાં સમ્બંધ છે; પણ હું માનું છું કે હું પોતે એમ કબુલ કરવાને બંધાયેલો છું કે આપણી સામીપક્ષવાળાએ એવો વાદ કબુલ રાખવોજ જોઈએ એમ નથી. એટલા માટે મેં એવું દેખાડવાનો યત્ન કર્યો કે અંતવાન (Finite) ની પેલીમેર, પાછળ, નીચે અને અંદર, અનંત સદા આપણી ઇંદ્રિયોથી દેખાય છે. તે આપણી

ઉપર ધસ્યો આવેછે, આપણી ઉપર દરેક બાબુએથી વધતો જાયછે. જેને આપણે સ્થળમાં અને કાળમાં, આકારમાં અને ભાષામાં અંત-વાન (Finite) કહીએ છીએ, તે એક પુરજો અથવા જાળ, જે આપણે પોતેજ અનંત (Infinite) ઉપર નાખીએ, તે સિવાય બીજું કંઈ નથી. જેટલું અંતવાનવિના અનંત કલ્પનામાં નહિ આવી શકે, તેટલુંજ અનંતવિના અંતવાન ખુદ એકલુંજ આપણી કલ્પનામાં નહિ આવી શકે એવું છે. જે અંતવંત પદાર્થો આપણને ઇંદ્રિયો, શ્રદ્ધા કે બીજું ગમે તે કહો, તેથી જાણાય છે, તેઓ સાથે જેવે પ્રકારે તર્ક-શક્તિ વર્તે છે, તેવેજ પ્રકારે અનંત, કે જે અંતવાનને તળિયે માલમ પડે છે, તેની સાથે પણ વર્તે છે. જેને આપણે ઇંદ્રિ, તર્ક અને શ્રદ્ધા કહીએ છીએ, તે માત્ર એકજ દૃષ્ટાનાં ત્રણ કાર્યો છે : પણ ઇંદ્રિવિના આપણા સરખાં મનુષ્યને તો સમજશક્તિ અને શ્રદ્ધા બંને અશક્ય છે.

હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ધર્મનેા ઇતિહાસ જેટલો આજ સુધીમાં આપણે શોધવા શક્તિવાન થયા છીએ તેટલો આપણને જાણે અંતવાનના પડદા પછવાડે સંતાયલા અનંતને નામ આપવાના તરેહવાર ચત્નોના વર્ણન સરખા છે. હિંદુસ્થાનના અસલી આર્યોને, વેદના કવિઓને, પેહલવેહલાં તે અદૃશ્ય, તે બેમાલુમ અથવા અનંત, ઝાડો, પહાડો અને નદિઓમાં; અશ્વિનૌદ્ય અને સૂર્યમાં; અગ્નિ, તુદ્ધાન-વાયુ અને ગર્જનામાં કેવી રીતે દેખાયા; અને આ સઘળામાં એક આત્મા, એક સત્ત્વ, એક ઇશ્વરી ટેકા, અથવા ગમે તે બીજું નામ તેને આપે, તેણે એમ કેવી રીતે તેઓએ માની લીધું; અને એમ માનતાં દેખીતા પદાર્થોની પછવાડે અણદીકની, તથા લૌકિક પાછળ ઐલૌકિક અને અંતવંત પાછળ અથવા માંહે અનંતની સમક્ષતા (હાજરી) તેઓને સદા કેવી રીતે જાણાતી હતી, તે આપણે જાણીએ. તેઓએ આપેલાં નામ (the nomina) ખોટાં હોય, પણ જે નામ આર્યુ (the numina) તેની પાછળ કીધેલા શોધ વાસ્તવિક હતા. ગમે તેમ હોય, પણ આપણાંમાના ઘણાખરાઓને

(૬૫)

એ શોધ જેટલે દૂર લઈ ગયાછે, તેટલેજ દૂર અસલી આર્યોને પણ તે કેવી રીતે લઈ ગયા હોતો, એટલેકે પિતા આકાશમાં છે તેની પીછાન કેવી રીતે થઈહતી, તે આપણે જોઈએ છીએ.

એટલુંજ નહિ, પણ આપણે જોઈએ છીએ કે એ શોધ તેઓને એ કરતાં પણ વધારે આગળ લઈ ગયા. ઇશ્વર પિતા નથી, એટલે પિતાસમાન છે, અને પાછળથી પિતા છે, એવા ખ્યાલ વેદમાં ઘણા પ્રાચીન કાળનો માલમપડેછે. ઋગવેદનું પેહલુંજ સૂક્ત જે અગ્નિવિષે છે, તેમાં આ પ્રમાણે છે: 'જેમ એક પિતા પોતાના પુત્રઉપર કૃપા રાખેછે તેમ તું અમારીઉપર રાખજે'. એજ વિચાર ફરી ફરી વેદનાં મંત્રોમાં આવ્યા કરેછે. ઋગવેદ ૧,૧૦૪,૯ માં આપણે આ પ્રમાણે વાંચીએ છીએ. 'અમને સાંભળ, ઇંદ્ર, પિતા સમાન.' ૩,૪૯,૩ માં કવિ કહેછે કે ઇંદ્ર એક પિતા પ્રમાણે જો-
રાક આપેછે; અને આપણીઉપર માયા રાખેછે. ૭,૫૪,૨ માં એક પિતાતેના પુત્રોતરફ જેવી માયા રાખેછે તેવાજ માયાળુ થવાને તેને વિનતી કરવામાં આવેલીછે. વળી ઋગવેદ, ૮,૨૧,૧૪ માં આ-
પણે વાંચીએ છીએ કે 'જ્યારે તું ગર્જના કરેછે, અને વાદળોને એ-
કઠાં કરેછે, ત્યારે તું પિતાસમાન કેહવાયછે'. ઋગવેદ ૧૦,૩૩,૩ 'જેમ ઉંદરો પોતાની પુછડી કરડી ખાયછે, તેમ હું જે તું સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરનો પૂજારીછું, તેને દુઃખ ખાઈ જાયછે. આ સર્વશક્તિમાન ઇંદ્ર, એક વખત અમારી ઉપર કૃપાળુ થા ! અમારી ઉપર પિતા સમાન થા !' ઋગવેદ ૧૦,૬૯,૧૦ 'જેમ એક પિતા પોતાના પુ-
ત્રને જોળામાં બેસાડેછે, તેમ તેને તે બેસાડ્યો.' ઋગવેદ ૩,૫૩,૨ 'જેમ એક પુત્ર તેના વસંતી કોરથી પોતાના પિતાને પકડેછે, તેમ આ અતિમધુર ગાયનથી હું તને પકડુંછું.' ખરેખર એવી એકીજ પ્રજાઓ છે કે જેઓ પોતાના ઇશ્વર, અથવા ઇશ્વરોને પિતાનું નામ આપતી ન હોય.

પણ જેમ આપણી બાબ્યાવસ્થાના ભાવમાં* ઈશ્વરને પિતા કહેવાથી દીલાસો મળેછે, તેમ જોકે અસલી આર્યોને પોતાના ભાવની બાબ્યાવસ્થામાં દીલાસો મળ્યો હોતો, તોપણ તેઓને થોડા વખતમાં માલમ પડ્યું કે પિતા પણ મનુષ્યનામ હતું, અને સઘળાં મનુષ્યનામોપેકે એ નામ પણ જેટલું જાણાવ્યું જોઈએ તે જોતાં ઘણું જ થોડું જાણાવી શક્યું. એક બાળક જે પૂર ભાવથી જીવેછે અને મરી જાયછે, કે તે એક ઘરથી બીજે ઘર અને એક પિતાપાસેથી બીજા પિતાપાસે જાયછે, તેના જેવી સ્થિતિ જેમ આપણે માગ્યે છિયે, તેમ આપણા અસલી વડીલોની સ્થિતિ પણ આપણે માગ્યે. જેમ દરેક બાળક મોટું થતાં જાણેછે કે તેના પિતા માત્ર એક બાળકસમાન છે તથા બીજા પિતાઓના પુત્ર છે; જેમ ઘણાંક બાળકોને જે વિચારોથી તેમના મનમાં પિતાગુણનું કે-વળ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું હતું, તેવિધેના વિચાર મોટપણમાં આવતાં એક પછી એક તજ દેવા પડ્યા, તેમ આપણા પૂર્વજો એવું જાણવા શિષ્યા અને આપણને શિષ્યવાનું છે કે, જો પિતા શબ્દ હજી આપણે ઈશ્વરને લગાડવા માંગતાહોઈએ, તો તેમાંથી એક પછી એક સઘળા વાચ્યો, ખરે તેમાં જે પણ કલિપ શકાય, તે સઘળું કાઢી નાખ્યું જોઈએ. એ શબ્દ (પિતા) જેટલો માનસને લાગુ પડી શકેછે તેટલો ઈશ્વરને લાગુ પડતો નથી; જેટલો ઈશ્વરને લાગુ પડી શકેછે તેટલો માનસને લાગુ પડતો નથી. ‘પૃથ્વી ઉપર કોઈ પણ માનસને તારો પિતા કહેતો ના : કારણ કે તારો પિતા તો એકજ છે જે આકાશમાં છે.’ ઉપમા જેમ પ્રથમમાં નિષ્કર્ષાર્થથી થઈ, તેમ ઘણીક વેળા તેના અંત પણ નિષ્કર્ષાર્થથી આવેછે. પેલો અનંત, કે જેની સમક્ષતા માનસને સર્વ ઠેકાણે જાણાઈ છે, તેને અપાયલાં અગ્નિ, તુફાની-વાયુ, આકાશ ઘણી અથવા એવાંજ બીજાં નામો કરતાં એકાંક પિતા નામ વધારે સારું છે. પણ વળી પિતા પણ એક અવ્યય (અધુરું) મનુષ્ય નામછે, કે જે

* બચપણમાં જે વિશ્વાસ રાખ્યે છિયે તે.

† માનસ વિશ્વાસ (એકીન) રાખવા શિષ્યો તે વખત.

(૬૭)

કદાચ વેદના કવિએને મળેલાં નામોમાં શ્રેષ્ઠ હોય. પણ નેટલે દૂર પૂર્વથી પશ્ચિમએ, તેટલું દૂર જેને તેઓ ગોતતા હતા, તે એ નામથી દૂર હતો.

આગલા આર્યોએ સૃષ્ટિના દરેક ભાગમાં અનંત વિષે જે જે શોધો કીધા તે તપાસ્યાપછી, અને ઝાડો, નદિયો, અને પહાડોથી આરંભીને આકાશ-પિતાના નામ સાથે સમાપ્ત થતાં જે સઘળાં નામો તેને તેઓએ આપ્યાં તે સમજવાને ચત્ત કીધાપછી, આપણને હવે ખીજા કેટલાક ખ્યાલોની ઉત્પત્તિમાટે વિચાર કરવાનો છે, કે જેઓ, જોકે પેહલવેહેલે આપણી ઇન્દ્રિયોની ખીલકુલ હદ બહાર ગયેલા જાણાય, તોપણ તેઓનાં ઉંડામાંઉંડાં મૂળ અને ખરા આરંભ પેલી અંતવાન એટલે દૃશ્ય સૃષ્ટિમાં દેખાડી શકાશે, અને જ્યારે હજી એ દુનિયાંજ એકલો એકજ ધોરી માર્ગ સઘળે હતો અને હજીસુધી છે, કે જ્યાંથી આપણે અંતવાન ઉપરથી અનંત, લૌકિક ઉપરથી અલૌકિક અને સૃષ્ટિ ઉપરથી સૃષ્ટિના ઇશ્વર પાસે પોંહચી શકીએ છીએ, ત્યારે તે અંતવાન સૃષ્ટિને આપણે એટલીબધી ધિક્કારવાને શામાટે તત્પર છીએ તે કહેવું કઠણ છે.

વેદમાં આવતો દેવ-વંશ (વંશાવળી).

— ૦૦ —

આ વિચીત્ર સંસારમાં આપણું એકાએક આવવું થયું એમ ધારીને આ વાત જાણવાનો ચત્ત કીધો કે ક્રિયા પદાર્થોએ ઘણું-કરીને આપણા અતિ પુરાતન વખતના વહવાઓને ચોકાવ્યા હોય, છઠ્ઠ કીધા હોય, અથવા ભયભિત કીધા હોય; તથા ક્રિયા પદાર્થોએ મૂઠ પેઠે ખાલી નિહાળીને અભયબીથી જીવાને બદલે તેઓમાં જાણવાની જ્ઞાનાસા ઉત્પન્ન કીધી હોય; અને જે જે દેખાવો તેઓની નજરઆગળથી પસાર થતા તે ઉપર ચિત્ત લગાડી પેહલવેહલાં

(૬૮)

મનન કરતા શાથી બેઠા હોય. આ કીધાપછી વેદના કવિચોના વિચારો સાથે આપણી અટકોને સરખાવી જોઈ, ખરી જોઈ સાબીત કરવાનો યત્ન કીધો; કે જે કવિચોના ગાયનોમાં ઘણા પ્રાચીન કાળના ધર્મ-વિચારોની નોંધો, જે સઘળાવિષે વહિતો મનુષ્ય જાતની જે શાખામાં આપણે આવેલા છીએ તેને વિષે, જળવાઈ રહેલી છે. એશક મનુષ્ય વિચારના પ્રારંભની વચ્ચે, અને અતિ સંપૂર્ણ હંદમાં અને અતિ સંસ્કૃત (સંસ્કારેલી) ભાષામાં પેહલાં સ્તુતિ ભજનો રચાયાં તેની વચ્ચે કેટલાક વંશનો ગાળો પડ્યો હશે, જે ગાળો સેંકડો, બલકે હજારો વંશોથીજ ગાળી શકાય એવો હશે, અને હોવાજ નોંધયે. તોપણ જે એક વખત પણ ભાષાની સત્તા તો મનુષ્ય-વિચાર આવ્યો હોય (ભાષાથી બરાબર જણાવી શકાયો હોય) તો તેનું નૈરંતર્ય એવું છે કે, વેદનાં મંત્રો સંભાળથી તપાસતાં, આપણી ઘણીખરી અટકો જોઈ ખરી પડેલી જણાઈ છે તે આપણને જોઈને માટે આશા રાખવાને સત્તા હતી તે કરતાં અતિ વધારે છે. જે પદાર્થોને આપણે એમ ગણીને જુદા કાઢ્યા હતા, કે તેઓ આપણા મનઉપર એવો વિચાર ડસાવવાને શક્તિમાન છે, કે જે કાંઈ જોઈ શકાય, સાંભળી શકાય, અથવા લાગણીથી પારખી શકાય, તે ઉપરાંત તેઓમાં કાંઈક વિશેષ છે, તેજ પદાર્થો જે આપણે ઘેઠઉપર વિશ્વાસ રાખ્યે તો જે બારીમાંથી અસલી આર્યોએ અનંતતા માંહે પેહલવેહલે ડોકાવી જોડું હતું તે બારિયો તરીકે કામે લાગ્યા હતા.

અનંત વિષે સર્વથી પ્રાચીન ભાવના.

— ૦૦ —

જ્યારે હું ‘અનંતતા’ કરી કહું છું ત્યારે અનંતને તેના પ્રમાણથીજ, એટલે કે અતિશય નાના અથવા અતિશય મોટા તરીકે આપણે જોવા નહિ. જોકે અનંતની આ ભાવના ઘણી સાધારણ છે, તોપણ

તે અર્થમાં ઘણીજ કંગાલ અને ખાલી (અથરહિત) છે. પ્રાચીન આર્યો અનંતનો આકાર પ્રત્યેક અંતવાન પદાર્થની જુદી જુદી આકૃતિ પ્રમાણે જુદા માનતા હતા, કે જે અતવંત પદાર્થોની પાછળ તે અનંત સર્વવ્યાપક આધાર અથવા ભરતિયું છે. જેટલું વધારે દેખીતું, સંભળાય એવું, સ્પર્શ્ય અથવા અંતવાન, તેટલું ઓછું આજુદીઠ, ન સંભળાય એવું, અસ્પર્શ્ય અથવા અનંત માનસના ધ્યાનમાં આવતું હતું. જેમ જેમ ઇંદ્રિયોની પારખવાની શક્તિની હદ ફેરવાતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓની હદબહાર શું હશે તેની શંકા બંદલાતી ચાલી. દાખલા તરીકે, પેરોઢિયાં અથવા તુફાન-વાયુકરતાં એક નદી અથવા પહાડનો ખ્યાલ મનમાં ઉત્પન્ન કરવામાટે તેની પાછળ આજુદીઠ (વસ્તુ) જે છે તે ઘણીજ થોડી છે એમ ધારવું પડે. પેરોઢિયું દર સહવારે આવે છે; પણ તે શું છે અને ક્યાંથી આવે છે તે કોઈ કહી શકતું નથી. 'વાયુ પોતાને જામે ત્યાં કુકે છે, અને તું તેના અવાજ સાંભળે છે, પણ તે ક્યાંથી આવે છે તે તું કહી શકતા નથી.' નદીમાં પૂર આવ્યાથી, અથવા પહાડ તુટી પડ્યાથી, જે ખરાબી થાય તે સમજવું સેહલું હતું; પણ પવનનાં સખત તુફાન આવી પૂંહચતાં ઝાઝા શાથી મરકાઈ જાય છે, તથા અંધકાર થઈ રહે તેવાં ગાજવીજ સાથેનાં તુફાનમાં પહાડોના કકડા કરી નાખનાર, અને તોળેલા તથા ઝુપડાં ઉપેડી નાખનાર કોણ છે, તે સમજવું વધારે કઠણ હતું.

માટે અર્ધ-દેવતા તરીકે જાણાયલા દેવતાઓ, જેઓ ઘણુંકરી ઇંદ્રિયોની પારખવાની શક્તિની હદમાં હંમેશાં રહે છે, તેઓને જે અભિનેય રૂપથી બીજા દેવતાઓ પરખાય છે, તે ભાગ્યેજ મળ્યું હોય. અને વળી આવાં રૂપભેનાર દેવતાઓમાં જેઓ તદ્દન આજુદીઠ હતા, અને જેઓના પ્રતિનિધી (બદલી) તરીકે સૃષ્ટિમાં કાંઈજ હતું નહિ, જેવાકે ઈંદ્ર વરસાવનાર, રૂદ્ર ખરાડનાર, મરૂતો છુંદનાર (Pounders) અથવા તુફાન-દેવતા અને વળી વરૂણ સર્વસમાવનાર, તેઓ પ્રકાશીત આકાશ, પેરોઢિયાં અથવા સૂર્યકરતાં

(૭૦)

ઘણું વધારે સાકાર અને પુરાણોક્ત રૂપ થોડા વખતમાં પકડે. વળી આ સઘળી શક્તિયાનું જે કાંઈ અનંત અથવા અદ્ભૂત લક્ષણ છે, તે તરતજ મનુષ્યરૂપમાં ફેરવાઈ જાય. તેઓને **અનંત** કહેવામાં નહિ આવે, પણ ઘણુંકરીને અજેય, અવિનાશી, અક્ષય, અમર, અજાત, સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ, સત્યસંકલ્પ, અને છેલ્લે, **અનંત** જેવી કેવળ ભાવ સંજ્ઞા અપાય એવી આશા રાખવી જોઈયે.

આપણે આશા રાખવી જોઈયે એમ હું કહું છું, પણ તેજ વેળાએ હું એમ પણ કહું છું કે આવી આશા બાંધવાની દેવ ઘણી વેળા અતિ જોખમભરી છે. વિચારનાં તવાં પડેને તપાસી વળતાં કાંઈ પણ આશા નહિ રાખવી, તેમજ માત્ર ખરી ખીના એકઠી કરવી, જે મળે તે સ્વિકારવું, અને તે મનમાં પચાવવાનો યત્ન કરવો, એજ રીત સદા ઉત્તમ છે.

અદિતિ=અનંત:

—00—

જ્યારે પેહલવેહલે મારા જાણવામાં આવ્યું કે, વેદમાં ખરેખર એક દેવતા છે કે જેને માત્ર અપાર અથવા અનંત અને સંસ્કૃતમાં **અ—દિતિ** કહેવામાં આવે છે, ત્યારે જેમ હું ખરેજ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા, તેમ તમે પણ જાણીને આશ્ચર્ય પામશો.

અદિતિ શબ્દ નકારવાચક પ્રત્યય **અ** અને **દિતિ** ઉપરથી નિકળ્યો છે. **દિતિ** વળી **દા (દાતી)=બાંધવું**, એ ધાતુ ઉપરથી નિયમ પ્રમાણે નિકળેલો છે; કે જે ધાતુ ઉપરથી કૃદંત **દિલ**, બાંધેલું, અને નામ **દિતિ** એટલે **બાંધવું**, તથા **બંધ**, નિકળેલાં છે. એટલામાટે **અદિતિ**નો અસલ અર્થ વગરબંધનું, નહિ બાંધેલું, અથવા નહિ ઘેરીલીધેલું, અપાર, અનંત, અનંતતા, એવો હોવો જોઈયે. એજ ધાતુ ગ્રીક શબ્દો **દિયુ** એટલે **હું**

(૭૧)

ખાંધું, દિઆહનુઅ તાજ, એટલે માથાની આસપાસ જે ખાંધેલું, તેમાં જાણાયછે. દિતિ નામ ગ્રીકમાં દિસિસ શબ્દથી અને અ-દિતિ, આ-દિસિસથી જાણાવી શકાય.

અદિતિ એટલે અનંત નામ ધરાવનાર કોઈ દેવી પાછલા વખતની હોવી જોઈએ એમ કેહવું સેહલું છે. પણ શું હોવું જોઈએ તેની અટકળ કર્યાના કરતાં શું છે તે જાણવાની પેરવી કરવી એ વધારે કહાપણભરેલું છે. અનંતની શુદ્ધ માનસિક ભાવના અર્વાચીન વખતની લાગી માટેજ વેદના આપણા મોટા વિદ્વાન અભ્યાસિયોમાંના કોટલાકોએ અદિતિ પાછલા વખતની કલ્પના છે એમ ઠરાવ્યું; કેનેથી તેના પુત્રો, પેલા વિષ્ણુના આદિત્યો અથવા સૂર્ય-દેવતાઓના નામો સમજાવવાને બનો આવે. કોઈ પણ મંત્રમાં અદિતિને એકલીજ સંખેધેલી નથી, તેથી તેઓએ એવું અનુમાન કર્યું કે વેદ-કાવ્યની બનાવટની છેલી ઘડીએ તેને એક દેવી તરીકે દાખલ કરેલી છે.

ગ્રીક શબ્દ ઝીયુસસાએ એકમળતા વૈાસ્ નામ વિષે પણ એમજ કેહવાય. વેદમાં જે દેવતાઓમાટે લાંબાં મંત્રો ગાવામાં આવેછે તેમાં અદિતિકરતાં પણ વૈાસ્ નામ એછી વાર જોવામાં આવેછે. પણ એટલામાટે વૈાસ્ની ઉત્પત્તિ અર્વાચીન કાળની હોવાને બદલે હિંદુસ્થાનમાં સંસ્કૃતનેા કે ગ્રીસમાં ગ્રીકનેા એક પણ શબ્દ ઓલાયો તેની પૂર્વે તે હતો એમ આપણે જાણ્યે છીએ. ખરેખર સર્વથી પ્રાચીન-કાળના દેવતાઓમાંહેનો એ એક છે કે જેને ઈદ્ર, રૂદ્ર, અગ્નિ, ઈન્દ્રિંદ્રિ દેવતાઓએ દખાણુ કરી જાણે કહાડી મુકયો હોય.

અદિતિ અર્વાચીન દેવી નથી.

—૦૦—

હું ધારું છું કે અદિતિની પણ એજ ગતિ થઈછે. વૈાસ્ આકાશ, પૃથિવી ભૂમી, સિંધુ નદિયા, આદિ, ખરેખર

(૭૨)

પ્રથમ દેવતાઓનાં સ્મરણમાં તેનું નામ આવેછે. અને આદિ-
ત્યોની માત્ર આનુમાનિક માતા હોવાનેબદ્ધે તે સઘળા દેવતા-
ઓની માતા ગણાયલી છે.

આ વાત સમજવામાટે તેની પોતાની જન્મભૂમી કઈ હતી,
આદિતિ એટલે અપાર, અનંત એવું નામ કોણે સૂચવ્યું હશે,
અને જગત્માં એના કયા દખીતા ભાગ હતો, કે જેને પ્રથમ આત્મ
નામ લગાડવામાં આવ્યું હોય, તે જાણવાને આપણે યત્ન કરવો
જોઈએ.

આદિતિનું સ્વાભાવિક મૂળ.

— ૦૦ —

હું ધારું છું, અને તમાં થોડો જ શક છે કે, આદિતિ એટલે
અપાર નામ અરૂણોદયના સર્વથા જુના નામોમાંહેનું એક હતું,
અથવા વધારે ખરું જોલિયે તો આકાશનો તે ભાગ કે જ્યાંથી
રોજ સહવારે પૃથ્વીને જોઈતો પ્રકાશ અને જીવ બહાર પ્રકટી નિક-
ળતા હતા તેનું નામ હતું. અરૂણોદય તરફ જરી નજર કરો,
અને એક ક્ષણવાર તમારું જ્યોતિષશાસ્ત્ર ભુલી જાઓ; અને હું
તમને પુછું કે રાત્રિના અંધકારને પડે જ્યારે ધીમે ધીમે ઉગ્યકાંતો
જાયછે, જ્યારે હવા પારદર્શક અને સંચેત થતી જાયછે, અને અજ-
વાળું ક્યાંથી આવેછે તેની તમને ખબર પડ્યાવગર પ્રકાશ થવા
માંડેછે, ત્યારે તમારી નજર લાંબે ફેંકતાં, જેટલે દૂર જઈ શકે
તેટલે દૂર પણ ફેંકતે તાણી તાણીને જોયા પછી, શું તમને એમ
નહિ લાગશે કે તમે જાણે અનંતની આંખ ભાણીજ નેતા હોય ?
આગલા વખતના ઋષિઓના મનમાં અરૂણોદય ખીજી દુનિયાના સો-
નરી દરવાજા ખોલતો હોય એમ લાગતો હતો. અને જ્યારે આ
દરવાજા મૂર્યને પોતાનો જયવંત માર્ગ આપવાને માટે ઉઘાડા રેહતા
હતા, ત્યારે તેઓનું ચિત્ત અને તેઓની દૃષ્ટિ બચ્ચાંપેરે આ અંતવાન

(૭૩)

જગત્ની મર્યાદાની પેલીમેર નિકળી જવાની પેરવી કરતાં હતાં. અરુણોદય તો આવતો જતો, પણ તેની પાછળ પેલા પ્રકાશ અથવા અગ્નિના ઉછળતા સમુદ્રમાંથી તે અરુણોદય ઉત્પન્ન થાયછે, તે પાછળ રહી જતો. શું આ દેખીતો અનંત નહિ ? અને વેદિક કવિ-શાસ્ત્રી એને **અદિતિ** એટલે અપાર, પેલે પારનો, એકેએક અને સર્વની પેલેપારનો, એવું જે નામ આપ્યું તે કરતાં બીજું વધારે સારું નામ શું આપી શકાય ?

હું ધારું છું કે એક દેવતા જે પ્રથમ એટલી બધી મનોગત જણાતી હતી, કે તેનો જન્મભૂમી પણ જગત્માં કોઈ ઠેકાણે જડતી નહિ હતી, તથા એટલી બધી અર્વાચીન કાળની, કે વેદમાં તે છે એમ પણ માન્યામાં કદાચજ આવી શકે, તે કેવે પ્રકારે હિંદુ મનનું જુનામાં જુનું સહજગ્નન અને નવી ઉત્પત્તિ થઈ હશે તે આ પ્રમાણે આપણે સમજી શકીએ છીએ. “વધારે પાછલા વખતમાં આ અપાર **અદિતિ** આકાશ અને વળી પૃથ્વી લેખેજ ગાણાઈ હશે, પણ અસ-લતો તે આકાશ તેમજ પૃથ્વીકરતાં બહુજ વધારે હતી. જે મંત્ર દિ-વસ અને રાતના પ્રતિનિધિ **મિત્ર** અને **વરુણ**ને અર્પેલું છે તેમાં આપણે એમ વાંચીએ છીએ: ‘આ મિત્ર તથા વરુણ, તમે તમારો રથ, જે પ્રાતઃકાળે સોનરી રંગના છે, અને જેને સૂર્યાસ્ત થતાં લોઢાંની ઢાંડી હોયછે, તે ઉપર બેસાઓ’† ‘ત્યાંથી તમે **અદિતિ** અને **દિતિ** જુઓછો,’ એટલે કે જેકાંઈ પેલીમેર અને જેકાંઈ અહીં છે, જેકાંઈ અનંત અને જેકાંઈ અંતવાન છે, જેકાંઈ મર્ત્ય અને જેકાંઈ અમર છે, તે જુઓછો.

* ઋગ્વેદ સંહિતાના મારાં ભાષાંતરમાં ઋગ્વેદમાંની અદિતિવિષે પ્રશ્ન વર્ણન કર્યું છે. (૩.૧૩. પૃષ્ઠ ૨૩૦-૨૫૧) એ વિષયઉપર ઘણાંતર આલેક્ષે હીલેબ્રેન્ડે એક ઉત્કૃષ્ટ નિબંધ “Ubar die Göttin Aditi” નામનો ૧૮૭૬ માં બહાર પાડેલો છે. ‘દા’ એટલે **બાંધવું** ધાતુ ઉપરથી અદિતિ નિકળ્યા એમ તે કહે છે. પણ તેનો અર્થ **અવિનાશ** એવા કરે છે અને સર્વવ્યાપક એવા નહિ થઈ જાય તેની સંભાળ લેતા જણાય છે.

† સહવારના અને સાંજનાં અજવાળાં વચ્ચેનો ફેર સોનાં અને લોઢાંની ધાતુના રંગ વચ્ચેના ફેરથી દેખાડવામાં આવેલો છે.

બોળે કવિ અરુણોદયને **અદિતિનું** મુખ કહે છે, તે એવું દર્શાવવા કે **અદિતિ** અંહી પોતે અરુણોદયન માત્ર નથી, પણ તેની પેલીમેર તેનેથી કાંઈક વધારે છે.

સૂર્ય અને સૂર્યમંડળના બીજા દેવતા પૂર્વ દિશા તરફથી ઉગે છે એટલા ઉપરથી આપણને સારી પેઠે સમજ પડે છે કે **અદિતિ** તેજસ્વી દેવાની મા કેહવાઈ હશે, તથા મુખ્યકરીને **મિત્ર** અને **વરુણ**ની (ઋગ્વેદ ૧૦,૩૬,૩), **અર્યમન્** અને **ભગની** અને છેલ્લે પેલા સાત બલકે આઠ આદિત્યોની, એટલે પૂર્વ તરફથી ઉગતા સૂર્યમંડળના દેવાની મા કેમ કેહવાઈ હશે તે પણ આપણે સમજી શકીએ. સૂર્યને માત્ર **આદિત્ય** કહ્યો નથી (ઋગ્વેદ ૮,૧૦૧.૧૧) **બદ્ મહાનસી સૂર્ય; બદાદિત્ય મહાનસી;** સૂર્ય, ખરેખર તું મોટો છે ; આદિત્ય, ખરેખર તું મોટો છે); પણ વળી **આદિતેય** પણ લેખ્યો છે. (ઋગ્વેદ, ૧૦,૮૮,૧૧)

એશક લગભગ પ્રથમથીજ **અદિતિ**ને કેવળ નારી રૂપ મળવાનું કારણ, આ તેના પુત્રોવિષે વારંવાર બોલવામાં આવ્યું તે છે. તે જોરાવર, ભયાનક, અને રાજકીય પુત્રોની મા છે. પણ કેટલાં-એક વાક્ય એવાં છે કે જેમાં **અદિતિ** નર દેવતા હોય, અથવા કાંઈક નહિતો જાતિરહિત શક્તિ હોય, એમ ગણાયલી છે.

જે કે **અદિતિ** અરુણોદયને કે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે, તોય તેનું સ્મરણ સહવારમાંજ નહિ પણ મધ્યાન તેમજ સંધ્યાકાળે પણ થોડા વખતમાં થવા લાગ્યું, જ્યારે આપણે **અથર્વ-વેદ** (૧૦.૮,૧૬)માં વાંચીએ છીએ કે 'જ્યાંથી સૂર્ય ઉગે છે અને જ્યાં અસ્ત પામે છે તેને હું સર્વથી પ્રાચીન ગણું છું, અને તેની પેલેપાર કોઈ જતું નથી,' ત્યારે આપણે 'સર્વથી પ્રાચીન'ના અર્થ ઘણું કરીને **અદિતિ** કરી શકીએ. આ પછી તરતજ **અદિતિ**ની સર્વ ઘટતા પૂંજ અને ભક્તિ કરવામાં આવે છે, અને અંધકાર અને અંધારામાં ભટકતા શત્રુઓને હાંકી કાઢવાનેજ નહિ, પણ વળી માનસને તેના પાપથી મુક્ત કરવાને પણ તેને વિનવવામાં આવી છે.

(૭૫)

અંધકાર અને પાપ.

—૦૦—

આ બંને વિચારો—અંધકાર અને પાપ—ને આપણને ઘણા જુદા લાગે છે, તેને આગલા આર્યો અંધક સાથે અતલગના સંબંધમાં જોડાયલા ગણતા હતા. એક વિચાર, જેવો કે શત્રુનો ભય, તે ફેટલીક વખત, બીજો વિચાર, જેવો કે પાપનો ભય,—જે પાપને આપણે સર્વથી દુષ્ટ શત્રુ ગણીએ જોઈએ—તેને લેતો આવેછે, તે દખાડવાને હું તમારી આગળ થોડાંક વાક્ય વાંચી સંભળાવું છું. ‘આ અદિત્યો, વરુઓના મોહમાંથી અમને છોડવો, જેવો એક બાંધી મુક્યો ચોર હોય, આ અદિતિ !’ ‘દિવસની વેળા અમારાં ઢોરનું રક્ષણ અદિતિથી થાઓ, તે અદિતિ જે કદી ઠગાતી નથી, તે રાતની વેળા તમારું રક્ષણ કરે; તે અચળ વૃદ્ધિવડે સંકટમાંથી અમારું રક્ષણ કરે;’ (અહસ: શબ્દ જે સંસ્કૃતમાં આવેછે તેના મૂળ શબ્દ પ્રમાણે અર્થ, ફીકરથી, પાપની જાણથી નિપજતા ગુંગાટથી એવા થાયછે.) ‘અને પેલી ડાહી અદિતિ દિવસે અમારી પાસે મદદ લઈ આવે !’ ‘અમને અદિતિ કૃપા કરી સુખ આણી આપે અને સંકટમાં શત્રુને હાંકી કહાડે !’

અથવા વળી: ‘અદિતિ, મિત્ર અને વરુણ અમે તમારીસામે કાંઈ પાપ કર્યું હોય તો તે માફ કરો. આ ઇંદ્ર મને વિશાળ નિર્ભય પ્રકાશ મળે ! અમારે માથે લાંબો અંધકાર ન આવશે !’ ‘અદિતિ, અમને નિષ્પાપ સ્થિતિ આપો !’

અદિતિવિષેના ખ્યાલઉપરથી એક બીજો વિચાર સ્વાભાવિક રીતે નિકળેલો જણાયછે. જ્યાં જ્યાં આપણે જઈએ છિયે ત્યાં આપણને માલમ પડેછે કે બીજા જન્મવિષેની કલ્પના સર્વથી પુરાની કલ્પનાઓમાંની એક છે, જે સૂર્ય અને બીજા આકાશી ગ્રહોના નિત્ય આવવા અને જવાઉપર વિચાર કર્યાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. જેમ આપણે હાલ પણ યોલિયે છિયે કે ‘તેના સૂર્ય

(૭૬)

અસ્ત પામ્યો છે,' તેમ તેઓ (આપણા પૂર્વજો) યોલતા તથા માનતા હતા, કે જેઓ આ ભવ પસાર કરી ગયાછે તેઓ પશ્ચિમ તરફ જ્યાં સૂર્ય અસ્ત પામેછે તે તરફ જશે. સૂર્ય સહુવારે જન્મીને સાંજે મરણ પામેછે, એવું ધારવામાં આવતું હતું; અથવા જો કોઈ પણ વધારે લાંબી હયાતી તેને આપવામાં આવી હોય, તો તે એક વર્ષની ટુંકી મુદત હતી. આ મુદતને છેડે સૂર્ય મરણ પામતો હતો, જેમ આપણે હજી પણ કહિયે છિયે કે બ્લુનું વર્ષ મરણ પામેછે.

અમરપણું (અમૃત.)

—00—

આ કલ્પનાઓડે ખીજી ઉભી થાય. જેમ અજવાળું અને જીંદગી પૂર્વતરફથી આવેછે, તેમ પૂર્વદિશા પ્રાચિનકાળની ધણીક પ્રજામાં પ્રકાશીત દેવોનું રેહકાણુ તથા અમર આત્માઓનું સદાકાળનું ઘર ગણાતી હતી. અને જ્યારે એક વખત એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે મનુષ્ય દેહમાંથી મુક્ત થયેલા અથવા સુગતિને પામેલા લોકો દેવમંડળમાં જઈ મળેછે, ત્યારે વળી તેઓને પૂર્વ દિશા તરફ ગયેલા વિચારવામાં આવી શકે.

આવા કોઈક અર્થમાં અદિતિ 'અમર આત્માઓની જન્મ-ભૂમી' કેહવાયલી આપણને જણાયછે; અને એવેજ અર્થે વેદના કવિઓમાંહેના એક ગાયછે કે 'કોણુ અમને પેલી મહાન અદિતિને પાછા હવાલે કરશે; કે હું પિતા અને માતાને જોઉં?' જે પ્રમાણે અમરપણાનું આ જ્ઞાન જીંદગીના રોજીંદા સાધારણ ખનાવોએ ચોજ્યું, અને મનુષ્યઅંતઃકરણના કહાપણુ ખળે, કોઈનો મદદ લીધાવિના સમજાવ્યું, તેઉપર જો કરો વિચાર કરિયે, તો આપણને શું અમરપણાવિષે આ એક સુંદર, સાદી અને પુર્ણ સ્વાભાવિક સૂચના લાગે નહીં ?

(૭૭)

જે માટી શિક્ષા વેદ આપણને આપેછે તે આ છે ! આપણા સઘળા અને વળી દેખીતી રીતે ઘણાજ માનસિક વિચારોનાં પણ આદિ મૂળો, આપણી ઇંદ્રિયો સન્મુખ બનતા નિત્ય બનાવોમાં છે. **શ્રદ્ધા એ કાંઈજ નથી કે જેનું જ્ઞાન પ્રથમ ઇંદ્રિયોની જાણમાં ન આવતું હોય.** માનસ કદાચ સૃષ્ટિના આ અવાજોનો થોડોવાર અનાદર કરે ; પણ જ્યાંસુધી તેઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં નહિ આવે, ત્યાં સુધી તેઓ ફરી ફરી દિવસે અને રાતે આવેછે ; અને એકવાર ધ્યાન આપ્યાપછી, આ અવાજોનો ભાવાર્થ વધારે અને સ્પષ્ટ થાયછે, અને જે પ્રથમ માત્ર સૂર્યોદય હતું તે અતિ અનંતનું દેખીતું રૂપ થયું. બીજા હાથઉપર સૂર્યોસ્ત, અમર-પણાની પેહલી જખના (છાયા)ના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા.

વેદમાંના બીજા ધર્મ વિચારો.

— ૦૦ —

જે વિચારો આપણને આટલા બધા માનસિક અને આટલા બધા કૃત્રિમ જણાયછે કે મનુષ્ય વિચારની અતિપ્રાચીન સ્થિતિને લગતા તેઓને ઠરાવવા ઘણા કઠણ દેખાય છે ; પણ જેઓ વિષે જો વેદને અનુસરી અભિપ્રાય આપિયે તો એમ કહી શકાય, કે બુદ્ધિના ઉદાનના પેહલાજ ઉછાળામાં માનસના ફીલમાં તેઓ જઈ વસ્યાહતા, તેઓમાંના એક વધારેની તપાસ લઈયે. વેદ જેટલું પુરાતન છે તે કરતાં તેને વધારે પુરાતન ઠરાવવાનો મારો હેતુ નથી. તેની પૂર્વગ સ્થિતિના અપાર દેખાવ હું સારીપેઠે જાણું છું. તેમાં અકેકમાં અકેક ભેરવાયલી કહી એટલી છે, કે આપણેથી ગણાતી પણ નથી. અને મનુષ્યવિચારનો આ લાંબી, ધીમી વૃદ્ધિ થતી જોઈને આપણે આશ્ચર્યમાં ગરક થઈયે છિયે. પણ આપણને તેમાં જે ઘણુંક અર્વાચીન જેવું લાગેછે તેનીજ પાસે ઘણુંક પ્રાચીન અને પ્રથમજેવું પણ લાગેછે. અને હું ઘણુંક કે પ્રાચીન

(૭૮)

પદાર્થવિજ્ઞાનવિદ્યા (Archæology) ઉપરથી આપણે ઢંડો લેવા જોઈએ, અને પ્રથમથીજ વિચારના જુદા જુદા યુગ ઠરાવવાનો ચત્ન કરવા ન જોઈએ. ઘણા લાંબા વખતસુધી પ્રાચીન પદાર્થવિજ્ઞાન-વિદ્યા જાણનારાઓ એવું શિખવતા હતા કે પ્રથમ યુગ પથ્થરનો હતો, કે જ્યારે કાંસાનાં કે લોઢાંનાં હથિયાર કે ઓળરો દુનિયામાં હોવાં નહિ જોઈએ. પથ્થરના યુગપછી કાંસાનો યુગ આવ્યો કે જ્યારે ધારમાંથી પણ કાંસાં તથા પથ્થરનાં ઓળરો પુષ્કળ મળી આવતાં, પણ લોઢાંની તો કેવળ નીશાન પણ માલમ પડતી નહિ. છેલ્લે, આપણને જણાવવામાં આવતું હતું કે, ત્રિજો યુગ આવ્યો તમાં લોઢાંનાં ઓળરોનો પ્રસાર સાફ જણાઈ આવતો હતો, ને એકવેળા લોઢાંનાં ઓળરો વપરાસમાં આવ્યાં કે તેઓએ તરતજ બંને પથ્થર અને કાંસાં કારીગરીઉપર સરસાઈ મેળવી. આ ત્રણ યુગ અને તેઓને લગતા ખીજ નાના વિભાગોની મનઃકલ્પનામાં બેશક કાંઈ સ્પષ્ટાઈ હતી, પણ તેને પ્રાચીન પદાર્થવિજ્ઞાનવિદ્યાના એક જાતનાં મત તરીકે કબુલ રાખ્યાથી જેમ, દરેક પ્રકારના મતથી સ્વતંત્ર તપાસના માર્ગમાં અટકાવ થઈ પડેછે, તેમ લાંબા વખતસુધી, આ મતે પણ હયાંસુધી ઉરકત કર્યા કીધી હતી; કે જ્યારે એવું માલમ પડ્યું કે આ ધાતુઓનો ઉપયોગ એક પછી એક અથવા એકજ વખતે થવાનો આધાર ત્યાંની સ્થાનિક હાલત ઉપર રેહતો હતો; તથા વળી જ્યાં લોઢું ખનિજ (Palustic) કે ઉલ્કિક (meteoric) સ્થિતિમાં સેહલાઈથી મળી આવતું હતું, ત્યાં લોઢાંના ઓળરો પથ્થરનાં હથિયારોના વખતમાંજ અને કાંસાંખનાવટ પૂર્વે મળી શકે અને મળ્યાં હતાં.

આ ઉપરથી આપણે એતવાળી લેવી કે બુદ્ધિના જમાના એક પછી એક થયા એમ આગળથી ધારી મુકવું નહી જોઈએ. કોઈ પણ paleolithic શસ્ત્રો માફક આગુઘડ અને કાચા વિચારો વેદમાં જોવામાં આવેછે, પણ તેઓનીજ અડોઅડ અને પડોશમાં લોઢાં જેવા તેજ અને કાંસાં જેવા ચળકતા વિચારો જોવામાં આવે

(૭૯)

છે. શું આપણાથી એમ કહેવાય કે આ તેજસ્વી અને પ્રતાપી વિચારો, જેઓની વચ્ચે અંદિ તંદિ આણુઘડ રીતે કાપેલા ચક્રમંડળ કકડા (અજ્ઞાનપણાનાં ચિન્હ) જણાય છે, તેમનાથી તેઓ વધારે અર્ધાચીન કાળના છે ? તેઓ કદાપી હોય, પણ તેઓના કર્તા કોણ છે, તથા સઘળા કાળમાં જન્મબુદ્ધિમાન પુરૂષો થયલાછે, અને જન્મબુદ્ધિમાન પુરૂષોનું વરણાથી થોડુંજ બંધન થાયછે, તેની આપણે યાદ રાખવી જોઈએ. એક માનસ, જેને પોતાવિષે અને પોતાની આસપાસની દુનિયાંવિષે વિશ્વાસ છે, તેને મનથી એક વાર નજર કરવી અને એક હજાર વખત તપાસ કરવી બરાબર છે; વિદ્વાનના મનમાં સૃષ્ટિના દેખાવો, તેઓના નામ, અને જે દેવો તેમના પ્રતિનિધિ છે, એ સઘળું સહવારના ધ્રુમસપેરે એકજ વિચારે ગુમ થઈ જાયછે. અને વેદની કાવ્યરૂપી ભાષામાં આ પ્રમાણે તે જાહેર કરેછે કે ‘છે તો એકજ, જોકે કવિઓ ઘણેક નામે તેને બોલાવે છે,’ એક સદ્ વિદ્યા બહુધા વદન્તી.

એશક આપણે કહી શકીએ કે, કવિઓનાં આપેલાં ઘણાંક નામોનો વિદ્વાનો ત્યાગ કરે તેની પૂર્વે તે નામો વપરાસમાં હોવાં જોઈએ. એમ ખરું, પણ જ્યારે કવિઓએ ઈંદ્ર, મિત્ર, વરૂણ કે અગ્નિનું સ્મરણ કરવાનું કાંઈક સુદૃઢસુધી ચાલુ રાખ્યું હશે, ત્યારે બીજા હાથ ઉપર હિંદુસ્થાનના વિદ્વાનોએ દેવોનાં ઘણાં નામો, ઘણાં મંદીરો, અને ઘણી કથાની સામે હરેકલીતોસની પેઠે, શીકટમાં વાદ કર્યા કીધા હશે.

નિયમની કલ્પના.

— ૦૦ —

એવું વારંવાર કહેવામાં આવ્યુંછે કે પ્રથમ કાળના લોકોમાં જ એક વિચાર શોધ્યો મળતો નથી, તે વિચાર નિયમનો છે. કયુક આશ આરગાઈલે “નિયમનું રાજ્ય” એવું નામ એક પોતાનાં અગત્યનાં પુસ્તકમાટે એકવેળા પસંદ કીધું હતું,

(૮૦)

તેનું શુદ્ધ ભાષાંતર ગ્રીક અને લાતિન ભાષામાં પણ કરવું કઠણ જણાશે; અને તોપણ તે વિચાર પોતાની અર્ધસાવધ હાલતમાં વેદમાં ઘણુંકરીને જેપણ કાંઈ પ્રાચીન હશે તેના જેટલોજ પ્રાચીન છે. થોડુંક થયું અવ્યક્ત સંકલ્પ unconscious cerebration વિષે પુષ્કળ લખાયું છે તથા બહુ અતિશયોક્ત હેવાલો આપવામાં આવ્યા છે. તથાપિ હજી ઘણીક માનસિક ક્રિયા, એટલે કે જે મનાકૃત્ય હજી ભાષામાર્ગે ઓલી શકાયું નથી, તે ચાલુ છે, કે જેને આપણે અવ્યક્ત ગણી શકીએ. આપણી ઇંદ્રિયોઉપર હજારો છાપ પડ્યા જાય છે, જેમાંના મોટા ભાગ બેમાલમ ચાલ્યો જાય છે, અને આપણી સ્મરણશક્તિની સપાટીઉપરથી સદાનો ભુસાઈ ગયલો જણાય છે; પણ કાંઈ પણ ખરેખરું કદી જતું રહેતું નથી, કારણકે ગતિરક્ષક નિયમ એમ બનવાદેજ નહિ. દરેક છાપ તેની નિશાની મુકી જાય છે, અને વારંવાર એમ ચાલુ રહ્યાથી આ નિશાનિચાનાં ઝાંખાં ટીપકાં એકત્ર થઈને સ્પષ્ટ લીટી બને છે, કે જે લીટીઓથી છેલ્લે આપણા મનના નકશાની સપાટી તથા તેઉપરના ખુલા અને ઘેરા વર્ણ (કસ) અને તેના આજો સામાન્ય ચિતાર બને છે.

આ પ્રમાણે આપણે સમજી શકીએ છીએ કે, જ્યારે સૃષ્ટિના પેલા મહાન અને પેહલે દેખાવે પોતાના મહત્વથી દાખી નાખે એવા ચમત્કારો માનભેગા ત્રાસ, ભય, આશ્ચર્ય અને આનંદ, મનુષ્યનાં દિલમાં ઉત્પન્ન કરતા હતા, ત્યારે તેજ ચમત્કારો નિત્ય ફરી ફરી નજરે પડ્યાથી, દિવસ અને રાતના અચૂક પાછાં ફર્યાથી, વદ તથા શુદ્ધ ચંદ્રની અડવાડિયાંનો ઘટ-વધથી ઋતુના એક પછી એક આવવાથી, અને તારાઓની ગાયનસમાન એકસરખી ગતિ (Rhythmic dances) થી તેનામાં વિશ્રાંતિ, વિસામો અને સલામતી આપનાર એક લાગણી ઉભી થઈ—કે જે પેહેલાં તો માત્ર એક લાગણીજ હતી અને જે ભાષામારકૃતે સમજાવવી પ્રથમ એટલી કઠણ હતી કે, જેમ હજીપણ ફ્રેંચ અથવા ઇટાલિયન ભાષાઓમાં our feeling at home વાક્યનો બરાબર અર્થ ઉતરવો કઠણ છે. આ લાગણીને તમારે ગમે

.

તો એક જાતનું અવ્યક્ત સંકલ્પ Unconscious cerebration સમજો; પણ એ લાગણી એવી છે કે જે અનેક પ્રકારની ભાસનાથી તે બનેલી છે તે ભાસના આપણા ધ્યાનમાં જેવી ઉતરી અને ધ્યાનમાં ઉતર્યા પછી સમજ પડે એવા શબ્દોથી જણાવો શકાઈ, કે તરત તેનો ખ્યાલ આપણા મનમાં ઉભો થઈ શકે છે.

ગ્રીસ અને રોમના આગલા વિદ્વાનોએ આ લાગણી અનેક પ્રકારે શબ્દોથી બહાર પાડેલી જણાવે છે. જ્યારે હેરેકલીતાસ* આ પ્રમાણે જોલે કે ‘સૂર્ય અથવા હેલિઓસ પોતાની હૃદ ગ્રીક **તા મેત્રા** જોળંગી જશે નહિ’ એટલે જે માર્ગ તેને માટે ઠરાવી મુકેલો છે તે જોળંગી જશે નહિ, ત્યારે તે શું કહેવા માગતો હતો? અને જો તે વળી આ પ્રમાણે કહે કે ‘સૂર્ય તેની હૃદબહાર કદી જાયતો **એરિનિસ** એટલે સત્યના સહાયકાર એ વાત જાણી લેશે,’ તો તેનો અર્થ શું? કોઈ પણ વસ્તુ આથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાવી શકનાર નથી, કે તેના (એટલે હેરેકલીતાસના) જાણવામાં સૃષ્ટિનાં દરેક કામ માંહે માલમ પડતો કોઈ નિયમ આવ્યો હતો, કે જે નિયમને તાબે **હેલિઓસ**ને પણ થવું પડે, પછી ગમેતા તે સૂર્ય કે સૂર્યમંડળને લગતો દેવ હોય. આ વિચાર ગ્રીક તત્ત્વવિદ્યામાં બહુ ફેલાયેલો જણાયો; અને ધર્મ વિષે જોલતાં હું ધારું છું કે તે ગ્રીક **મોઈશ** અથવા **નસીબ**ની ઉત્પત્તિનું પ્રથમ મૂળ હશે.

જોકે આપણે **રોમના** વિદ્વાનો તરફથી કોઈ ઘણા પ્રાચીન તથા અસલ વિચારો જોવાની આશા રાખતા નથી, તો પણ **સીસરો†** નું એક જાણીતું કહેણ, કે જેમાં **હેરેકલીતાસે** જણાવેલા વિચારનો ઘણોખરો ઉપયોગ કીધેલો છે, તે આ ઠેકાણે આપું છું. **સીસરો** કહે છે કે અંતરીક્ષના પદાર્થોના અનુક્રમ ઉપર મનન કરવાનેજ માટે માનસને સરજેલાં નથી, પણ પોતાની જીંદગીમાં તે અનુક્રમ અને સ્થિરતાની નકલ કરવા માટે સરજેલાં છે; આગળ ચાલતાં આપણા

* એક યુનાની વિદ્વાન જે આ જગત્ દેવતાનું બનેલું છે એમ માનતો અને દેવતાને પોતાનો ઈશ્વર ગણતો.

† એક જાણીતો રોમી વિદ્વાન અને સુવક્તા.

(૮૨)

જોવામાં આવશે કે જે વિચારો વેદના કવિઓએ સાદી ભાષામાં દર્શાવાનો ચત્ન કર્યો છે, તેને આ વિચાર બરાબર મળતો છે.

જેમ **અર્જુન**ના ખ્યાલની પ્રથમ ઉત્પત્તિ વિષે શોધ ચલાવતાં આપણે જે પ્રશ્ન કીધો હતો, તેમ હવે તેજ પ્રશ્ન અહીં કરીએ કે સૃષ્ટિમાં જાણાતા અનુક્રમ, માપ તથા નિયમના વિચારને જન્મ આપનાર શું ભૂમી હશે? તેનું પ્રથમ નામ શું, અને તે વિષે પ્રથમ સમજાશકાય એવો શબ્દ શો હશે?

હું ધારું છું કે તે શબ્દ સંસ્કૃત **ઋત** હતો, કે જે શબ્દ જાણે હિંદુસ્થાનની ધર્મસંબંધી કવિતાના તારને મુખ્ય સ્વર જેવો લાગે છે, જોકે પ્રાક્ષણિકાના પુરાતન ધર્મ વિષે લખાણ કરનારાઓ તેને માટે કશું બોલતા નથી.

સંસ્કૃત ઋત.

— ૦૦ —

ઘણાખરા સઘળા દેવને **ઋત** શબ્દ ઉપરથી નિકળેલાં ગુણવાચક વિશેષણ આપવામાં આવેલાં છે, કે જેથી એ વિચારો દર્શાવાના હેતુ રાખેલો છે. પેહલો એક દેવોએ વિશ્વ-નિયમ સ્થાપ્યો તથા વિશ્વ તેઓની આજ્ઞા માને છે; બીજા એ કે સૃષ્ટિમાં એક વ્યવહારિક નિયમ છે, જેને માનસે માન્ય કરવો જોઈએ, અને જેનું ઉલ્લંઘન કરવાથી દેવો તેઓને શિક્ષા કરે છે. આવાં ગુણવાચક વિશેષણ પ્રાચીન ધર્મ વિષે પરિજ્ઞાન આપવા કાજે, દેવોના ખાલી નામો, અને સૃષ્ટિના અમુક દેખાવો સાથે તે નામોના સંબંધ જાણવા કરતાં, અતિશય વધારે અગત્યનાં છે, પણ તેઓના ખરા અર્થ સમજવા એ બહુ ગુચવાણ ભરેલું છે.

ઋત જેવા શબ્દોના પ્રથમ, દ્વિતિયા અને તૃતિયા પ્રકારના અર્થ કેટલીક વેળા એકજ મંત્રમાં જોવામાં આવે છે; મંત્રકર્તા કવિ પોતે પણ તે અર્થો વચ્ચેના ભેદ ઘણી સ્પષ્ટ રીતે હંમેશા જાણી શકે.

નહિ હશે; અને જે કામ કવિએ પોતે કીધું નથી, તે કરવાને થોડાજ વિવરણકર્તા હામ ભીડશે. જ્યારે આપણે નિયમ વિષે બોલિયે છિયે ત્યારે નિયમ શબ્દથી આપણે જે અર્થ બોલવા માંગિયે છિયે તે શું આપણે પોતે હંમેશાં સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકિયે છિયે? અને શું આપણે આશા રાખી શકિયે કે હાલના વિદ્વાનો કરતાં પ્રાચીનકાળના કવિઓ વધારે ચોક્કસાઈથી બોલનારા અને વિચાર કરનારા હતા?

ખરેખર, ઘણેક ઠેકાણે, જ્યાં ઋગ્વેદ શબ્દ વપરાયલો છે, ત્યાં તેના અર્થનું કોઈ અનિશ્ચિત તથા સાધારણ ભાષાંતર, જેવું કે નિયમ, અનુક્રમ, પવિત્ર રૂઢી તથા યજ્ઞ વગર પુછવે પસાર થાય; પણ જે આપણે વેદનાં મંત્રોનાં કોઈપણ ભાષાંતર જોયા પછી આ મોટા અવાજ કરતા શબ્દોને કિંચો ચોક્કસ અર્થ આપી શકિયે, તે વિષે આપણે પોતાને પ્રશ્ન કરિયે તો, નિરાશ થઈ ચોપડી બંધ કરવાની આપણને ઘણીક વેળા મનસા થશે. જે અગ્નિદેવ વિષે અથવા સૂર્યમંડળના કોઈ બીજા દેવવિષે એમ કહેવામાં આવે કે તે 'દશિરૌ સત્યનું પેહલું અવતરેલું બાળક' છે, તો એવાં ભાષાંતરથી કિંચો સમજીશકાય એવો વિચાર નિકળે? સારા ભાગ્યે જે ફકરાઓમાં ઋગ્વેદ શબ્દ વપરાયલો છે તેની સંખ્યા પુરતી રહેલી છે, કે જો તો શબ્દની ધીમી વૃદ્ધિ અને તેના અર્થ તપાસવાને બની આવે તેમ છે.

આવી બુની ઇમારતોને ફરીથી ઉભી કરવામાં એક ઘણીક અટકળો ચલાવવી જરૂરની છે, અને ઋગ્વેદના મૂળ પાયા વિષે અને પાછલા વખતની તે પાયાઉપર ઉઠાવેલી ઇમારત વિષે જે થોડાક વિચારો હું આપું છું, તેઓને માત્ર અટકળ તથા પેહલા ચત્ત કરતાં વધારે અગત્યના નહિ સમજવા.

(૮૪)

ઋતનો પ્રથમ (મૂળ) અર્થ.

— ૦૦ —

સૂર્ય અને બીજા આકાશી પદાર્થોની નિયમિત ગતિ દર્શાવવાને હું ધારું કે ઋત શબ્દ અસલ વપરાતો હતો. ઋ ક્રિયા-પદ જેનો અર્થ જોડેલું, બેસાડેલું, જડેલું; અથવા ગચેલું, જવું, જતી વેળા પકડેલો માર્ગ, એવો થઈ શકે, તેનો ઋત શબ્દ કદંત છે. મને પોતાને તો એમાંની બીજી વ્યુત્પત્તિ રચે છે, અને એજ ધાતું મને બીજા શબ્દ નિર-ઋતીમાં જણાય છે, કે જેનો અર્થ જવું રહેલું, પછી ક્ષય, વિનાશ, મૃત્યુ; તેમજ વળી વિનાશસ્થળ, અંતલ અને વધારે પાછલા વખતમાં (અનઋતની પેઠે) નર્ક અથવા દોષખની માતા એવો થયો હતો.

આ ઉપર જણાવેલું ગમન, સ્વારી, રોજીદો મોટો પ્રવાસ અથવા ઉદયથી તે અસ્ત પામતાં સુધી સૂર્ય પકડેલો માર્ગ, કે જે માર્ગ વળી પરોઢિયું, દિવસ તથા રાત અને તેઓના વિવિધ રૂપાન્તરે પકડેલો માર્ગ છે, અને જે માર્ગમાં આડે આવવાને રાત અને અંધકારમાં શક્તિ નથી, તેને થોડો વખતપછી સત્ય ગતિ, શુભ કામ અને સીધો માર્ગ ગણવામાં આવે.

તોપણ ઋત વિષે ઊલટાં વેદના કવિઓના વિચારમાં સૂર્યની રોજીદી ગતિ, અથવા સૂર્યના માર્ગ કરતાં જે મૂળ સ્થળથી એ માર્ગ નક્કી થયો હતો, એટલે જે ચોક્કસ બીંદુ આગળથી સૂર્ય નિકળીને ત્યાં પાછો આવે છે, તે હતું એ સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડી આવે છે. આ માટે તેઓ તેને ઋતનો માર્ગ કરી કહ્યું છે; જેનું લાખાંતર માત્ર ખરો માર્ગ એવુંજ આપણે કરી શકશું; પણ તેઓના મનમાં, જે બેમાલુમ શક્તિને તેઓએ ઋતના નામથી મનમાં સમજવાનો ચત્ન કર્યો હતો, તે શક્તિએ મુકરર કીધેલો માર્ગ હતો. જે આકાશમાં સૂર્ય તેની રોજીદી ગતિ માટે નિકળતો હતો, તેની પેલીમેરેના પાર વિનાનો તદ્દાવત જે પૂર્વદિશા દર સહુવારે ખુલો મુકતી હતો,

તે દિશા, **અદિતિ** એટલે અપાર દાખલ પેહલાં કેમ ગણાઈ હતી, તેની જો તમને યાદ હોયતો, તમે જાણીને વિસ્મય નહિ થશો કે **ઋત**, કે જે સૂર્યના માર્ગ નક્કી કરનાર શક્તિ અથવા સ્થળ છે, તે કોઈ કોઈ વેળા વેદમાં **અદિતિ**ની જગ્યા લે છે. જેમ પ્રાતઃકાલને **અદિતિ**નું મુખ કેહવામાં આવ્યું, તેમ સૂર્યને **ઋત**નું તેજસ્વી મુખ કહ્યું છે; એટલું જ નહિ, પણ આપણને એવાં પણ નામસ્મરણ મળી આવે છે કે, જેમાં આ મહાન્ **ઋત** અદિતિ તથા આકાશ અને પૃથ્વીથી માત્ર બીજી પદ્ધિ ધરાવે છે. દેખીતી રીતે **ઋત**નું રેહડાણ પૂર્વદિશા છે, કે જ્યાં એક અતિપ્રાચીન કથાપ્રમાણ પ્રકાશ લાવનાર દેવતાઓ દર સહુવારે ચોરોની સંતાવાની અંધારી ગુફા ભાંગીને ખુલી મુક્તા હતા, અને તેમાંથી ગાયો* એટલે દિવસોને બહાર લાવતા હતા ; જેમ અંધારા તમેલામાંથી એક ગાય ધીમે ધીમે હીંડતી પૃથ્વી તથા આકાશનાં પ્રકાશિત બીડતરફ ચરવા જતી હોય, તેમ પ્રત્યેક દિવસ નિકળે છે એમ કલ્પના કરેલી છે. જ્યારે આ કલ્પનારૂપ બદલાયું, અને જ્યારે સૂર્ય સહુવારમાં પોતાના ઘોડા જોડીને સૃષ્ટિકર્માણ માટે પોતાના રોજીદા માર્ગ કાપે છે એમ ગણાયું, ત્યારે જે સ્થળે ઘોડાને છોડવામાં આવતા હતા તે સ્થળ **ઋત** કહેવાયું. કેટલીક વેળા એવું કહેવાયલું છે કે પરોઢિયાં **ઋત**ના ઉંડા ગારમાં વસે છે, અને પરોઢિયાં કેવે પ્રકારે પાછાં મળ્યાં તેવિષે તેમજ રાત્રિના અંધારા કોઠારમાં સંતાડેલાં ખજનો પાછો મેળવવામાં પરોઢિયું (અર્જુણાદય) પોતે ઈંદ્રને તથા બીજા દેવાને કેવે પ્રકારે મદદ કરતું તેવિષે ઘણીક વાતો કરવામાં આવે છે.

* દેખીતા આકાશમાંથી દ્રષ્ટિમઘાઈની પેલીમેરના ઉંડા તથા અંધારા ગારતરફ ધસી કાઢે જતાં વાદળોનો અર્થ આ ગાયો કેટલીકવેળા દર્શાવે છે.

(૮૬)

સરમાની વાર્તા.

— ૦૦ —

ઘણી સારીપેઠે જાણાયલી વાતામાંની એક એવી છે કે, **સરમા**, એટલે દિવસનું ઝંઝકણું (peep), તેને ઈંદ્રે ગાયો કયાં સંતાડેલી છે તે શોધવા મોકલી. જ્યારે **સરમા**એ ગાયોનું બરાડવું સાંભળ્યું, ત્યારે તે વાત ઈંદ્રને કહેવામાટે પાછી ફરી, અને પછી ઈંદ્ર ચોરોસાથે યુદ્ધ ચલાવીને, તે પ્રકાશિત ગાયોને બહાર લઈ આવ્યો. પાછળથી **સરમા** ઈંદ્રના કુતરાતરીકે લેખાયલી છે, અને તેના પુત્રોને **સારમેય** એવું લાક્ષણિક (Metronymic) નામ જે મળેલું છે, તે ખોદસર કુહુનના જાણાવ્યા પ્રમાણે **હરમીયસ** અથવા **હરમીસ**ને મળતું છે. આ નામ પ્રાચીન પુરાણોક્ત ઇતિહાસના અંધારા ચારડામાં દાખલ થવાનો ખરો માર્ગ (પન્થાન્ન-તસ્ય), તેના વિદ્યાર્થીઓને દેખાડવાના સાધનમાંનું એક પ્રથમ સાધન હતું. હવે આ **સરમા**, પેરાલિયાની પ્રવૃત્તિ લાવનાર વૃદ્ધને 'ઋત' એટલે ખરે માર્ગે જવાથી અથવા ઋત એટલે ખરે સ્થળે જવાથી' ગાયો મળેલી કહે છે. એક કવિ કહે છે કે 'જ્યારે **સરમા**એ ખડકમાં ફાટ જોઈ, ત્યારે તેણે પેલા મોટા જીના માર્ગને એક બીંદુ તરફ લઈ જઈ એવો કોષો, પેલી ઝડપથી ચાલતી, રસ્તે આગળ ચાલી ; અને તે અમર (ગાયો અથવા દહાડા) નો ઘોંઘાટ જાણતી હતી, તેથી પેહલવેહલી તેમની તરફ ગઈ'. (ઋગવેદ ૩, ૩૧, ૬)

ઉપલા શ્લોકમાં દેવો અને તેઓના સાથિયો, તે પેલા પ્રાચીન કાળના કવિઓએ, જે માર્ગે ગાયો પાછી મેળવવાના, એટલે દિવસનું અજવાળું શોધવાના પેહલા યત્નમાં પકડ્યો હતો, તેને ઋતને માર્ગ કહે છે ; પણ વળી બીજે ઠેકાણે એવું જાણાવેલું છે કે ઈંદ્ર અને તેના મિત્રોએ ખરા માર્ગે ઋતને ઝાળી કાઢીને **વલ** નામના ચોર અથવા ગુફાને ચીરીને ટુકડા કરી નાખ્યા.

જે સ્થીર માર્ગે, ગ્રીક **પોનરેતો**, ઉપરથી દેવો આકાશ અને પૃથ્વીને ઘણેજ મક્કમપણે સ્થાપી શકે તે આવશે એવી જ્યારે આશા

લાગી ત્યારે પણ પેલાં ખરાં, અચળ તથા સનાતન સ્થળને તેઓ સંભા-
રે છે. વફાણુને આ પ્રમાણે ઝાલતો જણાવેલો છે કે **ઋત**ની બેઠકમાં હું
આકાશને ટેકો આપું છું; અને આગળ ચાલતાં સત્ય, સાચાંની પેઠે,
ઋતને જે સઘળું હયાત છે તેનાં મૂળ તરીકે સમજવામાં આવેલી છે.

ઋતના જે માર્ગ પ્રમાણે પરાધિયું, સૂર્ય, દિવસ, અને રાત
ચાલે છે તે ફરી ફરી આવ્યા કરે છે, અને તેનું સાધારણ ભાષાંતર
જે એક જ રીતે થઈ શકે છે તે સત્યમાર્ગ છે. આ પ્રમાણે આપણે
પરાધિયાંવિષે વાંચિયે છિયે :

ઋતને માર્ગે, ખરે માર્ગે જાય છે; જાણે આગમજની તે
માર્ગ જાણતી હોય તેમ હૃદ બહાર જતી નથી.’

તે પ્રાતઃકાલરૂપ સ્ત્રી જે આકાશ ઉપર જન્મેલી છે તે ખરા
માર્ગ ઉપર ઉગી; પોતાની મોટાઈ દખાડતી તે પાસે આવી. તેણે
દુષ્ટ આત્માઓને તથા નિર્દય અંધકારને હાંકી કાઢ્યાં.’

સૂર્ય વિષે આ પ્રમાણે કહેલું છે :

સવિતૃ દેવ ખરા માર્ગ ઉપર મેહનત કરે છે. **ઋત**નું (રાણ)-
શીંગડું અતીશય મોહાટાઈએ પોંચ્યું છે; જ્યો સારી રાતે લડે છે તેને
પણ **ઋત** અટકાવી શકે છે.

જ્યારે સૂર્ય ઉગે છે ત્યારે **ઋત**નો માર્ગ કીરણથી ચોમેર વીંટ-
ળાયેલો કેહવાય છે; અને **હરીકલીતાસે** જણાવેલો પેલો વિચાર
કે ‘હલિઓસ પોતાની હૃદ ઓળંગી જશે નહિ’ તે ઋગ-વેદની એક
ઋક્માં આ પ્રમાણે જણાય છે. ‘સૂર્ય ઠરવેલાં સ્થળોને નુકસાન
પોંદ્યાડતો નથી.’ આ માર્ગ જેને **ઋત**નો માર્ગ કેહવામાં આવ્યો
છે, તેને ખોળે ઠેકાણે **ગાતુ** એટલે પોહળી ગતિ કેહવામાં આવી
છે અને વળી **ઋત**ની પેઠે આ **ગાતુ** એટલે ગતિ પણ સહવારને
લગતા પ્રાચીન દેવતાઓની સાથે ગણેલી જોવામાં આવે છે*. દખીતી
રીતે જે માર્ગે દિવસ અને રાત મુસાફરી કરતાં કેહવાય છે તેજ

* ઋગ-વેદ ૩,૩૧,૧૫ ઈંદ્રએ સૂર્યને, પરાધિયાંને, મતિને, તથા અગ્નિને સાથે ઊત્પન્ન
કીધાં.

આ માર્ગ છે. અને દહાડે દહાડે આ માર્ગ જેમ ફરવાતો જાય છે તેમ આપણે અશ્વિનો, દિવસ, રાત તથા એવાજ પ્રકારના દેવતા-ઓએ પસાર કીધેલા ઘણાક માર્ગોવિષે સાંભળીએ છીએ.

એમાં બીજું અગત્યનું લક્ષણ એ છે કે, આ માર્ગ જે સાધારણ ઋતુના માર્ગ કરી કેહવાય છે તેને કેટલીક વેળા, વેદના પ્રાચીન દેવતાઓમાંહેના એક, રાજા વરુણ સૂર્યને માટે બનાવેલા માર્ગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. (૧,૨૪,૮); કાંકે એ ઉપરથી આપણને સમજ પડે છે કે જે નિયમને કેટલેક ઠકાણે વરુણને નિયમ કહ્યો છે તેને બીજે ઠકાણે ઋતુના નિયમ શા માટે કહ્યો છે; તથા જેને બીજે ઠકાણે ઋતુ કહી છે તેને, સર્વેના સમાવશકરનાર આકાશના દેવ વરુણે કેવી રીતે એક સ્વતંત્ર શક્તિ દાખલ નક્કી કીધેલી અથવા ઠરવેલી કોઈવેળા ધારવામાં આવી છે, તેની પણ સમજ પડે.

જ્યારે એક વખત એવું જાણવામાં આવ્યું કે સીધો માર્ગ અથવા સત્યમાર્ગ પકડયાથી દેવો અંધકારના બળ ઉપર ફાવી ગયા છે, ત્યારે તેઓના પૂજારીઓ પણ તેજ સત્યમાર્ગે પોતાને પણ ચાલવાદેવા માટે અર્જ કરે તો તેમાં કાંઈ મોટી વાત નહિ. આ પ્રમાણે આપણા વાંચવામાં આવે છે: ‘ઓ ઈંદ્ર ઋતુના માર્ગ ઉપર અમને દેખી લઈ જા, સઘળાં સંકેત ઉપરથી સત્યના માર્ગ ઉપર.’

અથવા, ‘ઓ મિત્ર અને વરુણ, જેમ કોઈ વહાણમાં બેસાને સમુદ્ર ઓળંગી જાય છે, તેમ અમે તમારા સત્ય માર્ગે ચઢી સર્વ પાપ ઓળંગી જઈએ’. વળી એજ દેવો, મિત્ર અને વરુણ, ચેલી મહાન ઋતુનો સ્તુતિ કરતા કેહવાય છે. બીજો કવિ કહે છે. ‘હું ઋતુને માર્ગે સારી પેઠે ચાલું છું’ બીજા હાથ ઉપર કેહવામાં આવે છે કે કુબેર ઋતુને માર્ગે આડા ઉતરતા નથી.

(૮૯)

ઋત એટલે યજ્ઞ.

—00—

જો આપણે યાદ રાખિયે કે હિંદુસ્થાનમાં પ્રાચીન કાળમાં કેટલા બધા યજ્ઞ સૂર્યની ગતિઉપર આધાર રાખતા હતા તથા સૂર્યોદય, મધ્યાહ્ન તથા સૂર્યાસ્ત વેળા નિત્ય યજ્ઞ કેમ થતા હતા ; પૂર્ણિમા (પુનમ) અને આંદરાત ઉપર ખલિદાન કેમ થતા હતા ; અને ત્રણે ઋતુઓ તથા સૂર્યના અર્ધ-વાર્ષિક અથવા વાર્ષિક વેગ (ગમન) પછી ભોગો કેમ આપવામાં આવતા હતા, તો યજ્ઞ પોતે વખત જતાં ઋતુનો માર્ગ કાં કેહેવાયો તે આપણે સારી પેઠે સમજી શકશું.

હેલે ઋતુનો સામાન્ય અર્થ નિયમ થયો. નદિયો, જેમને કેટલેક ઠેકાણે ઋતુને માર્ગે જતી કહેલી છે, તેઓને ખીજાં મંત્રોમાં વર્ણનના નિયમ અથવા રીતિપ્રમાણે ચાલતી જણાવી છે. એ સિવાય ઋતુના ખીજા ઘણા અર્થો, અથવા અર્થના પ્રકાર છે, પણ તે આપણા કામને માટે થોડાજ અગત્યના છે. મારે ખીજાં એટલું જ ઉમેરવું છે કે, જે પ્રમાણે ઋતુનો અર્થ જે કાંઈ સીધું, સારું અને સત્ય છે, તે દર્શાવનાર થયો, તેમજ અનૃત શબ્દ જે કાંઈ જુઠું, દુષ્ટ અથવા અસત્ય છે તે દર્શાવવાને માટે વપરાતો હતો.

ઋતનો વિસ્તાર (ખીલવું).

—00—

વેદમાંના આ ઋતુવિષે, તમને કાંઈ સ્પષ્ટ વિચાર આપવામાં, એટલે કે આ જગતની, સૂર્યની, સહવાર અને સાંજની, દિવસ અને રાતની, સ્થીર સ્થાપિલી ગતિના પ્રથમ અર્થ કેમ થયો; તે ગતિનું મૂળ છેક દૂર પૂર્વ દિશામાં કેમ ઠસી બેઠું; તેનાં સ્વરૂપ આકાશી પદાર્થોના માર્ગમાં, એટલે આપણે કેહવું જોઈયે કે દિવસ તથા રાતમાં કેમ માલમ પડ્યાં હતાં; અને જે સત્ય માર્ગ

(૯૦)

ભાણી દેવો અધિકારમાંથી પ્રકાશ લાવ્યા તે માર્ગ માનસને થોડોક ખ-
લિદાન દિવાન પ્રતાપે. અને થોડોક તેના સાધારણ નિતિ પ્રકારથી
પકડવાને પાછળથી કેમ ચોગ્ય થયો*—એ સઘળાંનો કાંઈ સ્પષ્ટ વિચાર
આપવામાં હું સંકળ.થયો છું કે નહિ તે હું જાણતો નથી. આ પ્રા-
ચીન ભાવનાને વિસ્તારી વર્ણન કરવામાં તમારે કાંઈ વિચારની અતિ
ઘણી ચોકસાઈ કે સ્પષ્ટતાની આશા રાખવી ન જોઈયે. એમ-
નામાં તેણે કાંઈ હતું નહિ અને તેણે કાંઈ હોય નહિ. અને આ-
પણે જો આ કાવ્યરૂપી કલ્પનાઓને કરડા વિચારના તરેહવાર વ-
ર્ગોમાં તાણી તોડીને મુકવાનો યત્ન કરિયે, તો આપણે હાથે તે-
ઓની પાંખો તુટી જશે અને તેઓમાં જે જીવ (સત્ય) છે તે ભચડા-
ધને નિકળી જશે. આપણી પાસે તેઓ માત્ર માંસ, લોહી, અને
જીવ વગરનાં, ખાલી હાડકાં રહી જશે.

ભાષાંતર કરતાં નડતી અડચણો.

— ૦૦ —

આ જાતના સઘળા વાદવિવાદોમાં નડતી અડચણોનું કારણ
એ છે કે, વિચારને પ્રાચીન રૂપોમાંથી અર્વાચીન રૂપોમાં બદલવો
પડેછે, અને તેમ કરતાં કેટલોક બળાત્કાર અવશ્ય થઈ પડેછે. વેદના
ક્રૃત શબ્દ જેટલો લવચીક તથા કાર્યક્ષમતામાં પુરો, અને વિચા-
રનાં નવાં નવાં રૂપ ઉભાંકરવામાં સમર્થ આપણી પાસે કોઈ શબ્દ
નથી. જે કાંઈ આપણે કરી શકિયે તે એજ કે, બની શકેતો વિચારનું
મધ્યબિંદુ શોધી કાઢવું, અને પછી તે બિંદુથી જુદીજુદી દિશાતરફ
જતાં કીરણો પાછળ જવું. મેં જે યત્ન કર્યો છે તે એવોજ, અને તેમ
કરતાં જો હું ‘જીનાઉપર નવું વસ્ત્ર ઘાલવા’ જેવું કરતા દખાતો

* હિંદુ શબ્દ ચાશાર, કેજ આશાર એટલે આગળજવું ઉપરથી નિકળે
તેની વૃદ્ધિ પણ એજ પ્રમાણે થયેલી જોવામાં આવેછે. હિંદુમાં કેટલીક કલ્પિત કથાઓ
મૂળ આ આશાર ધાતુમાંથી જન્મ પામેલું છે.

હોળી, તો હું અંતરું કહી શકું છું કે, મને બીજા માર્ગ સુઝતો નથી, સિવાય કે આપણે સઘળા સંસ્કૃત ભાષા, અને તે પણ વળી વેદની જ સંસ્કૃત ભાષા, બોલવાનું કબુલ રાખિયે.

થોડુંક થયું એક મોટા અંગ્રેજ કવિ અને વિદ્વાને (Personal Jehova) શારીરિક સ્વરૂપવાનું ઇશ્વરવાળાં જીવનું હિંદુ મતનું ભાષાંતર 'એક નિરંતર શક્તિ, આપણે પોતે નહિ, જે સત્યતા તરફ જાય છે' એવાં અર્થના શબ્દોમાં કરવાથી તેને ઘણાંક દોષ દેવામાં આવ્યો હતો. એવાં વાંધા લેવાયો છે કે આવો અર્વાચીન, અને આવો કેવળ અંગ્રેજી વિચાર દર્શાવનાર કોઈ શબ્દ હિંદુમાં મળી આવે એ અસંભવિત છે. એ ખરું પણ હોય, પણ વેદના પ્રાચીનકાળના કવિઓ જે આજ હયાત હોત, તથા તેઓ અર્વાચીન વિચાર પ્રમાણે વિચાર કરતા હોત, અને અર્વાચીન ભાષા બોલતા હોત, તો મારે કેહવું જોઈયે કે તેઓ પોતાના પ્રાચીન ઋતુનું ભાષાંતર 'એક નિરંતર શક્તિ, આપણે પોતે નહિ, જે સત્યતા તરફ જાય છે' એમ કરવાનું મન કરત; જે વાત કાંઈ ઘણી અસંભવિત નહિ ગણાય.

શું ઋતુ સામાન્ય આર્ય ભાવના હતી ?

—00—

એક બીજી વાત હજી નક્કી કરવાની રહેલી છે. આપણે જોયું કે વેદમાં ઋતુ શબ્દ વિચારના સર્વથી જીવન પડને લગતો છે : હવે સવાલ એ છે કે ઋતુ કેવળ વેદને લગતોજ છે કે, વૈશ્વ, ઝિયુસ અને જીવિતરની પેઠે આર્યપ્રજાની કોઈ સામાન્ય ભાવના હતી ?

એ વિષે ખાતરીથી બોલવું કઠિણ છે. આપણા જીવમાં આવશે કે એક જ ધાતુ અર્ (ar) ઉપરથી નિકળેલા લાતિન તથા જર્મન શબ્દોમાં સહજત વિચારો હતા ખરા, પણ એવું દેખાડવાની પુરતી સાબીતી નથી કે વેદના કવિઓના ઋતુની પેઠે આ શબ્દો, આકાશી પદાર્થોની રોજી, અડવાડીયાંની, માસિક અને વાર્ષિક

ગતિની કલ્પના ઉપરથીજ, અને બીજાં કશાં ઉપરથી, નિકળ્યા નથી.

સંસકૃતમાં **ઋત** સિવાય આપણને ઋતુઓને માટે સાધારણ શબ્દ **ઋતુ** મળે છે; કે જેના અર્થ પ્રથમ વર્ષના નિયમસરનાં પગલાં અથવા હાલચાલનો થતો હતો. જંદમાં જે **રતુ** શબ્દ છે, તે પણ એજ 'ઋતુ' શબ્દ છે, પણ તેનો અર્થ એકલો અનુક્રમ થતો નથી, પણ વળી અનુક્રમ રાખનાર એવો પણ થાય છે.

સંસકૃત **ઋતુ** એટલે ઋતુ અને **ઋત** એટલે નક્કી થયેલું, નિયમસરનું, તેઓને, મુખ્યત્વે કરીને જ્યારે આકાંક્ષી પદાર્થોની ગતિ તથા પ્રાચીન યજ્ઞોના અનુક્રમના અર્થમાં લાગુ પાડેલા હોય, ત્યારે તેઓને લાતિન **રૈત** એટલે ધર્મ સંબંધી રેવાન્ત પ્રમાણે અને **રૈતસ** એટલે ક્રિયા અથવા ધર્મ સંબંધી ક્રિયાની રૂઠી તથા **ઋત** સાથે એકમળતા દખાડવાને વારંવાર યત્ન કર્યામાં આવ્યો છે. પણ લાતિન **રૈ** સંસકૃત **ઋ** સાથે કદી એકમળતી થતી નથી, કારણ કે **ઋ**, **અર્** અથવા **રતુ** હુંકં રૂપ છે, અને તેટલામાટે તે લાતિનમાં **ઓર્** (or) **અર્** (er) **અર્** (ur) અને કવચીતજ **રૈ** (re) થાય છે.

તોપણ આપણા ધાતુ **અર્** અથવા **ઋ** સાથે લાતિન **ઓર** દેના સંબંધ દખાડવામાં કાંઈ અડચણ દખાતી નથી; અને **બેનફીએ** દખાડી આપ્યું છે કે **ઓરદો** તથા **ઓરદોનિસ** સંસકૃતના એક રૂપ **ઋ-ત્વન** સાથે એક મળતાં આવશે. **ઓરદિચોર્** એટલે વણુડું, તેનો પ્રથમ અર્થ એવો જણાય છે કે, કોઈપણ પદાર્થની સંભાળથી અને અનુક્રમથી કીધેલો ગોઠવણ, મુખ્ય કરીને દારાના તારની ગોઠવણ.

ઋત શબ્દની સાથે લગભગ મળતો આવતો શબ્દ લાતિનમાં **રૈતસ** (rētas) છે, વિશેષ કરીને જ્યારે અપણે ધ્યાનમાં લઈએ કે આ **રૈતસ** શબ્દ લાતિનમાં તારાઓની નિરંતર ગતિને પણ આગળ લાગુ પાડ્યામાં આવતો હતો. મને એવો વિચાર જાય છે કે લાતિનનો આ **રૈતસ** શબ્દ ઉત્પત્તિમાં અને વળી અર્થમાં સંસકૃત **ઋત** સાથે એકમળતો છે, એટલુંજ કે વેદના

ઋતની પેઠે તે લાતિનમાં કદી પણ એક ધર્મસંબંધી ભાવનાના રૂપમાં ખીલ્યો અથવા ઠર્યો નથી. પણ જો કે હું આ વિચાર ધરાવું છું, તોપણ હું તેથી જ અગવડો ઉભી થાયછે તે છુપી રાખવા માંગતો નથી. જો ઋત લાતિનમાં જળવાઈ રહેલો હોત, તો તે અરતસ્, એરતસ્, ઓરતસ્, અથવા ઉરતસ્ થાત; પણ રાતસ્, કે વળી રીતસ્ કે જો ઇરીતસ્, એટલે વ્યર્થ અથવા અસ્થીર, શબ્દમાં જોવામાં આવેછે, તે થાત નહિ. હું સાફ કબુલ કરું છું કે ધ્વનિ (અવાજ) ઉપરથી મુકાબલો કરવા પ્રમાણે (Phonetically) પ્રોફેસર કહુને લાતિન રાતસ્ને સંસકૃત રાત સાથે એકમળતો દેખાડ્યોછે, તે વધારે નિયમસર છે. પ્રોફેસર કહુને તેને રા એટલે આપવું, ધાતુ ઉપરથી નિકળેલો જણાવેછે, અને જેમ, દા ધાતુ ઉપરથી લાતિનમાં દાતમ્ તથા રેદીતમ્ નિકળેલાછે, તેમ રા ધાતુ ઉપરથી યથાનિયમ ખરાખર રાતમ્ તથા ઇરિતમ્ આપણને મળવા જોઈએ. પણ પ્રો. કહુનેની વ્યુત્પત્તિમાં જે અડચણ નડેછે તે તેના અર્થનીછે. રાતનેા અર્થ આપેલું એવો થાયછે. અને જો કે તેના અર્થ બહેલું, આપી દીધેલું, ઠરવેલું એવો પણ થાયછે, તથા જોકે જંદમાં પણ વળી દાત એટલે નિયમ, દા (ધા) બંને આપવું અને નક્કી કરવું એ ધાતુ ઉપરથી નિકળેલોછે, તોપણ કોરસેનના જણાવ્યા પ્રમાણે લાતિન રાતમ્નો અસલ અર્થ કદીપણ એવો થયો હોય તેનાં કંઈ પણ ચિન્હો જણાતાં નથી.

વળી લાતિન રાતમ્ને સંસકૃત ઋત સાથે અવાજમાં એકમળતો દેખાડવામાં નડતી અડચણ નહિ આલંગાય એવી નથી. લાતિન શબ્દ રાતીસ્, એટલે તરાપો (તર), તેના સંબંધ ઘણું કરીને સંસકૃત ધાતુ અર, એટલે હલેસાં મારવાં, તેની સાથે તથા લાતિન પ્રેસિલિસનો સંબંધ સંસકૃત કૃષ સાથે દેખાડવામાં આવેછે. હવે ત્યારે જો લાતિન રાતમ્ શબ્દ સંસકૃત ઋત શબ્દજ હોય, તો તેપણ અસલ આકાશી પદાર્થોની નિયમિત અને ઠરેલી ગતિને માટે લાગુ

(૯૪)

પડ્યો હતો; તેમજ કોનસિદરેરે કોનોમહેર તથા એવા બીજા ઘણા શબ્દોની પેઠે તે પાછળથી એક વિશેષાર્થે વપરાતો બંધ પડ્યો હતો. એમ માનવાને દરેક કારણ છે. એમ જો હોયતો, આ વાત જાણવી મનારંજક લાગશે કે, જ્યારે સંસ્કૃતમાં **ઋત**નો અર્થ આકાશી પદાર્થોના અનુક્રમ ઉપરથી, વખત જતાં, નીતિનો માર્ગ તથા સત્યતા થયો, ત્યારે **રાતસ્** જો કે તેજ મૂળો ઉપરથી નિકળેલો છે તોપણ લાતિન અને જરમનમાં તેનો અર્થ યુદ્ધિને લગતો નિયમ તથા વિવેક દર્શાવનાર થયો. કારણકે **રાતસ્** શબ્દનાજ ધાતુ ઉપરથી નિકળેલો, તથા તેની સાથે ઘણો નિકટ સંબંધ ધરાવનાર શબ્દ લાતિન **રેશિયો** છે; કે જેનો અર્થ ઠરાવવું, ગણવું, ઉમેરવું તથા બાદ કરવું, અને તર્કશક્તિ થાયછે, તથા વળી જાધિક **રાઇનો** એટલે સંખ્યા, **રાઇર્ન** ગણવું, તથા ઉત્તર જરમનીની જુની ભાષાના **રૈન્** એટલે ભાષા, અને **રૈન્નો** એટલે બોલવું, તે છે.

ઋત ઝંદમાં અશ (થાય) છે.

— ૦૦ —

પણ જોકે આપણને બીજા આર્ય ભાષાઓમાં વેદના ઋતને ખરાબર મળતો કોઈ શબ્દ જડતો નથી, અને તેટલામાટે તેન **વૌસ્** તથા **ઝિયુસ**ની પેઠે આર્ય પ્રજાઓના પ્રથમ જુદા પડવાની આગમજના જેટલો પુરાતન ન ગણી શકાય, તોપણ આપણે દખાડી શક્યું કે તે શબ્દ અને તેથી ઉભી થતી ભાવના બંને, ઇરાનિયો, જેઓનો ધર્મ ઋદ્ધઅવસ્તામાં આપણને જણાયલો છે, તથા હિંદુઓ જેઓનાં પવિત્ર મંત્રો વેદમાં જળવાઈ રહેલાં છે, તેઓ એક બીજાથી છેલ્લા છુટાપડ્યા તે આગળનાં હયાત હતાં. ઘણો લાંબો વખત થયો એવું જણાયલું છે કે આર્ય ભાષાની આ બંને શાખા, જે અગ્નિકોણ તરફ ફેલાયલી હતી, તેઓ બીજા સંઘની શાખાઓ,

(૯૫)

જેઓએ વાવ્યકોણનો માર્ગ લીધો હતો, તેઓથી જુદા પડ્યા પછી ઘણા લાંબા વખત સુધી સાચેરહલી હોવીજોઈય. આ બે શાખાઓમાં જે કેટલાક શબ્દો અને વિચારો સામાન્ય છે તેમને મળતું કાંઈપણ બીજે કોઈ ઠેકાણે આપણા જોવામાં આવતું નથી. વિશેષ કરીને તેઓના ધર્મ અને સંસ્કારકર્મમાં વપરાતાં કેટલાંક નામો ખાસ ગણાઈ શકાય એમ છે, તોપણ તેઓ બંને સંસકૃત અને ઝંદમાં મળી આવે છે. ઝંદમાં જે શબ્દ સંસકૃત ઋતને મળતો છે, તે અશ છે. અવાજ ઉપરથી સરખાવી જોતાં અશ શબ્દ ઋતથી ઘણા જુદા દેખાય છે, પણ ઋત શબ્દ ખરેખરો તો અર્ત છે અને સંસકૃત ર્ત (rt) નો ઝંદમાં શ્ (sh) થઈ શકે છે. *

અત્યારસુધી ઝંદમાંના અશનું ભાષાંતર પવિત્રાઈ કરવામાં આવ્યું છે. અને હાલના પારસીઓ હંમેશ તેનો આ અર્થ કબુલ રાખે છે. પણ એક ઘણા કાળેલ ફ્રેંચ વિદ્યાર્થી મોં ડામેસ્તેતરે જેમ થોડુંક થયાં દેખાડી આપ્યું છે તેમ, તે શબ્દની આતો બીજી ઉત્પત્તિ છે; તથા જે અર્થ ઋતનો વેદમાં થાય છે તે અર્થ અશને લાગુ પાડ્યાથી અવસ્તામાંનાં ઘણાંક વાક્યો પેહલીજ વખતે પોતાનું ખરું લક્ષણ લે છે. (તેનો અર્થ બંધ બેસતો થાય છે.) આ વાત ના પાડી નહિ શકાય કે જેમ વેદમાં તેમ અવસ્તામાં અશનું ભાષાંતર કેટલીકવેળા પવિત્રાઈ કરી શકાય; અને જ્યાં થયો ખરાખર કરવા માટે જણાવેલું છે, ત્યાં તે ઘણીવેળા વપરાયલો છે. એવે ઠેકાણે અશ

* અર્ત તથા અશ બંને એકજે એક પ્રથમ દેખાડીઆપનાર હી લગરડે de Lagarde ('Gesammelte Abhandlungen' p. 152) તથા ઇન્સક્રિપ્શન્સ ડેસ એકમેનિડેસ ('Inscriptions des Achemenides' p. 105) હતા. હોગે તે કબુલ રાખ્યું હતું ('Das 18 Capitel des Vendidad Sitzungsberichte der Kgl. Bayer Akad der Wissenschaften' 1868. p. 526) અને જુબશમે તેને ટેકો આપ્યો હતો. ('Ein Zoroasterisches Lied.' p. 76) આ પ્રમાણે, સંસકૃત મત્ય=ઝંદ મરય; સં પૃતના=ઝંદ પેશના; સં ભર્ત=ઝંદ બાર; સં મૃત=ઝંદ મેશ; સં પેરેતુ=ઝંદ પેથ. અરીયલ ('Arische Studien' p. 33) આ માટેના કેટલાએક મળતાપણુ જોડું છે એમ જણાવે છે અને તેઓનો જુદો રીતે ખુલાસો આપે છે. તોપણ સંસકૃત ર્ત ઝંદ શ્માં બદલાઈ શકે એમ તેપણ કબુલ કરે છે.

નેા અર્થ જેને 'સારા વિચારો, સારા શબ્દો, સારાં કામો' કરી કેહવામાં આવેછે, તેમાં સમાઈ જાયછે. સારૂં એટલેકે ક્રિયાકામોમાં જે સારૂં અથવા ખરૂં, યજ્ઞ કરવામાં એક પાણુ ચૂક કે ખોટા ઉચ્ચાર વિનાનું તે છે. પાણુ કેટલાક વાક્યો ઉપરથી એવું માલમ પડેછે કે **જરથોસ્તને** પાણુ કોઈએક અનુક્રમ અથવા **ઋત**ની હયાતી જણાઈ હતી. સહવાર, બપોર, અને રાત કેમ જાયછે, તથા જે નિયમ તેઓને માટે ઘડીકાઢેલોછે તેને અનુસરીને તેઓ કેવી રીતે ચાલેછે, તે વિષે વળી તે જોલેછે; સૂર્ય અને ચંદ્રવચ્ચે ચાલતા પુણું રનેહયી, તથા જીવંત વિશ્વમાં જે એકત્વછે તેથી, દરેક જન્મના ચમત્કારોથી, અને માતાપાસે પોતાના બાળકનેમાટે ખોરાક કેવી રીતે વેલાસર મળી આવેછે, તેથી તેપણુ સાનંદાશ્ચર્ય પામેછે. જેમ વેદમાં તેમ અવસ્તામાં પાણુ જગત્ **અશ**ને અનુસરીને ચાલેછે, તથા સૃષ્ટિ **અશ**ની ઉત્પત્તિએ એમ જણાવેલુંછે. દીનદારો (ધર્મભક્તો) આ દુનિયામાં પોતાની હયાતોમાં **અશ**ના રક્ષણ માટે પ્રાર્થના કરેછે, અને મરણ બાદ સર્વથી ઉત્તમ આકાશ, જે **અશનું** રેહકાણુછે, ત્યાં **ઝ્યોત્સ્નઝદને** જઈ મળશે. જે ખરો મુલકતછે તે **અશ**નો બચાવ કરેછે, અને **અશ**થી દુનિયામાં વૃદ્ધિ અને આબાદી થાયછે. દુનિયાનો મોટામાં મોટો નિયમ **અશ**છે, અને દીનદાર (ધર્મભક્ત)ની મોટામાં મોટી મનની ઇચ્છા **અશવન** એટલે **અશ** ધરાવનાર, એટલે **અશો** થવાની છે.

આ ઉપરથી એવું દેખાડવું બસ થશે કે હિંદુઓ તથા ઇરાનિયો છુટાપડયા તે આગળ વિશ્વને લગતા કોઈ અનુક્રમની હયાતી વિષે માનવામાં આવતું હતું, તથા તે અનુક્રમ તેઓના પ્રાચીન સામાન્ય ધર્મનો એક ભાગ હતો, અને તેટલામાટે અવસ્તાના સર્વથી પુરાતન ગાથા કરતાં વધુ પુરાતન, અને વેદના સર્વથી પુરાતન મંત્ર કરતાં વધુ પુરાતન તે હતો. તે પાછલા વખતની અટકળનું પરિણામ ન હતું, તેમજ જુદા જુદા દેવાને માન્યા પછીજ અને આ સૃષ્ટિઉપર તેઓનો વધતો ઝોછો સ્વતંત્ર (આપખુદ) અમલ આખર થયા પછીજ, તે માત્ર બહાર પડ્યો નહતો. નહિ, તે (અનુક્રમ) દક્ષિણ

(૯૭)

તરફ વસનારા આર્યલોકના પ્રાચીન ધર્મમાં સઘળે વ્યાપી રહેલું એક અંતર્જ્ઞાન હતું, અને તેઓના ધર્મનું ખરું તોલ કરવામાટે પેરોદિયાની, અગ્નિની, ઈંદ્રની તથા રૂદ્રની સઘળી વાર્તાઓ કરતાં તે અત્યંત અગત્યનું છે.

શ્રુત એટલે દુનિયાંનિલગતા એક અનુક્રમવિધે માનવું તે ‘સૂર્ય પોતાની હાલ્યાહર જશે નહિ,’ એવાં મત કરતાં પ્રથમ કાંઈ વધારે નહોતોતોપણ એ મત ધરાવવો એટલે શું? તેના સહજ વિચાર કરો. જેટલો બેદ જુના વ્યવસ્થા અને અનુક્રમવચ્ચે છે તથા જેટલો બેદ દેવના આંધળા ખેલવચ્ચે તથા સમજપડે એવા અને તેટલા માટે જ્ઞાની દેવાનુસંધાન વચ્ચે છે, તેટલો બેદ એમાં છે. આજેપણ કેટલાં બધાં મનુષ્યો, જ્યારે બીજી સર્વ પદાર્થોથી પોતાની ખાતરી કરવામાં નિરાશ થયાં છે, જ્યારે તેઓ પોતાની બાગ્યાવસ્થામાં મજબુત ઠસેલા અને ખાતરજમા કરનારા વિચારો તજી બેઠાછે, જ્યારે માનસવિષેનો તેમનો ભાવ બગડી ગયોછે, જ્યારે જે સઘળું આપ-સ્વાર્થિ, નીચ, તથા અઘોરછે, તેના બહારના દેખાતા જયથી તેઓએ સત્યતા, સદાચાર તથા નિષ્કપટના પક્ષનેમાટે વધારેવાર લડવાનું, ક્યાં નહિતો આ દુનિયામાં નકામું ગણીને છોડી દીધુંછે, ત્યારે હું કહું છું કે કેટલાં બધાંઓને પોતાનું છેલ્લું સુખ અને છેલી શાંતી **શ્રુત** ઊપર—આ દુનિયાના અનુક્રમ ઊપર—મનન કરવાથી મળ્યાં છે? પછી તે અનુક્રમ તારાઓની અવિકારી ગતિમાં જણાયો હોય, કે નાનામાં નાના forget-me-not એ નામનાં ફુલની પાંખડી, દારા, અને પુષ્પ ગર્ભતંતુઓની એકની એક અમુક સંખ્યામાં માલમ પડ્યો હોય. કેટલા બધાઓને એમ લાગ્યુંછે કે, આ વ્યવસ્થાને લગતા—સૃષ્ટિના આ સુશોભિત અનુક્રમને લગતા હોય એ, જ્યારે બીજી દરેક વસ્તુ નિષ્ફળ ઉતરીછે, ત્યારે તેઓનેમાટે કાંઈ આધાર લેવાજોગ, વિશ્વાસ રાખવા જોગ માનવા જોગ છે. આપણને **શ્રુત**નો, એટલે દુનિયામાંના નિયમ અને અનુક્રમનો આ આભાસ ઘણો થોડો લાગે; પણ પૃથ્વિવઉપરના આગલા રેહવાસિયો, જેઓને બીજાં કશાંનો ટેકો નહોતો,

તેઓને મન તે સર્વજ્ઞ હતા:—તેઓના તેજસ્વિ આત્માઓ કરતાં, તેઓના દેવો કરતાં વધારે સરસ, અગ્નિ અને ઇંદ્ર કરતાં વધારે સરસ હતા; કારણકે જે તે એક વખત તેમનાં જાણવામાં આવ્યા, એક વખત સમજવામાં આવ્યા, તો પછી તેને તેમનાં મનમાંથી કદી કાઢી શકાય એમ નહોતું.

હવે ત્યારે આપણે વેદઉપરથી જે શિષ્યાછિયે તે આ છે, કે હિંદુસ્થાનમાં આપણી જ્ઞાતના પૂર્વજ પોતાની ઇંદ્રિયોથી, નદિઓ, અને પહાડોમાં, આકાશ અને સૂર્યમાં, ગર્જના અને વરસાદમાં, વધતી ઓછી જણાતી ઇશ્વરી શક્તિઓને માત્ર માનતા હતા. એટલું જ નહિ, પણ વળી તેઓની ઇંદ્રિયોએ સઘળા ધર્મોનાં એ અતિઆવશ્યક તત્ત્વો સૂચવ્યાં હતાં, એટલેકે અનંતની ભાવના અને નિયમ તથા અનુક્રમની ભાસના, કે જેમાંની એક, અરજીાદયની પછવાડે સોનેરી વર્ણના સમુદ્રમાં અને બીજી સૂર્યની રોશની ચાલમાં પ્રકટી નિકળતી, તેઓને જણાતી હતી. આ બે ઇંદ્રિયજ્ઞ પદાર્થો, જેને જોડે વેદે દરેક માનસે મનમાં ઉતારવા બેઠ્યે, તેઓ પ્રથમ એક પ્રેરણા સિવાય કાંઈક વધારે નહતા, પણ તેઓનું ચાલક બળ જ્યાં સુધી આપણી જાતિના વડીલોના મનઉપર ‘સઘળું સીધું છે’ એવી મજબૂત અને જતીનરહે તેવી અસર કીધી તથા ‘સઘળું સીધું થશે’ એવી આશા અને આશા કરતાં કાંઈક વધારે તેઓના દિલમાં ઉત્તમ કીધું, ત્યાં સુધી સ્વસ્થ થયું નહિ.

ઈષ્ટે^૨વરમત, અનેકે^૨વરમત, એકે- ^૨વરમત, નિરી^૨વરમત.

શું એકેશ્વરમત ધર્મનું એક પ્રથમ રૂપ છે?

—૦૦—

વેદમાં આવેલા મુખ્ય દેવતાઓનાં મૂળ અને વૃદ્ધિ ફેટલાં રીતાનુસાર, ફેટલાં સમજીશકાય તેવાં અને ફેટલાં અનિ-
વાર્ય છે, તેવિષે જો તમે વિચારકરશો તો તમે કદાપિ મારા
વિચારને મળતા થશો કે, મનુષ્યજાતિના પેહલો ધર્મ એકેશ્વરમત
કે અનેકેશ્વરમતનો હતો, એવા આખા વિવાદ વિષે કાંઈ નહિતો
જેટલું હિંદુ પ્રજાને કે વળી હિંદુસ્તાનથી યૂરપમાં જઈવિસેલી
પ્રજાઓને લાગતું વળગતું છે, તે જોતાં ભારે તકરાર ચલાવવી
ચાગ્ય નથી.*

આ સવાલ કોઈપણ દિવસે ઉઠે થયો હોત એવિષે મને
શક છે સિવાય તે કોઈ ખીજ મતના પરિણામ દાખલ આપણે
હાથઆવ્યોહોત નહિ, કે જે મત યૂરપના મધ્યયુગમાં ઘણું
સાધારણ હતું, અને તે એકે, ધર્મનો આરંભ પેહલે પ્રથમપ્રકટિ-
કરણથી થયો, જે પ્રથમ પ્રકટિકરણ વિષે કોઈ ખીજ રીતે તર્ક
બાંધી ન શકાય, પણ એકજ રીતે, અને તે એકે એ પ્રકટિકરણ
એક સત્ય અને પૂર્ણ ધર્મનું, અને તેટલાજમાટે એકેશ્વરમતનું હતું.
એ પ્રથમ ઉત્પત્તિના એકેશ્વરમતવિષે એમ ધારવામાં આવે છે કે
તેને ચાહુધી લોકેજ માત્ર જાળવી રાખ્યું હતું, અને ખીજ

* અસત્ર એકેશ્વરમતને હું સ્વિકારનાર હોઉં એમ ફેટલીકવેળા ટાંકી દેખાડવામાં
આવ્યું છે. પણ એ મત હું કેવો અર્થમાં લઉં છું તે આગળ આવતા ટીકાઓ ઊપરથી
અને મુખ્ય કરીને પૃષ્ઠ ૨૭૩ ની ૭ મી આજી ઊપરથી જણાશે.

(૧૦૦)

સઘળી પ્રજા તે મતનેા ત્યાગ કરી અનેકેશ્વરમત અને મૂર્તિપૂજા સ્વિકારી બેઠી, જે હાલતમાંથી પાછલા વખતમાં તે પ્રજાએ પાછી ફરી ધર્મને અનુસરતાં અથવા તત્વશાસ્ત્રને અનુસરતાં એકેશ્વરમતનેા વધારે સ્વચ્છ અને પ્રકાશિત માર્ગ પકડ્યો.

આ કેવળ આધારરહિત તર્કોમાંના કોઈએક નિરાધારતર્કનું પણ ખંડણ કરતાં કેટલો વખત વહીજાય છે તે જ્ઞતાં આપણને આશ્ચર્ય લાગે છે. એ મતોનું વારંવાર ખંડણ થયું હોય ; ઉત્તમ ધર્મ-શાસ્ત્રિઓ અને પંડિતોએ કાંઈક મુદ્દતથી કબુલ રાખ્યું હોય, કે એ મતોનેા કોઈપણ જતના ૬૪ પાયા ઉપર આધાર નથી ; તોપણ એ મતો, જ્યાં આપણે તેમની મળી આવવાની વક્રી રાખતા નથી, ત્યાં, જેમકે પ્રમાણનેમાટે વપરાતાં પુસ્તકોમાં અને વધારે કુ-લીંગ્ય, નિશાળોમાં વપરાતાં સાધારણ પુસ્તકોમાં, નિકળી આવે છે, અને એ રીતે આ નકામાં ઝાડવાં એમર રોપી દેવામાં આવ્યાં છે, જે સઘળે સ્થળે ઉગીનિકળે છે, અને જે ખરા ઘડુંના કચારા છે તેને જાણે ઢાંકી નાખે છે.

લાષા વિદ્યા અને ધર્મ વિદ્યા.

— ૦૦ —

આ બાબદમાં લાષા-વિદ્યા ધર્મ-વિદ્યા સાથે ઘણી વાતે મળતી આવે છે. **એમજ** અથવા કોઈ પણ એવાં બોજાં મૂળ લખાણ તરફની કાંઈપણ સત્તાવિના, અને એટલુંજ નહિ પણ આવા અનુચિતથી શું સમજવું તેના કાંઈપણ સાફ ખુલાસો કરવાની શક્તિવિના ઘણા પ્રાચીનકાળના અને વળી અર્વાચીન કાળના ગ્રંથકર્તા પણ એવું ખાતરીપૂર્વક મત આપી ગયાં છે, કે લાષાનું મૂળ પણ (ધર્મ પેઠું) પ્રથમમકટિકરણમાંથી નિકળ્યું છે. એટલું કહ્યાપછી ઉપલા લખનારનું બીજું કેહવું એ હતું, કે આ પ્રથમકાળની લાષા તો **હિપ્પીજ** હોવી જોઈએ ; તથા

(૧૦૧)

બીજું એ કે, બીજી સઘળી ભાષાઓ હિપ્પીમાંથીજ નિકળેલી જોઈએ. ગ્રીક અને લાતિન, ફ્રેન્ચ અને ઈંગ્લેન્ડ એ સઘળી ભાષાઓ હિપ્પીમાંથી નિકળી છે એવું સિદ્ધ કરવા સ્થૂલ પુસ્તકો રચવામાં જે વિદ્વાતા અને ચતુરાઈ વપરાઈ છે, તે કાંઈ વિલક્ષણ વાત છે. તો પણ જ્યારે એવું જણાયું કે ગમે તેમ તાણીતુશીને હિપ્પી પાસે એવું મનાવી ન શકાયું કે ‘હું’ આ સઘળી ગુણક્ષીણ પુત્રીની માતા છું,’ ત્યારે આ ફરીફરી કરેલા યત્નોનું પરિણામ નિષ્ફળતામાંજ આવવાથી મનુષ્ય ભાષાનાં મૂળ અને વૃદ્ધિના સંબંધમાં સઘળીમળી આવતી સાક્ષીનો નિઃપક્ષપાત સંગ્રહ કરી, એકવાર ફરી તપાસે લંબાવવી અવશ્યની લાગી. આ સંગ્રહ, જેને આપણે ભાષાનો ઇતિહાસમાર્ગે ચલાવેલો અભ્યાસ કહિયે છિયે, તે ઉપરથી તુરત દુનિયાંનો મુખ્ય ભાષાની જાતો પ્રમાણે વર્ગ કીધામાં આવ્યા, જેમ કરતાં-હિપ્પીને તેની ખરી જગ્યા બીજી સૈમિતિક ભાષાઓની બાજુએ મળી; અને ભાષાના મૂળના સવાલે તો એક કેવળ નવાજ સવાલનું રૂપ લીધું, તે એકે, મનુષ્ય ભાષાની માટી શાખાઓમાંની પ્રત્યેકમાં જે ધાતુ અને અસલ વિચારો આવેલા છે તેમનાં મૂળ શું? ભાષાવિદ્યાનો દાખલો લઈ તપાસતાં ધર્મવિદ્યાના અભ્યાસિયો પણ એને ઘણેએક મળતે પરિણામે પોંદોચ્યા. દુનિયાંના ધર્મો કાંતો ચાહુદી ધર્મના અપભ્રંશ છે, કાંતો ચાહુદી ધર્મનીસાથે કોઈ પૂર્ણ પ્રથમપ્રકટિકરણમાંથી નિકળ્યાછે, (ધર્મજ્ઞાન ઈશ્વરતરફથી પ્રથમ કોઈ માર્ગે પ્રકટથયું) એવા તેઓવિષે આગળથીજ વિચાર બાંધીને તે ધર્મોનો અભ્યાસ આરંભવાને બદલે, ઉપલા અભ્યાસિયોએ દીકું કે એ તો અમારો ધર્મ છે કે દુનિયાંનાં ધર્મપુસ્તકોમાં, અથવા જુદી જુદી મનુષ્યજાતિનાં પુરાણોકત ઇતિહાસ, રોતભાત અથવા વળી ભાષામાં પણ ધર્મવિચારનો અસલ ઇતિહાસ જે કાંઈ આજ સુધી મળી આવે, તેસંબંધી સઘળી સાક્ષી એકઠી કરવી. ત્યાર-પછી જેટલા સાહિત્ય આજ સુધી એકઠા થયા છે તેના તથાએ એક જાતિપ્રમાણાર્થે કોઠો કર્યો, અને ત્યારપછીજ તેઓએ જુદા

જુદા ધર્મોનાં મૂળ, એટલે જે અસલ જ્યાંથી તેમનો પાયો રચાયો છે, અને તે સઘળાંની પૂર્વે જે અનંત છે, તે વિષેના જ્યાલ કેવી રીતે ખીલવવાને શક્તિમાન થયા હશે, તે શોધી કાઢવાની પે-રવી કરી, ધર્મના મૂળ સંબંધી સવાલ ઉપર લક્ષ આપ્યું; જેમ કર-વામાં એક કોરે ઇંદ્રિયજ્ઞાન અને ખીજી કોરે સૃષ્ટિ આપણી આસપાસ ઊભી છે તે બે સિવાય કાંઈ ત્રીજી વાત આગળથી સ્વિકારી નહિ.

આ બે વિદ્યાઓમાં એક ખીજી મળતાપણું છે. એતા સારી પેઠે જાણીતું છે કે ભાષામાં સદા વધવાનો અને વિસ્તાર પામવાનો ગુણ છે, અને વિસ્તાર પામતી વેળા જે વાત અવશ્ય છે, કે જેને વપરાઈ રહેલું અને અપભ્રંશ થયેલું, તે સઘળું કાઢીનાખવું, તેજ પ્રમાણે ધર્મનો ઇતિહાસ પણ સદાનો વધારો અને વિસ્તાર દેખા-હતો આવ્યો છે, અને તેની આખી હયાતીજ ભ્રષ્ટ થયેલાં તત્ત્વોને તજ દેવામાંજ સમાયલી છે, જેમ થવું અવશ્યનું છે; - કારણ, જે કાંઈ હજી નીરોગ અને સજીવ છે, તે વધારે સારી રીતે જળવાઈ રહે, અને તેજ વખતે વળી જે અષ્ટુટ ભંડારમાંથી સઘળા ધર્મ નિકળે છે તેમાંથી નવી વળાણોને આવવાને માર્ગ મળે. જે ધર્મ અવિકારી, તે જાણે કોઈ બોલાતી બંધ પડેલી ભાષા જેવો છે, જે ભાષા થોડોક વખત પોતાનો પૂર્ણ અમત્ર ચલાવેછે, પણ છેલ્લે સર-વાળે લૌકિક ભાષાના બેમાલુમ સંબંધથી તથા લોકમત, જેને વારંવાર ઇશ્વરનું પોતાનું મત કેહવામાં આવ્યું છે, તેથી તે ભાષાને બળા-ત્કારે હાંકી કાઢવામાં આવે છે.

વળી કોઈપણ “સહજન્મ-ભાષા” એવું નામ હવે વધારે વાર બોલવું નથી—કારણ એ વાક્યનો શો અર્થ કરવો તે આપણે ભાગ્યેજ જાણીએ.—તેજ પ્રમાણે એવો પણ વખત આવશે જ્યારે “સહજન્મ-ધર્મ” એમ બોલવું તે પણ આવીજ રીતે નહિ સમ-જાય તેવું પ્રમાણ થઈ પડશે. આપણે હવે જાણીએ છીએ કે એક મનુષ્યે પોતાના મોંડુઉપરના પરસ્તેવથી (શ્રમથી) દરેક વસ્તુ ઝીતવાની છે, તોપણ આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે જ્યાં જ્યાં

(૧૦૩)

તેણે યથાર્થ મેહનત કરી હોય, તે તે જગ્યાએ તેને માત્ર કાંટો કચરોજ માત્ર મળ્યો નહિ હોય, પણ તેના નિર્વાહ ચાલે એટલે ખોરાક મળ્યા હશે, જો કે તેણે આખા જન્મારાસુધી ઉદાસીવચેજ બોજન કરેલું કેહવાય.

એ તો સમજવું સેહલું છે કે, જો એક સંપૂર્ણ વ્યાકરણ અને શબ્દકોશ એકાએક સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવ્યાં હોય, તોપણ જે બ્રાહ્મિયો પોતાની ભાસનાનું વધારી ભાવના બનાવવાને અશક્ત હતા, અને જેઓને એક ભાવના સાથે બીજીને શો સંબંધ છે તેની ખબર નહોતી, તેવા બ્રાહ્મિયોને ઉપલાં દેવદત્ત વ્યાકરણ અને શબ્દકોશ નિરઉપચારી થઈ પડત. એ તો માત્ર કોઈ પારકી ભાષા જેવું થાત, અને જેને પોતાની ભાષા સમજવાનું ઠેકાણું નહિ, તે પારકી ભાષા શું સમજવાના? આપણે બહારની સહાયતાથી પારકી ભાષા સમજી શક્ય. પણ ભાષા અને ભાષા એટલે શું તે તો નિજ-અંતરથી સમજવું જોઈએ. એજ પ્રમાણે ધર્મ સમજવો. કોઈ ખ્રિસ્તિ-ધર્મ-કથાદૂતને પુછો, કે જે લોકોને ધર્મ શું તેના વિચાર નથી તેમની આગળ ખ્રિસ્તિ ધર્મના ભેદ પૂર્ણ રીતે સમજવી શકશે? તે ઘણું કરે તો એટલુંજ કે તુચ્છમાં તુચ્છ જંગલિયોમાં પણ જે થોડાં ઘણાં ધર્મનાં મૂળ છે તે શોધી કાઢે, જો કે એ મૂળ કદાપિ ધ્રુવના ઉંડા પડોમાં છુપાયેલાં હોય. આ મૂળિયાં જે આરવાંથી સુકાઈ ગયાં હોય તેને તોડી નાખી તેમને ફરી ઉગાડે, અને પછી જે જમીનમાંજ માત્ર ધર્મનાં સ્વાભાવિક બીજના પોલા ઉગે તે જમીન ફરી એક ચઢતા પ્રકારના ધર્મનાં બીજની વાવણીમાટે તથા એ બીજને પુષ્ટિ આપવાને માટે ચોગ્ય થાય, ત્યાંસુધી ધીર-જથી ઉભો રહે.

(૧૦૪)

ધર્મવરવિષેની ભાવના.

— ૦૦ —

આ વૃત્તિથી આપણે ધર્મને અભ્યાસ માંડિયે તો ધર્મ પેહલાં એકેશ્વરમતનો કે અનેકેશ્વરમતનો હોતો, એ સવાલ આપણને કદી નડનાર નથી. જ્યારે માનસ એક વેળા વિચારના કોઈ આવાં સ્થળસુધી આવી લાગ્યોછે, કે જ્યાં તે કોઈક વસ્તુ, પછી તે એક હોય કે વધારે, તેને ઈશ્વર કહી શકે, ત્યારે સમજવું કે તે અરધાથી વધારે માર્ગ કાપી ચુક્યો છે. તેને ઈશ્વર એ ભાવ તો મળ્યો છે, અને હવે માત્ર જે વિષયોન તે હવે પછી યથાર્થ લાગુ પડે તે માત્ર શોધી કાઢવું રહ્યું છે. આપણે જાણવાનું એ છે કે, માનસ પેહલવેહુલો ઈશ્વરી અંશનો વિચારકરવા કેમ શિખ્યો, અને એ વિચાર ક્યાં મૂળ તત્વોને આધારે એણે બાંધ્યો. આ પછીનો સવાલ તો એ આવશે કે, માનસ આ અથવા પેલી વસ્તુ, જે એક છે અથવા અનેક છે, તેમાંનો ઈશ્વરી અંશ નિશ્ચયે ઝાલવાને કેમ શક્તિમાન થયો. ધર્મ વિષે* લખાણ કરનાર ગ્રંથકારો કહે છે કે “અસલના માનસો સૃષ્ટિના જે મહાન પદાર્થો તેમની આસપાસ પથરાયલા છે તેમને ઈશ્વર કરી માનતા.” ઉપલા લખનારા ભલે એમ પણ કહે કે, અસલના લોકો સુગંધો મસાલો ભરવા માટે (મમઇ કરવા) તેઓ પાસે મમ અથવા મીણુ હતું તે પેહલાં તેઓ પોતાનાં મરદાંને મીણુ—મશાલાથી જાળવી રાખતા હતા.

* પ્રાચીન કાળના આર્યોની ધર્મવિષયક લાગણિયો ગમે એવી મજબુત હોય, અદ્ભુત વિષેની તેઓની સમજ ગમે એવી તીક્ષ્ણ હોય, અને એટલા માટે જે મહાન્ કુદરતી પદાર્થો તેઓની આસપાસ પથરાયલા તથા પોતાના મહત્વથી ધુજળી નાખતા હતા તેમને ઈશ્વર કરી માનવાને ગમે એવી ભારે ઉત્કંઠા તેઓને થઈ હોય, એમ આપણે વિચારિય, તોપણ આ તો સ્પષ્ટ છે કે આ પદાર્થોથી તેઓની લાગણી ઊપર જે જે ઐન્દ્રિય (physical) અસર થઈ હતી, તે જેમ પેલા પદાર્થો વધારે વધારે નજર પડતા અને હરકત કરતા તેના પ્રમાણમાં હજી વધારે હોત; એને માટેજ આકાશ, પૃથ્વી, સૂર્ય, ઇંડો જે કે દેવતા ગણાતાં હતાં, તોપણ સ્વાભાવિક રીતે ઈશ્વરી ગુણ તેમનામાં છે એવું મનાવું હતું, તે ગુણદર્શક નામો કરતાં કુદરતી રીતે તેમનાં બહારનાં વિલક્ષણ નામો તેમને આપવામાં આવે.

(૧૦૫)

વેદથી મળતાં નવાં સાધન.

— ૦૦ —

હું કોઈ એવા લખનારમાંના એક નથી કે જેઓ માનેછે કે ધર્મવિદ્યાસંબંધી આ અને બીજાં સઘળાં સિદ્ધાંતના ખુલાસો વેદથી મળેછે.

ધર્મ જેવી રીતે હિંદુસ્થાનમાં વિસ્તાર પામ્યો, તેવીજ એકસ રીતે સઘળી પ્રજાના ધર્મનો પ્રસાર થયો એમ માનવું, તેનાં કરતાં બીજી વધારે મોટી ભુલ કાંઈ ન હોય. એથી ઊલટું, ધર્મશાસ્ત્રમાં આ અન્ય-અન્ય તુલનારૂપ અભ્યાસ કરવાનો મુખ્ય લાભ તો એ છે કે, એમ કરવે આપણે જોઈશક્ય કે કેટલે જુદેજુદે માર્ગે એકજ આશય પોંડતી શકાય, અને પોંડતી શકાયુંછે. હું જે ખાતરીથી કહેવા માગુંછું તે એટલુંજ કે, ધર્મ માત્રના પ્રસારણનો વેદ એક પ્રવાહ છે, અને તે એક ઘણો અગત્યનો પ્રવાહ છે; અને કોઈ પણ આગળથી સ્વિકારેલા વિચાર મનમાં સખ્યાવિના જો આ વિષયનો આપણે અભ્યાસ કરીએ, તો હિંદુસ્થાનના આર્યલોકોનો પેઢલો ધર્મ સાધારણાર્થે એકેશ્વર મતનો હતો, એવો સવાલ મારા મનને કેવળ અર્થરહિત દીસેછે.

ઈષ્ટેશ્વર મત.

— ૦૦ —

વેદકાળના હિંદુઓમાં વેદકાળની જે સૌથી પ્રાચીન રૂઠી હતી તેને માટે જો આપણને એક સાધારણ નામ જોઈતું હોય તો, તે નામ એકેશ્વર મત નહિ, કે વળી અનેકેશ્વર મત નહિ, પણ માત્ર ઈષ્ટેશ્વર મત જાણવું, એટલે કે એકસ વસ્તુઓ, પછી તેઓ અર્ધ-સ્પર્શ્ય હોય કે અસ્પર્શ્ય હોય, તેનાઉપરનો ભાવ અને તેની પૂજા; જે વસ્તુઓમાં માનસે પેહલવેહેલાં અદૃશ્ય અને અનંત (ઈશ્વર)ની સમક્ષતા કલ્પો; અને જે વસ્તુઓમાંહેલી દરેક આપણે આગળ જોઈ ગયાછીએ તેમ અંતવાન, સ્વાભાવિક અને કલ્પિતશક્ય એવા

(૧૦૬)

નહિ, પણ એથી કાંઈક વિશેષ ગુણુવાળી ગણાય છે ; અને એ પ્ર-
માણે સરવાળે કોઈ વસ્તુ અસૂર, એટલે જીવતી ગણાય, તે કોઈ
દેવ અથવા પ્રકાશિત આત્મા થયો, અને કોઈ અમર, એટલે નમરે
તેવી, અને પાછળથી એક અમર અને અનમર આત્મા થયો.
ખરું જોતાં દરેક પદાર્થ એક ઈશ્વર થયો જેમાં મનુષ્યબુદ્ધિ પો-
તાની વૃદ્ધિનાં તરેહવાર રૂપમાં જે પ્રાકૃત પ્રાણ ગુણો કલ્પિતરૂપે તે
સઘળા સમાયલા હતા.

ધર્મવિષયક વિચારના આ રૂપનું નેટલું વેદથી અવ-
લોકન થાય છે, તેટલું બીજા કક્ષથી નહિ થાય ; ખરું પુછો તે
વેદવિના બીજે કોઈ ઠંકાણે એની સત્તાની પણ આપણને લાગ્યેજ
ખબર પડત.

સૂર્ય, તેનો સ્વાભાવિક વર્ણ.

—૦૦—

વિશ્વના પદાર્થો આ રીતે બદલાઈ અલૌકિક કેમ થયા, અને
છેલે વળી તે બદલાઈ દેવતાઈ શક્તિઓ કેમ થઈ ગયા, તેના દાખલા
માટે આપણે સૂર્ય લઈએ. સૂર્યનાં નામ ઘણાં છે, જેવાંકે સૂર્ય,
સવિતૃ, મિત્ર, પૂશન્, અદિત્ય, આદિ. આમાંનું હરેક
નામ સંચેતન વ્યક્તિરૂપ પોતાની મેળે કેવું ધારણ કરેછે, તે
તપાસી જોવું મનરંજક છે ; અને વેદધર્મના અભ્યાસ કરતાં બને
તેમ દરેક નામને બીજાંથી નિરાળું રાખવું એ ઘણુંજ અવશ્યનું
છે. એમછતાં પણ આપણી મતલબનેસારૂ વધારે અગત્યનું તો
એ છે કે, એ સઘળાં નામો એક સામાન્ય મૂળમાંથી કેમ ફૂટી
નિકળી હાંખળાં પેરે પથરાય છે ; કે નજીક પેહલાં તો એકજ
વસ્તુની માત્ર જુદે જુદે સ્થળેથી દેખાતી આકૃતિ દેખાડવાને
માટે હતાં.

સૂર્યને તમે સૂર્ય, સવિતૃ, મિત્ર, પૂશન્, કે અદિત્યને નામે
જાણાવો, પણ તેનું સાધારણ વર્ણન એવુંછે કે જે માનસમાં

(૧૦૭)

મૃદ્ધિવિષે કોઈ કવિસરખી તિસાણુ લાગણી ઉત્પન્ન થતી હોય તે તો તે વર્ણન સહજ સમજી શકશે. સૂર્યને આકાશનો પુત્ર કહેવામાં આવ્યો છે ; અરુણોદયને તેની સ્ત્રી તેમજ પુત્રી કહેવામાં આવી છે ; અને વળી એ અરુણોદય આકાશની પુત્રી છે તથા તે સૂર્યની બહેન પણ કહેવાય. વળી કોઈ કોઈ વેળા એવું પણ દેખાડવામાં આવ્યું છે કે ઇંદ્રે સૂર્ય તેમજ અરુણોદય બંનેને જન્મ આપેલો* છે. એમ છતાં બીજી રીતે જોતાં એજ અરુણોદયે સૂર્યને જન્મ આપ્યો, એમ કહેવાય છે. હિયાં પુરાણોક્ત ઇતિહાસ અને કર્ણાવસ નાટક એ બંનેની વૃદ્ધિને માટે જોઈએ તેટલી સામગ્રી છે, પણ હાલ એ વિષય જોડે આપણને કામ નથી.

જેમ ગ્રીક કવિતામાં તેમજ વેદમાં પણ સૂર્ય પાસે એક રથ છે, જેને એક અથવા સાત ઘોડા ધસડે છે. પેલા સાત હરિત, એટલે પ્રકાશિત અથો જેમાં સઘળા બેઠા છતાં પણ ગ્રીક શબ્દ “ચારિ-તિઝ” ના મૂળરૂપ-પૃકતિ જણાય છે, એમ આપણને કણ્ઠલ કરવું પડશે. એ સૂર્યને દેવાનું મુખ કરી કહેછે; અને બીજા પ્રકૃષ્ટ શરીરવાન દેવ, જેવાકે મિત્ર, વરુણ અને અગ્નિ, તેઓની એ આંખ છે, એમ ગણાયલું છે. જ્યારે સૂર્ય પોતાના ઘોડાને રથથી છોડેછે ત્યારે રાત્રિ પોતાનાં વસ્ત્ર પહેરેછે, એમ કહેવામાં આવેછે. આ સઘણ સૂર્યનું જ વૃત્તાન્ત છે, જે આપણે લગભગ સઘળે જોઈએછીએ.

જોકે સૂર્યને પોતાને પ્રજાવિત, એટલે પેદાકરનાર કહેવામાં

* નાગવેદ ૧૦,૩૭,૧, દિવઃ પુત્રાય સૂર્યસ્ય શંસતઃ=સૂર્યને દૈવસ (આકાશ)નો પુત્ર છે તેઆગળ ગા.

નમ-વેદ, ૭,૭૫,૫, સૂર્યસ્ય ચોશા=સૂર્યની પત્નિ.

નમ-વેદ, ૪,૪૩,૨, સૂર્યસ્ય કુહિતા=સૂર્યની પુત્રી.

નમ-વેદ, ૫,૭૯,૮, કુહિતા દિવઃ=આકાશની પુત્રી.

નમવેદ, ૨,૧૨,૭, યઃ સૂર્યમ્ યઃ ઉપસમ્ જનન=જેણે સૂર્યને જન્મ આપ્યો, જેણે અરુણોદયને જન્મ આપ્યો.

નમવેદ, ૭,૭૮,૩, અણજનન સૂર્યમ્ યજામ્ અગ્નિમ્=તેઓએ સૂર્ય, યજા તથા અગ્નિને ઉત્પન્ન કીધાં.

યજ્ઞ એતશઃ વહતિ

અથ હરિતઃ સૂર્યસ્ય અયુક્તા સમ્પત હરિતઃ

(૧૦૮)

આવે છે, પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પેદાકરનાર એ શબ્દ ને પ્રતિ-
બંધક અર્થે વપરાય છે, તેજ અર્થમાં માત્ર નહિ તોપણ સવિતૃ-
ને નામે તે એક વધારે સ્વાધીન અને અભિનેય રૂપ ધારણ કરે
છે. સવિતૃ દાખલ તેને એક સોનાના રથ ઉપર ઉભેલો દેખાડ-
વામાં આવ્યો છે, અને તેના વાળ પીળા અને બાહુ, હાથો
અને આંખો, તેમજ વળી જીભ પણ સોનેરી છે, અને તેનાં જડ-
બાં લોહકાંનાં જણાવેલાં છે. તે એક કવચ અથવા ચળકતા ક-
પીલા રંગનો જલ્મો ઘાલે છે, અને ધુળરહિત રસ્તે ગમન કરે છે.

વળી મિત્ર તે પેહલાં સૂર્ય પોતેજ હતા, માત્ર તેનું રૂપ
નવું હતું, અને તથા તેનું નામે જુદું હતું.* તે મુખ્યકરી
સહવાર અથવા દિવસનો પ્રકાશિત અને આનંદી સૂર્ય છે. કારણ
કે સૂર્ય અને દિવસ એ બંને શબ્દો અર્વાચીન ભાષામાં પણ
એકાર્થે વપરાયલા છે, જેમકે અંગ્રેજીમાં yesterday ને માટે
yester sun પણ વપરાય છે. કોઈ કોઈ વેળા કોઈ કવિ કહે છે
સવિતૃ, જે કામ મિત્ર કરે છે, તેજ કરે છે. આ મિત્રનું બહુ કરી
વરુણ નેાડે સ્મરણ કરવામાં આવે છે. આ બંને દેવતા એકજ રથ
ઉપર ઉભારહે છે, જે પ્રહાર ફાટતાં સોનેરી રંગની હોય છે, અને જેના
સ્તંભ સૂર્યાસ્તે લોહાનાં દીસે છે.

વળી સૂર્યનું બીજું નામ વિશળુ* છે. વિશળુ પણ પોતે પૂર્વેના
સૂર્યમંડળનો રેહવાસી હતા, એટલે તેના ત્રણ વિક્રમથી બહુજ ખુલી
રીતે દેખાય છે, એટલે તેનાં સહવાર, બપોર અને સાંજનાં સ્થળથી
દેખાય છે. પણ એનું આ લક્ષણ એના પાછલા દૈવિક કૃત્યોના
પ્રકાશપાછળ જલદીથી અલોપ થઈ જાય છે.

* મિત્ર એટલે સ્નેહી, મિત્ર-લને બદલે વપરાય છે, અને આ મિત્ર-ન, દેશી વૈયાકર-
ણિયોએ અત્યારસુધી સૂચવ્યા પ્રમાણે મિદ્ ધાતુ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો હશે, જેનો અર્થ
પુષ્ટ થવું પુષ્ટ કરવું, ચળકવું કરવું, ખુશી થવું, ચાહાવું, થાય છે. એવીજ રીતેનો અર્થનો
ફેરફાર 'સ્નિહ' ધાતુમાં જણાય છે. મિદ્ ઉપરથી, મેદા=ચરબી તથા મેદીન=ખુશી કર-
નાર, મિત્ર, જોડિયો, નિકળ્યાં છે. આધર્વ-વેદ ૧૦, ૧, ૩૩-સૂર્યને મેદિના.

(૧૦૯)

એથી હલકો, પૂશન સદા એક હલકી પદિ ધરાવે છે. પૂશન એ પૂર્વ ભરવાડને દેખાતા સૂર્યનું નામ હતું. તેના ઘોડા, જે વેદ કવિઓના દાખલો પકડી આપણે તેમની જ રીત પ્રમાણે ઝાલિયે તો, બકરા છે. એક પરાણો તે પોતાના રાજદંડ દાખલ હાથમાં રાખે છે, અને વળી એક સોનાની વાળી (ખંજર) રાખે છે. સૂર્ય, જે સહવારના સૂર્ય અથવા અરુણોદયનું એક દેવી તરીકે ગણેલું નામ છે, તે પૂશનની ઝેહન અથવા પ્રિયા છે; અને ખીજ સૂર્યમંડળના દેવતા પૈકે તે પણ આખા વિશ્વને જીવે છે.

આદિત્ય, જે પાછલા વખતમાં સૂર્યનું એક ઘણું સાધારણ નામ થઈ પડ્યું છે, તે વેદમાં મુખ્યકરી ઘણાંક સૂર્ય દેવતાઓનાં એક સામાન્ય નામદાખલ વપરાતું હતું. હું તેમને સૂર્યમંડળને લગતા કરી કહું છું, કારણ, જોકે પ્રોફેસર રોથ ધારે છે કે તેઓ માત્ર નીતિવિધાની કલ્પના છે, તોપણ કેટલાંક વેદના સક્રિયમાં તેઓ પોતાના સૂર્યસાથના આગલો સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે દેખાડે છે. એમ જોતાં સૂર્ય એ આદિત્ય છે, સવિતૃ એ આદિત્ય છે, અને મિત્ર એ પણ આદિત્ય છે. અને આદિત્ય એ શબ્દ જ્યારે એકલો આવે, મુખ્યત્વે કરી ઋગ-વેદના પાછલા ભાગમાં, ત્યારે ઘણું કરી તેના અર્થ માત્ર સૂર્ય કરી થઈ શકે. આ સઘળું સમજી શકાય તેવું છે, અને ખીજ ધર્મો અને તેમની પૂરાણોક્ત કથાના અભ્યાસને લીધે એ સઘળું આપણા મનમાં રમી રહેલું છે.

સૂર્ય એક અદ્ભૂત શક્તિ દાખલ.

— ૦૦ —

તોપણ ખીજ જગ્યાએ વેદના કવિઓની ઢપ બદલાય છે. સૂર્ય માત્ર એક પ્રકાશિત દેવ, જે આકાશવિશે પોતાનું નિત્ય રોજનું કામ કર્યો જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ એથી બહુ વધારે કામ કરતો

(૧૧૦)

ધારવામાં આવ્યો છે; ખરું જોતાં તો એને આ દુનિયાનો હાકિમ સ્થાપનાર, તથા કર્તા તરીકે લેખવામાં આવ્યો છે.

જે વૃદ્ધિ પ્રકારથી સૂર્ય માન એક પ્રકાશમાન ગોળામાંથી બદલાઈને દુનિયાનો પેદાકરનાર, રક્ષણ કરનાર, અમલ કરનાર અને સુક્ષ્મ આપનાર થાય છે, દુકમાં, એક દૈવિક અને શ્રેષ્ઠ આત્મા થાય છે, એ સઘળું આપણે વેદમાં ક્રમાનુક્રમ જોઈ શકીએ.

પેહલે પગલે આપણે માન અજવાળાંમાંથી એવા પ્રકાશતરફ જઈએ છીએ કે, જે પ્રકાશ સહવારમાં માનસને ઉંઘમાંથી જાગૃત કરે છે, અને જે માનસોનેજ નહિ પણ આખી સૃષ્ટિને નવો જન્મ આપતો જણાય છે. જે આપણને સહવારમાં જગાડે છે, જે આખી સૃષ્ટિને નવી હંદગી આપે છે, તે થોડા વખતમાં 'નિત્યનો જીવંત' કહેવાય છે.

બીજું, એક બીજા અને વધારે સાહસિક વિચારસંકલનાથી નિત્યના પ્રકાશ અને હંદગીના આપનારને, સઘળી જાતના પ્રકાશ અને હંદગીના આપનાર કહેવામાં આવ્યો. જે ધણી આજે પ્રકાશ અને હંદગી આણે છે, તે સૌથી પ્રથમ દિવસે પ્રકાશ અને હંદગી લઈ આવ્યો તેજ છે. જેમ દિવસનો આરંભ પ્રકાશથી છે, તેજ પ્રમાણે પ્રકાશ સૃષ્ટિના પણ આરંભ હતો; અને સૂર્ય જે પેહલાં માન પ્રકાશ લાવનાર અથવા હંદગી આપનાર હતો, તે હવે જગત્નો સૃષ્ટા, અને સૃષ્ટા, તો વળી થોડા વખતમાં તેના હાકિમ પણ થયો.

ત્રીજું, રાતનું અંધારું હાંકી કહાડતો તેમજ પૃથ્વિને ફળદ્રુપ કરતો હોવાથી, સૂર્ય સઘળી જીવંતી વસ્તુઓનો રક્ષણ કર્તા અને સંભાળ લેનાર વિચારવામાં આવ્યો.

ચોથું, સૂર્ય દરેક વસ્તુ જીવે છે, પછી તે ભલી હોય, કે બુઝી; અને આમ જોતાં તો આ કેવું સ્વાભાવિક છે કે કુકર્મિને આપણે કહીએ કે, જે માનસની આંખે દીકું નથી તે સૂર્ય તો જીવે છે, અને તેમજ કોઈ નિર્દોષ માનસ, જેને બીજા કોઈ બાબતથી આશ્રયની

(૧૧૧)

આશા નથી, તેણે પોતાની નિર્દોષતાવિષે સાક્ષી આપવાને સૂર્ય (દેવતા)ને અરજ કરવી. 'જેઓ સહુવારની રાહ જોઈ બેસે છે તેમનાં કરતાં પણ વધારે આશુરતાથી મારો આત્મ તેને માટે વાટ જોઈ બેઠો છે.' (બૈબલમાંનું લગન ૧૩૦ મું).

આ પૂર્ણ સ્વાભાવિક વિકારોમાંના દરેકવિષે ખુલાસો કરે તેવાં થોડાંક વાક્યો હવે આપણે તપાસી જોઈએ. સૂર્યને જે ક્ષવિત્ કરી નામ આપ્યું છે, તે નામનો અર્થજ છવંતકરનાર થાય છે, તથા સૂર્યનું 'પ્રસવિતા જનનાભ', એટલે મનુષ્યને સંછવનકરનાર, એવું નામ પડ્યું છે.

ઋગ્વેદના ૮૭, ૬૩, ૧ માં આપણે વાંચીએ છીએ :—સૂર્ય ઉગે છે, સુખદાતા, સર્વજોનાર, મનુષ્ય માત્રને માટે એકજ; જે મિત્ર અને વજ્રાણી આંખ છે, અને તે દેવ જેણે અંધકારને જેમ ચામડાનો વીટો વાળે તેમ વાળી મુક્યું છે.

વળી ઋગ્વેદ (૭, ૬૩, ૪) માં લખ્યું છે :—તે તેજસ્વી (સૂર્ય) ઓહોજો પ્રકાશ આપતો આકાશવિશે ઉગે છે; અને પ્રકાશ ભર્યો પોતાના દૂરના કામઉપર જાય છે. હવે માનસે પણ એ સૂર્યથી હુશિયારી પકડીને પોતાને સ્થાને અને પોતાને કામે જવું જોઈએ.

વળી ખીજાં મંત્રમાં (૭, ૬૦, ૨,) સૂર્યની આ ઉપમાથી આરાધના કરવામાં આવે છે એમ જણાય છે :—દરેક વસ્તુ, જે ગમન કરે છે અથવા સ્થીર ઉભી રહે છે, જે સઘળું હયાત છે, તેના એ રક્ષણકર્તા છે.

વારંવાર સૂર્યની સઘળું જોવાની શક્તિવિષે પણ ઇસારો કરવામાં આવ્યો છે. સર્વવ્યાપક સૂર્યને દેખી તારાઓ તો ચોર પેટ નાસી જાય છે. તે મનુષ્ય વસ્તીમાં ભલાં તેમજ ભુલાંને જોય છે. જે વિશ્વ માત્ર જુવે છે, તે વળી મનુષ્યના મનવિશે જે જે વિચારો હોય તે પણ જાણે છે.

સૂર્ય પ્રત્યેક વસ્તુ જુવે છે અને જાણે છે, તથા જે તેણે એકલાએજ માત્ર જોયું છે અને જાણે છે, તે ક્ષમા કરવા તથા ભુલી જવાને માટે તેને વિનવવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે આપણે ૪, ૫૪, ૩ મંત્રમાં વાંચિયે છિયે કે :—
‘ઇશ્વરી મંડળસામે અવિચાર, નબળાઈ, ગર્વ તથા અમારા મનુષ્ય સ્વભા-
વને લીધે અમે જે કાંઈ ઉલટા ચાલ્યા હોઈએ, તે (પાપના પરિ-
ણામે) થી, હું સંવિત્, તું અમને દેવ તેમજ મનુષ્યજાત આગળ
ભોકળા કર.’

મંદવાક અને દુષ્ટ સ્વપનાં દૂર કરવાને સૂર્યજોગ અરજ કર-
વામાં આવેછે. સૂર્યસ્તે મનુષ્યને પાપ તેમજ અવધથી ભોકળો કરવાને
બીજા દેવાને પણ વિનવવામાં આવેછે.

જીવન-લાવનાર તરીકે એકવાર અને એકથી વધુવાર સૂર્યને
આરાધ્યાથી વળી તેને સઘળી વસ્તુ, જે ગમન કરેછે અથવા સ્થીર
રહેછે, તેનો શ્વાસ અથવા જીવ કરીને પણ કેલવામાં આવેછે; અને
છેલ્લે તે વિશ્વકર્મન્, એટલે સઘળી વસ્તુનો કર્તા, અને પ્રજાપતિ,
એટલે મનુષ્ય તેમજ સઘળા જીવનું માત્રનો ધણી, થાયછે. એક
કવિ કહી જાયછે કે ‘સંવિત્ આ પૃથ્વીને દારકેવતી બાંધી
છે, અને આકાશને વમર સ્તંભે ઉભું રાખ્યું છે.’ તને આકાશને
ટુંકો આપનાર, સૃષ્ટિનો પ્રજાપતિ કહેલોછે, અને આ રૂપમાં પણ
તે બદામી રંગનું કવચ અથવા જાળો પેહરેછે, જે પેહરાણ વધારે
ચોગ્ય રીતે તો સોનેરી વાળવાળા સૂર્ય દેવનું હોય એવું દીસતું હતું.

બીજો કવિ કહી જાયછે કે ‘આકાશ સૂર્યને આધારે ઉભું છે,
અને આ પૃથ્વી સચાઈને એટલે પેલું સત્ય નેને ગ્રીકમાં તો
ઓનુ કહેછે, તેને આધારે રહેલી છે. આંતે જે શબ્દો સૂર્યને લાગુ
પાડવામાં આવતા હતા તે અતિશયૈક્ત થઈ જાયછે. તે દેવાનો દેવ છે :
તે દેવતાઓનો દૈવિક અગ્રસર (મુખી) છે.’

સંવિત્ (ના અવતાર) માં આ શારીરિક અને ઇશ્વરી
અંશ વધુ દઢરીતે પ્રદીપિત થાયછે. ઉપર ઠાંકેલાં કેટલાંક વાક્યો
ઉપરથી આતો આપણને અત્યારમાં જણાઈ ગયું છે. પણ બીજાં
વાક્યોમાં એ વાત આપણે હજી વધારે સ્પષ્ટ રીતે જાણશું. સંવિત્
એકલોજ આખી સૃષ્ટિ ઉપર રાજ્ય કરેછે. જે નિયમો એણે રચ્યા

(૧૧૩)

છે તે સ્થીર બેઠાછે; બીજા દેવો એનાં વખાણુ કરેછે એટલુંજ નહિ પણ તેઓના અત્રસરતરીકે તેમને એનીપાછળ ચાલવુંપડેછે. એક વાક્યમાં તો કહેલુંછે કે સવિતૃએ બીજા દેવાને અમરતા આપીછે; અને માનસ ને એક પછી એક આવેછે તમના પ્રાણુ પણ સવિતૃનીજ બખશેસથી છે. આ સઘળાંનો અર્થ તો એજ થઈ શકે, કે દેવાની અમરતા તેમજ માનસની જીંદગી એ બંને સવિતૃ, ને ઝળઝળાટ કરીમુકનાર સૂર્યનું નામછે, તેની ઉપર આધાર રાખેછે.* છેલ્લે આપણે એ વાત બુલી જવી નહિ જોઈયે, કે આખા વેદમાં સર્વથી પવિત્ર પદ ગાયત્રિ સૂકતનુંછે, ને સવિતૃની આરાધના કરવા માટેછે :—‘સવિતૃનો પૂજ્ય પ્રકાશ આપણે ઝેળવ્યે’ (અથવા હિંદુઓની કથાપ્રમાણે ‘તેવિષે આપણે મનન કરિયે’.) ‘તે આપણાં મનને બુદ્ધિથી પ્રદીપ્ત કરો.’

સૂર્યને લગતો દેવ પૂષ્પન્ પણ ફેટલીકવાર માત્ર એક દેવની શક્તિથી કાંઈક વધુ શક્તિ ધરાવતો દીસેછે. જોકે એક જગ્યાએ તેને મૃત્યુલોકથી ચઢિયાતો અને દેવલોકનો બરોબરિયો કહ્યો છે, તોપણ બીજી જગ્યાએ તો ને પણ અચળ છે, અથવા ગતિ-યુક્ત છે, તે સઘળાંનો એને પતિ કહ્યોછે. સઘળા સૂર્યમંડળના દેવતાની પેઠે તે દરેક વસ્તુ જીવેછે અને સવિતૃની પેઠે મરણ પામેલાંના આત્માને સ્વર્ગવાસિયાને ધામે લઈ જાયછે, એવી કલ્પના કરવામાં આવેછે.

મિત્ર અને વિષ્ણુવિષે આ તો સારી પેઠે જણાયલુંછે, કે તેઓ પૂર્ણ શ્રેષ્ઠતાને પોહોંચ્યા હતા. મિત્ર, પૃથ્વી અને આકાશ કરતાં ચઢિયાતો છે, અને વળી દેવો માત્રનો પણ આધાર છે. વિષ્ણુ સર્વ વ્રહ્માનો આધાર છે. ઈંદ્રના યુદ્ધમાં વિષ્ણુ તેનો સાથી છે, અને તેના મહત્વની મર્યાદાને કોઈથી પોહોંચાયજ નહિં.

* જ્યારે આપણે વાંચિયે કે સુધન્વન્ના પુત્રો કાલુઓને સવિતૃએ અમરતા બક્ષી, ત્યારે તે જુદું જાણવું, કારણ કે આ કાલુઓ અસંક્ર માનસ હતા, અને માત્ર પાછળથી જ દૈનિક યજ્ઞ એમ સદા દર્શાવેલું જણાયછે.

(૧૧૪)

સૂર્યનું ગૌણત્વ.

— ૦૦ —

વેદમાંની ધર્મવિષયક કવિતાવિષે આપણને જો આસિવાય બીજી કશી ખબર નહોત, તો સૂર્યની આવી સ્તુતિ કરેલી વાંચી આપણું એવું કેહવાનું મન થાત, કે અસલી પ્રાણી. સૂર્યને જુદે જુદે નામે પોતાના શ્રેષ્ઠ દેવ કરી પૂજતા હતા ; અને વળી એવું પણ કેહવાને આપણું મન થાત, કે આ ઉપર કેહલા અર્થ પ્રમાણે તો તેઓ માત્ર એકજ ઈશ્વરને માનનાર, ખરું કેહતાં, એકેશ્વરમતી હતા. તોપણ આ વિચાર સમ્બાધથી જોડેલો વગળો છે તેટલું બીજું કશું નથી. ખરું કે આ પ્રસારણમાં સૂર્ય એક શ્રેષ્ઠ દેવનું રૂપ ધારણ કર્યું, પણ જે વાડ્યો આપણે ઠાંકી ખતાવ્યાં છે તેમાં પણ સૂર્યની શ્રેષ્ઠતાવિષે એવું ખાતરી પૂર્વક કેહવું નથી, કે જે બીજા દેવોનાં મંત્રમાં પણ નહિ કેહવું હોય. એ વાતમાં (ગ્રીક લોકના) ઝીયુસ અને (રોમન લોકના) જીપિત-રથી સૂર્ય કેવળ જુદાજ છે. અને વેદ-કર્તા કવિઓ પણ સૂર્ય દેવ જને એકવાર સંઘળી વસ્તુના કર્તા તથા આધારતરીકે ગણેલો, તેને બીજી વાર સમુદ્રોનું બાળક, મહારનો પેદા કરેલો, બીજા દેવોમાંના એક, નહિ સરસ કે નહિ નરસ, એવો દર્શાવવાને એક પણ વાર પણ આંચકો ખાતા નથી.

પ્રાચીન વેદ-ધર્મને આ એક ખાસ ગુણ છે જેનું નામ મે, 'હિતાથીઈઝમ' અથવા 'કૃષેનાથીઈઝમ' (ઈષ્ટેશ્વરમત) કરી ઓળખવા કર્યું છે, એટલે એક પછી એક માનવામાં આવેલા શ્રેષ્ઠ દેવો માંહેલા અકેકનેજ એકી વખતે શ્રેષ્ઠ ગણવો તે. આ નામ પાડવાનો મારો હેતુ એ છે કે, જે ધર્મવિચારની સ્થિતિને સાધારણરોતે અનેકેશ્વરમત કેહવામાં આવે છે, કે જેમાં ઘણાક દેવો એક શ્રેષ્ઠ ઈશ્વરના હાથ હેઠળ આવી ચુકેલા છે, કે જેથી કરી એક, જેના જેવો બીજો કોઈ નહિ એવો ઈશ્વર મેળવવાની આપણો અતિ ઈચ્છા વધારે પૂર્ણ

રીત તૃપ્ત થાયછે, તે મતથી ઊપલું મત નિરાળું રહે. વેદમાં એક દેવ પછી બીજાની આરાધના થાયછે. એવી વેળા એક દેવતઈ આત્માને માટે જે કહેવાઈ શકે તે સઘળું એ દેવને માટે કહેવાયછે. કવિ જે વેળા કોઈ દેવની આરાધના કરેછે ત્યારે બીજા કોઈ દેવો છેજ નહિ એવું સમજતા દીસેછે. પણ એકજ મંત્ર સંગ્રહમાં, કોઈક વેળાતો વળી તેજ મંત્રમાં બીજા દેવોનાં પણ નામ દેવામાં આવેછે, અને તેઓ પણ ખરાજ દૈવિક, ખરાજ સ્વતંત્ર છે, અને કદાપિ શ્રેષ્ઠ પણ હોય. પૂજારીની ભાસના (ચેતન્ય) એકાએક બદલાતી દીસેછે, અને જે કવિ એક પળે આકાશ અને પૃથ્વીના હાકમદાખલ સૂર્ય સિવાય બીજા કોઈને જોતો ન હતો, તેજ કવિ હમાણા તેજ આકાશ અને પૃથ્વીને સૂર્ય તેમજ બીજા સઘળા દેવોનાં પિતા તથા માતા તરોકે જીવેછે.

ધર્મ સંબંધો વિચારનું આ રૂપ સમજી શકવું આપણને અઘરું લાગે, પણ જો આપણે આટલું યાદ રાખ્યે કે ઈશ્વર વિષેની કલ્પના, જેવી આપણે કલ્પિયે છિયે તેવી હજી નક્કી અથવા ચોક્કસ થયેલી ન હતી, પણ માત્ર હજવે હજવે પૂર્ણ થતી ગઈ, તો એ રૂપ સર્વ પ્રકારે સમજી શકાય તેવું, અને ખરું કહિયે તો, અનિવાર્ય માલમ પડશે. કવિઓ સૂર્યને ઉંચામાં ઉંચી શક્તિયો આરોપી ગયાછે. પણ વળી સૃષ્ટીમાંના બીજા દેખાવોને પણ તેઓ એટલીજ મોટી શક્તિ આરોપી ગયાછે. પર્વત, ઝાડ, નદી, પૃથ્વી, આકાશ, તુફાન, અગ્નિ એ સઘળાંનાં જેમ બને તેમ વધુ વખાણ કરવાં એ તેમને હેતુ હતો. આ શ્રેષ્ઠ સ્તુતિ પામી આમાંના દરેક વારાફરતી શ્રેષ્ઠ અથવા ઉત્કૃષ્ટ સર્વશક્તિમાન દેવ થઈ ખેઠો ; પણ એમ કહેવું કે તે કવિઓ આમાંના દરેકને ઈશ્વર અથવા દેવ કરીને પણ કહી ગયાછે, એવો કાળગણતરી કરવામાં આપણી સમજની ભુલ સરખું છે ; કારણકે જ્યારે તેઓએ આ પેટુલવેહલી સ્તુતિ ગાઈ તે વખતે તેઓની જાણમાં ઈશ્વર અથવા દેવ એવો શબ્દ અથવા એવી કલ્પના જેવું કંઈયે નહોતું. ખેશક, આ સઘળા

ચમત્કારોમાં કાંઈક એવું તેઓ શોધતા હતા કે જેને તેઓએ પાછળથી દૈવિક ગણ્યું. પણ પેહલતો જે જુદો જુદો વસ્તુઓની તેઓ સ્તુતિ ગાતા તેઓના ગુણ ઉંચામાં ઉંચા જેટલા જણાવીશકાય તેજ જણાવી તેઓ સંતોષ પામતા હતા. આટલું કર્યાપછી, અને કદાચ એ કરતાં કરતાંજ, એમાંનાં કેટલાંક વિશેષણ જે આ સ્તુત્ય વસ્તુઓમાંની ઘણીખરી અથવા સઘળીને લાગુપડતાં, તે વિશેષણો એક સ્વતંત્ર રૂપ લઇએસવાલાગ્યાં ; અને એ પ્રમાણે જેને આપણે દૈવિક કહિયે છિયે તેનાં પ્રથમ નામ અને તે વિષેનાં કહપાંતર ઊભાં થયાં. પર્વત, નદિયો, આકાશ અને સૂર્ય જે જીવતાં અને કાર્યશક્તિ (અસૂર), નાશ ન પામે એવાં (અનર), ન મરે એવાં (અમર્ત્ય), અથવા પ્રકાશિત (દેવ) એવે નામે ઓળખાવા લાગ્યાં, તો આમાંનું દરેક વિશેષણ થોડા વખતપછી એવા આત્માઓના વર્ગનું નામ થઈ પડ્યું હોય, કે જે તેઓની અધિકારો જીવનશક્તિ, તેઓનું ક્ષયમાંથી જાગૃતાપણું અથવા તેઓના પ્રકાશ દખાડે એટલુંજ નહિ, પણ એ શબ્દોથી બીજે જે પણ વિચાર જણાવી શકાય તેપણુ દખાડે. માટે અગ્નિ અથવા દેવતા દેવ અથવા પ્રકાશિત આત્માના વર્ગમાં છે, એમ કેહવું તે દેવતા પ્રકાશિતો છે એમ કેહવું તથા ઘણી જુદી વાત છે. વળી **દૈવ** આકાશ, કે **સૂર્ય** સુરજ, એક અસૂર, જીવતું પ્રાણી છે અથવા અમર્ત્ય, અમર પ્રાણી છે, એમ કેહવાથી જે અર્થ ઉઠે, તે, આકાશ નાશ નથી પામતું અથવા સૂર્ય ક્રિયાશક્તિ અને હાલતો ચાલતો છે, તે કરતાં બહુ ઓછાજો છે. **અસૂર** એટલે શરીર સંપત્તિયુક્ત, **અનર** એટલે નાશનહિપામે એવું, અને **દેવ** એટલે ચળકતું, એવાં જે સાધારણુ વિશેષણ છે તેઓ સદા ઘણી વસ્તુઓના તેનો તેજ ગુણ દખાડવા માટે વપરાય છે ; પણ પ્રથમ એકેશ્વરમતના પક્ષકારો જે આ કરતાં વધારે કેહવા માંગતા ન હોય કે, ઈશ્વર જેવો વિશેષ, જેનો શોધ કરવામાં આવ્યો છે અને જે હજીવે હજીવે સમજવામાં આવ્યો છે, તથા ઐશ્વર્યનો વિશેષણાર્થ (ઈશ્વરની ધારણા) મૂળ જાતેજ એક છે, તો આવા મત વિષે કાંઈ કેહવું પડે.

(૧૧૭)

પણ જે સવાલસાથે હાલ આપણને કામ છે તેતો આ છે, કે આ ધારણા કેમ સફળ થઈ; કેટલાં પગલાં ભર્યા પછી અને કેટલે નામે, અનંત વિષેનું કલ્પાંતર ગ્રહણ થયું, અજ્ઞાણને નામ અપાયું, અને છેલ્લે સરવાળે દૈવિક રૂપને પોહ્યાયું. વેદમાં જે આત્માઓને દેવ કહેલા છે તેઓ ઘણી જગ્યાએ હજી ગ્રીકમાં જેને **દીઓઈ** કહે છે તેની બરાબર પણ નથી; કારણકે ગ્રીક લોકો છેક હામરના વખતથીજ સંદેહ રાખતા આવ્યા છે કે દેવને નામે ઓળખાતા આત્માઓની સંખ્યા અને તેમના સ્વભાવ ગમે તેવા હોય, તોપણ કોઈએક પણ શ્રેષ્ઠ તો હોવો જોઈએ, પછી તે દેવ હોય કે દૈવ હોય, તથા દેવ અને મનુષ્યનો કાંઈ નહિતો એક પિતા હોવો જોઈએ. વળી વેદના કેટલાક ભાગોમાં પણ ઉપલો વિચાર નિકળી આવે છે ખરો, અને આપણે એમ વિચારકરિયે કે જેમ ગ્રીસ, ઇતલી, જર્મની અને ખીજા દેશોમાં તેમજ હિંદુસ્થાનમાં પણ એક દેવ મેળવવાની જે ધર્મ સંબંધી અભિલાષા છે, તે એક અધિરાજની સત્તા માનનાર અનેક દેવને માનવાના મતથી પુરી પડે. પણ હિંદુનું મન થોડી વારમાં એથી પણ આગળ વધ્યું, અને સરવાળે સઘળા દેવોને અમાન્ય કરવાની તેને કેવી રીતે ગરજ પડી અને સઘળા દેવો, તેમાંથી **દૌસ** પોતે અથવા **વરૂણ**, અથવા **ઈન્દ્ર** અથવા **મનુષ્ય** પણ ખચ્યા નથી. એ સઘળા કરતાં કોઈ વધુ ચઢિયાતા દેવના શોધમાં નિકળવાની એને કેવી જરૂર પડી તે આપણે જોઈશું. હાલતો વેદમાં આવતા દેવોની ઊત્પત્તિવિષે વિચાર કરતાં, મારે જે મુખ્ય કરીને દેખાડવું છે તેતો એ કે, એ સઘળા દેવો જુદાં જુદાં મૂળથી નિકળવાને લીધે એક ખીજા સાથે કાંઈ પણ સંબંધ ધરાવ્યા વિના, પેહલાં તો અકેકની જોડેજોડ નિકળી આવે, કે જે દરેક દેવ પોતાના મંડળમાં પૂર્ણ હોય, અને આ દરેક મંડળ થોડોક વખત તો તેના પૂજારિયોની દ્રષ્ટિની આખી મર્યાદા ભરી નાખે, એ સઘળું કાંઈજ નહિ પણ સ્વાભાવિક છે.

વેદનાં મંત્રોનાં મુખ્ય મહત્ત્વ અને રસ આ વાતમાં સમાઈ

રહેલાંછે, પણ તે સઘળા વિચારોને પૂર્ણ રીતે અર્વાચીન ભાષામાં કહી બતાવવા એ લગભગ અશક્ય છે. જ્યારે વેદ કાળના કવિઓ, પર્વતોને પોતાનું રક્ષણ કરવા આરાધેછે, અથવા નદિઓને પોતાનું નીર આપવા અરજ કરેછે, ત્યારે નદી અને પર્વતને તેઓ દેવ તરીકે ગણતા હોય; પણ એમ ગણ્યા છતાં પણ દેવના અર્થ પ્રકાશિત કરતાં કાંઈક વધારે થાય—જેને આપણે દૈવિક કહીએ છીએ, તેથીતા વળી દેવના અર્થ બહુ દૂર હોવો જોઈએ. ત્યારે તે પ્રાચીન ભાષાના અને તેની ખરી અસ્પષ્ટતાનો ચોક્કસ અર્થવાળા અર્વાચીન શબ્દો વડે ભાષાંતર કરીને યથાર્થ ભાવ કેમ જણાવી શકાય ? વેદ કાળના કવિઓને મનથી નદિઓ અને પર્વતો એશક જેમ આપણે ગણીએ છીએ તેમજ હતાં; પણ તેઓ તેમને વિષે જે વિચાર બાંધતા તે વિશેષ કરીને ક્રિયાશક્ત પદાર્થ પેઠે ધારીને બાંધતા, કારણકે તેઓની ભાષામાં એક પદાર્થના નામથી જે સમજવામાં આવતું હતું તે માત્ર એટલુંજ કે, જે કાર્યશક્તિ માનસ પોતામાં છે એમ જાણતો હતો તે કાર્યશક્તિ તે દર્શાવતું સમજવામાં આવતું. કોઈપણ વસ્તુ જ્યાંસુધી ક્રિયાશક્તિ દાખલ ધારવામાં નહિ આવતી ત્યાંસુધી વેદ-કાળના કવિઓના મનમાં તો તેવિષે કશોએ માલ જણાતો નહિ, અને તેની હયાતી પણ તેમની સમજમાં આવતી નહિ. પણ સૃષ્ટિના અનુક ભાગો ગતિશક્ત છે એવા તર્કવચ્ચે, અને જે ક્રિયાને આપણે સજીવોરોપણ અથવા દેવપદધારણ કહીએ છીએ એનીવચ્ચે હજી મોટો ગાળો છે. જ્યારે તે કવિઓ સૂર્યવિષે એમ પણ જાણતા કે તે એક રથઉપર ઉભોછે, તેણે સોનેરી કવચ સજ્યુંછે, તેણે પોતાના હાથ પોહળા કીધાછે, ત્યારે પણ એ સઘળું જાણવાનો અર્થ તો જે કાર્યો તેઓ પોતે કરતા હતા તેનું સ્મરણ કરાવે એવી સૃષ્ટિમાંની કોઈ વસ્તુવિષે કાવ્યરૂપી કલ્પના કરતાં કાંઈક વધારે ન હતો. આપણે મનથી જે અતિશયોક્ત ભાષા (કાવ્ય) છે તે તેઓને મનથી સાદી ભાષા હતી. જે આપણને એક કંઠેનું રૂપાંતર દેખાયછે, તે સાંભળનારાઓને ખુશી કરવા અથવા વિસ્મય પમાડવાના હેતુથી

(૧૧૯)

કરવા કરતાં, ઘણીક વાર આસપાસની સૃષ્ટિને સમજી લેવાની અશક્તિ અને તેને આપવાનું નામ ન મળી આવવાથી થયું. જો આપણે **વસિષ્ઠ** અથવા **વિશ્વામિત્ર**, કે કોઈ બીજા પ્રાચીન આર્ય કવિયાને પુછિયે, કે શું તમે સોનેરી રંગના દડા જેવા જે સૂર્ય જીવો છો તે હાથ અને પગ, હૃદય અને ફફસાવાળો કોઈ માનસ છે, એવું ખરેખર માનો છો? તો તેઓ ખરે આપણને હસી કાઢશે, અને કેહશે કે તમે અમારી ભાષા તો સમજ્યા છો પણ અમારા વિચાર કળીશકયા નથી.

સવિતૃ એટલે સૂર્ય, એ શબ્દનો જે પેહલાં અર્થ થતો, તે તેની મતલબથી વધારે નહતો. તે સૂ ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યા હતો, જેનો અર્થ **જાણવું** અથવા જીવ આપવો થતો હતો, અને તેથી કરીને જ્યારે એ શબ્દ સૂર્યને લાગુ પાડવામાં આવતો, ત્યારે તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ થતો હતો કે, જાંઘળી આપવાનાં અને ફળદ્રુપ કરવાના કામમાં સૂર્યની શક્તિ જેટલી દેખાતી હતી તેટલી જ અને તેથી વધારે કંઈ નહિ. ત્યારપછી જ **સવિતૃ** એક હાથ ઉપર એક કથાયુક્ત આત્માનું નામ પડ્યું, કે જેને વિષે જીવન આપનાર સુરજને લાગુ પડે એવી કેટલીક વાતો કેહવામાં આવે; અને બીજા હાથ ઉપર **સવિતૃ** શબ્દનો અર્થ દંતકથાને લગતો અને અર્થરહિત સૂર્યને માટેનો એક ખાલી નજીવો શબ્દ બની ગયો.

સૂર્યના સંબંધમાં જે ક્રિયા આપણે તપાસતા આવ્યા છિયે તે ક્રિયા વળી ફરી ફરીને ઘણા ખરા વેદમાંના દેવતાઓમાં આપણે જોઈ શકિયે, તો પણ સઘળા જ દેવતાઓની ખાખદમાં નહિ. અર્ધ-દેવને નામે ઓળખાતા, જેવાકે નદિયો, પર્વતો, વાદળાં, સમુદ્ર, વળી પેરો-દિયું, રાત્રિ, વાયુ અથવા તુફાન, એમાંના કોઈયે શ્રેષ્ઠ દેવની પદવીએ પોંહ્યતા નથી; પણ **અગ્નિ**, એટલે દેવતા, **વરુણ** એટલે ઢાંકણરોકું આકાશ, **ઈન્દ્ર**, **વિષ્ણુ**, **રૂદ્ર**, **સોમ**, **પર્વત્ય** આદિ સઘળાને માટે તો એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે, અને એવાં આખાં

(૧૨૦)

આખાં વર્ણનો આપવામાં આવ્યાંછે, કે જે આપણા વિચારપ્રમાણે
તો માત્ર એક શ્રેષ્ઠ દેવતાનેજ યોગ્ય રીતે આપી શકાય,

ઘૌસુ એટલે પ્રકાશ આપનાર આકાશ.

૦૦

હવે આપણે એક બીજા દેવની ઉત્તત્તિ અને પ્રવૃત્તિ તરફ
નજર કરીએ, જે દેવ વેદકાળના માત્ર આર્ય લોકોનાજ નહિ પણ
સઘળી આર્યપ્રજાના દેવોમાંના એક અતિ પ્રાચીન છે, એટલે વેદ-
માંના **ઘૌસુ** અને ગ્રીક ધર્મના **ઝિયુસ** વિષે હું બોલું છું. કેટલાક
વિદ્વાનો વેદમાં આવે કોઈ દેવ હોતો એવું માનવાને હજી સંદેહ
રાખે છે; અને ખરેખર હિંદુસ્થાનના પાછલા વખતના શાસ્ત્રમાં
ઘૌસુ નામનો કોઈ દેવ તો નહિજ, પણ એવું કોઈ પુરુષવાચક
નામ પણ શોધ્યું મળતું નથી. એ સંબંધમાં **ઘૌસુ** તો એક નારી
જાતિ નામ થયું છે, અને તેનો અર્થ માત્ર **આકાશ** થાય છે. હવે
વેદ શિખનારા વિદ્યાર્થીઓએ કરેલા શોધોમાં આ શોધ મને સદા ઘણાજ
અન્યથા જેવો લાગતો આવ્યો છે કે, એક દેવ જે યુનાન દેશમાં
ઝિયુસ પેતર નામે હોતો, જે ઇતલીમાં **જીપીતર** નામે હોતો,
“એદા” માં **લ્યુર** નામે હોતો, જર્મનીમાં **ઝિયો** નામે હોતો,
અને જે દેવ આપણે જાણીએ છીએ કે વળી સંસ્કૃતમાં પણ હોવો
જોઈએ, તો આપણે તેમાં નહિ હતા. તે દેવ એકાએક વેદનાં આ પ્રાચીન
મંત્રોમાં મળી આવ્યો! વેદમાં **ઘૌસુ** શબ્દ આવે છે તે માત્ર નર
જાતિ રૂપેજ નહિ, પણ **ચિતા** એટલે બાપ એ શબ્દ સાથે નિકટ
સંબંધ ધરાવતો આવે છે, જેમકે **ઘૌસુચિતા** જે વળી પાછો લા-
તિનમાં આપણને **જીપીતર** દાખલ મળે છે. આ **ઘૌસુચિતા**ના
જે શોધ થયે છે તે જાણે અતે એક મોટા દૂરદર્શક યંત્રથી આકા-
શમાં જે તારાની જગ્યા આપણે પેહલાં ગણત્રીથી નક્કી કરી હોય
તેજ જગ્યામાં તેને શોધી કાઢ્યો હોય એમ દીસે છે.

(૧૨૧)

પરંતુ વેદમાં પણ **ઘૌસ** અત્યારથીજ એક ઝાંખા તારા જેવે. થઈ પડ્યો. એ શબ્દનો સાધારણ અર્થ તો **આકાશ** કરી આપવામાં આવ્યો છે ; પણ એનો વધારે ખરો અર્થ તો 'પ્રકાશિત અથવા ચળકતો' એવો થાય ; કેમકે એ **દિવ્ય** અથવા **દ્યુ** ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યો છે, જેનો અર્થ **પ્રકાશવું** અથવા **પ્રકાશતું કરવું** એવો થાય છે; અને આ ચળકવાની અને જગત્ને પ્રકાશ આપવાની શક્તિ **ઘૌસ** નામ સાંચે મળી ગઈ છે. પ્રકાશિત તે કોણ એ વાત એકલા તે શબ્દથીજ જાણી શકાતી નહતી. તે એક અસુર અથવા જીવનું પ્રાણી હતું ; ખસ એટલુંજ અને ત્યાર પછીજ **ઘૌસ** એ શબ્દ કથા કહાણીનું મધ્યબિંદુ થઈ પડ્યો, અને વળી સાધારણ ભાષામાં જેમ **સવિતૃ** એટલે જીવ આપનારના સંબંધમાં થયું હતું, તેમજ એ **ઘૌસ** શબ્દ આકાશના ઘણાક દંતકથા સંબંધી અને અર્થરહિત શબ્દોમાંના એક થયો. ત્યારે હવે **ઘૌસ** એટલે પ્રકાશ અથવા આકાશને પ્રકાશિત કરનાર એક પેહલાંથીજ દેવ અથવા પ્રકાશતાં (તુરો) પ્રાણિયોમાં કાંઈક જાતની શ્રેષ્ઠતા ધરાવાને અતિચોગ્ય હતો ; અને આપણે જાણિયે છિયે કે એ શ્રેષ્ઠતા ગ્રીક **ઝિયુસ** અને લાતિન **જીપીતર** શબ્દોમાં કેવી પૂર્ણ રીતે મળી. વેદમાંના **ઘૌસ** શબ્દમાં પણ આપણે એક એવીજ વલાણ જોઈ શકીએ ; પણ તેમાં એ વલાણની સામે દરેક દેવમાં સર્વથી ઉત્તમ લક્ષણ ધારણ કરવાની જે જાતિ વલાણ છે, તે વલાણે પ્રતિકાર કર્યો.

ઘૌસ, આકાશ, ની આરાધના પૃથ્વી અને દેવતા જોડે વારંવાર કરવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ (ઋગ્વેદ ૭, ૫૧, ૫) : 'ઘૌસ (આકાશ) પિતા, અને પૃથિવી (ભૂમી) માતા, અગ્નિ (દેવતા) બંધુ, અને, રે તમે વસુઓ; હે પ્રકાશિત દેવતાઓ, અમારી ઉપર દયા કરો !'

હિયાં આપણે જોઈએ છિયે કે **ઘૌસ** પેહલી જગ્યા લે છે, અને આ અસલી આરાધનાઓમાં તે ઘણુંકરીને પેહલીજ જગ્યા

લે છે. તેને સદા પિતાને નામે ઓલાવવામાં આવેછે. ઉદાહરણ (૧, ૧૯૧, ૬): ‘ઘૌસ્ પિતા છે અને પૃથિવી, ભૂમી તમારી માતા છે, સોમ તમારો બંધુ છે. અદિતિ તમારી બેહેન છે.’ અથવા વળી (ઋગ્વેદ ૪, ૧, ૧૦માં) ઘૌસ્ પિતા, સૃષ્ટા; ઘૌસ્ પિતા જનિતા, ત્રિયુસ્ પિતર યુપિતર.

તોપણ ઘૌસ્ (આકાશ)ને નેટલો એકલો ને છુટોજ આરાધવામાં આવે છે તે કરતાં વધારે વાર ધૃતિધિ એટલે ભૂમી સાથે આરાધવામાં આવેછે; અને એ બે શબ્દ સંયુક્ત થયાથી વેદમાં એક જાતના યુગ્મ દેવ થાય છે, જેને દ્વાવાધૃતિધિ, એટલે આકાશ અને પૃથ્વી કરીને કહેછે.

હવે વેદમાં એવાં તો ઘણાંક વાડ્યો આવેછે કે જેમાં આકાશ અને પૃથ્વીની શ્રેષ્ઠ દેવતા દાખલ આરાધના થાય છે. વળી દેવા તેમના પુત્ર કહેવાય છે, મુખત્વે કરીને વેદના બે ઘણાજ લોકપ્રિય દેવો, ઈંદ્ર અને અગ્નિ, ખંને તેમના સંતાન ગણાયલા છે. આ બે માત પિતાએજ આપું જગત્ બનાવ્યું છે, તેઓજ તેનું રક્ષણ કરે છે, અને પોતાની શક્તિથી જ પણ વસ્તુ હંચાત છે તેને ટેકવી રાખે છે.

તોપણ આકાશ અને પૃથ્વીને તેઓનું અમરપણું, તેઓની સર્વકાર્ય શક્તિ, અને તેઓનું આનંત્ય (હમેશગી) દર્શાવાને નેટલી ઉત્પન્ન કરી શકાય તેટલી ઉપમા મળ્યા પછી, આપણે એકાએક સાંભળીએ છિયે કે, કોઈ એવો હુશિયાર કારોગર દેવોમાંથી નિકળી આવ્યો, કે જેણે આકાશ અને પૃથ્વી એ બંનેને પેદા કરીયાં, પછી તેમને દ્વાવાધૃતિધિ કહ્યા કે રોહિની. કેટલીક જગ્યાએ એમ કહેલું છે કે આકાશ અને પૃથ્વીને પેદા કરનાર અને આંધાર આપનાર ઈંદ્ર છે, તેજ ઈંદ્ર કેનેને બીજી જગ્યાએ ઘૌસ્નો પુત્ર અથવા આકાશ અને પૃથ્વીના પુત્ર ગણેલો છે.

(૧૨૩)

ઘૌસૂ અને ઇંદ્ર વચ્ચે શ્રેષ્ઠતા માટે કસાકસી.

— ૦૦ —

ખરે, આપણે હિંચા છે પ્રમુખ દેવતાઓ વચ્ચે કોઈ જાતની હરીફાઈ ઉઠેલી પેહલવેહલી જોઈએ છિયે; જે અગડો પેલા પ્રાચીન અને પ્રથમ કાળના દેવ અને દેવી આકાશ તથા પૃથ્વી અને વધારે અર્વાચીન અને વધારે શારીરિક દેવ ઇંદ્ર, જે પેહલાં વરસાદ આપનાર જીવીતર જલુવિયસ હતો, અને જેને અધિકાર, શત્રિ તથા શિયાળાની શક્તિ સાથે, અને વિશેષકરીને જે ચોરે વરસાદનાં વાદળાંઓને જ્યાંસુધી તે ગગડાટ અને વિજળીથી ફરી તેમની ઉપર જીત મેળવે ત્યાંસુધી જેંચી જતા, તેમની સામે રોજીકું અને વાર્ષિક યુદ્ધ ચલાવ્યાથી, એક પરાક્રમી લક્ષણ મળ્યું હતું, તેવા ઇંદ્ર વચ્ચે માલમ પડેછે. આ ઇંદ્ર જોકે પ્રથમતો આકાશ તથા પૃથ્વીનો પુત્ર હતો, તોપણ તેનેવિષે વગરઅડચણે કહી શકાય, કે તેના જન્મ વેળા આકાશ તથા પૃથ્વી ધુજ્યાં. વળી આપણે ઋગવેદ ૬, ૧૩૧, ૧ માં વાંચિયે છિયે કે ‘ઇંદ્ર આગળ પેલા દૈવિક ઘૌસૂ (આકાશ) નમસ્કાર કર્યો, ઇંદ્ર સન્મુખ પેલી મહાન્ પૃથિવી (ભૂમી)એ નમસ્કાર કર્યો. તું, ઓ ઇંદ્ર, આકાશનું શિખર હીલવેછે.’ ગાજવીજના દેવ જેની આગળ ‘પૃથ્વી ધુજશે, આકાશ કાંપશે, સૂર્ય અને ચંદ્ર ઝાંખા પડી જશે, અને તારા પોતાનો પ્રકાશ પાછો જેંચી લેશે,’ એવાં વચનો જે સૃષ્ટિમાં વિશ્વનિયમાનુસાર વાસ્તવિકછે, અને જે તેને લાગુ પાડવામાં આવ્યાંછે, તેનો થોડા વખતમાં વિવેકને અનુસરતો અર્થ કરવામાં આવે, અને પછી ઇંદ્રનાં મહત્વ અને શ્રેષ્ઠતાનો ખ્યાલ આવે. એક કવિ એ પ્રમાણે કહી જાયછે કે ‘ઇંદ્રનું મહત્વ તો ખરેખર ગગન (એટલે ઘૌસૂ) થી ચઢતુંછે, પૃથ્વીથી ચઢતુંછે, અને આકાશથી ચઢતુંછે, ખીજે કવિ કહેછેકે ‘ઇંદ્ર આકાશ અને પૃથ્વીથી ચઢતાછે. એની સાથે સરખાવતાં તેઓ એનાં અરધાં છે.’

(૧૨૪)

આ પછી આ દેવોના પિતા અને પુત્રની અન્યોન્યસાપેક્ષ પદવી વિષે મનન કરવું બની આવે, અને છેલ્લે એવું કયુલ કરવું પડે કે તે પુત્ર, પેલો શૈર્ધવાન ઇંદ્ર, તેના વિજ અને વિજ-બાનથી તેના પિતા, એટલે પેલાં સ્થીર આકાશ કરતાં મોટો હતો, તેની મા, એટલે પેલી અચળ પૃથ્વીથી મોટો, અને બીજા દેવો કરતાં પણ મોટો હતો. એક કવિ કહી જાય છે કે : ‘બીજા દેવોને લેવાઈ (સુકાઈ) ગયેલા ઘરડા ડોસા પેઠે હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા; પણ, આ ઇંદ્ર, તું તો રાજા થયો.’ આ રીતે આપણું જાણ્યું છે કે ઇંદ્ર પણ કેવી રીતે બીજા શ્રેષ્ઠ દેવ થઈ એકો. એક કવિ કહી જાય છે કે : ‘તારી પેલીમેર કોઈ નથી, તારાથી ચઢિયાતો કોઈ નથી. તારા સમાન પણ કોઈ નથી.’ વેદના મંત્રોના મોટા ભાગમાં ઇંદ્ર મુખ્યકરીને શ્રેષ્ઠ દેવ છે; તોપણ એટલી હદ સુધી નહિ કે જેથી ઝિયુસની પદવી સાથે એની પદવી સરખાવી શકાય. તેમજ બીજા દેવો કાંઈ સદા તેથી ઉતરતા નથી, અને વળી એમ પણ નહિ કેહવાય કે તે સઘળા સરખી પદવીના છે. જોકે કેટલીક જગ્યાએ કેટલાક દેવો સરખી પદવીએ જોડાયેલા આવે છે, અને કેટલાક, તેમાં મુખ્યકરીને ઇંદ્ર, બીજાઓ કરતાં મોટા ગણાયેલા છે, તોપણ આ બીજા દેવોના પણ એક દિવસ આવે છે, કે જ્યારે તેઓને આશીસ દેવાને માટે અરજ કરવામાં આવે છે, અને ત્યારે એ દેવતાઓનાં શક્તિ અને હાપણના મહિમા એવી તો જબરી ભાષાથી દર્શાવવામાં આવે છે, કે તેથી વધારે જબરી ભાષા મળે નહિ.

એક શ્રેષ્ઠ દેવ દાખલ ઇંદ્રની સ્તુતિ.

— ૦૦ —

હું તમને એક મંત્ર જે ઇંદ્રને અર્પેલું* છે, તેનું, અને બીજું મંત્ર જે વરુણને માટે છે, તેનું ભાષાંતર કરી બતાવું છું, તે એવા હિતુથી કે ઇષ્ટેશ્વરમત, એટલે એક ધર્મ કે જેમાં પ્રત્યેક દેવની

* સંસ્કૃતમાં મંત્ર નરજાતિમાં વપરાય છે.

(૧૨૫)

જે વેળા આરાધના થાય છે તે વેળા સર્વથી શ્રેષ્ઠ દેવતા સ-
ધળા ગુણુ તે ભોગવેછે, એવા ધર્મ તે શાને કહેછે. જે અર્થે
આપણુ તે શબ્દ લઈએ છીએ તેમાં કંઈ તમારે કાવ્યચાતુર્ય જ્ઞ-
વાનું નથી. તે પ્રાચીન કવિએ પાસે કાવ્યરચનાની ટાપટીપ
અથવા માત્ર ખાલી ભપકાદાર શબ્દોને માટે વખત નહોતો. તેઓ
તો જે કંઈ કહેવા માગતા તેને માટે જોઈતાં ખરાં વચન શોધવા
ભારે મેહનત લેતા. ખરાબર બંધાએસતાં વચનથી તેમનાં મનને
જાણુ વિસામો મલતો હતો. દરેક મંત્ર, પછી તે આપણને ગમે
એવું નિર્જીવ કે નિરસ લાગે, તોપણ તેઓનાં મનને તો તે
એક શૂરવીર પરાક્રમ, એક ખરો યજ્ઞ હતો. તેમનો દરેક
શબ્દ અર્થમાં વજનદાર જણાય છે, અને તેની ચોક્કસ અસર
થાય છે. પણ જ્યારે આપણે અર્વાચીન ભાષામાં તેનું ભાષાંતર
કરવા જઈએ છીએ, ત્યારે તો આપણને એ કામ નિરાશ થઈને
સુકી દેવાને વારંવાર મન થાય છે.

ઋગ્વેદ ૪, ૧૭:— ‘ઓ ઈંદ્ર, તું મોટો છે. તને એકલાને
પૃથ્વીએ અને આકાશે, તનેજ ખુશીથી પોતાનું રાજ સોંપ્યું છે.
જ્યારે તેં શૂરભેર વૃત્તને માર્યો, ત્યારે એ અસુર જે પાણીના ઝરા
ગળી ગયો હતો, તેમને તેં છોડી સુક્યા.’

‘તારા પ્રકાશના જન્મકાળે આકાશ ધ્રુજ્યું. પૃથ્વી પણ તેના
પોતાના પુત્રના ક્રોધના ભયથી ધ્રુજી. મજબુત પહાડો હાલ્યા,
જંગલો ભીનાશવાળાં થયાં, અને પાણી (નાં નાળાં) વેહવા લાગ્યાં.

‘શૂરભેર વજ્ર ફેંકતાં અને એકસરખી રીતે પોતાની શકિત
દેખાડતાં તેણે પહાડોને ચીરી નાખ્યા. પોતાની વીજવતે તેણે
વૃત્તને મારી નાખ્યો, અને પાણી તેમના મજબુત રખેવાળના મરવા
પછી ઝડપથી વેહતાં ચાલ્યાં.

‘તારો પિતા ઘૌસ (તારે લીધે) પરાક્રમી ગણાતો; જેણે
ઈંદ્રને બનાવ્યો તે હુશિયારમાં હુશિયાર કારીગર હતો; કારણ કે
તેણે એક એવા દેવને જન્મ દીધો કે જે પ્રકાશિત છે, જોનાં વજ્ર
સખત છે, અને જે પૃથ્વીની પેઠે તેની જગ્યાએથી હીલવાને નથી.

(૧૨૬)

‘ઈંદ્ર, જેની ધણીઓ આરાધના કરેછે, જે એકસોજ પૃથ્વીને હીલવી શકે, તે પ્રજાનો રાજા છે. સઘળાં પ્રાણીનાં આનંદ એજ છે, કે જે એકસો સત્યવાન છે. સઘળાં પ્રાણી એ પરાક્રમી દેવની ઉદારતા વખાણેછે.

‘સઘળા સૌમ સદા એનાજ હતા; સર્વથી પ્રબલ આનંદ સદા એ મહાનૂં જવને માટે હતા; તું સદા ભંડારનો ભંડારી હતો. આ ઈંદ્ર, તું સઘળાં માનસને પોતપોતાના ભાગ્યનું નિર્માણ કરી આપેછે.

‘આ ઈંદ્ર, જેણે તું જનમ્યા કે તેવાજ સઘળાં મનુષ્યો તારેથી ખીહવા લાગ્યાં. આ વીર, તેં તારી વીજથી નિચે ધસારાબંધ ટુટી પડતાં પ્રાણીને આડે જે સર્પ બેઠા હતા તેને કાપી નાખ્યો.

‘ઈંદ્ર સદા-મારનાર, દૈત્યવાન, વિક્રાળ, મહાનૂં, અપાર અને ભલી વીજવાળો શૂરવીર ચઢ્યો, તેનાં વખાણ કરો. તે વૃત્રને મારી નાખેછે, લુટ છતી લેછે, દાલત આપેછે, તે દાલતમાનૂં છે, તે ઉદાર્ય છે.

‘જે શત્રુઓ એકઠા થયાછે તેને તે વિખેરી નાખેછે, તે માત્ર પોતેજ લઘાઈમાં શૂરા તરીકે પ્રખ્યાત છે. જે લુટ તેણે મેળવીછે, તે ઘર લાવેછે; તેની મિત્રતામાં આપણે તેના વહાલા થઈએ.

‘તે વિજથી અને કારકરનાર દાખલ પ્રખ્યાત છે, વળી તે લઘાઈમાં ઢોરોને લાવેછે. જ્યારે ઈંદ્ર ખરેખરો ક્રોધાયમાન થાયછે, ત્યારે જે કંઈ દ્રઢ હોયછે તે ધુળેછે અને તેનાથી ખીહેછે.

‘ઈંદ્રે ઢોરોને છત્યાં, તેણે સૌનું અને અશ્વ છત્યાં, તે બળવાન જે સઘળા કિલ્લાઓ તોડી પાડેછે. પુષ્કળ મનુષ્યોના તે ધણી આ બળવાન માનસથી ભંડારનો વહીવટનાર છે અને દાલતનો સં-ત્રહ કરનાર છે.

‘જે માત્ર પિતાએ તેને જન્મ દીધો તેની ઈંદ્ર કેટલી દરકાર રાખેછે? ઈંદ્ર, જે એક ક્ષણમાં પોતાનું જન્મ, જેમ વટોળિયો ગર્જના કરતાં વાદળાં સાથે ધસી જતો હોય, તેમ જગાડેછે.

(૧૨૭)

‘જેનું ઘર હોય તેને એ ઘરરહીત કરી મુકેછે, તે સખળ દેવ ધુળને ઉડાવી વાદળ પેરે કરી દેછે. તે દરેક ચીજને ઘેા (આ-કાશ), વીજના ધુમાવનાર પેઠે ભાંજી નાંખેછે. શું તે પોતાના મંત્ર ગાનારને (કવિને) દાલતની વચે બેસાડશે ?

‘તેણે સૂર્યનું ચક્ર આગળ હાંકી કહાડયું, પછી તેણે અંતરજ્ઞ તેની ગતિમાં અટકાવી દીધા. પાછો ફરી તેણે તેને રાતના અંધારા ડોહમાં નાખી દીધો, આ આકાશની જન્મભૂમીમાં.

‘જે પ્રમાણે એક કુવામાંથી આપણે એક કળસિયા કહાડિયે છિયે, તેમ અમે કવિયો, જેમને ગાયો જોઈએ છે, અરવ જોઈએ છે, લૂટ જોઈએ છે, સ્ત્રીઓ જોઈએ છે, તેમને જે શક્તિમાન દેવ સ્ત્રીઓ આપેછે અને જેની સાહેતા કદી નિષ્ફળ જતી નથી, એવા ઈંદ્રને મિત્ર તરીકે પાસે લાવ્યે છિયે.

‘અમારા મિત્ર તરીકે આવી તું અમારો રક્ષણ કરતો થા ! તું જે યજ્ઞ-દાન કરનારને શાંતી આપનાર છે, મિત્ર છે, પિતા છે, સૌથી સરસ પિતા છે, તું જે સ્વતંત્રતા આપેછે, અને જે કોઈ માગે તેને જીંદગી બખ્શીએ, તે અમારી ભણી જો.

‘જેઓ તારી મિત્રતા માગે તે સઘળાના તું મિત્ર અને રક્ષણ કરતો થા. ઓ ઈંદ્ર ! જ્યારે તારી સ્તુતિ થઈ હોય ત્યારે જેણે તારી કીર્તિ ગાઈ હોય તેને જીવતદાન આપ ; અમે સઘળા બેગા મળી તને બળિદાન આપ્યાં છે, અને ઓ ઈંદ્ર ! એ કર્મથી કરી અમે તારું મહત્ત્વ વધાર્યું છે.

‘ઈંદ્રને બળવાનુ દાખલ વખાણવામાં આવ્યો છે, કારણ, જો કે તે એક છે તોપણ ઘણા અનુપમ શત્રુઓને મારે છે. જેની સંભાળતણે તેનો આ મિત્ર અને કવિ ઉભો છે તેની સામે મનુષ્ય કે દેવ કોઈ થઈ શકે નહિ.

‘ઈંદ્ર જે સર્વશક્તિમાનુ બળવાનુ, મનુષ્યનો પાળનાર વજ્રદેહી અજોડ છે, તે આ સઘળું ખરે આપણે માટે વાસ્તવિક કરો. તું, જે સઘળા વંશોનો રાજા છે, તે કવિની જે મુખ્ય કીર્તિ છે તે અમને આપ.’

(૧૨૮)

શ્રેષ્ઠ દેવ દાખલ વરણનું સ્તોત્ર.

— ૦૦ —

આ નિયતું ભજન વરણને માટે છે. (ઋગ્વેદ ૨, ૨૮):—
‘આ (મૃષ્ટિ) ડાહ્યા રાજા અદિત્યની છે. તે પોતાની શક્તિથી
સઘળાં પ્રાણીઉપર ફાવી નિકળો! હું તે દેવને માટે એક સ્તુ-
તિમય ભજન શોધું છું, જે યજ્ઞ ઉપર બહુ ભાવ દેખાડે છે એટલે
તે ઔદાર્ય વરણ માટે.

‘ઓ વરણ, અમે જેઓ સદા તારું મનન કરિયે છિયે અને
તારી સ્તુતિ ગાઈયે છિયે; જેઓ દિનપ્રતિદિન યજ્ઞકુંડ ઉપર જેમ
અંગારા હોય તેમ સુંદર ઉષાના આગમનસમ્મે તને નમસ્કાર
કરિયે છિયે, તેમને તારી નાકરીમાં દાખલ કરી તારા આશીસથી
સુખી કરી દે.

‘ઓ વરણ, અમારા ભોમિયા, અમને તારા રક્ષણતળે રેહવા
દે, તું કે જેની પાસે પુષ્કળ શૂરવીરો છે, અને જેનાં ચોખંડ
ધરતી ઉપર વખાણ થાય છે! અને ઓ દેવો! તમે અદિતિના
અજીત પુત્રો, અમને તમારા મિત્ર દાખલ કૃપા કરી કણુલ રાખો.

‘રાજ્યકર્તા અદિત્યે આ નદિઓ મોકલી છે. તેઓ વરણના
નિયમ પ્રમાણે ચાલે છે. તેઓ થાકતી નથી, તેઓ અટકતી નથી;
પક્ષીપેરે તેઓ દરેકે બાન્ધુએ ત્વરાથી ઉડે છે.

‘મારું પાપ જે સાંકળ જેવું છે તે મારી પાસથી લઈ લે,
અને ઓ વરણ, અમે તારા નિયમનો પ્રવાહ વધારશું. હું મારું
ગાયન ગુંતું છું, તેટલાં તારને તુટવા દેતો નહિ. વખત આવ્યા આગળ
એ ઋચ્યો રચનાર કવિના સ્થૂલદેહનો ભંગ થવા દેતો નહિ.

‘ઓ વરણ, તું પુન્યવાન રાજા, મારી પાસેથી આ ત્રાસ છેક
દૂર કર, મારી ઉપર દયા કર. જેમ એક વાછરડાને દારડાંથી (ખાંધેલો)
છોડવે તેમ મને મારાં પાપથી છોડવ; કારણ કે તારેથી દૂર હોઉં

(૧૨૯)

હું, ત્યારે હું એક આંખના પલકારાને પણ મારે વશ રાખી શકતો નથી.

‘આ વરુણ, જે હથિયારોથી તું યથામરણ કુકર્મિને મારે છે, તે હથિયારોવતી અમને ના મારતો. જ્યાંથી પ્રકાશ અલોપ થયો છે ત્યાં અમને ના જવાદે. અમારા શત્રુઓને વિખેરી નાખ, કે અમે જીવિએ.

‘આ વરુણ, બળવાનુદેવ, અમે પૂર્વે તારાં વખણ ગાયાં હતાં, હાલ ગાઘચે છિયે અને ભવિષ્યમાં પણ ગાઘશું. કારણ કે હે અન્યેય વીર, તારાઉપર સઘળા અચળ કાયદા જાણે એક ખડકઉપર જડીલીધા હોય તેમ રહેલાછે.

સઘળાં આત્મકૃત પાપથી મને ખડું દૂર કર, અને આ રાજા ! તું એવું કર કે બીજાઓનાં કરેલાં પાપને માટે મને ખમવું ન પડે. ઘણી ઉષા હજી તો મારા ઉપર ગર્હ નથી, માટે, હે વરુણ, અમને તે રહે ત્યાંસુધી જીવવા દે.

‘આ વરુણ, કોઈ મારો સખો અથવા મિત્ર હોય, જેણે હું મુતો અને કાંપતો હોંડિ તે વેળા મારી સામે ભયંકર મારણમંત્ર સાધ્યા હોય, અથવા કોઈ ચોર અથવા વરુ મને ઈજા કરવાને ઇચ્છતો હોય, તો એવાઓથી અમારો બચાવ કર.’

કોઈ ગ્રીક કવિ ઝીયુસની સ્તુતિ ગાતાં આથી કાંઈ વધારે બોલી શકે નહીં ; તોપણ હું તમને બીજાં ભજનોમાંથી સહજ ચુંટી કહાડેલાં વાણેજી બતાવી આપું કે જેમાં અગ્નિ, મિત્ર, સોમ, અને બીજા દેવોવિષે એવીજ અને એથી પણ વધારે મજબૂત ભાષા વાપરવામાં આવીછે.

છઠ્ઠે^૧વરમત, ધર્મનો વાકકાળ.

—૦૦—

ત્યારે છઠ્ઠેશ્વરમતનો અર્થ તે આ છે, કે ધર્મ વિષયક વિચારના એક એવો પ્રકાર, કે જેની ઓળખ આપણને પેહલીજ વખત

૧૭

વેદમારફત થઇછે, તો જોકે બીજા ધર્મોને પણ એ પ્રકારમાંથી થઇને જવું પડ્યું હતું એમાં તો થોડોજ શક છે. ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં મેં પ્રાચીન સંસકૃત ભાણતરનો ઇતિહાસ પ્રગટ કર્યો તેમાં પેહલાંથીજ મેં ધર્મના આ ઇષ્ટેશ્વર રૂપતરફ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પૃષ્ઠ ૫૩૨ માં મેં લખ્યું છે કે ‘જ્યારે આ પ્રત્યેક દેવની આરાધના કરવામાં આવતી હતી ત્યારે તેઓ બીજા દેવો કરતાં ચઢિયાતા કે ઉતરતા છે, એમ ગાણીને તેમની શક્તિની સિમા આવેલી હોય એમ નહિ વિચારવું. દરેક દેવ પ્રાર્થકને મન બીજા સઘળા દેવો નેવોજ યોગ્ય છે. જોકે આપણાં મનમાં દેવોના બહુત્વને લીધે પ્રત્યેક જુદા દેવની શક્તિની અવશ્ય જોઈએ એમ ધારયાછતાં જે વેળા તેની આરાધના થાયછે તે વેળા તે એક ખરોજ ઈશ્વર લાગેછે; અને વળી ઈશ્વર જેટલોજ શ્રેષ્ઠ અને સ્વતંત્ર લાગેછે. કવિની નજરઆગળથી બીજા સઘળા દેવો અલોપ થઈ જાયછે, અને માત્ર તેજ દેવ જે પુનરિચોની સઘળી કામના પુરી પાડનાર છે તે તેમની આંખ આગળ પોતાના પૂર્ણ પ્રકાશસહીત આવી ઉભો રહેછે.

“આ દેવો તમારામાં કોઈ નાનાએ નથી અને કોઈ જુવાન પણ નથી; ખરે તમે તો સઘળા મોટા છો”—આ વિચાર જોકે કવિ મનુ વૈવસ્વતે જેટલો સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કર્યોછે તેટલો સ્પષ્ટ કદાચ ન હોય, તોપણ તે વેદમાં આવતી સઘળી કવિતામાં પ્રસરેલો છે. જોકે કોઈ કોઈ વખત દેવોનો સ્પષ્ટ રીતે મોટા દેવ અને નાના દેવ, તરૂણ દેવ અને વૃદ્ધ દેવ તરીકે આરાધના કરવામાં આવીછે, (ઋગ્વેદ ૧, ૨૭, ૧૩,) તોપણ દૈવિક શક્તિયોને માટે સર્વથી વિસ્તીર્ણ વચન શોધી કહાડવાનો એતો માત્ર એક ચત્ન છે, અને કોઈ પણ જગ્યાએ દેવોમાંના કોઈને પણ બીજા દેવના દાસ તરીકે લેખેલા નથી.

તોપણ અનેકેશ્વરમતના સાધારણ અર્થથી જુદા રાખવાને માટે જે મતને મેં ડિયાં ઇષ્ટેશ્વરમત એવું નામ આપ્યુંછે તે ઉપરથી કોઈએ એમ નહિ માનવું કે એ ઇષ્ટેશ્વરમત માત્ર હિંદુસ્થાનમાંજ

હતું. એ મતનો પતો ગ્રીસમાં, ઇતલીમાં, અને જર્મનીમાં મળી આવે છે. જે કાળમાં સ્વતંત્ર જાતોમાંથી પ્રજાઓ સ્થાપન થાય છે તેના પૂર્વના કાળમાં એ પતો આપણને ઘણો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ વિષે જે હું કહી શકું તો એમકે જાણે એક રાજસત્તાના રાજની પૂર્વના અરાજ સત્તા જેવું, જાણે ધર્મના સામરાજિક પ્રકારથી અલગ લોકાભિપ્રાયોના સાર રાજ્ય પ્રકાર હોય તેમ છે. એનું સૌથી સરસ વર્ણન કરવું હોય તો એ ધર્મના ભાષાકાળ કહેવાય. કારણકે જેમ કોઈ પણ ભાષાની પૂર્વે એક ભાષા જે પાછળથી પ્રજાની સાધારણ ભાષા કહેવાય છે, તેની પૂર્વે તેને ઉત્પત્તિ આપનાર બોલીઓ આવે છે, તેજ પ્રમાણે ધર્મની બાબદમાં પણ છે. તેઓ (દેવો) દરેક ધરને ચુલે ચુલે ઉભી થાય છે. જેમ કુટુંબો એકઠાં થયાથી એક જાત બને છે, અને ત્યારે જે માત્ર એકલો ચુલો હોતો તે આખા ગામનો યજ્ઞવેદી થઈ પડે ; અને જેમ જુદી જુદી જાતો એકત્ર થવાથી એક રાજ્ય થાય છે, તેમ પેલા જુદા જુદા યજ્ઞકંડનું એક દેહકું બની જાય છે, અથવા તે આખી પ્રજાનું પવિત્ર સ્થાન થઈ જાય છે. આ ક્રિયા સ્વાભાવિક છે અને તેથી તે સામાન્ય છે. માત્ર વેદમાં જેમ એ ક્રિયાને તેની ઠીક ઉત્પત્તિથી જ નેટલી સ્પષ્ટ આપણે જોઈએ છીએ તેટલી બીજે કોઈ ક્રિયાને જોતા નથી.

જુદા જુદા દેવોની શ્રેષ્ઠતા.

— ૦૦ —

ચોક્કસ ઉદાહરણથી આ વાત હજીપણ વધારે સ્પષ્ટ થશે. ખીજા મંડળના પેહલા મંત્રમાં અગ્નિને સર્વ જગતનો પતિ, મનુષ્ય માત્રના ઘણી, ડાહ્યો રાજા અને મનુષ્યનો પિતા, બંધુ, પુત્ર અને મિત્ર કહ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ ખીજા સઘળા દેવોની શક્તિ અને સંજ્ઞા સ્પષ્ટ રીતે અગ્નિને લાગુ પાડવામાં આવી છે. ખરું કે એ મંત્ર વધારે અર્વાચીન કાળના કાવ્યોને લગતું છે ; તોપણ જોકે અગ્નિને

તેમા આવી શ્રેષ્ઠ પદવિએ ચઢાવ્યોછે, તોપણ ખીજ દેવાના ઇશ્વરી લક્ષણને હલકું દખાડે એવું કાંઈજ તેમાં કહેલું નથી.

ઈંદ્ર વિષે શું શું કહી શકાય તે આપણે હમણાંજ તેને આપેલાં ભજનમાં જોયું. એ ભજનોમાં તેમજ પાછલાં પ્રાક્ષણોમાં એ સઘળા દેવોમાં સ્વર્થી શક્તિમાન અને ખહુજ શુરવીર દાખલ પ્રખ્યાત થયેલોછે ; અને દશમાં પુસ્તકના એક ભજનનેા મુખ્ય વિષયતો અદ્ધ છે : ‘વિશ્વસ્માદ્, ઈંદ્ર ઉત્તરઃ.’ એટલે ઈંદ્ર સઘળાંથી વધારે ચઢિયાતો છે.

એક ખીજ દેવ **સોમ** વિષે એવું કહેવાયલુંછે કે એ જન્મેજ મોટો હતો અને સર્વને જીતી લેછે. એને વિશ્વનો રાજા કહ્યોછે; મનુષ્યોના આયુશ લંબાવવાની એનામાં શક્તિ છે, એટલુંજ નહિ, પણ એક લેખે તો દેવો પણ પોતાની જીંદગી અને અમરતાને માટે એને આભારી છે, એને (સોમને) આકાશ અને પૃથ્વી, મનુષ્યો અને દેવોનો રાજા કહ્યોછે. જો આપણે **વરૂણની (ઓરેનોસ)** આરાધના માટે જો ભજનો છે તે વાંચીએ તો આપણે ફરી જોઈશું કે એ દેવનું હિયાં સ્મરણ કરતાં કવિના મનમાં તે શ્રેષ્ઠ અને સર્વ શક્તિમાન છે.

આપણો કવિ **વરૂણ**ને માટે જો કહેછે તેના કરતાં એક દૈવિક અને શ્રેષ્ઠ શક્તિનો ખ્યાલ દર્શાવવાનો યત્ન કરતાં મનુષ્યભાષા ખીજું વધારે શું કરી શકે? કવિ આમ કહેછે : ‘તું સઘળાંનો પતિછે, આકાશનો અને પૃથ્વીનો’ (૧. ૨૫, ૨૬); અથવા વળી જેમ ખીજાં મંત્ર (૧૧. ૨૭, ૧૦)માં કહ્યુંછે તેમ ‘સર્વનો રાજા છે, જેઓ દેવછે તેમનો તેમજ જેઓ મનુષ્ય છે તેમનો પણ.’ અને **વરૂણ**ને માત્ર સૃષ્ટિનો પતિ કરી લેખ્યો નથી; તે સૃષ્ટિનો નિવસ જાણેછે અને તેને નિભાવેછે, કારણકે **ધૃત્રત** એવી જ એની ઉપમા છે તેના અર્થજ ઉપર પ્રમાણ થાયછે. **વૃતો** એટલે સૃષ્ટિના નિયમો, કાંઈ હગડગાવી શકાય એવા નથી. તેઓ જેમ એક ખડક ઉપર ચોંટી બેઠા હોય તેમ વરૂણ ઉપર સ્થાપિત થઈ રહ્યાછે. માટે વરૂણ ખારે મહિના જાણેછે અને વળી તેરમે મહિના પણ જાણેછે ; વાયુની

ગતિ અને પવનમાં ઉડતાં પક્ષીઓ અને સમુદ્રમાં ફરતાં વહાણો વિષે પણ તે જાણે છે. સૃષ્ટિનાં સઘળાં ચમતકારિક કાર્યોને જાણે છે, અને તે ભૂતકાળ કળીશકે છે એટલું જ નહિ પણ ભવિષ્ય પણ તે સમજી શકે છે. પણ આ સઘળાંથી વધારે તો આ છે કે વરૂણ સત્ય-સામાજિક નિયમ ઉપર ચોકી રાખે છે. જેમકે કવિ એક મંત્રમાં એવું કયુલ કરી ભજન શરૂ કરે છે કે 'હું' વરૂણનાં કામો ભુલી ગયા છું' અને તેના નિયમોનું મેં અપમાન કર્યું છે. કવિ વરૂણથી ક્ષમા માગે છે અને પોતાના ખચાવમાં મનુષ્ય સ્વભાવની નબળાઈ દેખાડી અરજ કરે છે. પાપનો બદલો મોતથી લેવા સામે તે પોતાની નદાજ દેખાડે છે. જેમ એક ઘોડાને માયાળુ શબ્દોથી નરમ પાડવામાં આવે છે તેમ કવિ વરૂણને પોતાની પ્રાર્થનાથી સમાધાન કરવાની આશા રાખે છે. કવિ છેલ્લે કહે છે કે 'કૃપાયમાન થા અને ફરી મારી નેડે ઘોલ.' આ વાંચ્યા પછી ખ્રિસ્તધર્મ સ્તોત્રનાં વચ્ચે 'તે આપણું શરીર જાણે છે, માટે તેને ખબર છે કે આપણે માટીના બનેલા છીએ' એ કોને યાદ નહિ આવશે ?

તોય આ વરૂણ પણ કાંઈ શ્રેષ્ઠ નથી. તે કાંઈ એવો પણ નથી કે જેના સરખા કોઈ બીજા હોય નહિ. લગભગ સદા તે એક બીજા દેવ **મિત્ર** નેડે નેડિયો થઈને આવે છે, પણ કાંઈયે જાણતું નથી કે **વરૂણ મિત્ર**થી મોટો કે **મિત્ર વરૂણ**થી મોટો છે.

આનું નામ હું ઇષ્ટદેવમત કરી રાખું છું, એટલે છુટા છુટા અને અકેકા દેવની પૂજા; જેમાં બીજા સઘળાંવિષે સ્પષ્ટ રીતે ઇનકાર કરેલો હોય તેથી અને અનેકેશ્વરમત, એટલે ઘણા દેવો જેઓ એકત્ર થઈ એક શ્રેષ્ઠ દેવની સત્તાતળે એક દૈવિક મંડળી થાય છે, તેથી ઉપલું ઇષ્ટેશ્વરમત સંભાળી જુદું ગણવું નેહયે.

(૧૩૪)

ઇષ્ટેશ્વરમતની ચાલુ વૃદ્ધિ.

— ૦૦ —

હવે વેદના આ ઇષ્ટેશ્વરમતની વધુ વૃદ્ધિ થતાં તેનું શું થયું તે આપણે જાણીએ.

સૌથી પેહલાં આપણે જાણીએ છિયેકે આમાંના કુટલાક પૃથક દેવાને એકજ મૂળમાંથી નિકળ્યા પછી ઘણા થોડો વખત પોતાના જુદા ક્રમ ચલાવીને પાછા એકત્ર થઈ જવાની વૃત્તિ છે. **દૌસ**નો અર્થ આકાશ, એટલે સદા નજર આગળ રહેતો પ્રકાશ હતો. **વરુણ**નો અર્થ પાણી આકાશ, એટલે સર્વ-સમાવસ કરનાર હતો. **મિત્ર** એ પાણી આકાશ, એટલે પ્રહારના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલો તે. સૂર્ય તે આકાશમાં પ્રકાશતો સુરજ. **સવિતૃ** એટલે પ્રકાશ અને જાંઘળી લાવતો સૂર્ય. **વિષ્ણુ** એટલે ત્રણ પગલામાં બધું આકાશ ફરી વળતો સૂર્ય. **ઈન્દ્ર** આકાશમાં વરસાદ આપનાર દાખલ જણાયો. **રુદ્ર** અને **મરુતો** આકાશવિશે ગર્જના-તોફાન સાથે જતા; **વાત** અને **વાયુ** વાતાવરણના પવન હતા; **અગ્નિ** એ વસ્તેવ અને પ્રકાશ હતો, પછી તે કયાંએ જોવામાં આવે; જે સહવારે અંધ-કારમાંથી નિકળતો. અથવા સાંજે અંધકારમાં અલોપ થતો. એજ ક્રિયા કુટલાક બીજા નાના દેવાને પણ લાગુ પડે છે.

આથી કરી સદા એવું બનતું કે એક દેવવિષે જે કહેવામાં આવતું તેજ બીજા દેવવિષે પણ કહી શકાતું; એકની એકજ ઉપમા ઘણાંએ માટે વપરાય છે. જુદા જુદા દેવોવિષે તેની તેજ વાત કહેવામાં આવી છે.

અને સૂર્યમંડળના દેવો જેવાકે, સૂર્યજી માત્ર નહિ પણ **ઈન્દ્ર**, એટલે વરસાદનો દેવ, **મરુતો**, એટલે તુફાન દેવો, એ સઘળા **દૌસ**, એટલે આકાશના પુત્રો કહેવાતા; અને આકાશને પૃથ્વીના પતિ તરીકે કલ્પવામાં આવ્યો, તેથી પૃથ્વી એ સઘળા દેવોની માતા થઈ શકે.

(૧૩૫)

જ્યારે સૂર્ય ઉગતો ત્યારે તે કાંઈ માત્ર પ્રકાશ આપવાને માટેજ નહિ, પણ આકાશ અને પૃથ્વીને આપણી સમક્ષ જાણે પાથરીને ખુલ્લાં મુકવા સારૂ હોય, એમ ધારવામાં આવતું ; અને જ્યારે એવું ધારવામાં આવતું, ત્યારે સૂર્ય, આકાશ અને પૃથ્વીને આપણીપાસે પાછો લાવતો અથવા આપણે માટે તેમને બતાવતો, એવું દર્શાવતું એ એક પગલું સેહેજ આગળ વધવા જેવું છે.

તોપણ એજ પરાક્રમ વળી ઈંદ્ર, વરૂણ, અને અગ્નિ, જે સૂર્યના પ્રકાશ છે, તેને તેમજ વિષ્ણુ જે આખી સૃષ્ટિ પોતાને ત્રણ પગલે આળંગે છે તેને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યું.

બીજી રીતે જ્ઞતાં અગ્નિ સૂર્યને પાછો લાવે છે એમ ધારવામાં આવ્યું છે, અને બીજા કવિયો એજ પરાક્રમ ઈંદ્રને, વરૂણને અને વિષ્ણુને લાગુ પાડે છે.

જોકે અંધકાર તથા વાદળાંસામેનું ભારે યુદ્ધ મુખ્યકરીને ઈંદ્ર ચલાવે છે, તોપણ એ યુદ્ધમાં વૈામ્ પણ પોતાની વીજ ધુમાવી ફેંકે છે, અગ્નિ અંધકારના દેવાનો સંહાર કરે છે, અને વિષ્ણુ, મરૂતો અને પરજન્ય એ સઘળા પેલાંજ નિત્યનાં અથવા વાર્ષિક યુદ્ધમાં ભાગ લે છે.

અસલી કવિયાને, જેમ આ સઘળું આપણે જોઈએ છિયે તેજ પ્રમાણે ખરાખરા દેખાયું, અને વારંવાર તેઓ એટલો હૃદ્ય સુધી ગયલા જાણાય છે કે જે એક દેવ તેજ બીજા દેવો છે એમ જાહેર કરે છે. જેમકે અગ્નિ જે ખરેખરો વસ્તેવનો દેવ છે તે વળી ઈંદ્ર અને વિષ્ણુ, સવિતૃ, પુરાણ, રૂદ્ર, અને અદિતિ પણ છે ; એટલુંજ નહિ પણ એને વિષે તો કહે છે કે એ પોતેજ એ સઘળા દેવ છે. અથર્વવેદના એક શ્લોકમાં (૧૩, ૩, ૧૩) આપણે વાંચીએ છિયે કે :—‘સાંને અગ્નિ વરૂણ થઈ જાય છે; જ્યારે સહુવારે ઉગે છે ત્યારે તે મિત્ર થાય છે; સવિતૃ થયા પછી તે આકાશમાં થઈને જાય છે; ઈંદ્ર થયા પછી તે આકાશને વચમાંથી ગરમ કરે છે.’

સૂર્ય એટલે સુરજ તેજ ઈંદ્ર અને અગ્નિ છે એમ જાણવામાં આવ્યું છે; સવિતૃ તેજ મિત્ર અને પુશન; ઈંદ્ર તેજ વરૂણ; વૈશ્વંસ્ એટલે આકાશ તેજ પરજન્ય અથવા વરસાદનો દેવ છે એમ જાણવામાં આવ્યું છે. આ સઘળું સ્વતંત્ર દેવોની સંખ્યા ઓછી કરવામાં બ્રાહ્મણોને સહાય કરવા એસક ઘણું અગત્યનું હતું; તો પણ હજી એઓ એકેશ્વરમતથી તો બહુ આધા પડેલા હતા.

પ્રાચીન કવિઓએ વળી ને એક બીજી યુક્તિ કરી હતી, અને ને માત્ર વેદમાંજ ખાસ દેખાય છે, તે એકે, તેઓએ સંયુક્ત દેવો બનાવ્યા. બે દેવો જેઓ અમુક કાર્યો કરવાની શક્તિ ધરાવતા તેઓનાં નામને એક સંધીશબ્દ જેના પ્રત્યય દ્વિવચની હોય તેથી સંયુક્ત કરતા, અને આ સંધી-શબ્દ એક નવા દેવનું નામ થયું. આ પ્રમાણે આપણી પાસે મિત્ર અને વરૂણ વિષેનાં જનન છે એટલુંજ નહિ પણ મિત્રાવરૂણો એવે નામના એક દેવવિષે પણ છે; એટલું છતાં વળી કેટલીકવાર તો એમને બે મિત્ર અને બે વરૂણ કહે છે.

એક ત્રીજી યુક્તિ એ હતી કે સઘળા દેવોને એક સામાન્ય નામમાં સમાયલા સમજવા, જેમકે તેઓને વિશ્વદેવ એટલે સર્વ-દેવ કરી કેહવા અને તેમની એકત્ર પદ્ધતિમાં આરાધના કરવી અને બલી-દાન આપવાં.

છેલ્લે સરવાળે તેઓએ પેલી યુક્તિ રચી કે જે યુક્તિ આપણને સૌથી વધારે સ્વાભાવિક દેખાય છે; એ યુક્તિ ગ્રીક અને રોમન લોકોએ પણ રચી હતી, અને તે એ હતી કે, સઘળા દેવોનેમાથે એક શ્રેષ્ઠ દેવ ઠરાવવો કે જેથી કરી ઘણાક દેવોની હયાતી સાથે એક દેવ વિષેની મનકામના (તૃપ્ત થાય) બંધબેસતી આવે. એ પ્રમાણે એક શ્રેષ્ઠ શક્તિ જેને ગ્રીકમાં ઝાઈસ કોઈરેન્નોસ ઑપોન કહે છે તેવિષે આપણી મનકામના પુરી પડે, તેમજ આગલા વખતની દંતકથાથી અને સૃષ્ટિમાં ને દૈવિક છે તેનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ, જેવાંકે ઑપોલોન, અને ઑથિના અથવા પોસિદોન અને હેદીસ, જે ઝિયુસની લગોલગ

(૧૩૭)

બાળ્યે આવેછે, તેમની જે પૂજા થતી તેથી કેવળ વિરૂદ્ધ ચાલતું ન પડે. જેમ કોઈ કોઈવાર સૂચવ્યામાં આવ્યુંછે તે કેહવું જે ખરું હોય, કે દેવમંડળમાં એક રાજા-પ્રજા સરખી વ્યવસ્થાની સ્થાપના માત્ર એવીજ પ્રજામાં થઇ હતી કે જેમના રાજની વ્યવસ્થા એકાધિપત્ય હતી, તે પ્રાચીન હિંદુસ્થાનમાંના દેવોમાં કોઈ રાજા નહતો તે ઉપ-રથી આપણે એવો વાદ કરી શકિય કે તે દશમાં એક રાજાથી ચાલતું રાજ્ય પણ નહતું.

એકે^૧વરમત તરફ પ્રવાહ.

— ૦૦ —

તોપણ વળી વેદકાળના આર્યોએ પોતાના દેવોમાં કોઈક જાતની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવાને યત્નો કર્યા હતા, જોકે એ યત્નો ગ્રીસ અને બીજા દેશોમાં જોવા પાર પડ્યા તેટલા હિંદુસ્થાનમાં પાર પડ્યા નહિ.

આપણે આગળ જોઈગયા છિયે કે, કેટલાક દેવો, જેવાકે સવિતૃ, એટલે સૂર્ય, વરુણ અને બીજાઓએ પોતાના પ્રકાશથી સૃષ્ટિને પ્રકટ કરી હતી એટલુંજ કલ્પવામાં આવ્યું ન હતું, પણ તેઓએ આકાશ અને પૃથ્વી, ખંનેને જાણે પાથરીને ખુલાં કીધાં, માખ્યાં, અને છેલે તેઓને બનાવ્યાં એમ પણ કલ્પવામાં આવ્યુંછે. એથી તેઓને વિશ્વવ્યક્ષસ્ એટલે સર્વજ્ઞનાર, વિશ્વવ્યવસ્ એટલે સર્વસમાવિશકનાર, વિશ્વ-વેદસ્ એટલે સર્વજ્ઞ, એટલીજ ઉપમા ન મળી, પણ વળી વિશ્વકર્મન્ એટલે સર્વવસ્તુનાપેદા કરનાર, પ્રજાપતિ એટલે મનુષ્ય માત્રના ધણી, એવી પણ ઉપમા મળી ; અને એ ખંને ઉપમા, કેટલોક વખત ગયા કંડે દેખીતી રીતે નવા દેવાના નામે દાખલ ગણાઈ. વિશ્વકર્મન્ એટલે સૃજનાર અને પ્રજાપતિ એટલે સાહેબ, એ ખંનેના સ્મરણ અર્થે વપરાતાં કેટલાંક એવાં મંત્રોછે કે જેમાં એ દેવોનું મૂળ સૂર્ય

(૧૩૮)

માંથી નિકળ્યું છે તેના કાંઈ સેહેજ પતો લાગે છે. આમાંનાં કેટલાંક ભજનો આપણને ખ્રિસ્તિ ધર્મ ભજનોની ભાષાની યાદ આપે છે, અને તે ઉપરથી એક માનસ એમ વિચાર કરે કે **મુળપતિ** અથવા **વિશ્વકર્મન્** જેવા એક દેવ એકેશ્વરમતમાટે હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન કાળના આર્યોની અભિલાષા ખરેખર તૃપ્ત કરી હોત, અને તેમના ધર્મવિચારની વૃદ્ધિમાં તે છેલ્લેલું આશય સ્થળ બનીરહ્યો હોત. પણ આપણે આગળ જોઈશું કે આણું તો કાંઈ બનનાર ન હતું.

વિ'વકર્મન્, સર્વ પદાર્થનો કર્તા.

— ૦૦ —

હું તમારી આગળ ઋગવેદમાંથી કેટલાંક વાક્યો વાંચી જાઉં છું, જે પાછલા વખતનાં કરી કેહવાતાં મંત્રોમાંથી ચુંટી કાઢેલાં છે, જેમાં **એક** ઇશ્વર તે આ સૃષ્ટિના સૃજનાર અને રાજ્યકર્તા વિષેની કલ્પના ઘણી સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલી છે.

અને પેહલાં **વિશ્વકર્મન્**ને અર્પેલાં કેટલાંક પદો છે તે વાંચું :—
'સર્વવ્યાપક **વિશ્વકર્મન્** આ પૃથ્વિ પેદા કરતી વેળા પોતાના બળથી આકાશને પ્રકટ કર્યું ત્યારે તેની જગ્યા ક્યાં હતી, તેનો ટેકો શું હતો અને કિયે ઠેકાણે ?

તે **એકજ** ઇશ્વર જેની નજર સર્વ જગ્યાએ અને જેનાં મોહ, હાથ અને પગ સઘળી જગ્યાએ છે ; તે આકાશ અને પૃથ્વિ પેદા કરતી વેળા પોતાના હાથથી અને પાંખોથી તેમને સાથે સાંધી લે છે.'

કિયાં વનમાંથી અને કિયાં ગ્રાહ ઉપરથી તેઓએ આકાશ અને પૃથ્વિને કાપી કાઢ્યાં ; હે તમે જ્ઞાનિયો, જે જગ્યાએ સૃષ્ટિને આધાર દતો તે ઉભો હતો, તે તમારા મનમાં શોધો.

'વાચાનો ઘણી, **વિશ્વકર્મન્** સર્વ વસ્તુનો પેદા કરનાર જે આપણા મનમાં ઇશ્વરીજ્ઞાન ઉતારે છે, તેને યુક્તમાં આપણાં રક્ષણ

(૧૩૯)

અર્થે આપણે આને આરાધિયે. તે જે સર્વને મન એક મોટા આ-
શીર્વાદ છે અને જે આપણાં રક્ષણને અર્થે રૂડાં કામ કરેછે, તે
આપણાં સઘળાં ખલિદાન સ્વિકારો !'

બીજું મંત્ર જે વિશ્વકર્મનું એજ પ્રમાણે અર્પેલું છે તેમાં
આપણે એવું વાંચિયે છિયે કે :—

‘જે પિતાએ આપણને પેદા કીધાછે, જે હકિમને નિયમો
અને સઘળી સૃષ્ટિઓનું જ્ઞાન છે, જેણે એકલાએજ દેવાને નામ
આપ્યાં, તેની પાસે માંગવા થકી બીજાં સઘળાં પ્રાણિયો જાયછે.’

‘આકાશની પેલીમેર, પૃથ્વીની પેલીમેર, દેવો અને અસુરોની
પેલીમેર એવું શું બીજું હતું જે જળમાંથી જન્મ પામ્યું અને
જેમાં સર્વ દેવો દિઠામાં આવ્યા ?’

‘જળપ્રવાહોએ તે પેહલું બીજ પેદા કર્યું જેમાં સઘળા દેવો
એકઠા મળ્યા. જે એક વસ્તુમાં સઘળાં પ્રાણિયોએ વિસામે લીધા તેને
અજ્ઞાતના ખોળાઉપર મુકવામાં આવી હતી.’

‘આ વસ્તુઓ જેણે પેદા કરી તેને તમે કદી જાણશો નહિ
તમારી અને તેની વચ્ચે કોઈ બીજી વસ્તુ આડી ઉભીછે. ધુમસમાં
જાણે ઢંકાયલા હોય તેમ અને લથડતે અવાજે કવિયો પોતાની
હંદગીથી ખુશી થતા આગળ વધેછે.’

પ્રજાપતિ, પ્રાણિયોનો ધણી

— ૦૦ —

બીજો દેવ જેને વિષે આપણે વિચાર કરવોછે તે પ્રજાપતિ
એટલે સઘળા પ્રાણીનો ધણીછે, જે ધણીવાતે વિશ્વકર્મનું એટલે
સર્વવસ્તુના કર્તાસાથે એકમળતો છે, તોપણ વિશ્વકર્મનું કરતાં
તે વધારે સ્વસત્તા બોગવેછે, વિશેષ્ય કરીને પ્રાણીઓમાં. વેદનાં કેટ-
લાંક મંત્રોમાં પ્રજાપતિ હજી પણ સચિત્ત એટલે સૂર્યના માત્ર
ઉપમાનાર્થે આવેછે; જેમકે : ‘આકાશને આધાર આપનાર, વિશ્વનો

(૧૪૦)

બ્રહ્મપતિ, જ્ઞાતા, પોતાનું પ્રકાશિત કવચ સન્ને છે ; પોતે પ્રકાશી નિક-
ળીને, બોહળા વિસ્તારમાં પ્રસરીને, અને તેને ભરી નાંખીને
સવિતૃ ગ્રોહમાં ગ્રોહું સુખ ઉત્પન્ન કરેછે'

વળી તેને સંતાનદાતા ગણીને આરાધવામાં આગ્યોછે, અને એક
મંત્ર (ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૨૧) માં તેને સૃષ્ટિના કર્તા સર્વ દેવામાં પે
હો, એવા શબ્દોથી સ્તુતિ કરીછે, તથા વળી તેને હિરણ્યગર્ભ
એટલે સોનેરી બીજ અથવા સોનેરી ઇંડું કરી કહેલોછે.

‘પ્રથમમાં હિરણ્યગર્ભ પેદા થયો; આ સઘળાના તે જન્મ
થીજ પેદા થયેલો ધણી હતો. તેણે પૃથ્વી અને આકાશ સ્થાપ્યાં:—
તે દેવ ક્રિયા છે જેને આપણે આપણાં બલિદાન આપિયે ?

‘તે જે શ્વાસ દેછે, જે જ્વર દેછે, જેની આજ્ઞા સઘળા તેજસ્વી
દેવા માનપૂર્વક પાળેછે, જેના છાયા અમરતા છે, જેના છાયા મૃત્યુ છે:—
તે દેવ ક્રિયા છે જેને આપણે આપણાં બલિદાન આપિયે ?

‘તે કે જે પોતાની શક્તિથી જીવતી અને ઉઘતી કુનિયાંના એ-
કલો રાજા થયો, જે શું માનસ કે શું જનવર સર્વની ઉપર અમલ
કરેછે:—તે દેવ ક્રિયા છે જેને આપણે આપણાં બલિદાન આપિયે ?

‘તે જેની શક્તિથી આ બરફવાળા પહાડો તથા કહેછે કે સ-
મુદ્ર પાણુ દૂરની નદી (રસા) સાથે હયાત છે. તે, જેના આ મુક્તકો
બાંને બાહુછે:—તે દેવ ક્રિયા છે જેને આપણે આપણાં બલિદાન
આપિયે ?

‘તે કે જેનાથી આકાશ તેજસ્વી છે અને પૃથ્વી સુદ્રઢ છે, તે કે
જેથી આકાશ, ખરે વળી ઉંચામાં ઉંચુ આકાશ પાણુ સ્થાપવામાં આ-
ગ્યું; તે કે જેણે આકાશવિશેનો વિસ્તાર માગ્યો:—તે દેવ ક્રિયા છે
જેને આપણે આપણાં બલિદાન આપિયે ?

‘તે કે જેની તરફ, આકાશ અને પૃથ્વી તેની મરજીથી દ્રઢ
હોનાં રહીને પોતાના મનમાં ધુજતાં ધુજતાં જુવેછે; તે, જેની ઉપર
ઉગતા સૂર્ય પ્રકાશી નિકળેછે:—તે દેવ ક્રિયા છે જેને આપણે આપણાં
બલિદાન આપિયે ?

‘જ્યારે મોટા જળપ્રવાહ હાથમાં બીજ પકડતા અને દેવ-
તાને પેદા કરતા, દરેક બાબુએ ગયા, ત્યારે ત્યાંથી તે પેદા થયો,
જે દેવાના એકલો પ્રાણ છે:—તે દેવ ક્રિયા છે જેને આપણે આ-
પણાં બલિદાન આપિએ?’

‘તે જેણે પોતાની શક્તિથી જળપ્રવાહમાં જે શક્તિ હતી, અને
જેઓએ યજ્ઞદાનના અંગાર સળગાવ્યા, તેનીઉપર વટીક નેચું,
તે જે સર્વ દેવોઉપર એકલોજ દેવ છે:—તે દેવ ક્રિયા છે
જેને આપણે આપણાં બલિદાન આપિએ?’

‘તે, જે પૃથ્વીને કર્તા છે, અથવા તે સત્યવાદી જેણે આકાશ
પેદા કીધું, તે કે જેણે વળી પ્રકાશતા અને બળવાનૂ જળપ્રવાહ
પેદા કીધા, તે અમને ધ્વજ ન કરે:—તે દેવ ક્રિયા છે જેને આપણે
આપણાં બલિદાન આપિએ?’

‘**પ્રજાપતિ!** તું શિવાય બીજે કોઈ આ સઘળી પેદા થ-
યેલી વસ્તુઓને સમાવી શકતો નથી. જ્યારે અમે તને યજ્ઞદાન દ-
ઈએ છીએ ત્યારે જે અમે માંગિએ તે અમને મળે. અમે દ્રવ્યના
ધણી થઈએ.’

આ જેવા વિચારો વેદ-કાળના કવિઓના મનમાં ઉત્પન્ન થતા
જેઠ આપણે એવો વિચાર લાવતે કે તેઓના પુરાના ધર્મની
સ્વાભાવિક વૃદ્ધિ માત્ર એકેશ્વરમત તરફજ, એક શારીરિક દેવની
પૂજતરફ વધી શકી હોય; અને હિંદુસ્થાનમાં પણ આ પ્રમાણે
બીજાં સઘળાં રૂપ અને નામ નિષ્કુળ જવા પછી **અનંત** (ધૈશ્વર)
ને જે રૂપ આપવા માનસ ઇચ્છે છે તે રૂપ આગળ આવી પોહ-
ચ્યાં હોત. પણ એમ નહિ બન્યું. જે મંત્રો મેં ટાંકી બતાવ્યાં છે
તેની સંખ્યા ત્રગ-વેદમાં થોડી છે, અને ત્યાર પછીના વખતમાં એટલે
પ્રાક્ષણના વખતમાં તેઓથી કાંઈ ઘણા વધારે ચોકસ અથવા
સંગીન લાલ થતા નથી. **પ્રજાપતિ** જે જીવતાં પ્રાણિઓના ધણી,
દેવો અને અસુરોના પિતા, તેને ખરે આ મંત્રો કરતાં **પ્રાક્ષણ**-
માં વિશેષ ચઢતી પદ્ધતિ આપવામાં આવી છે, પણ એ **પ્રાક્ષણ**માં

(૧૪૨)

પણ એનું કથામૂલક લક્ષણ વખતે વખત ઘણા જરૂરી પ્રક્ટી નિકળ્યું છે. ઉદાહરણ : જ્યારે અગ્નિ, વાયુ, અદિત્ય (સૂર્ય), અંદ્ર-મન્, અંદ્ર અને ઉષ્મ (સહવારનું પ્રહાર)ના પિતા દાખલ તે દખાયછે ત્યારે ; તથા એની પુત્રિ, કે જે પુત્રિ પેહલાં સહવારનું પ્રહાર (ઉષા) ગણાતી, જેનીપાછળ સૂર્ય લાગ્યો હતો તે પુત્રિ તરફની એની પ્રીતિવિષે જે વાર્તા આવેછે—જે વાર્તાથી પ્રજાપતિના પૂનરિચાને પાછળથી એક મોટી અહચાણ નડવા લાગી, તેમાં પ્રક્ટી નિકળેછે.

કોઈ કોઈ વાર પ્રાણાણના કેટલાંક પ્રકરણ વાંચવાથી વાંચનારના મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે એક શ્રેષ્ઠ આવયવિક ઇશ્વર મેળવવાની જે માનસની અતિ ધરણ તે આખરે પ્રજાપતિ એટલે સર્વજીવતીવસ્તુનો ધણી, તેને પામીને તૃપ્ત થઈ હતી; અને આ નવા પ્રકાશના ઝળકટ આગળ ખીજ સઘળા દેવો અલોપ થઈ જશે. આ પ્રમાણે આપણે વાંચિયે છિયે :—

પ્રથમમાં તો પ્રજાપતિજ આ સર્વે હતો. પ્રજાપતિએ ભરત અથવા ટેકો આપનાર છે, કારણકે તે આ સર્વને ટેકો આપેછે. પ્રજાપતિએ પોતાના (vital breath) પ્રાણથી સઘળાં જીવતાં પ્રાણી પેદા કર્યાં. પોતાના ઉદાનપ્રાણથી તેણે દેવાને પેદા કીધા અને પોતાના અપાનપ્રાણથી મનુષ્ય પેદા કીધાં. ત્યાર પછી તેણે મરણ પેદા કર્યું, કે જે સર્વ જીવતાં પ્રાણી ચોને ભક્ષ કરનાર થાય. આ પ્રજાપતિનો અરધો ભાગ મૃત્યુ હતો અને અરધો ભાગ અમર્ત્ય હતો, અને જે અરધો ભાગ મર્ત્ય હતો તેમાટે તે મોતથી ખીહતો હતો.’

નિરીવરમત તરફ પ્રવાહ.

—00—

હિયાં આપણે જાણ્યે છિયે કે પ્રાણાણના રચનારોને પણ પ્રજાપતિમાં કંઈક મૂલ્યપાત્ર જણાયું હતું, અને એક વાક્યમાં

તા તથા એટલેસુધી લાખી ગયાછે કે પ્રજાપતિના આખરે કે કડા થઈ ગયા અને એક દેવ મન્યુ શિવાય બીજા સઘળા દેવો એની પાસેથી જતા રહ્યા.

અને ખરેખર એવુંજ બન્યું, જોકે તેના પૂજારિયો ધારતા હતા તેથી જુદી રીતે બન્યું. હિંદુ પ્રજાની બુદ્ધિ વધારે અને વધારે દ્રઢ થઈ અને થતી મઈ. અનંતની પાછળની પોતાની શોધમાં થોડાક વખત તો પર્વત અને નદિયોઉપર આધાર રાખી, તેઓ પાસે પોતામાટે રક્ષણ માગી, અને તેઓના અનંત પ્રતાપની સ્તુતિ કરી, તે બુદ્ધિ સંતોષ પામી, જોકે એ સઘળો વખત પૂજારિયોને એમ લાગતું હતું કે એ સઘળા પદાર્થો કોઈ બીજી વસ્તુ, જેના શોધ કરવામાં આવેલો, તેનાં માત્ર ચિન્હો છે. આપણા આર્થ પૂર્વજો તે વેળા આકાશ, સૂર્ય અને પ્રહારભાણી જેવા શિષ્યા હતા, અને એ સઘળામાં તેમને એક જીવતી શક્તિની સમક્ષતા દેખાતી, જે શક્તિ તેઓની ઇદ્રિયો અર્ધ-પ્રગટ (સ્પષ્ટ) અને અર્ધ-ગુહ્ય હતી, અને તેજ ઇદ્રિયો જે કાંઈ ગ્રહણ કરી શકતી તેની પેલીમેર પણ કાંઈ છે, એવું સદા નિર્માણ કરતી.

તેઓ હજીપણ આગળ વધ્યા. પ્રકાશિત આકાશ તે એક પ્રકાશ આપનાર છે એમ તેઓને જણાયું; સઘળે ફરીવળેળું ગગન એક ઘેરી લેનાર છે, એમ તેઓને જણાયું. ગર્જનાના કડાકામાં અને તુફાનના જોરમાં તેઓને કોઈ પોકારકરનાર અને વિક્રાળ મારનાર હોય એમ લાગ્યું; અને વરસાદમાંથી તેઓએ ઇંદ્ર અથવા વરસાદ આપનાર ઉત્પત્ત કર્યો.

તોપણ આ છેલી યુક્તિ જે તેઓએ રચી તેમાં પેહલો પ્રત્યાઘાત એટલે સંશય પણ આવ્યો. જ્યાંસુધી પ્રાચીન આર્થ પૂજારિયોને પોતાના વિચારો ટેકાવવાને માટે કોઈ સ્પષ્ટ અથવા સ્પર્શ વસ્તુના આધાર હતા, ત્યાંસુધી ઊંચક તેઓની ધર્મસંબંધી તૃષ્ણા, જેટલું ખરેખર અવલોકન તેઓ કરતા હતા તેથી બહુ આગળ ગઈ હોય; તોપણ જેમને તેઓ પોતાના દેવ અથવા ઇશ્વર કેહવા ઠીક

ધારતા હતા તેમની સત્તા અથવા નજરે પડતી સાખીતી (ઈંદ્રિય-જન્ય આધાર) ઉપર કોઈથી શક લવાય નહિ. પવેતો અને નદિયો પોતાની હયાતી પોતે જાહેર કરવાને સદા હાજર હતાં; અને જો તેમનાં જે વખાણ થતાં હતાં તે જોઈએ તે કરતાં અત્યંત વધારે દેખાતાં તોપણ આ આત્માઓની સત્તાજવિષે કાંઈપણ શંકા લાવ્યા વિના એ વખાણોને નરમ પાડી શકાય. આજ નિયમ આકાશ, સૂર્ય અને પ્રહાર સર્વને લાગુ પડતો. તેઓ પણ સદા હાજર હતાં; અને જોકે તેઓ માત્ર જાંખના (પ્રતિમા) અથવા દેખાવજ કેહવાઈ શકાય, તોપણ મનુષ્ય બુદ્ધિ એવી બનેલોછે કે જ્યાંસુધી જે વસ્તુ તેને દેખાયછે, એટલે કાંઈક વાસતિત્વ અથવા પદાર્થ છે એમ તેજ વેળા તે કબુલ રાખે નહિ, ત્યાંસુધી કોઈપણ દેખાવ તે સ્વિકારતી નથી. પણ જ્યારે આપણે દેવોના ત્રિજગત્કે આવી છીએ, એટલે જે દેવો માત્ર સ્પર્શજન્ય નથી પણ અદ્રશ્ય પણ છે, ત્યારે વાત જુદીજ છે. ઈંદ્રને વરસાદ આપનાર દાખલ અને રૂદ્રને ગગ-હાટ કરનાર દાખલ ગણવા, એ બંને કલ્પાન્તર બધી રીતે મનુષ્ય બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ હતી. જે સઘળું હતું તેતો માત્ર વરસાદ અને ગગહાટ, પણ સૃષ્ટિમાં એવું કાંઈ ન હતું કે જેને ઈશ્વરના પોતાના દેખાવ કહી શકાય. ગગહાટ અને વરસાદ કાંઈ દૈવિક ગણાતા ન હતા, પણ માત્ર એવા આત્માઓના કૃત્ય ગણાતા કે જેઓ પોતે કદી દ્રશ્ય સ્પર્શ લેતા ન હતા.

માનસ તેમાનું કામ જોતો, પણ માત્ર એટલુંજ; પણ ઈંદ્ર અને રૂદ્રની હયાતી તેમના અસલ અર્થ અને રૂપમાં સાખીત કરવાને કોઈથી પણ આકાશ અથવા સૂર્ય અથવા પ્રહારતરફ કે વળી બીજી દ્રશ્ય વસ્તુતરફ આંગળી કરી બતાવી શકાતું ન હતું. ઇતિહાસના પૂર્વકાળમાં મનુષ્યની જાંખી અને મનુષ્યની વ્યાવહારિક ચંચલતા હતાં, એવું સાખીત કરવાને માનસનાં માથાંની ઓપરી અથવા માત્ર એક ચક્રમકનો ભાંગેલો કકડો વાપરવાને શક્તિમાન થવું, એ બેની વચે જેટલો તફાવત છે, તેવાજ કાંઈ તફાવત ઉપલી બાબદમાં છે. આ-

(૧૪૫)

પણે આગળ જોઈ ગયા છિયે કે ઇંદ્ર બીજ દેવો કરતાં વધારે શા-
રીરિક, રૂપવાન્ અને કથારૂપી દેવ થયો, તે એટલાજ કારણમાટે
કે સૃષ્ટિમાં કોઈ એવી વસ્તુ ન હતી કે જેને એ વળગે, અથવા એવી
કોઈ દ્રશ્ય વસ્તુ ન હતી કે જેથી કરીને એના પૂજારિયાના મનમાં
એની વૃદ્ધિ અટકી શકે. વેદમાં આવેલા કોઈપણ બીજ દેવવિષે
જેટલાં યુક્તો અને જેટલી વાર્તા લખાયલાંછે, તે કરતાં ઇંદ્ર વિષે
વધારે લખાયલાંછે, અને એથી કરીને પૂર્વકાળના કવિઓને પણ
જે એવું લાગતું હતું કે ઇંદ્રે ઘૌસને, એટલે હિંદુસ્થાનના ઝિયુસને
તેની શ્રેષ્ઠ પદવિએથી ઉડાડી મુક્યો, તે કેમ થયું હતું તે સમજવું
આપણને ખતી આવેછે. પણ વૈરદેવી એની પાછળજ આવતી
હતી.

આ દેવ પોતે, જે થોડોક વખત સુધી બીજ સઘળા દેવોને
આંખમાં નાખતો જણાયો હોતો, અને જેને ઘણાઓ વેદનો જો શ્રેષ્ઠ
દેવ નહિતો, આછામાં આછો સર્વનો પ્રિય દેવ ગણતા હતા, તે દેવની
સત્તાજવિષે પેહલવેહલાં શક લાવવામાં આવ્યો.

ઇંદ્ર ઉપરની શ્રદ્ધા અને ઇંદ્રવિષે શંકા.

—00—

આ વાત નવાઈ જેવી લાગેછે, કે વેદનાં મંત્રોમાં બીજ કોઈ
પણ દેવકરતાં ઇંદ્ર માટેજ વધારે શ્રદ્ધાની જરૂર છે. આપણે વાંચ્યે
છિયે કે ‘જ્યારે તામસી (વિકાળ) ઇંદ્ર તેના વીજ જોરથી નીચે
ફેંકેછે, ત્યારે લોકો તેનવિષે શ્રદ્ધા આણેછે.’ વળી આપણે વાંચ્યે છિયે
કે ‘ઇંદ્રના આ મહાન્ અને બળવાન્ પરાક્રમ જુવો અને એની
શક્તિ કયુલ રાખો.’ ‘ઓ ઇંદ્ર, અમારાં સાથી અતલગનાં સગાંને ધીજ
ન કર, કારણકે અમે તારી મોટી શક્તિ કયુલ રાખ્યેછિયે.’ ‘ઓ
ઇંદ્ર, અમારા મનવિશે શ્રદ્ધા આવે તે માટે સૂર્ય અને ચંદ્ર નિય-
મિત રૂંદેછે.’ આવી વિનતી લગભગ જાણે ધર્મસંપ્રદી વિવાદ જેવી

૧૯

(૧૪૬)

લાગેછે, અને આટલા પૂર્વકાળમાં એવી અરજ આપણા જોવામાં આવે
એવી આશા આપણે કવચિતજ રાખવી જોઈએ. પણ મનુષ્યના ઈ-
તિહાસમાં પણ આપણને એ યોધ શિખવે પડે કે દરેક વસ્તુ જે
નવી છે તે જુની છે અને જુની છે તે નવી છે. આ દુનિયાં અને મા-
નસના વિચાર કુટલા લગોલગ સાથે ટંગાઈ રહેછે તેવિધે વિચાર
કરો. આસ્થા (યકીન) શબ્દને માટે શ્રીકૃષ્ણ કરીને જે શબ્દ
હિયાં પેહલીજવાર વપરાયોછે, તે તેજ શબ્દછે જે આપણને વળી
લાતિનમાં credo કરીને મળેછે, કે જે શબ્દ હજી સુધી અંગ્રેજ
creedમાં દખાયછે. જેને રોમન લોકો ક્રેડિડિ (credidi) કહે-
તા તેને ખ્રીસ્તી શ્રીકૃષ્ણ કહેતા; અને જેને રોમન લોકો ક્રેડિ-
તમ્ કહેતા તેને ખ્રીસ્તી લોકો શ્રીકૃષ્ણ કહેતા. માટે તે શબ્દ
અને તે વિચાર આર્ય કુટુંબ જુડું પડ્યું અને સંસ્કૃત, સંસ્કૃત
જેવી ઘેઘ અને લાતિન લાતિન જેવી ઘેઘ ત્યારપેહલાં હયાત
હોવા જોઈએ. તે પૂર્વ કાળમાં પણ વળી માનસો, જે કાંઈ તેઓની
ઈદ્રિયી સમજાય નહિ (ગ્રહણ થાય નહિ) અથવા તેઓના તર્કથી
કલ્પી શકાય નહિ તેને પણ તેઓ માનતા; તેઓ માનતા, અને
તેઓ માત્ર એક સત્ય તરીકે માનતા એટલુંજ નહિ, પણ એ ભાવને
માટે તેઓએ એક શબ્દ બનાવ્યો હતો. એટલેકે આ પ્રમાણે મા-
નવાથી તેઓ શું કરતા હતા તેની તેમને ખબર હતી, અને તે
મન-ક્રિયાને શ્રીકૃષ્ણ નામ આપીને અભિશેક કરી. આ મળ-
તાપણાંથી શું અર્થ નિપજે તે સઘળું સમજવાને મને બની શકતું
નથી; હું તો માત્ર હિયાં તે અપાર દખાવ તરફ તમારું ધ્યાન
જેંચી શકું, જે દખાવ આપણને એકલો પેલો શબ્દ આપણી
આંખ આગળ આલેખે અને કેકેસસની પેલીગમ આતિ દૂર
હિમાલય પર્વત સુધી લાવી ઉભો રાખેછે.

તોપણ આ દેવ ઇંદ્ર, જેને બીજા સર્વ દેવો પેહલાં કયુત્ત રાખ-
વામાં આવનાર હોતા, જ્યારે બીજા ઘણાખરા દેવો તો માત્ર વગર
સાખીતીએ કયુત્ત રખાયેલા હતા, ત્યારે તેજ ઇંદ્ર તેના પૂજારિયોના

(૧૪૭)

અભાવ (સંશય) પેદા કરવાને પણ પહેલો હતો. આપણે આ પ્રમાણે વાંચ્યે છિયે :—

‘જે તમને હું જોઈતી હોય તો ઇંદ્રની સ્તુતિ કરો ; ને તે ખરેજ જીવતા હોય તો તેની ખરી સ્તુતિ કરો. કોઈ કોઈ તો કહે છે કે ઇંદ્ર છેજ નહિ. તેને કોણે જોયા છે ? આપણે કોનાં વખાણ કર્યે ?’

આ મંત્રમાં કવિ પાછો ફરીને ઇંદ્રને પોતાને દાખલ કરી તેની પાસે આમ બોલાવે છે :—

‘ઓ પૂજારી, હું આ રહ્યો : મને હિયાં નિહાળ. મારી શક્તિથી મેં સઘળાં પ્રાણીને હરાવ્યાં છે.’

પણ એક ખીજાં મંત્રમાં વળી આપણે વાંચ્યે છિયે :—

‘તે ભયાનક દેવ, જેનેવિષે તેઓ પુછે છે કે એ ક્યાં છે, અને જેનેવિષે તેઓ કહે છે કે તે નથી : જેમ ચોપટની બાજમાંથી પ્યાઠાં ઉંચકી લઇયે, તેમ તે તેના શત્રુ પાસથી દાલત લઈ ચુકે છે. હે મનુષ્યો! તમે એને કયુક્ત રાખો (એની ઉપર વિશ્વાસ લાવો) કારણકે ખરેજ એ ઇંદ્ર છે.’

આ પ્રમાણે જ્યારે આપણે જોઈયે છિયે કે પેલા વૃદ્ધ દેવ ઘૌસને ઇંદ્રે પાછળ નાખ્યો, ઇંદ્રને પોતાને લોકોએ નાકયુલ કર્યો, અને પ્રજાપતિ જાણે કકડાચુકલા થઈ પડ્યો, તથા વળી જ્યારે બોલે કવિ આ પ્રમાણે સાફ જાહેર કરે છે કે સઘળા દેવો માત્ર નામનાજ છે, જ્યારે આપણે વિચારી શક્ય કે ધર્મસંબંધી વિચારોના પ્રવાહ, જે પર્વતો અને નદિયોવિષેના ભાવમાંથી નિકળ્યો, વળતી આકાશ અને સૂર્યની આરાધના તરફ વળ્યો, અને પછી ગાંધર્વોના મોડલનાર અને વરસાદ આપનાર સરખા અદૃશ્ય દેવોની પૂજનું રૂપ જોણે પકડ્યું, તે પ્રવાહ પોતાને માર્ગ લગભગ પુરો કર્યો હતો. એકાના કવિયો આઈસલાંડમાં જે વિનાશવિષે સદા આગમચેતી કરતા—એટલે મૃષ્ટિના સંહારપેહલાં દેવતાઓના ઝળઝળાટ દખાવાવિષે આગમચેતી કરતા, તે વિનાશની આપણે હિંદુસ્થાનમાં પણ આશા રાખ્યે. આપણે હવે ઇંદ્રેશ્વર મતની

(૧૪૮)

આ સ્થિતિએ આવી પોંહ્યા એમ દીસેછે, કે જ્યારે એ મત એક હાથઉપર એક ચોકસ વ્યવસ્થિત અનેકેશ્વરમત થવાને, અથવા બીજા હાથઉપર એક નિરપવાદી એકેશ્વરમત થવાને ફાકટ યત્ન કર્યાપછી, અગતનું માર્યું નિરીશ્વરમત, એટલે ઇશ્વર અથવા દેવતાઓ જેવું કાંઈ નથી, એવાં મતમાં તેના છેડો આવે.

પારમાર્થિક (ખરાં) અને લૌકિક (હલકાં) નિરીશ્વરમત વચ્ચે ભેદ.

— ૦૦ —

અને એમજ થયું. તોપણ નિરીશ્વરમત હિંદુ ધર્મનો કાંઈ છેલો શબ્દ નથી, જોકે થોડોક વખતસુધી બુદ્ધધર્મના ફેટલાક પ્રકારમાં એમ લાગતું હતું. નિરીશ્વરમત એ શબ્દજ હિંદુસ્થાનના ધર્મને લાગુપાડતાં કદાચ બંધાએસતો આવે નહિ. પ્રાચીન હિંદુઓમાં હિંદુઓના વર્ણના ગવૈયાઓનો “દીઓઘ” શબ્દ નોહોતો, તેમજ ઈલીયાતિક વિદ્વાનોનો “દિયોસ” પણ નોહોતો. તેઓનું જે નિરીશ્વરમત તવિષે વધારે શુદ્ધરીતે ઓલ્યેતો તેને અ-દેવમત, એટલે જીના દેવોનો ઈનકાર એમ કેહવાય. તોપણ જેને એક વેળા માનવામાં આવતું, છતાં જેને પરમાર્થતઃ હવે વધારેવાર માની ન શકાય, તેનો અનાદર કરવો એ ધર્મ માત્રના નાશને બદલે ખરે જોતાં તેની સત્તાનો અંશ છે. પ્રાચીન આર્યોને પ્રથમથીજ લાગ્યું, હા, કદાપી પાછળકરતાં પ્રથમજ વધારે લાગ્યું હોય કે (સૃષ્ટિમાં) કોઈ પેલી-મેશનો, કોઈ અનંત, કોઈ દૈવ્ય, કે પછી જે ગમે તે નામે હાલ આપણે તેને ઓલાવતા હોઈએ, તે છે ; અને હાલ જેમ આપણે સઘળા કુરિયેછીએ, તેમ તેઓએ એક પછી એક નામ આપી તેને ગ્રહણ કરવાને અને સમજવાને યત્ન કર્યો. તેઓએ વિચાર્યું કે પર્વતો અને નદિયોમાં, પ્રહારમાં, સૂર્યમાં, આકાશમાં, સ્વર્ગમાં, અને સ્વર્ગ-પિતામાં તેમને તે જડ્યો. પણ પ્રત્યેક

(૧૪૯)

નામ પાછળ 'ના તે નહિ' એવો ઉત્તર આવ્યો. તેઓ જેને શોધતા હતા, તે પર્વતો જેવો, નદિયો જેવો, પ્રહાર જેવો, આકાશ જેવો, પિતા જેવો હતો ખરો; પણ તે કાંઈ પર્વતો નહિ, નદિયો નહિ, પ્રહાર નહિ, આકાશ નહિ, તેમ પિતા નહિ, હતો. આ સઘળામાંનું તે કાંઈક હતું, પણ વળી એ સઘળાંથી તે વધારે હતું, એ સઘળાંની હદબ્યાહાર પેલી ભેરે હતું. **અમુર** અથવા દેવ જેવાં સામાન્ય નામ પણ વધારેવાર તેઓને વૃપ્ત કરી શક્યાં નહિ. તેઓ બોલતા કે દેવ અને અમુર તો હશે; પણ અમને તો એથી અધિક જોઈએ જિજ્ઞે, અમને તો એક વધારે ચઠતો શબ્દ, એક વધારે સ્વચ્છ વિચાર જોઈએ. તેઓએ તેજસ્વી દેવો તથા દોષો તે કાંઈતે દેવોમાં નુમને થોડી આસ્થા હતી અથવા તેઓની થોડી ઈચ્છા હતી તેથી નહિ, પણ તેઓતો તેજસ્વી દેવો કરતાં પણ કોઈક મોટા દેવવિષે આસ્થા રાખતા હતા અને ઈચ્છા ધરાવતા હતા.

એક નવો ખ્યાલ તેઓના મનમાં ધુમ્મા કરતો હતો; અને તેઓ નિરાશી થઈ જે બુદ્ધિ મારતા હતા તે માત્ર જાણે નવા જન્મના કાસ દિયા હતા. સદા એમજ થતું આવ્યું છે અને એમજ થશે. એક જાતનું નિરીશ્વરમત એવું છે જે સત્યભાવના મોત સમાન છે, બીજું નિરીશ્વર મત વળી સઘળા સત્ય ભાવ (ધર્મ)નું કેવળ આયુષ્યરક્ત છે. એ (આ બીજું જાતનું નિરીશ્વરમત) તો જે સમયે આપણાં અંતઃકરણ બહુજ પ્રમાણિક હોય તેવે શ્રેષ્ઠ સમયે જે વાત વધારેવાર સત્ય નથી એમ જાણતાંજ તેને તથા દેવાની આપણી શક્તિ છે. એ નિરીશ્વરમત તે એકે જે કાંઈ આશુપૂર્ણ છે, જે આપણે મન એક વેળા ગમે તેવું પ્રિય અને ગમે તેવું પવિત્ર હતું, તેને બદલે જે કાંઈક વધારેપૂર્ણ, પછી તે ગમે તેટલું ધિક્કારમાં આવેલું હોય, જેમ હજી પણ જગત્માં દીકામાં આવે છે, તે લાવવાની તત્પરતા છે. એ નિરીશ્વરમત તો ખરો આત્મત્યાગ (Self surrender) ખરો સ્વભોગ, સત્યમાં સત્ય વિશ્વાસ, સૌથી સત્ય શ્રદ્ધા છે. આ નિરીશ્વરમત વિનાતો ધર્મ ઘણુંકનો પથરસમાન નિર્જીવ ઢોંગ થઈ પડ્યો હોત; એ નિરીશ્વરમત વિના કોઈ નવો ધર્મ, કોઈ

સુધારેા, કોઈ ધર્મફરકાર અથવા સંઘવનતા કાંઈયે કદી સંભવિત ન હતાં; એ નિરીશ્વરમતવિના આપણામાંના કોઈને માટે નવો અવતાર સંભવિત નથી.

આપણે ધર્મના ઇતિહાસ તરફ જોઈએ. સઘળા દેશો અને સઘળા કાળોમાં કેટલાં બધાં મનુષ્યોને નિરીશ્વરમતી કેહવામાં આવ્યાંછે; કારણ દ્રશ્ય અને અંતવાનની પેલીમેર કાંઈપણ છે એવું તેઓ ના કેહતા હતા, તે માટે નહિ અથવા ને મૃષ્ટિ તેઓને દખાતી હતી તેવિષે કાંઈપણ કારણવિના, કાંઈપણ હેતુવિના, કે કોઈપણ ઇશ્વરવિના, સમજાવી શકાય એવું કેહતા, તેને માટે નહિ, પણ ઘણીવાર તો એટલામાટે કે જે દેવ તે વળા મનમિય હોતો તેની ચાલતી આવેલી ઇતકથાવિષેના મતફરને લીધે, અને વળી તેમના બાળપણમાં ઇશ્વરનો જે ખ્યાલ ખાંધવા તેઓ શિખ્યા હતા તે કરતાં કાંઈ વધારે ચઢતો અને વધારે સ્વચ્છ ખ્યાલ જોળવવાને તેઓ આતુર હતા, તેને લીધે ગણાયા હતા.

બ્રાહ્મણોની નજરમાં યુક્ત નિરીશ્વરમતી હતો. હવે યુક્તમત વિદ્યા-શાળાઓમાંની કેટલીક ખરે નિરીશ્વરમતી હતી. જૈનમ, શાક્યમુની, એટલે યુક્ત પોતે નિરીશ્વર મતી હતો એ વાત કાંઈ નહિતો શકભરેલી છે અને લોકમિય દેવોનો એણે જે અનાદર કર્યો તેથી કરી નિશ્ચય તે કાંઈ નિરીશ્વરમતી ઠહતો નથી.

સૌંદલીસ, તેના અધિનિયન ન્યાયાધીશોની નજરમાં નિરીશ્વરમતી હતો; તો જોકે તેણે ઓસના દેવોનો અનાદર પણ કર્યો નથી, પણ માત્ર હિરેસતોસ, અને એક્રોહાઈત સરખા દેવતા કરતાં કાંઈક વધારે ચઢિયાતા, અને વધારે ખરા દૈવિક આત્માઉપર ભાવ રાખવાને પોતાના હુકથી દાવો કર્યો.

ચાહુધી લોકોની નજરમાં જે કોઈ પોતાવિષે એમ કહે કે હું ઇશ્વરનો પુત્ર છું તો તે ઇશ્વર-નિંદા કરનાર ઠહતો; અને જે કોઈ 'તે નવી રીતે' તેના પૂર્વજોના ઇશ્વરની પૂજા કરતો તે પાખંડો ગણાતો. ગ્રીક અને રોમન લોકોમાં ખ્રિસ્તિ લોકનું નામજ નિરીશ્વરમતી હતું.

(૧૫૧)

અને વળી ખ્રિસ્તિયોમાં પોતાનામાં પણ ભાષાનો આ ગેર-ઉપયોગ કાંઈ સમૂળો અટક્યો નહિ. **એથેનેશ્વર**ની નજરમાં એ-થેસ-મતવાદીઓ 'દૈત્ય, ખ્રિસ્ત વિરુદ્ધિ, ઉન્મત, ચાહુધી, અનેકેશ્વરમતી અને નિરીશ્વરમતી હતા'; અને **એથેસ** એથેનેશ્વર-મતવાદીઓ વિષે આથી કાંઈ વધારે મોટા મનના સખી વિચાર નહિ ધરાવતો, તેને માટે કાંઈ અજબ થવાનું કારણ નથી. તોપણ **એથેનેશ્વર** અને **એથેસ** એ બંને માત્ર ઇશ્વરવિષેના સર્વોત્તમ વિચાર મેળવવાને પોતપોતાને જુદે માર્ગે ફાંફાં મારતા હતા; **એથેસ** ખીહતો હતો કે અ-ખ્રિસ્તિ લોકોની લુલોધી, તેમજ **એથેનેશ્વર** ખીહતો હતો કે ચાહુધી લોકની લુલોધી, એ વિચારનાં સત્યતા અને પ્રતાપ કાંઈક ઓછાં થશે.

એટલુંજ નહિ, પણ હજી પાછલા વખતમાં ધર્મસંબંધી (ઇશ્વરજ્ઞાન વિષેના) વિવાદમાં એવુંજ અવિચારી વિવેચન ચાલુ રહ્યું. સોળમી સદીમાં સર્વેતરે કાલ્લવિનને એક ત્રિ-દેવમતી અને નિરીશ્વરમતી કહ્યો ત્યારે કાલ્લવિન સર્વેતરે ફાંસોના માંચરાપાત્ર ગણતો (ઇ૦ સ૦ ૧૫૫૩) કારણકે ઇશ્વરવિષે પોતાના વિચારથી તે વિરુદ્ધ હતો.

એની પછીની સદીમાં એક બનાવ, જે હાલ વધારે સંભાળથી ફરી તપાસવામાં આવ્યો છે, તેના દાખલો લઈએ : **વેનિનિને** (ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૯) તેની જીભ ખેંચી કાઢાડવાની અને જીવતો ખાળી મારવાની સિક્કા કરવામાં આવી, કારણકે તેના પોતાના ન્યાયાધીશના જાણાવ્યાપ્રમાણે જોકે ઘણાઓ માત્ર તેને પાખંડીના સરદાર ગણતા, તોપણ તેણે **વેનિનિને** એક નિરીશ્વરમતી દાખલ અપરાધી ઠરાવ્યો. કેટલાક થોડુંકના લખનારાઓ, જેઓનો અનુલવ વધારે સારો હોવો જોઈએ, તેઓએ **પ્રામેન્ટ બેળા વેનિનિને** દાખ કાઢાડવામાં ભાગ લીધો છે, તેથી આ નિરીશ્વરમતી ઇશ્વર વિષે શું કહેતો હતો તે સંભળવું માત્ર યથાયોગ્ય જ છે.

તે લખી જાય છે કે 'તમે મને પુછો છો કે ઇશ્વર શું છે. જો

(૧૫૨)

એ વાત હું જાણું તો હું ઇશ્વર હોતે, કારણકે એકલા ઇશ્વર શિ-
વાય ઇશ્વરને બીજું કોઈ જાણતું નથી. જેમ વાદળાંમાંથી આપણે
સૂર્યને શોધી કહાડ્યે છીએ, તેમ જોકે થોડો ઘણો તેના કાર્યોથી આ-
પણે ઇશ્વરને શોધી કહાડ્યે, તોપણ તેમ કરી તેને આપણે
વધારે સ્પષ્ટરીતે સમજી શકવાના નહિ. એમ છતાં પણ આપણે
કહીએ કે ઇશ્વર સર્વોત્તમ ભલું છે, તે પ્રથમ બ્રાહ્મ, અખંડ, ન્યાયી,
દયાળુ, સુખી, શાંત છે; ને સૃષ્ટા, રક્ષક, નિયામક, સર્વજ્ઞાની અને
સર્વ-શક્તિમાન છે; તે પિતા, રાજા, ધણી, બદલોવાળનાર અને
હંકેમ છે; તે આરામ, અંત, મધ્યસ્થ અનાદિ છે; તે કર્તા, આયુષ્-
આપનાર, જોનાર (દ્રષ્ટા), કારીગર, સર્વનું શુભચિતક (Providence)
પરમાર્થી છે. એજ સર્વ સૃષ્ટિનો સાર છે.

જે માનસ આ પ્રમાણે લખી ગયા છે તેને નિરીશ્વરમતી
ગણી બાળી નાંખવામાં આવ્યો હોતો ! ખરું જોતાં સતરમી સદીમાં
નિરીશ્વરમતના ખરા અર્થવિષેના વિચાર એટલા ગુચવાડાભર્યા થઈ
ગયા હતા, કે છેક ૧૬૯૬માં એદીનબરોની પારલામેન્ટે ‘ઇશ્વર-
મતી લોકોના નિરીશ્વરમતી વિચાર સામે’ એક કાયદો પસાર કર્યો
અને **સ્પિનોઝા** અને **આર્ચ-બિશપ તિલોતસન** જેવાં માન-
સોને, જોકે હવે બાળી નાખવાનું તો નહિ બનતું, તોપણ વગર
વિચારે નિરીશ્વરમતીનો કલંક લગાડવામાં આવ્યો હોતો.

વળી અઢારમી સદીપણ આવા દોષથી તદ્દન મોકળી નથી
રહી. ઘણાં માનસોને એ કાળમાં પણ નિરીશ્વરમતી કેહવામાં આ-
વતા હતા, તે એટલામાટે નહિ કે ઇશ્વરની સત્તાનો અનાદર કર-
વાનું તેઓએ સ્વપને પણ વિચાર્યું હતું, પણ એટલાજમાટે કે
ઐશ્વર્યના વિચારમાં મનુષ્ય જે અતિશયોક્તી અને ભૂલ કરે છે એવું
લાગતું તેથી તેને સ્વચ્છ કરવાની તેઓની ઇચ્છા હતી.

આપણા પોતાના વખતમાં નિરીશ્વરમત તે શુદ્ધ એ આપણે
એટલુંતો સારીપેકે શિખ્યા છીએ, કે એ શબ્દ એટલો તોછડાઈથી કે
અવિચારથી આપણે વાપરિયે નહિ. તો પણ જે કોઈ પણ પોતા

(૧૫૩)

તરફ ખીજતરફ ન્યાયી થવાની હિંમત કરે, પછી તે સંસારી મનુષ્ય (શિષ્ય) હોય, કે (ધર્મ)ગુરુ હોય, તોપણ તેણે તેની પૂર્વે જે માનસો થઈ ગયાં છે, અને જેઓને ઇશ્વર-નિંદક પાખંડી, કે નિરીશ્વરમતી કહેલા છે, તેઓ કેવા હતા તે સદા યાદ રાખવું સારું છે.

આપણી જીંદગીમાં એવો એક વખત આવે છે કે જ્યારે આપણે ઇશ્વરને ભારે ઉત્કંઠાથી શોધીએ છીએ ત્યારે બાહ્ય ઇશ્વર આપણને તજી દીધા હોય એમ લાગે છે; જ્યારે આપણને પોતાને જ આ પ્રશ્ન પુછવાની ભાગ્યે હિંમત રહે છે કે: 'ત્યારે શું હું ઇશ્વરને સ્વિકારું છું કે નથી સ્વિકારતો.'

એવાં માનસોએ નિરાશ થવું નહિ, અને એવાંવિષે આપણે કરડો વિચાર લાવવો નહિ; તેઓની નિરાશતા કદાપી ઘણી આસ્થા કરતાં વધારે ઉપયોગી હોય.

આ વિષય સમાપ્ત કર્યા આગળ એક મહાન ધર્મગુરુ જે થોડુંકની વાતઉપર દેવલોક થયો છે, અને જેનાં પ્રમાણિકપણા અને ભક્તિભાવઉપર કદીએ શક લાવવામાં આવ્યો નથી, તેનાં વચ્ચેનાં હું ટાંકી દેખાડું છું.

તે કહે છે કે 'ઈશ્વર એક બહુ મોટો શબ્દ છે. જે કોઈ તે શબ્દ અનુભવે છે અને સમજે છે તે જેઓ કબુલ કરે છે, કે ઇશ્વરઉપર અમારો ભાવ છે એમ કહેવાને અમારી હિંમત ચાલતી નથી, તેઓવિષે વધારે નરમાસથી અને વધારે વાજબીપણે વિચાર કરશે.'

હવે, હું બહુ સારીપેઠે બાહ્યું છું કે હું જે અપઘડી કહી ગયા છું તેને કેટલાકે બુલધી ઉલટું સમજશે, અને કદાપિ તેના ઉલટો સાર કાઢશે. હું બાહ્યું છું કે મેં નિરીશ્વરમતના બચાવ કર્યો અને તેની કિર્તિ ગાઈ તથા માનસ ધર્મસંબંધી વિચારના પ્રસારણમાં જે ઉંચામાં ઉંચાં સ્થળે પોંદ્યે તે એ મતથી છે એવું સમજાવવાનો આરોપ મારી ઉપર મુકવામાં આવશે. એમ બને તો ચિંતા નહિ. જે થોડાકે એવા હાજર હોય કે જેઓ, જેને

(૧૫૪)

હું પારમૈયિક નિરીશ્વરમત કહું છું તે સમજી સકે, અને એ મત સાધારણ નિરીશ્વરમતથી, અને વળી અપ્રમાણિક ઇશ્વરમતથી કેટલું જુદું પડે છે એ જાણે તો હું સતોશ પામીશ, કારણકે હું જાણું છું કે એ ભેદ સમજવાથી વારંવાર આપણી અત્યંત ગરજના વખતમાં આપણને મદદ મળશે. એ ભેદ આપણને સમજાવશે કે જે જીવના પાંદડાં એક પ્રકાશિત અને મનહર વસ્તુતના પાંદડાં છે તે સઘળાં જ્યારે ખરી પડે છે, અને જ્યારે સઘળું આપણા નિજઅંતરમાં અને આસપાસ શિયાળાના વખત જેવું હીમાઇ ગયલું અને સુન (નીર્જીવ) મારી ગયલું લાગે છે, તે વખતે દરેક ઉત્સાહભરેલાં અને પ્રમાણિક અંતઃકરણ માટે એક નવો પ્રવાહ તૈયાર છે અને હોવો જોઈએ. એ ભેદ આપણને સિખવશે કે ન્યાયી શંકા તે ન્યાયી આસ્થાના અતિ ઉંડો પ્રવાહ છે, કે જેણે કાંઈ ગુમાવ્યું હશે તેજ તે જીવવશે.

હિંદુની ખુદ્દિએ આ મંજલે આવ્યા પછી ધર્મસંબંધી સિદ્ધાંતોમાંના આ છેલા અને મોટા સિદ્ધાંતને ગ્રહણ કરવાને કેવી રીતે યત્ન કર્યો, અને એક ખીજ લાગ્યો તે કુલપેઠે નિરીશ્વરમતના આંદા કેવી રીતે આગાળી નાંખ્યા, તે આપણે આવતા અને છેલા ભાષણમાં જોઈશું.

તત્વજ્ઞાન અને ધર્મ.

દેવ ઉપરની આસ્થાનો ભંગ.

— ૦૦ —

જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં આવી વસેલા આર્યોની ખાતરી થઇ કે સેમના સઘળા દેવો તો માત્ર નામ હતા, ત્યારે તેઓએ જેમને શુભના યુગ લગણુ આરાધ્યા અને પૂજ્યા હતા તેમનાથી નિરાશ થઇ અને કંટાળી જઇને, મોહિ ફેરવું હશે એવું આપણે વિચાર્યે ખરા. આમાં તેઓને કાંઈએ ઠગ્યા હતા, અથવા તેઓ પોતાનેજ હાથે ઠગાયા હતા, એ વાત એકઠારે રાખ્યા છતાં, આટલું તો ખરું કે જ્યારે તેમના અસંલ વખતના દેવો તેમના ઇંદ્ર, અગ્નિ અને વરુણ એ માત્ર કાંઈજ નહિ પણ ખાલી નામજ હતાં એવું જ્યારે તેઓએ શોધી કાઢ્યું, ત્યારે એવા શોધથી તેમના ઉપર જે અસર ઘણુંકરીને થઇ હશે તે, જેવી ગ્રીક લોકોને પોતાનાં દેહકાં અને દેવોના નાશ થતો દખીને, અને જર્મન લોકોને પોતાના પવિત્ર **એક** કાપી નખાયા છતાં, જ્યારે એ અધાર કર્મને માટે વર દેવા **અપોલો** કે **એડીન** કાઢને પણ આવતો નહિ દીઠા, ત્યારે જેવી તેમની ઉપર અસર થઇ હતી, તેવીજ અસર હિંદુઓ ઉપર પણ થઇ હશે. પણ એનું પરિણામ તો આપણે વક્રી સખવી જોઇએ તથી કેવળ જુદુંજ નિકળ્યું. ગ્રીક રોમન અને જર્મન લોકોવિષે તો આપણે જાણ્યે છિયે કે જ્યારે તેમના પુરાતન દેવો પોતાના માર્ગ પુરો કરી રહ્યાપછી (વખતવહી ગયા પછી) કતિા અલોપ થઇ ગયા, કતિા તેઓની હયાતીના અંત જે સમૂળોજ લાવી ન શકાયો તો તેઓને કુબ્ધ અને કુઃખ દનાર આત્મા દાખલ ગણીને ઉતારી પાડવામાં આવ્યા; ત્યારે તેજ વખતે એક નવો ધર્મ, એટલે ખ્રિસ્તિ ધર્મ તૈયારજ હતો, કે જે મનુષ્યની તૃષ્ણા, જે કદીપણ સમૂળી દાખી શકાતી નથી, તે પુરી પાડવાને શક્તિમાન હતો,

(૧૫૬)

હિંદુસ્થાનમાં તો જાણે બહારથી આવતો એવો કોઈપણ ધર્મ ન હોતો કે જે ધર્મમાં જ્યારે પ્રાચીણ પોતાના જીવના દેવો અને રક્ષકર્તાને યોગી બેઠા ત્યારે આશ્રય લે : એટલામાટે ગ્રીક અને રોમન લોકોની પેઠે એક બાજુએ મોંઠું મરડીને ફરી નવેસ-રથી આરંભ કરવાને બદલે, તેઓ પોતાને જાણીતે માર્ગે શ્રમ ખેંચતાજ ચાલ્યા, તે એવે ભરોસે કે તેઓની ઇંદ્રિયો જ્યારથી પેહલવેહલે સચેતન થઈ ત્યારથીજ જે તેમના મનમાં સદા હાજર હતું, પણ જેને કદીએ મક્કમપણે ગ્રહણ કરવાને, સમજવાને કે નામ આપવાને તેઓ શક્તિમાન ન હતા, તેના શોધમાં જો તેઓ થાક્યા નહિ તો ખરે માર્ગે જઈ પોહિંચે.

તેઓએ પેલાં જીવનાં નામો તજી ચુક્યાં, પણ જેને નામ આપવાના તેઓએ પ્રયત્ન કર્યો હતો તે ઉપરની પોતાની આસ્થાને કાંઈ તેઓએ ત્યાગ ન કર્યો. તેઓના જીવના દેવોના યજ્ઞ-વેદો ભાજી નાંખ્યા પછી તે અહિં તહિં વિખેરાઈ પડેલી ઇંદ્રોથી પેલા નહિ જાણાયલા ઇશ્વર માટે એક નવી યજ્ઞ-વેદી બાંધી—જે ઇશ્વર નહિ જાણાયલો નહિ નામવાળો અને તોપણ સર્વ-વ્યાપક છે; જે હવે વધારેવાર પહોડો અને નદિયામાં, આકાશ અને સૂર્યમાં, વરસાદ અને ગર્જનામાં જાણાતો ન હતો, પણ જે તે વેળા હાજર તો હતો અને કદાપિ તેમની પડોશમાંજ, તેમની ચોમેર ફરી વળેલો હોય; તે કાંઈ વરણનીપેઠે સર્વને ઘેરી લેતો અને સર્વ-વ્યાપી હવાઈ પદાર્થ નહોતો, પણ વધારે નિકટ સંબંધમાં અને વધારે અંતરના ભાગમાં હાજર હતો, એટલે તેઓના પોતાનાજ કેહવા પ્રમાણે તેઓના અંતઃકરણમાંના હવાઈ પ્રવાહ હતો, કદાપિ તેજ તેઓનું અંતઃકરણ હતું.

(૧૫૭)

દૈવિક સંજ્ઞા આપવાનો હેતુ.

— ૦૦ —

પેહલાં આપણે યાદ રાખવું કે વેદના પ્રાચીન કવિઓ કાંઈ એમ નથી કહી ગયા કે મિત્ર, વરુણ અને અગ્નિ કાંઈજ નહિ પણ માત્ર ખાલી નામજ હતા. તેઓ લખી ગયાછે કે ‘તેઓ મિત્ર, વરુણ અને અગ્નિવિષે બોલેછે; એ વેળા તે આકાશવાસી પક્ષી ગુહ્યમત્ થાયછે; જે છે અને જે એકછે તેને કવિઓ તહરેવાર નામે બોલાવેછે; તેઓ યમ, અગ્નિ, માતરિશ્વજીવિષે બોલેછે.’

હવે અહિં આપણે ત્રણ વસ્તુ જોઈએ છીએ. પેહલું એક કવિઓને કદી કાંઈજ શક ન હોત કે કાંઈક વાસ્તવિક (સત) આ સૃષ્ટિમાંછે, જેનાં અગ્નિ, ઈંદ્ર અને વરુણ અને બાકીનાં બીજાં સર્વ માત્ર નામ છે.

બીજું એક, એ સત્ તેઓને મન એક અને માત્ર એકજ હતું.

ત્રીજું એક એ એકને જેમ પ્રજાપતિ અને બીજા દેવો નરજાતિના ગણાતા તેમ નહિ, પણ નાન્યતરજાતિ દાખલ ગણવું.

— ૦૦ —

નાન્યતર નામો નરજાતિ અને નારિજાતિનાં નામોથી વધારે ચઢિયાતાં.

— ૦૦ —

હવે, ખરેખર આ વાત આપણા કાનને કહાર લાગેછે. ઇશ્વર નામ નાન્યતરજાતિમાં વાપરવું આપણાથી તો બની શકે નહિ. આપણે મન તો નાન્યતરજાતિ કાંઈ એવા વિચાર દખાડેછે કે એક વસ્તુ માત્ર સ્થૂલ, નિર્ઘ્વ, અને અકર્તૃક છે. પણ પ્રાચીન ભાષામાં એટલે પ્રાચીન વિચાર પ્રમાણે, એમ નહતું; આજે પણ આપણી કેટલીક અર્વાચીન ભાષાઓમાં એમ નથી. એથી હલકું નાન્યતરનામ પસંદ કરવામાં પ્રાચીન મનુષ્યોએ એવું કાંઈ દખાડવાનો યત્ન કીધો

(૧૫૮)

હતો. કે જે નરપાણુ નહિ અને નારિ પાણુ નહિ હોયું નેધયે, અને જે ખરું જોતાં મનુષ્યની અપૂર્ણ ભાષાથી જેટલું અવલૂચ્છે, તેટલું તેની નિર્બળ (હામાડોળ) પ્રકૃતિથી અગમ્ય છે. એવું કાંઈ જે નર અને નારિ કરતાં ચઢવું, પણ ઉતરવું નહિ તે. તેઓને એક જાતિ-રહિત દેવ જોઈતો હતો, પણ એટલાજમાટે ગતિરહિત, કે વળી કેટલાકે શબ્દમાં વિરૂદ્ધ બેઠે જોયા વિના જેને અકર્તૃક ઇશ્વર કહેછે તેવો, જોઈતો હતો એમ કોઈ પણ રીતે કડવું નથી.

ખીજાં વાડયો એવાં છે કે જેમાં, જોકે કવિયો એકજ ઇશ્વર વિષે ઘણું નામે બોલેછે, તોપણ તેઓ તેનવિષે નરજાતિ નામેજ બોલેછે. જેમકે સૂર્યને અર્પણ કરેલું એક લજન, કે જેમાં સૂર્યને એક પક્ષીનો ઉપમા આપીછે તેમાં, આપણે આ પ્રમાણે વાંચ્યે છીયે કે : 'હાહ્યા કવિયો પોતાના વચનાથી જે પક્ષી એકજ છે તેને ઘણી રીતે બોલાવેછે.' આ આપણે મન તો કાંઈજ નહિ પણ ખાત્ર પુરાણોક્ત કથા છે. આ નીચલી કવિતામાં શ્રેષ્ઠ આત્મા એથી બોલે પુરાણોક્ત કથારૂપે, તોપણ ઇશ્વરને મનુષ્ય ધર્મનું આરોપણ કરી દખાડવામાં આવ્યોછે.

‘જ્યારે જેને હાડકાં નથી તેણે હાડકાંવાળાને જન્મ દીધો, ત્યારે તે પ્રથમ જનમ્યો તેને કોણે જોયો? સૃષ્ટિના સ્વાસ, રક્ત, અને આત્મા ક્યાં હતાં? એ સઘળું જે જાણતો હતો તેની-કને કોણ પૂછવા ગયું?’

આમાંનો દરેક શબ્દ વિચારથી ભરપુરછે. ‘જેને કાંઈ હાડકાં નથી’ એ વાક્યનો અર્થ એ કે, એ વિચાર આપણે એમ કહી દર્શાવ્યે કે ‘જેને કાંઈ આકાર નથી’; અને ‘જેને હાડકાં છે’ તેના અર્થ એવો કે જેણે ઘટપાણું અને આકાર પકડ્યાં છે તે. વળી ‘સૃષ્ટિના સ્વાસ અને રક્ત’ તે આ સૃષ્ટિ જેને આધારે છે તે અજાણ અથવા અદ્રશ્ય શક્તિ દખાડવાના યત્નો દખાડેછે. ખરું જોતાં ‘ધાસ’ શબ્દ જેને આપણે હુમણાં આ સૃષ્ટિનો અંશ અથવા વાસ્તવિક તત્ત્વ કહીયે, તે સર્વથી વધારે મળતો આવેછે.

(૧૫૯)

આત્મન્ એટલે અંતર્ગત ઇશ્વરાંશ.

—00—

આ શબ્દ, એટલે આત્મા, જે સંસ્કૃતમાં આત્મન્ છે, અને જેનું અંગ્રેજીમાં Self કરી લાપાંતર થાય છે તે શબ્દ આપણે જોઈશું કે આગળ ચાલતાં અતિઅગત્યનો થઈ પડશે. મૂળમાં આત્મન્ શબ્દને અર્થ સ્વાસ થતો, પાછળથી જીંદગી થયો અને કોઈક વખત શરીર એવો પણ થયો; પણ આ કરતાં ઘણીકવાર આત્મન્ નો અર્થ અંશ અથવા સત્ કરી થતો. ખરું જોતાં એ શબ્દ ગ્રીક ના આત્મા ipsa અથવા self જેવું એક તત્ત્વપેક્ષક સર્વનામ થયું, તે છતાં પણ એ શબ્દ વ્યાકરણના આ વર્ગમાંજ માત્ર આવી અટક્યો ન હતો, પણ હિંદુસ્થાનમાં અથવા કોઈ પણ બીજા દેશમાં એ તત્ત્વ જ્ઞાનને લગતા એક સર્વથી ચઢતા પ્રકારના મનુષ્યની સંજ્ઞા દાખલ નવે રૂપે વપરાવા લાગ્યો. તે કાંઈ માત્ર અહંપદ અથવા હું-પણું દર્શાવવા માત્ર વાપરવામાં આવતો નહતો, કારણકે એ અહમ્મ: કે હુંમાં તો આ જીંદગીના જલદી વહીજતા અંશનો ઘણોજ મોટો ભાગ આવ્યો હતો. ના, એ અહમ્મ: એની પેલીમેર જે હતું અને જે એને યોડોકવાર આશ્રય દેતું તે દર્શાવતો હતો; પણ યોડોક વખત ગયાકેડે મનુષ્ય અહમ્મ:ની યેડી અને સંકેતમાંથી એટલે હુંપણાના અર્થમાંથી) મોકળો થયો અને ફરી એક સ્વચ્છ સ્વાત્મા થયો. બીજી લાપાઓમાં જે શબ્દો પેહલાં શ્વાસને માટે વપરાઈ પાછળથી જીવ, આત્મા અથવા પ્રાણ એવો અર્થ દેખાડવા લાગ્યા, તે શબ્દોથી આત્મન્ જુદો છે. ઘણા પ્રાચીનકાળમાંજ એનો અર્થ જે શ્વાસ થતો હતો તે જતોરહો, અને તેના વેહવારોક અર્થમાંથી મોકળો થયા પછી, તથા માત્ર એક સર્વ નામ દાખલ વપરાયા પછી તે ગ્રીકના કુકે અથવા જીમા, લાતિનના anima અથવા animus અથવા સંસ્કૃતના અત્મા અથવા પ્રાણ સરખાં લાવવાચક નામો કરતાં વધારે લાવાઈ દેખાડનાર શબ્દ થયો. ઉપનિષદમાં મનુષ્ય

(૧૬૦)

જાંદગીના ખરા સાર દાખલ પ્રાણ, ધાસ અથવા દમ ઉપર જે ભાવ રાખવામાં આવતો હતો તે આત્મનું અથવા સત્વિષેના ભાવકરતાં સાધારણે કુણલ રાખ્યા પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનની એક વધારે ઉત્તરતી સ્થિતિ દેખાડે છે. જે પ્રમાણે આપણામાં (અંગ્રેજીમાં) self શબ્દ I કરતાં વધારે ચઢિયાતો છે, તે પ્રમાણે હિંદુઓમાં પ્રાણ કરતાં આત્મનું વધારે શ્રેષ્ઠ લેખાયો, અને છેલ્લે સરવાળે પ્રાણનો અર્થ તેમાં સમાઈ ગયો.

આ પ્રમાણે પાછલા વખતમાં હિંદુસ્થાનના પ્રાચીનકાળના તત્ત્વવેદાઓએ પેલો અનંત શોધી કાઢ્યો જે તેમનો પોતાનો હયાતીનો આધાર હતો, એટલેજે અંતરનો આત્મા કે જે અહમની હદખહાર ઘણો દૂર હતો.

આત્મનું એટલે વિવાત્મા.

— ૦૦ —

હવે તેઓએ બહારની, એટલે કર્મક મૃષ્ટિમાંથી તે અનંતને શોધી કાઢવાને કેવી રીતે યત્ન કર્યો તે આપણે જાણીએ.

કવિઓએ કુટલોક વખત પેલો એક કે જેને એકલા એક દેવ દાખલ તેઓએ કહ્યો, પણ જે હજી નરજાતિનો, ગતિવાન અને કંઈક કથાસૂચક હતો, તેનાઉપર ભાવ રાખ્યો; જે દેવ ખરે જોતાં અર્ધપદરૂપે વ્યાસ હતો, પણ સ્વાત્મા અને સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાન ન હતો. એમ છતાં પણ આપણને એક જીવીજ જાતનાં વાડ્યો એકાએક મળી આવે છે. આપણે એક નવી દુનિયામાં જાણે કરતા (ગમન કરતા) હોઈએ એવું લાગે છે. જે સઘળું અભિનય અને કથાયુક્ત છે તે, તેમજ દરેક રૂપાંતર અને દરેક સંજ્ઞા, તથા દેવામાં આવ્યાં, અને પેલો એક અથવા તે, જે નાન્યતર રૂપે હયાત છે, તેજ માત્ર અનંતને ગ્રહણ કરવાના છેલા યત્ન દાખલ રહી જાય છે.

(૧૬૧)

વેદકાળના કવિઓ હવે વધારેવાર આકાશ અથવા અરુણોદય-
નાં કિર્તન ગાતા નથી. તેઓ ઈંદ્રનું ચાતુર્ય તથા વિશ્વકર્મનું અને
પ્રજાપતિના કહ્વાપણવિષે કાંઈ સ્તુતિભજન કરતા નથી. જેમતેઓ
પોતેજ કહે છે તેમ જાણે ‘ધુમસથી ઢંકાઈ અને ખાલી નિરર્થ વચ્ચ-
નાથી જાણે વિંટળાઈ ગયા છે.’ બીજા કવિ કહે છે કે ‘મારા કાન,
મારી આંખો, અને વળી મારા હૃદયવિશે જે પ્રકાશ રહે છે તે
પણ અલોપ થાય છે; મારું મન પોતાની અતિ છેટે જતી આતુરતા
સહિત મને છોડી જાય છે; હું શું કહું અને શું વિચારું ?’

અથવા વળી ‘હું પોતે કાંઈ જાણતો નથી તથા હિંયાં જ-
ણિયા જાણે છે તેમને હું પુછું છું; હું પોતે અજ્ઞાન હોવાથી શિ-
ખવામાટે; જેણે છ દુનિયાં સ્થાપી છે તેજ શું તે એક છે કે જે
અનંત આત્મારૂપે હયાત છે ?’

આ સઘળાં તુકાનો એક વધારે પ્રકાશિત આકાશ અને એક
નવી વસંતઋતુવિષે ખબર આપે છે. એટલે આ સંશયી વિચારો છે
તે ઇશ્વરવિષે વધારે શ્રેષ્ઠ ખ્યાલ ઉત્પન્ન થવાનાં ચિન્હો છે.

છેલ્લે તે એક, તે આત્માની હયાતી હીંમતથી જાહેર કરવામાં આ-
વે છે, કે જે પોતાની મેળે જીવતો જાણાચો છે, જે સઘળી પેદા થયેલી
વસ્તુ આગળનો જીવતો જાણાચો છે, અને જે દેવો કરતાં પણ એટલો
બધો આગળનો જીવતો જાણાચો છે, તે દેવો પોતે પણ એની
ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ તે જાણતા નથી.

આપણને જાણાવવામાં આવ્યું છે કે ‘મૃષ્ટિમાં કાંઈ પણ હંતુ
ત્યારપેહલાં, માત્ર અથવા અમરતા હતાં ત્યારપેહલાં, દેવસ અને
રાત્રિનીવચ્ચે કાંઈએ બેઠે થયા ત્યારપેહલાં, તે એક હયાત હતો.
તે, જે આસરહિત છે, તે પોતાનીમેળે આસ લેતો. તેસિવાય કાંઈ બીજું
તેના જેવું થયું નથી. તે વેળા સઘળું અંધકાર હતું, પ્રથમમાં દ-
રેક વસ્તુ ધુમસપેરે કાળાશથી ઢંકાઈ ગયેલી હતી—સઘળું જાણે
પ્રકાશવનાના મહાસાગર જેવું હતું. ત્યારપછી તે બીયું, જે છાલાં
થી ઢંકાયેલું હતું, એટલે પેલો એક ગરમીની શક્તિથી પેદા થયો.’

(૧૬૨)

એપ્રમાણે કવિ સઘળી વસ્તુના પ્રારંભના સિદ્ધાંતવિષે, તથા તે એકના અનેક ક્રમ થયા, તે અનુભવ, જાણીતો અથવા નામવાળો ક્રમ થયો, અનંત તે અંતવાનું ક્રમ થયો, એ સઘળાંવિષે ચિંતન કર્યો જાય છે, અને છેલ્લે સરવાળે આ લીટીઓ તેના મુખમાંથી નિકળી પડે છે: 'તે ભેદ કોણ જાણે છે? હિંચાં તેને કોણે પ્રગટ કર્યો? આ ભાતભાતની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી, અરે ક્યાંથી નિપજ? દેવો પેલો પણ પાછળથી હસ્તિમાં આવ્યા. આ મોટી પેદાયશ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ તે કોણ જાણે છે? જેની આજ્ઞાથી આ સઘળી મોટી પેદાયશ નિપજ—પછી તેણે તેની મરજીથી સરજ્યું અથવા મરજીવિના—એ સઘળું જે સૌથી મોટો જાણનાર છે (કૃષિ છે), જે સૌથી ડંચા (શ્રેષ્ઠ) આકાશમાં રહે છે, તે જાણે છે, કદાપિ તે પણ જાણતો ન હોય.'

આ વિચારો, જે ઋગ-વેદના મંત્રોમાં માત્ર પેહલાં નજરે પડતા ઝાંખા તારા જેવા દેખાય છે, તે જેમ જેમ વખત વહે છે તેમ સંખ્યામાં અને પ્રકાશમાં વધતાં જાય છે; અને છેલ્લે એટલે-મુધી, કે જેને ઉપનિષદ્ કહે છે તેમાં તેઓ એક પૂર્ણ આકાશ-ગંગાના પ્રકાશપેઠે ખુલા દેખાય છે; આ ઉપનિષદ્ વિદ્યાને લગતો છેલ્લો ગ્રંથ છે કે જે હજી વેદ-કાળને લગતો ગણાય છે, જો કે તેની અસર તે કાળની હદ બાહરે બહુ લાંબે પોંડુએ છે.

ઉપનિષદ્ મોહનું તત્ત્વજ્ઞાન.

—૦૦—

તમને થાદ હશે કે જેને આપણે મંત્ર-કાળ કહીએ છીએ તેની પુઠે તરતજ પ્રાચીન એટલે પ્રાચીન કાળના યજ્ઞોવિષે વર્ણન અને દ્રષ્ટાંત આપવાની ધારણાથી રચાયેલાં ગદ્યાનાં પ્રાચીન પુસ્તકોના કાળ આવે છે.

આ પ્રાચીન છેડે ઘણુંકરીને આપણને એક આરણ્યક

મળેછે, એટલે એક વન-પોથિ, એટલે જેએ એ પોતાનું ઘરબાર તથા જંગલમાં એકાંતવાસમાં વસવું કર્યું હોય તેઓને માટે લખાયલું પુસ્તક છે.

વળી એ આરણ્યકોને છેડે અથવા તેમાંજ મળીગયલાં આપ-ણને જીનામાં જીના ઉપનિષદ્ મળીઆવેછે; એ ઉપનિષદ્નો શબ્દ શબ્દનો અર્થ એકક, એટલે નિશાળિયાઓનું પોતાના શિક્ષક આગળ ભેગા મળીને એકલું મંડળ, એવો થાયછે. અને આ ઉપનિષદ્માં વેદ-કાળનાં સઘળાં ધર્મસંબંધી તત્ત્વજ્ઞાન (ફીલસુફી)નો સંગ્રહ થઈ રહેલોછે.

આ ઉપનિષદમાં જે વિચારનો મોટો ભંડાર એકઠો થયેલો છે તેનો તમને કાંઈક ખ્યાલ આપવા માટે હું તમને કહું કે પ્રથમ મારી ધારણા એવી હતી કે મારાં આ સઘળાં ભાષણો ઉપનિષદ્ માંદેના મતનું વિવેચન કરવા ઉપચોગમાં લેવાં મને તેમાં પુષ્કળ સાધન મળતે; પણ હાલતો જે થોડો વખત હજી મારી પાસે બાકી રહેલોછે તેમાં હું તમને માત્ર કાંઈ સોહજ વર્ણન આપી શકું છું.

આ ઉપનિષદને તત્ત્વજ્ઞાનશાસ્ત્ર માને છે તેમ તો છે કે છે નહિ. તે શબ્દના ખરા અર્થપ્રમાણે તો તેઓ સત્યવિષેની અટકળો છે, જે વારંવાર એકબીજાને ખોટી પાડે છે, તોપણ સઘળી એકજદિશા ભણી કળતી જણાય છે. એ જીના ઉપનિષદની કુંચી 'તું તારા આત્માને પિછાન' એ છે, પણ **કલશી**ના ભવિષ્ય વર્તનારના **જોથી સિચુતોન** શબ્દ કરતાં આમાં અર્થ ખડું ઉંડો છે. ઉપનિષદનાં 'તું તારા આત્માને પિછાન'ના એવો અર્થ થાયછે કે તું તારો ખરો આત્મા જે તારા અહમ્મપદમાંડે ગુમ છે તેને જાણ, અને જે એક શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તથા અચળ આત્મા છે, કે જેના જેવો બીજો કોઈએ નથી, અને જે સારા જગત્માં ગુમ છે, તેની મહિ તારા આત્માને શોધ અને પિછાન.

અનંત, અદ્રશ્ય, અજ્ઞાણ, દૈવિક એ સઘળું, પાછળના શોધનો છેલ્લો ખુલાસો હતો, કે જે શોધનો આરંભ સાદામાં સાદાં મંત્રો

(૧૬૪)

થી થઇને ઉપનિષદો, અથવા જેને પાછળથી વેદાંત કહેવામાં આવ્યા તેમાં, એટલે કે જેમાં વેદના મોટામાં મોટો હેતુ અથવા અર્થ પાર પડ્યો હોય, તેમાં તેના છેડો આવ્યા.

આ પુસ્તકો, જેની ખરાબરી કરી શકે એવાં પુસ્તકો હિંદુસ્થાનના સાહિત્યમાંજ નહિ, પણ આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં નથી, તેમાંથી થોડાંક વાંચી ટાળવીને વાંચી સંભળાવવા કરતાં કાંઈ વધારે મારાથી બનશે નહિ.

પ્રબળપતિ અને ઈંદ્ર.

—૦૦—

પેહલું વાક્ય ખાંડોગ્ય ઉપનિષદમાંથી (૮, ૭, ૧૨) કાઢેલું છે. એ વાક્ય એક વાર્તા છે, જેમાં ઈંદ્ર, જે સઘળા દેવોનો સરદાર છે, અને વિરોચન, જે અસુરોનો સરદાર છે, તેમને પ્રબળપતિપાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરતા દર્શાવ્યા છે.

ઋગવેદનાં મંત્રો સાથે સરખાવતાં નિશ્ચયે આ અર્વાચીન કાળનું લાગે છે, અને એમ છતાં હિંદુસ્થાનના ખીજ સઘળા ગ્રંથો સાથે સરખાવતાં તે જરાએ અર્વાચીન જેવું નથી લાગતું. દેવ અને અસુરવચ્ચે જે વિરૂદ્ધતા છે તે એશક આછી અગત્યની છે, પણ તેનાં ચિન્હો ઋગવેદમાં, અને મુખ્ય કરીને છેલ્લાં પુસ્તકમાં દેખાવા માંડે છે. ‘અસુર’ એટલે જીવતું (જીવંત) એ પેહલાં સૃષ્ટિનો કેટલીક શક્તિયોને, અને મુખ્યકરીને આકાશની શક્તિને આપેલી સંજ્ઞા હતી. કેટલાંક વાંચ્યોમાં ‘દેવ! અસુર! :’ શબ્દનો અર્થ જીવતા દેવો એવા કરવાને હરકોઈનું મન થાય છે. થોડાંક વખતપછી અસુર શબ્દ વળી કેટલાંક અમુક કુબટ આત્મા (દૈત્યો)ની સંજ્ઞા દાખલ વાપરવામાં આવ્યો છે, અને છેલ્લેસરવાળે બહુવચનમાં કુબટ આત્માઓ, જેઓ, દેવ એટલે તેજસ્વી, માયાળુ, અને ભલા આત્માઓથી ઉલટા છે, તેમનાં નામદાખલ આવે છે. પ્રાચીનમાં એ

(૧૬૫)

બેદ સ્પષ્ટપણે સ્થાપવામાં આવ્યો છે, અને તેમાં ઘણાંખરાં સઘળાં નો ચુકાદો દેવ અને અસુરની વચ્ચેનાં ચુકોથી થયેલો છે.

ઈંદ્ર દેવાતરૂણી આવે એ તો સ્વાભાવિક છે. તોપણ વિરોચન તો પાછલા વખતનો છે; મત્રોમાં એ નામ વપરાયલું નથી. વિરોચન પેહલો તૈત્તિરીય પ્રાક્ષણમાં (૧, ૫, ૯, ૧) આવે છે, જ્યાં એને પ્રહરાદ અને કયાધુના પુત્ર દાખલ ઓળખવામાં આવ્યો છે. આ કથામાં પ્રજાપતિએ એક જાતના શ્રેષ્ઠ ઈશ્વર દાખલ પોતાનું લક્ષણ લીધું છે ; તૈત્તિરીય પ્રાક્ષણમાં (૧, ૫, ૯, ૧) તો વળી તેને ઈંદ્રના પણ પિતા દાખલ દેખાડવામાં આવ્યો છે.

આ આપણી કથાનો હેતુ દખીતી રીતે આપણે જે જુદે જુદે પંથકે થઈને મનુષ્યમાં જે ખરો આત્મા છે તેનું જ્ઞાન મેળવવાનો છે. પ્રજાપતિ પેહલાં કાંઈકે ભરમભરેલી રીતે બોલે છે, અને કહે છે કે આત્મા એટલે જે પુરૂષ આંખમાં દેખાય છે તે. એમ કહેવાનો એનો અર્થ આંખથી કેવળ નિરાળોજ કોઈ જોનાર માટે છે, પણ એના શિષ્યો એ અર્થ ઉઘા સમજે છે ; અસુરો એમ ધારે છે કે જેમ આરસીમાં તેમ આંખની કીકીમાં જે નાનું શરીર દેખાય છે તેજ આત્મા છે, અને દેવો ધારે છે કે આરસીમાં અથવા પાણીમાં જે છાયો અથવા છખી પડે છે તે આત્મા છે. પણ જે વિરોચન આથી સંતોષ પામે છે, તો ઈંદ્ર સંતોષ પામતો નથી, અને ત્યારે તે આત્માની શોધમાં નિકળે છે. પેહલાં તો ઈંદ્રિયોના સ્પર્શજ્ઞાનથી મોકળો થયેલો કોઈ સ્વપ્નવત્ હાલતમાં પડેલા પુરૂષમાં તે આત્માને શોધે છે ; પછી એક પુરૂષ, જેને સ્વપ્ન આવતાં નથી અને કેવળ બેલાન (અચેતન) હાલતમાં હોય, તેમાં આત્માને શોધે છે. તોપણ આ સઘળું, જે તેને કેવળ ક્ષય જેવું દેખાયું, તેથી નારાજ થઈને ઈંદ્રને છેલ્લે સરવાળે જાણવાનું બની આવ્યું કે self આત્મા તે તે પુરૂષ જે પોતાની ઈંદ્રિયોના ઉપયોગ કરે છે, તોપણ તેઓથી નિરાળો છે. ખરું જોતાં તે તે પુરૂષ જે આંખમાં દેખાય છે, એટલે જોનાર ઘણી દાખલ આંખમાં માલમ પડે છે તે ; અથવા વળી એમ પણ કે જે કોઈ પોતાનું

(૧૬૬)

મન, કે જેને દૈવિક દ્રષ્ટિ કરી કહેવામાં આવ્યું છે, તે માત્ર કાંઈજ નહિ પણ એક સાધન છે, એવું જાણું તે છતાં પોતાને જાણનાર સમજે તે. હિંચાં આપણે વનમાં વસનાર લોકોએ જે સત્ય જોયલું તેને વિષે બોલવામાટે સરસમાં સરસ વચનો, અને અનંત પાછળની પોતાની શોધમાં તેઓ જે ઉંચામાં ઉંચે સ્થળે પોંદ્યા તે જોઈ-યે છિયે.

ખંડ સાતમો.

—00—

પ્રજ્ઞપતિયે કહ્યું ‘જે આત્મા પાપથી મોકળો છે, ઘડપણથી, મોંત અને ઉદ્ધસીથી, લુપ્ત અને તરસથી જે મોકળો છે, જે તેને ઘટે છે તેજ માત્ર મારે છે, જે કલ્પવૃં ઘટે છે તેજ માત્ર કલ્પે છે, તે આત્મા આપણે શોધી કાઢવો જાઈએ, અને તે સમજવાને આપણે યતન કરવો જોઈએ. જેણે એ આત્મા શોધ્યા છે અને સમજે છે તે સઘળી દુનિયાં અને સઘળી ઇચ્છા મેળવે છે.’ (ઉભય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે.)

‘દેવો (ઇશ્વરો) અને અસુરો (દૈત્યો) બંનેએ આ શબ્દ સાંભળ્યા અને બોલ્યા “વારૂ ચાલો આપણે તે શોધ્યે જે નો કોઈને મળે તો તેને સઘળી દુનિયાં અને સઘળી ઇચ્છા મળે છે”

આ પ્રમાણે બોલી દેવોમાંથી ‘ઇન્દ્ર’ નિકળી ગયો, અને અસુરોમાંથી ‘વિરોચન’ નિકળી ગયો, અને બંને એક બીજા સાથે કાંઈ પણ વેહવાર ચલાવ્યાવિના ‘જે પ્રમાણે શિષ્યાના પોતાના ગુરુઆગળ જતી વેળા સમિધ (બળતણ) લઈ જવાનો ચાલ છે, તે પ્રમાણે પોતાના હાથમાં સમિધ લઈને પ્રજ્ઞપતિ આગળ આવ્યા.

ત્યાં તેઓ બન્નીશ વર્ષ સુધી શિષ્યદાખલ રહ્યા. ત્યારે પ્રજ્ઞ પતિયે તેઓને પુછ્યું “તમે બંને અહિં શા માટે રહ્યા છો ?”

તેઓએ ઉત્તર દીધો “તમારું એક કહેણ લોકો ફરીફરી બોલે છે કે ‘જે પાપથી મોકળો છે, ઘડપણથી, મોંત અને ઉદ્ધસીથી, લુપ્ત

(૧૬૭)

અને તરસથી જે મોકળાછે, જે તેને માંગવું ઘટેછે તેજ માત્ર માંગે છે, જે કલ્પવું ઘટે તેજ માત્ર કલ્પેછે, તે આપણે શોધી કાઢવો જોઈએ અને તે સમજવાને આપણે ચત્ન કરવો જોઈએ. જેણે એ આત્મા શોધ્યાછે અને સમજેછે, તે સઘળી દુનિયાં અને સઘળી ઇચ્છા મેળવેછે, હવે અમે બંને અહિં રહ્યા છીએ તેનું કારણ એકે અમારે તે જોઈએ.”

‘બ્રજપતિયે તેમને કહ્યું “જે પુરૂષ આંખમાં દેખાયછે તે આત્મા છે” એમ મેં કહ્યુંછે. એજ અમરછે, નિર્ભયછે, એજ પ્રાણણ છે.”

‘તેઓએ પુછ્યું “મહારાજ, જે પાણીમાં દેખાયછે અને જે આરસીમાં દેખાયછે તે કોણ ?”’

‘તેણે ઉત્તરદીધો કે “તે પોતેજ માત્ર આ સઘળાંમાં દેખાયછે.”’

ખંડ આઠમો.

— ૦૦ —

‘એક પાણીના પોણામાં તમારા આત્મા તરફ જુવો અને તમારા આત્મા વિષે તમે જે કંઈ નહિ સમજો તે મને આવીને કહો.’

‘તેઓએ તે પાણીના પોણામાં જોયું. પછી બ્રજપતિયે તેમને કહ્યું “તમને શું દેખાયછે ?”

‘તેઓએ ઉત્તર દીધો “અમે બંને આત્માને આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ

* ટિકાકાર આને ખરો ખુલાસો કરેછે. બ્રજપતિના કહેવાનો અર્થ એકે આંખમાં દેખાતા, એટલે કે જોવાના કામનો ખરો કર્તા (ખરો જોનાર પોતે) જેને ઋષિયો પોતાની ત્રીજી આંખથી પણ જોઈ શકેછે તે. તેય તેના (બ્રજપતિના) શિષ્યો તેનું કહેલું ઉલટી રીતે સમજેછે. તેઓ જે માનસ દેખાયછે તેને વિષે વિચાર લાવેછે, અને જે માનસ જોયેછે તેને માટે નહિ. તેમને મન જે નાની આકૃતિ આંખમાં પડેલી દેખાયછે તે આંખમાં દેખાયલો પુરૂષ છે, અને એટલા માટે તેઓ પુછવાનયછે કે પાણીમાં અથવા આરસીમાં પડેલા પડછાયા શું આત્મા નહિ હોય ?

† ટિકાકારો થણા શ્રમ લઈને સમજવેછે કે બ્રજપતિયે કંઈએ જોઈું કહ્યું નથી. પુરૂષ કહેવાનો તેના હેતુ એટલોજ કે પુરૂષવાચક તત્વને તેના સર્વથી ચઢતા અર્થમાં લેવું, અને તેના શિષ્યોએ પુરૂષનો અર્થ માનસ અથવા શરીર કીધો તેમાં તેના કંઈ વાંક નથી.

જોઈએ છિયે, તે અઠસ્રસુધી કે તેની છબીમાં વાળ અને નખ પણ જણાય છે.”

‘બ્રહ્મપતિયે તેમને કહ્યું ‘તમારું શરીર શાળુગાર્યાપછી, સર-સમાં સરસ વસ્ત્ર પહેર્યાપછી, અને સ્વચ્છ થયાપછી એક વાર ફરી એ પાણીના પોણામાં જીવો.”

‘તેઓએ શાળુગાર કર્યાપછી, સરસમાં સરસ વસ્ત્ર પહેર્યાપછી અને સ્વચ્છ થયાપછી પાણીના પોણામાં જોડું.’

‘બ્રહ્મપતિ જોડ્યા ‘તમને શું દીસે છે ?’

‘તેઓએ ઉત્તર વાળ્યો ‘જેવા અમે છિયે તેવા સારી રીતે શાળુ-ગારાયલા, સરસમાં સરસ વસ્ત્ર પહેરેલા અને સ્વચ્છ, એવા અમે હિંચાં બંને છિયે ; માહરાજ, સારી રીતે શાળુગારાયલા, અમારાં સરસમાં સરસ વસ્ત્ર સાથે, અને સ્વચ્છ.”

‘બ્રહ્મપતિ જોડ્યા ‘તેજ આત્માછે, એજ અમર છે, નિર્ભય છે, એજ બ્રાહ્મણ છે.”

‘પછી બંને પોતાના દિલમાં સંતોષ પામી ચાલ્યા ગયા.’

‘અને બ્રહ્મપતિ તેઓની પાછળ જોઈને જોડ્યા ‘આ બંને જાણ જાણ્યાવિના અને જોયાવિના જતા રહેછે, અને એ બંને માંના કોઈયે, પછી તે દેવ હોય કે અસુર, જે એ મત (ઉપનિષદ) પ્રમાણે ચાલશે, તે મરણ પામશે.”

‘હવે વિરોચન પોતાના દિલમાં સંતોષ પામી અસુરો આ-ગળ ગયો, અને તેઓઆગળ એ મતનો ઉપદેશ કર્યો કે માત્ર આત્માનીજ (શરીરનીજ) પૂજા કરવી જોઈએ, અને આત્માનીજ (શરીરનીજ) સેવા કરવી જોઈએ, અને જે એ આત્માનો પૂજા કરેછે, અને એ આત્માની સેવા કરેછે, તે બંને દુનિયાં આ અને આવતી, પામશે.’

‘માટે હાલ પણ જે માનસ આ જગતમાં દાન નથી દેતો, જેને શ્રદ્ધા નથી, જે બળીદાન નથી કરતો, તેને અસુર કહેછે, કા-રણ કે એજ અસુરોનો મત (ઉપનિષદ) છે. તેઓ મરણ પામે-લાંનાં શરીરને સુધંધ, પુષ્પ અને સુંદર વસ્ત્રથી શાળુગારેછે અને ધારેછે કે એમ કરવે પેલી દુનિયાં ઉપર તેઓ જય પામશે.

(૧૬૯)

ખંડ નવમો.

—00—

‘પણ ઇંદ્ર દેવોને પાછો જઈ મળ્યો ત્યાર પેહલાં તેને આ અડચણ જણાઈ. આ આત્મા, (પાંણીમાંનો પડછાયો)* જ્યારે શરીર સારીપેઠે શાણગારાયલું હોયછે, ત્યારે તે પણ શાણગારાયલો હોયછે, જ્યારે શરીર ઉપર સારાં વસ્ત્ર હોયછે, ત્યારે તેણે પણ સારાં વસ્ત્ર પેહરેલાં હોયછે, જ્યારે શરીર સારી રીતે સ્વચ્છ કરેલું હોયછે, ત્યારે તે પણ સારી રીતે સ્વચ્છ થયેલો હોયછે, તો જ શરીર આંધળું હશે તો આત્મા પણ આંધળો હોવો જોઈએ, જો શરીર લંગડું હશે તો તે પણ લંગડો હોવો જોઈએ, જો શરીર લુલુ હશે, તો તે પણ લુલો હોવો જોઈએ, અને ખરું જોતાં જોડું શરીર નાશ પામ્યું કે તેવો આત્મા પણ નાશ પામશે. માટે આ (મત)માં મને તો કાંઈ માલ દખાતો નથી.’

તે પોતાના હાથમાં સમિધ લઈ શિષ્યદાખલ ફરી પ્રજ્ઞ પતિ પાસે આવ્યો. પ્રજ્ઞપતિએ તેને કહ્યું “મધવત્ (ઇંદ્ર) તું વિરોચન જોડે તારાં દિલમાં સંતોષ પામી ગયો હતો તે પાછો શા કારણે આવ્યો ?”

‘તેણે ઉત્તર વાળ્યો “મહારાજ, આ (છાયો) જ્યારે શરીર સારી પેઠે શાણગારાયલું હોયછે ત્યારે તે પણ શાણગારાયલો હોયછે, જ્યારે શરીરઉપર સારાં વસ્ત્ર હોયછે, ત્યારે તે ઉપર પણ સારાં વસ્ત્ર હોયછે, જ્યારે શરીર સારી રીતે સ્વચ્છ કરેલું હોયછે, ત્યારે તે પણ સારી રીતે સ્વચ્છ હોયછે, તો જો શરીર આંધળું હશે તો તે પણ આંધળો હોવો જોઈએ, જો શરીર લંગડું હશે તો તે પણ લંગડો હોવો જોઈએ, જો શરીર લુલુ હશે તો તે પણ લુલો હોવો જોઈએ, અને ખરું જોતાં શરીર નાશ પામતાંજ તે પણ નાશ પામશે, માટે આ (મત) માં તો મને કાંઈ માલ દખાતો નથી”’

* ટોકાકર જણાવે છે કે જોકે ઇંદ્ર અને વિરોચન, બંનેએ પ્રજ્ઞપતિએ જે કહ્યું તેના ખરો ભાવાર્થ સમજવામાં ભુલ કરી હતી, તોપણ જ્યારે વિરોચન શરીરને આત્મા સમજતો ત્યારે ઇંદ્ર એમ સમજ્યો કે શરીરનો છાયાજે આત્મા હતો.

(૧૭૦)

પ્રજ્ઞપતિયે ઉત્તર વાળ્યો “મધવત્, ખરે એમજ છે ; પણ હું તને એ ખરા આત્માવિષે વધારે સમજાવીશ. બીજાં બત્રીશ વર્ષ તું મારી જોડે રહે.”

તે તેની જોડે બીજાં બત્રીશ વર્ષ રહ્યો અને પછી પ્રજ્ઞ-પતિયે તેને કહ્યું :

ખંડ દશમો.

— ૦૦ —

“ જો સ્વપનામાં સુષ્પિ ફરેફરે છે તે આત્મા છે, એ અમર છે નિર્ભય છે, એ પ્રાણી છે.”

પછી ઈંદ્ર પિતાના દિલમાં સંતોષ પામી આવ્યો. પણ તે પાછો દેવોઆગળ ગયો ત્યાર પેહલાં આ અડચણ તેને જણાઈ : હવે જોકે આ તો ખરું છે કે કદાપિ શરીર આંધળું હોય તોપણ આત્મા કાંઈ આંધળો નથી, અથવા શરીર લંગડું હોય તો તે કાંઈ લંગડો હોતો નથી, જોકે શરીરના દાખને લીધે આત્મા કાંઈ દાષિત થતો નથી, અથવા જ્યારે શરીરને વાગેછે ત્યારે આત્માને વાગતું નથી, અથવા શરીર લુલું થાયછે ત્યારે આત્મા કાંઈ લુલો નથી થતો, તોપણ સ્વપનામાં એ આત્માને તેઓએ માર્યો હોય, જાણે તેઓએ તેને હાંકી કડાડ્યો હોય એવું લાગેછે. વળી જાણે તેને દુઃખની પીડા પણ જણાતી હોય એમ લાગેછે, અને તે જાણે આંશુ પાડેછે. તે માટે આ (મત) માં મને કાંઈ માલ લાગતો નથી.’

પિતાના હાથમાં સમિધ લઈ તે ફરી પ્રજ્ઞપતિપાસે શિષ્યદાખલ આવ્યો. પ્રજ્ઞપતિયે તેને કહ્યું “મધવત્ તું, તારા દિલ માં સંતોષ પામી ગયો હોતો તો વળી પાછો શા માટે આવ્યો?”

તેણે જવાબ દીધો “મહારાજ, જો કે આતો ખરું છે કે કદાપિ શરીર આંધળું હોય, તોપણ આત્મા કાંઈ આંધળો હોતો નથી, કે શરીર લંગડું હોય તો તે કાંઈ લંગડો હોતો નથી, તેમજ જોકે શ-

(૧૭૧)

રીરના દોષને લીધે આત્મા કાંઈ દોષિત થતો નથી, અથવા શરીરને માર્યું હોય તોય આત્માને વાગતું નથી, અથવા શરીર લુલ્લંથરાયી કાંઈ આત્મા લુલ્લંથરતો નથી, તો પણ સ્વપનામાં તેને કોઈએ જાણે માર્યો હોય, જાણે તેને તેઓએ હાંકી કહાડ્યો હોય એવું લાગે છે. વળી જાણે તેને કુઃખની પીડા જાણતી હોય એમ લાગે છે અને તે આંશુ પાડે છે. માટે આ (મત)માં મને કાંઈ સાર લાગતો નથી.”

‘ પ્રજાપતિયે ઉત્તર દીધો, “ મધવત્, ખરેખર એમજ છે; પણ એ ખરા આત્માવિષે હું તને વધારે સમજાવીશ. તું બીજાં બત્રીશ વર્ષ મારી જોડે રહે.”

‘ તે તેની જોડે બીજાં બત્રીશ વર્ષ રહ્યો. ત્યારે પ્રજાપતિયે કહ્યું :

ખંડ અગિયારમો.

— ૦૦ —

“જ્યારે એક માનસ નિંદ્રામાં પડ્યો વિસામો લેતો તથા સંપૂર્ણ શાંતિમાં હોય છે, અને કાંઈએ સ્વપ્ન જોતો નથી, ત્યારે તે આત્મા છે, એ અમર છે, નિર્ભય છે, આદ્યા છે.”

‘ પછી ઈંદ્ર પોતાના દિલમાં સંતોષ પામી ચાલી ગયો. પણ તે દેવાને પાછો જઈ મળ્યો તે પહેલાં તેણે આ અડચણ જોઈ : ખરું જોતાં તો આત્મા આ પ્રમાણે પોતાને જ (પોતાનાં આત્માને) જાણતો નથી કે તે છે તે હું છું, તેમજ કાંઈ પણ હયાત વસ્તુ તે જાણતો નથી. તે તો સમૂળો નાશ પામ્યો છે. આ (મત)માં મને કાંઈ સાર દેખાતો નથી.’

‘પોતાના હાથમાં સમિધ લઈ શિષ્યદાખલ તે ફરી પ્રજાપતિ આગળ ગયો. પ્રજાપતિયે તેને કહ્યું કે “ મધવત્, તું તારા દિલમાં સંતોષ પામી ગયો હતો; વળી શા કારણથી પાછો આવ્યો ?”

(૧૭૨)

‘તે જાણ્યો “મહારાજ, પેલી રીતે તો તે પોતાને જ (પોતાના આત્માને) જાળખતો નથી, કે તે છે તેજ હું છું, તેમજ કાંઈ પણ હયાત વસ્તુ વિષે તે જાણતો નથી. તે તો સમૂજો નાશ પામ્યો છે. આ (મત)માં મને કાંઈ સાર દેખાતો નથી.”

‘‘પ્રજ્ઞપતિએ ઉત્તર દીધો “મઘવત્, ખરે એ એમજ છે. હું તને ખરા આત્માવિષે વધારે સમજાવીશ, અને એથી વધારે કાંઈએ નહિ. હિયાં બીજાં પાંચ વર્ષ રેહું.”

‘તે બીજાં પાંચ વર્ષ ત્યાં રહ્યો. એ સાથે બધાંમળી એક-સોન એક વર્ષ થયાં, અને તથા એમ કેહવાય છે કે ઇંદ્ર મઘવત્ પ્રજ્ઞપતિ પાસે શિષ્યદાખલ એકસોએક વર્ષ રહ્યો. પ્રજ્ઞપતિએ તેને કહ્યું :

ખંડ પારમો.

‘‘ મઘવત્ ! આ દેહ મૃત્યુ છે, અને સદા મૈત્રતા હાથમાં છે. એ દેહ તે આત્માનું રેહકાણુ છે કેન્ને આત્મા અમર અને દેહરહિત છે. જ્યારે આત્મા દેહમાં હોય છે (આ દેહ તે હું છું, અને હું તે આ દેહ છે એમ ગણતાં) ત્યારે તે સુખ અને દુઃખને વશ હોય છે. જ્યાં સુધી એ આત્મા આ દેહમાં હોય છે ત્યાં સુધી સુખ દુઃખથી તે મોકળો નથી. પણ જ્યારે તે આ દેહથી મોકળો થાય છે (જ્યારે દેહથી તે પોતાને જુદા સમજે છે) ત્યારે સુખ કે દુઃખ કાંઈ તેને લાગતું નથી.”

‘‘વાયુ દેહરહિત છે, વાદળાં, વિજળી, ગર્જના પણ દેહરહિત છે. (હાથ, પગ ઇત્યાદી વિનાનાં) હવે એઓ આ આકાશી વાતાવરણ (ખાલી જગા)માંથી નિકળીને જેવાં ઉંચામાં ઉંચા પ્રકાશ આગળ જઈ પોંદ્યે છે, તેવાંજ તેઓ પોતાના રૂપમાં જે પ્રમાણે નજરે પડે છે†

* કેટલાકેના કેહેવા પ્રમાણે આત્માનું પરિણામ દેહ છે; એ દેહનાં તત્ત્વો, અજવાળું, પાણી અને માટી, આત્માથી ઉત્પન્ન થયાં છે, જેમાં પાછળથી આત્મા દાખલ થયો.

† આ પ્રાચીન ઉપમાઓમાંની ઘણીખરી જેવી બંધબેસતી આવે છે તેવી આ ઉપમા નથી. વાયુને આત્મા સાથે એટલા માટે સરખાવ્યો છે, કે જેમ દેહમાં આત્મા અલોપ થઈ જાય છે તેમ વાયુ વાતાવરણમાં થોડોક વખત અલોપ થઈને વાતાવરણમાંથી પાછો નિકળીને ‘પોતાનું’ વાયુરૂપ પકરે છે. અહિં જે સુખ્ય ભાર મુક્યો છે તે સર્વથી મોટા પ્રકાશ ઉપર છે, કે જે એક વારે ઉનાહવાનો સૂર્ય છે અને બીજી વારે જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે.

(૧૭૩)

“ તે પ્રમાણે તે શાંત આત્મા આ દહમાંથી નિકળી જેવા ઉંચામાં ઉંચા પ્રકાશને પોંદ્યે છે (એટલે આત્માના જ્ઞાનને) તેવાજ તે પોતાના રૂપમાં દેખાય છે. (એ સ્થિતિમાં) તે સર્વથી ચઢતો પુરૂષ (ઉત્તમ પુરૂષ) છે. તે ત્યાં હસ્તો, (અથવા ખાતો) રમતો, અને (પોતાના મનમાં) આનંદમાં ફરતો ફરે છે, પછી તે સ્થિતો સાથે, ગાડી સાથે અથવા જ્ઞાતી સાથે ફરેહરે, પણ જે દહમાં તેણે જન્મ લીધો હતો તેની કશીએ ફરકાર કરતો નથી. ”

“ જેમ એક ગાડી સાથે ઘોડો જોડાયેલો હોય છે તેમ પ્રાણ (પ્રજ્ઞાત્મા) આ દહ સાથે જોડાયેલો છે.

‘હવે જ્યાં આકાશમાં (પ્રુક્તી જગ્યા અથવા આંખની કી-કીમાં) દ્રષ્ટિ દાખલ થઈ ત્યાં આંખનો પુરૂષ છે, જે આંખ પોતે તો જોવાનું સાધન છે. જે સુંઘવા માગે છે તે નાક નહિ પણ આત્મા છે, નાક તો માત્ર સુંઘવાનું સાધન છે. જે જોલવા માંગે છે તે જીભ નહિ પણ આત્મા છે; જીભ તો માત્ર જોલવાનું સાધન છે. જે સાંભળવા માગે છે તે કાન નહિ પણ આત્મા છે; કાન તો માત્ર સાંભળવાનું સાધન છે.

“ જે વિચારવા માગે છે તે કાંઈ મન નહિ પણ આત્મા છે, મન તો તેની દૈવિક આંખ છે. ‡ તે આત્મા આ આનંદ (જે એક સતેલા સોનાના ખજાનાની પેઠે ખીજાઓની આંખ આગળથી છુપાઈ બેઠો હોય) પોતાની દૈવિક આંખથી, એટલે પોતાના મનથી, જોઈને આનંદ પામે છે.

* જે સંપૂર્ણ શાંતસ્થિતિ આત્માઓએ મેળવેલી ધારવામાં આવેલી છે તે સ્થિતિને આ આનંદ ભાગ્યેજ અનુકૂળ જણાય છે. આ વાક્ય નવું ઠસાવી દીધેલું હોય, કે ભણી જોઈને પુકેલું પણ હોય, તે એવું દેખાડવા થકી કે આત્મા સુંખ અથવા કુઃખ સાથે સંબંધ રાખના વિના અંતરના એક જોનાર (તમાસગીર) દાખલ આવે. આનંદ ભાગવે છે, તેના પાછળથી જણાવ્યા પ્રમાણે તે પોતાની દૈવિક દ્રષ્ટિથી તેમને જોય છે. સઘળી વસ્તુમાં આત્મા પોતા સિવાય બીજું કાંઈ દેખતો નથી. તેત્તિરીય ઉપનિષદ્ (૫૦૪૫) ઉપર પોતાના ટીકા-પુસ્તક માં શંકર આ વાક્ય વિષે લખતાં કારણબ્રહ્મનો ઇશારો કરતો નથી પણ કાર્યબ્રહ્મનો કરે છે.

‡ કારણ કે દૈવિક આંખ માત્ર વર્તમાન કાળનું જ નહિ પણ વળી ભૂત અને ભવિષ્ય વિષેનું પણ જોય છે.

(૧૭૪)

“ને દેવો પ્રજાનો સૃષ્ટિમાં છે તેઓ એ આત્માની પૂજા કરે છે (ને આત્માવિષેનું જ્ઞાન પ્રજાપતિએ ઇંદ્રને અને ઇંદ્રે દેવોને આપ્યું.) ત્યાં સઘળી પ્રજા અને સઘળી ક્રિડા તેમને હાથ છે. ને તે આત્માને જાણે છે અને સમજી શકે છે, તે સઘળી કુનિયાં અને સઘળી ધર્મો મેળવે છે.” આમ પ્રજાપતિ બોલ્યા, આમ પ્રજાપતિ બોલ્યા.

યાજ્ઞવલ્કય અને મૈત્રેયી.

— ૦૦ —

આ નીચે ટાંકેલું વાક્ય બૃહદારણ્યકમાંથી લીધેલું છે, જેમાં તે કાંઈ સહેજ ફેરફાર સાથે એ વખત આવે છે—પેહલી વેળા બીજા અધ્યાયમાં અને બીજી વેળા ચોથા અધ્યાયમાં આવે છે.

‘યાજ્ઞવલ્કયને એ વહુ હતી, એક મૈત્રેયી અને બીજી કાત્યાયનિ. આમાં મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં નિપૂણ હતી, પણ કાત્યાયનિમાં માત્ર એટલું જ્ઞાન હતું કે જે સ્ત્રીઓમાં સાધારણ હોય છે.

‘હવે જ્યારે યાજ્ઞવલ્કય બીજી સ્થિતિમાં દાખલ થવા જતો હતો ત્યારે તે બોલ્યો “મૈત્રેયી, સાચું હું આ મારા ઘરમાંથી (વનમાં) જઈ છું; માટે ખરે હવે તો તારી અને કાત્યાયનિ (મારી બીજી વહુ) વચ્ચે મારે કાંઈ જોડવણ કરવી છે.”

મૈત્રેયી બોલી “મારા નાથ, આ આખું જગત્ દ્રવ્યથી ભરેલું ને મારું હોત, તોપણ મને કહો, શું હું તથી અમર થાત?”

“યાજ્ઞવલ્કયે જવાબ દીધો “ના, તથી ધનવાન લોકોની જેવી જીંદગી તારી થશે. પણ ધન્યથી કાંઈ અમરતાની આશા નથી!”

‘અને મૈત્રેયી બોલી “જેથી હું અમર નથી થતી તેને હું શું કરું? મારા નાથ, તમે જે અમરતાવિષે જાણો છો તે મને કહો.”

‘યાજ્ઞવલ્કયે જવાબ વાળ્યો “તું જે મને ખરેખર પ્રિય છે

(૧૭૫)

તે પ્રિય શબ્દો યોલેછે. આવ અહિં એસા હું તને તે સમજાઉં, અને જે હું કહું તે ઉપર બરાબર લક્ષ દેને.”

અને તે યોલ્યો “ખરે પતિ જે પ્રિય છે તે માત્ર તેને પતિ દાખલ ચાહવા માટે નહિ; પણ એટલા માટે પ્રિય છે કે તથા તું આત્માને ચાહે.

“ખચિત, પ્રિયા કાંઈ એટલાજ માટે પ્યારી નથી કે તેને પ્રિયા દાખલ ચાહવી, પણ આત્માને ચાહવામાં આવે માટે પ્રિયા વાહલી લાગેછે.

“ખરે, પુત્રો પિતાને પ્યારા છે તે એટલામાટે નહિ કે પિતા પુત્રોને ચાહે; પણ આત્માને ચાહવામાં આવે માટે પુત્રો પ્યારા છે.

“ખરે, દ્રવ્ય એટલા માટે પ્યારો નથી કે તમે દ્રવ્યને ચાહો પણ તમે આત્માને ચાહો માટે દ્રવ્ય પ્યારો છે.

“ખરે, બ્રાહ્મણ વર્ગ પ્યારો છે તે કાંઈ એટલા માટે નહિ કે બ્રાહ્મણ-વર્ગને ચાહવામાં આવે; પણ તમે આત્માને ચાહો માટે બ્રાહ્મણ વર્ગ પ્યારો છે.

“ખરે, તમને ક્ષત્રિ વર્ગ પ્યારો છે તે એટલા માટે નહિ કે ક્ષત્રિ-વર્ગને ચાહવામાં આવે; પણ તમે આત્માને ચાહો માટે ક્ષત્રિ-વર્ગ પ્યારો છે.

“ખરે, આ સૃષ્ટિ (સર્વલોક) તમને પ્યારી છે તે એટલા માટે નહિ કે સૃષ્ટિને તમે ચાહો; પણ તમે આત્માને ચાહો માટે સૃષ્ટિ પ્યારી છે.

“ખરે, દેવો પ્યારા છે, તે તમે દેવોને ચાહો તેટલા માટે નહિ; પણ તમે આત્માને ચાહો માટે દેવો પ્યારા છે.

“ખરે, તમને બ્રાહ્મિયો પ્રિય છે તે એટલા માટે નહિ કે તમે બ્રાહ્મિયોને ચાહો; પણ તમે આત્માને ચાહો માટે બ્રાહ્મિયો પ્રિય છે.

“ખરે, પ્રત્યેક વસ્તુ તમને પ્રિય છે, તે એટલામાટે નહિ કે તમે તેને ચાહો; પણ તમે આત્માને ચાહો માટે પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રિય છે.

(૧૭૬)

“અચિત્, હૈ મૈત્રેયી, આત્માને જોવો જોઈએ, સાંભળવો જોઈએ, જાણવો જોઈએ, પિછાનવો જોઈએ ! જ્યારે આપણે આત્માને જોઈએ, સાંભળીએ, પિછાનિએ અને જાણીએ, ત્યારે આપણા જાણવામાં આ સઘળું આવેછે.

“જે કોઈપણ બ્રાહ્મણ-વર્ગને આત્માસિવાય કોઈ બીજો કંઈક જોઈ શકે તેને બ્રાહ્મણ-વર્ગ તથા દેવો જોઈએ. જે કોઈ ક્ષત્રિ-વર્ગને આત્માસિવાય બીજો કંઈક જોઈ શકે તેને ક્ષત્રિ-વર્ગ તથા દેવો ઘટે. જે કોઈપણ સર્વલોકને આત્માસિવાય બીજો કંઈક જોઈ શકે તેને સર્વલોક તથા દેવો ઘટે. જે કોઈપણ દેવોને આત્માસિવાય બીજો કંઈક જોઈ શકે તેને દેવો તથા દેવો ઘટે. જે કોઈ પણુ પ્રાણિયોને આત્માસિવાય બીજો કોઈ કંઈક જોઈ શકે તેને પ્રાણિયો તથા દેવો ઘટે. જે કોઈપણ પ્રત્યેક વસ્તુને આત્માસિવાય બીજો કંઈક જોઈ શકે તેને પ્રત્યેક વસ્તુ તથા દેવો ઘટે. આ બ્રાહ્મણ-વર્ગ, આ ક્ષત્રિ-વર્ગ, આ લોક, આ દેવો, આ પ્રત્યેક વસ્તુ સર્વ આત્મા છે.”

“હવે જ્યારે એક પડધમ વગાડવામાં આવેછે ત્યારે જેમ તેના નાદને એકલાને બહારથી પકડી શકાતા નથી, પણ જ્યારે પડધમને અથવા પડધમના વગાડનારને પકડવામાં આવેછે, ત્યારે તે નાદ પકડી શકાયછે;

“અને એક શંખ જ્યારે વજાડવામાં આવેછે ત્યારે જેમ તેના નાદ બહારથી એકલા ગ્રહણ કરી શકાતા નથી, પણ જ્યારે તે શંખને અથવા તે શંખ વજાડનારને પકડવામાં આવેછે, ત્યારે જેમ તેના નાદ પણ ગ્રહણ થઈ શકેછે તેમ;”

“અને જેમ જ્યારે વાંસળી વાગતી હોય ત્યારે તેના એકલા નાદને બહારથી પકડી શકાતા નથી, પણ જો તે વાંસળી અથવા વાંસળીના વજાડનારને પકડવામાં આવે, તો તે નાદ પણ પકડાયછે તેમ.”

(૧૭૭)

“અને જેમ હવાયલાં બળતણથી સળગાવેલા વસ્તેવમાંથી ધુમાડાના ગોઠેગોઠા પોતાની મેળે નિકળેછે, તેજ પ્રમાણે, હે મૈત્રેયી, આપણીપાસે જે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વાંગિરસઃ ઇતિહાસ (કથા) પૂરાણ (વિશ્વેશ્વરપતિ) વિદ્યા (જ્ઞાન) ઉપનિષદ, શ્લોક (પદ્ય) સૂત્ર (ગદ્યનિયમ) અનુવ્યાખ્યાન (ટીકા), વ્યાખ્યાન (ભાષ્ય), એ સઘળાં જે છે તે આ મહાન્ આત્માના શ્વાસમાંથી બાહર નિકળેલાં છે. આ સર્વ માત્ર તેનાજ શ્વાસમાંથી નિકળ્યાંછે.”

“જેમ સઘળા જળનું મધ્યભિંદુ સમુદ્ર છે, જેમ સ્પર્શ માત્રનું મધ્યભિંદુ આનંદી છે, જેમ સઘળા સ્વાદનું મધ્યભિંદુ જીભ છે, જેમ સઘળા વાસનું મધ્યભિંદુ નાક છે, જેમ સઘળા રંગનું મધ્યભિંદુ આંખ છે, જેમ સઘળા નાદનું મધ્યભિંદુ કાન છે, જેમ સઘળા ઇન્દ્રિયજ્ઞ પદાર્થોના છાપનું મધ્યભિંદુ મન છે, જેમ સઘળા જ્ઞાનનું મધ્યભિંદુ હૃદય છે, જેમ સઘળાં કાર્યોનું મધ્યભિંદુ હાથ છે, જેમ સઘળી ગતિનું મધ્યભિંદુ પગ છે, અને જેમ સઘળા વેદનું મધ્યભિંદુ વાચા છે.”

“જેમ એક મીઠાંના ગાંગડો પાણીમાં નાખ્યાપછી તે પાણીમાં પિગળી જાયછે, અને પાછો તેમાંથી બહાર કાઢી શકાતો નથી, પણ તે પાણીને કોઇપણ ઠંડાણેથી આપ્તિયે તો તે ખાઈ લાગેછે, તેજ પ્રમાણે, હે મૈત્રેયી, આ મહાન્ આત્મા જે અનંત અને અપાર છે અને જે જ્ઞાનસિવાય બીજા કશાંના બનેલો નથી, તે આ તત્ત્વોમાંથી નિકળેછે અને પાછો તેમાં લોપ થઈ જાય છે. હે મૈત્રેયી, હું તને કહું છું કે જેવો તે અહિંથી ચાલ્યો ગયા, કે પછી કાંઈ જ્ઞાન રહેતું નથી.” આમ યાજ્ઞવલ્કય બોલ્યો.

ત્યારે મૈત્રેયી બોલી “મહારાજ, જ્યારે તમે કહો છો કે તે ગયા પછી કાંઈ પણ જ્ઞાન રહેતું નથી, ત્યારે તમે મને આમ બોલી ગુચવાણમાં નાખો છો.”

(૧૭૮)

‘ પણ યાજ્ઞવલ્કયે જવાબ દીધો “હું મૈત્રેયી, ગુચ્ચવ-
ણમાં નાખવા જેવું તો મેં કર્યુંએ કહ્યું નથી. હું પ્રિયા, હઠાપણને
માટે આટલું પુરતું છે.” ’

“ કારણકે જાણે એક દૈત્યતા જો હોય, તો એક પેલા ખી-
જને જીવે છે, એક પેલા ખીજને સુધે છે, એક ખીજને સાંભળે
છે, એક ખીજને પ્રણામ કરે છે, એક ખીજને જાણે છે, એક ખીજ-
ને ઝાળખે છે ; પણ જ્યારે આ સર્વ આત્મા પોતેજ છે, ત્યારે
ખીજને કેમ જીવે, ખીજને કેમ સાંભળે, ખીજને કેમ પ્રણામ કરે,
ખીજને કેમ જાણે, ખીજને કેમ ઝાળખે ? જેથી આ સર્વને એ
જાણે છે તેને એ કેમ જાણે ? હું પ્રિયા, તે જાણનારને (પોતાનેજ)
કેમ જાણે ? ”

યમ અને નાયિકેત.

— ૦૦ —

ઉપનિષદના એક ઘણા સારીપેઠું જણાયેલા ભાગ તે કઠ-
ઉપનિષદ છે. એ પેદલવેહલો યુરોપિયન વિદ્વાનોની જાણમાં રામ
મોહનરાયથી આવ્યા હોતા, કે જે ઘણી તેના પોતાના દેશના
સર્વ સુધરેલા હિતચ્છુ માંહેના એક હોતા; અને જે વળી મનુષ્ય મા-
ત્રના સર્વથી સુધરેલા હિતચ્છુમાંના એક દાખલ કદી હવે પછી ગ-
ણાય. એ કઠઉપનિષદનું ત્યારપછી વારંવાર ભાષાંતર થયું છે, અને
તે ઉપર વારંવાર વિવાદ ચાલ્યા છે ; અને જોઈએ ધર્મ અને શાસ્ત્રને
લગતી કલ્પનાની વૃદ્ધિવિષે કાંઈક હિંસથી ભાગ લેતા હોય તેમનું
ઘણુંજ કાળજીભર્યું ધ્યાન ખેંચવા માટે તે ખરે યોગ્ય છે. આ-
પણી પાસે એ કઠઉપનિષદ તેની અસલ હાલતમાં છે એમ ધા-
રવું સંભવિત નથી, કારણકે તેમાં પાછળથી થયેલા કેટલાક વધારાનાં
દેખીતાં ચિન્હો છે. ખરેખર એજ વાત તૈત્તિરીય પ્રાશ્નના

(૧૭૯)

કે. ૧૧, ૮ માં પણ કહેલી છે, પણ તેમાં માત્ર એટલેજ તકાવત છે કે જ્યારે **પ્રાણી**માં મરણ અને જન્મમાંથી મુક્ત એક અ-મુક અલિદાન કરવાથી મળે છે, ત્યારે **ઉપનિષદ**માં આ મુક્તિ માત્ર જ્ઞાનથી મળે છે.

એ ઉપનિષદમાં એક નાનું બાળક, જેનું નામ **નચિકેત** છે, અને યમ, જે મૃત્યુલોકનો રાજા છે, તેમની વચ્ચેનો સંવાદ આવેલો છે. **નચિકેત**ના પિતાએ જેને સર્વ-ચક્ષુ કેહવામાં આવે છે તે કરવાની, એટલે પોતાનું જે સર્વસ્વ હોય તે અપી દેવાની બાધા લીધી હતી. તેના પુત્ર પોતાના પિતાની બાધાવિષે સાંભળીને તેને પુછે છે કે તમે તમારી બાધા કાંઈ પણ રાખ્યાવિના પુરી પાડવા માગો છો કે નહિ ? પેહલાં તો પેલો બાપ આનાકાની કરે છે ; છેલ્લે તે રોસ ચઢાવીને બોલે છે કે, 'હા, હું તને પણ યમને અર્પણ કરીશ.'

તે પિતા એક વખત આમ બોલ્યો તેથી પોતાની બાધા પુરી પાડવાને અને પોતાના પુત્રને યમને ભોગ આપવાને બંધાઈ ગયા. પેલો પુત્ર મરી જવાને માટે કેવળ રાજી છે, કે જેથી પોતાના પિતાનું અવિચારી વચન પાળવામાં આવે.

તે કહે છે કે 'હું બીજા ઘણાઓ (જેમને હજી મરવું છે) ની આગળ જઈ છું ; હું બીજા ઘણાઓની સાથે (જેઓ હમણાં મરે છે) જઈ છું. યમ (જે મૃત્યુલોકનો રાજા છે તે) મારી નોકડે જે કરવું હશે તે આજે કરશે.

'જેઓ પેહલાં આવ્યા તેમની શી દશા થશે તે પાછળ મોંઢ ફરવી જો ; જેઓ હવે પછી આવશે તેમની શી દશા થશે તે આગળ નજર કરી જો. એક મનુષ્ય અનાજ પેરે પાકે છે ; અને અનાજ પેરે ફરી ઉગી નિકળે છે.

જ્યારે **નચિકેત** મૃત્યુલોકનાં રેહડાણમાં દાખલ થયા ત્યારે તેમનો રાજા યમ ગેરહાજર હોતો, અને ત્રણ દહાડાસુધી તો તેનો આ નવો પસંજો કાંઈપણ ઘટતી પરાણાગતવિના ત્યાં રહ્યો.

(૧૮૦)

જ્યારે યમ પાછો ફર્યો ત્યારે આ ચૂકના ખંગ વાળવા માટે તે તેને ત્રણ બક્ષિશ માંગી લેવા કહેછે.

નચિકેતે જે પેહલી બક્ષિશ માંગી લીધી તે એ હતી કે, મારો બાપ મારીસાથે વધારેવાર રોષિત ન રહે.

બીજી એ હતી કે, યમ મને કાંઈ અમુક પ્રકારનો યજ્ઞ કરતાં શિખવે.

વળતી, ત્રીજી આ પ્રમાણે હતી : નચિકેત જાણ્યો :

“ કે જ્યારે માનસ મરણ પામેછે ત્યારે કેટલાક કહેછે કે તે છે, અને બીજા કહેછે કે તે નથી, એવો સંશય ચાલુછે : આ તારીપાસેથી શિખી મને જાણુવા ગમેછે. મારાં માગી લીધેલાં દાનમાં આ ત્રીજું છે.”

‘ યમે ઉત્તર વાળ્યો “ આ વિષયવિષે તો પૂર્વે દેવાને પણ શક હતો ; એ સમજવું સેહલું નથી. એ વિષય ખારીક છે. હે નચિકેત, કોઈ બીજું દાન માગ. આ ઇચ્છા પૂરી પાડવાની મને જરૂર ના પાડ. એમાંથી તો મને જવાદ.” ’

“ જે ઇચ્છા મનુષ્યને પુરણ થવી કઠણ છે તેમાંની જોઈયે તે તું માગ. આ સરખી સુંદર કુમારીકાઓ તેમનાં રથ અને વાજિત્રો સહિત ખરેખર માનસોથી તો મેળવી શકાય નહિ ; અને જે કુમારીકાઓની સેવામાં માનસો રહે તેવી કુમારીકાઓ હું તને સોંપું છું. પણ મને મરણવિષે કાંઈ પુછ ના.”

‘ નચિકેત જાણ્યો “ હે યમ, એ સઘળાં તો કાલસુધી ટકશે. તેઓ સઘળી ઈંદ્રિયોનું જોર ઘસી નાખેછે. આખી લંદગળ પણ વળી ઢુંકી છે. તારા ઘોડા અને તારાં નાચરંગ, ગાનતાન, એ સઘળું તારીજ કને રાખ. કોઈપણ માનસને દ્રવ્યથી સુખી કરી શકાય નહિ. અરે યમ, જ્યારે અમે તને જોઈયે ત્યારે અમે શું દ્રવ્ય રાખીયું ? નહિ, અરે યમ, જેવિષે અમને શક છે, તે મહા ભવિષ્યમાં શું છે, તેવિષે અમને કહે. આ ગુહ્ય સૃષ્ટિમાં જે આવે

(૧૮૧)

છે તે જાણવા સિવાય બીજા કાંઈ ઇચ્છા નાશકેત રાખતો નથી.”

છેલ્લે, પોતાની અતિ મરજ વિરૂદ્ધ ચમન આત્માવિષેનું જ્ઞાન તેની આગળ કહી દેવાની ફરજ પડી :

તેણે કહ્યું કે ‘જે મૂઠો અજ્ઞાનસ્થિતિમાં રહે છે, જેઓ પોતાની નજરમાં જ હાથ છે અને નિરર્થ જ્ઞાનથી છલકાઈ ગયા છે, તેઓ જેમ આંધળાને આંધળા દારો લઈ જાય તેમ અહિંથી તહિં અને તહિંથી અહિં ભ્રમણા ખાતા જોળ ચક્રાવામાં ફરતા ફરે છે.

દ્રવ્યની ખોટી માયાથી ઠગાયલાં બેદરકાર બાળકની આંખ આગળ ભવિષ્ય કદી બાહાર નિકળતું દેખાતું નથી. તે વિચારે કે આ તેજ દુનિયાં છે ; બીજા કોઈ નથી ; આ પ્રમાણે તે ફરી ફરીથી મારા કબજામાં આવે છે.’

‘જે હાથો માનસ પોતાના આત્માવિષે મનન કર્યાથી પેલો વૃક્ષ જેને દેખવો બહુ કઠણ કામ છે, જે અંધકારમાં પ્રવેશ પામ્યો છે, જે શુક્રમાં છુપાયો છે, જે અગાધ ઉંડાણમાં ધ્રુવ દાખલ વસે છે, તેને જાણી લે છે, તેજ ખરેખર સુખ અને દુઃખને પોતાથી બહુ પાછળ મુકી આવે છે.’

‘જ્ઞાની આત્મા જનમતો નથી, તેમજ તે મરતોયે નથી ; તે કશાંમાંથી નિકળ્યો નથી, અને તે કશુંયે થતો નથી. તે વૃક્ષ, અન્નત છે ; નિરંતર અને સદાકાળસુધી, જોકે દેહ નાશ પામે છે, તોપણ તે નાશ પામતો નથી.’

આત્મા નાનાકરતાં નાનો છે, મોટાકરતાં મોટો છે, અને તે પ્રાણીના અંતરમાં છુપાયેલો છે. જે માનસને કાંઈપણ ઇચ્છા કે કાંઈપણ સંતાપ નથી તે તેના કર્તાની મેહુરબાનીથી આત્માનો પ્રતાપ જીવે છે.’

‘જોકે તે સ્થિર બેસી રહે છે, તોપણ બહુ દૂર ચાલી જાય છે ; જોકે તે સુઈ રહે છે, તોપણ તે સઘળી જગ્યાએ જાય છે. જે ઇશ્વર હર્ષ પામે છે અને હર્ષ પામતો નથી તેને જાણવાને મારા સિવાય બીજો કોણ શક્તિમાન છે ?’

આત્મા કાંઈ વેદથી કે બુદ્ધિથી કે ઘણી વિદ્યાથી મળતો નથી. જેને આત્મા પસંદ કરેછે તેજ માત્ર આત્માને મેળવી શકે છે. તેને આત્મા તેના પોતાના દાખલ પસંદ કરેછે.”

‘પણ જે પોતાની કુરવાસનાથી પ્રથમ ફર્યો નથી, જે શાંત અને નમ્ર નથી, અથવા જેનું મન નિર્ભય નથી, તે જ્ઞાનથી પણ કદી આત્માને પામવાનો નથી.’

‘જે શ્વાસ આપણે ઉપર ખેંચિયે છિયે અને જે પાછો નિચે બહાર કાઢી નાખિયે છિયે, તે શ્વાસથી કોઈપણ માનસ જીવતા નથી. આપણે તો બીજા શ્વાસથી જીવે છિયે, કે જેમાં આ બંને શ્વાસો સમાયલા છે.’

‘વારું ત્યારે હું તને આ છુપોભેદ, એટલે આ નિરંદર બ્રહ્મનવિષે અને મોંતને પોંદ્યા પછી આત્માનું શું થાય છે તે વિષે કહીશ.’

કેટલાકો તેમનાં કાર્યો અને તેમનાં જ્ઞાન પ્રમાણે જીવતાં પ્રાણી દાખલ ફરી જન્મ લેછે, અને કેટલાકો લોકો અને પથરોમાં દાખલ થાયછે.’

‘પણ તે જે સર્વોત્તમ પુરુષ છે, જે જ્યારે આપણે સુતેલા હોઈએ ત્યારે આપણામાં જાગૃત રહેછે, જે એક સુંદર દેખાવ પછી બીજો બનાવે છે, તેજ ખરેખર **તેજસ્વી** કેહવાય છે. તે બ્રહ્મન કેહવાય છે, તેજ માત્ર **અમર** કેહવાય છે. સઘળા લોકો એમાં વસે છે, એની પેલીમેર કોઈ જતું નથી. એ તે છે.’

‘જે પ્રમાણે અગ્નિ, જો કે પ્રથમ એક, તોપણ આ દુનિયામાં આવ્યા પછી જે જે વસ્તુને તે બાળે છે, તે પ્રમાણે તે જુદા જુદા થાયછે; તે પ્રમાણે સઘળી વસ્તુઓમાં જે એક આત્મા છે તે જે જે વસ્તુમાં દાખલ થાયછે તેમાં જુદા થાયછે અને વળી જુદા વસે છે.’

‘જે પ્રમાણે સૂર્ય, જે આ સૃષ્ટિની આંખ છે, તે બહારની અસ્પર્શતા જોવાથી કાંઈ બ્રહ્મ થતો નથી, તેમજ સઘળી વસ્તુઓ-

(૧૮૩)

માં ને એક આત્મા છે તે પોતે જુદા હોવાથી, મૃદિમાના દુઃખથી કંઈ ભ્રષ્ટ થતા નથી.’

‘ નિત્ય વિચાર કરતા એક છે ને અનિત્ય વિચાર વિષે મનન કરેછે ; નો કે તે એક છે, તોપણ તે ઘણાની ઇચ્છા પુરી પાડે છે. ને હાથા પુરૂષો પોતાના આત્મામાંહે તેને જુવેછે તેઓને નિત્ય શાંતી છે.’

‘ ને કંઈ છે તે, આખી દુનિયાં નો એક વખત (ખસન આગળથી) બહાર નિકળી તો તેના શ્વાસથી ધુને છે, તે ખસન એક નાગી તલવાર પરે એક ભારી ત્રાસ છે. નેઓ તે જાણેછે તેઓ અમર થાય છે.’

‘ તે ખસન વાચાથી, મનથી, અથવા આંખથી મળી શકતા નથી. ને એમ કહે કે તે છે તે સિવાય ખીજ કોઈથી સમજતા નથી.’

‘ જ્યારે અંતરમાં સઘળી ઇચ્છા ને રહે છે તે નાશ પામેછે ત્યારે મનુષ્ય અમર થાયછે અને ખસને પામેછે.’

‘ જ્યારે અહિં આ પૃથ્વિઉપર આપણા અંતરની સઘળી ખેડીઓ તુટી જાયછે ત્યારે મૃત્યુ છે તે અમૃત્યુ થાયછે. અહિં મારો શિક્ષા સમાપ્ત થાયછે.’

ઉપનિષદ્ માંહેનો ધર્મ.

— ૦૦ —

ઘણું કરીને એમ કહેવામાં આવે કે ઉપનિષદ્નું આ શિખ-વણું હવે વધારેવાર ધર્મ દાખલ ગણાય નહિ, પણ શાસ્ત્ર કરી કહેવાય, નો કે એ શાસ્ત્ર પણ અમુક વ્યવસ્થિત રૂઠીની હાલતમાં આવ્યું નથી. આથી પણ વળી માલમ પડેછે કે આપણે ભાષાને કંટલા વશ છિયે. આપણે માટે ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન વચ્ચે એક ભેદ ઉપજવવામાં આવ્યોછે, અને રૂઠી અને નેમ તરફ જોતાં તો આવા

બેઠ ઉપચોગી થઈ પડે એ મારાથી ના કહેવાય નહિ. પણ જે વિ-
ષયો ધર્મસાથે સંબંધ રાખેછે, તેતરફ જ્યારે આપણે નોંધયે,
ત્યારે આપણને માલમ પડેછે કે એ વિષયો તે તેજ સદા હતા અને
હાલ પણ છે, કે જેમના ઉપર તત્વજ્ઞાનનું બંધન બંધાયુંછે, એટલુંજ
નહિ, પણ તેમાંથી તત્વજ્ઞાન નિકળ્યુંછે. અંતવાનૂની પેલીમેર અને
અંતવાનૂની અંદર જે અનંત છે તેવિષેના વિચાર અને સમજ ઉપર
જો ધર્મ પોતાની સત્તામાટે આધાર રાખે, તો તે વિચાર અથવા
તે સમજની ચાગ્યતા જો શાસ્ત્ર નહિ નકી કરે તો બીજું કોણ
કરે ? માનસ પોતાની ઇંદ્રિયાથી અંતવાનૂને સમજવાની જે શક્તિ
ધરાવેછે અને પોતાના મન ઉપર પડતા એકલા અને તેટલામાટે
અંતવાનૂ છાપને પોતાની યુદ્ધિથી માનસિક ખ્યાલોમાં ફેરવી નાખ-
વાની તે જે શક્તિ ધરાવેછે તે શક્તિ જો તત્વજ્ઞાનિયો નકી નહિ
કરે તો કોણ કરે ? અને ઇંદ્રિ અને યુદ્ધિ એ શબ્દોને તેમના સાધા-
રાણુ અર્થોમાં લઇએ તો એ બંનેની સદાની વિરુદ્ધતા છતાં માનસ
અનંતનો હયાતી ખાતરીપૂર્વક જણાવવાને હક ધરાવેછે કે નહિ એ
જો તત્વજ્ઞાનિયો નહિ તો કોણ શોધી કાઢશે ? જો આપણે ધર્મ-
ને તત્વજ્ઞાનથી જુદા પાડયે તો તેને દાષિત કર્યા જેવું છે; અને
જો તત્વજ્ઞાનને ધર્મથી જુદુ પાડયે તો તેનો નાશ કર્યા જેવું છે.

માચીન કાળના પ્રાણણો જેઓ લૈકિક અને ધાર્મિક લખા-
ણોનીવચે અતિ ખારીક બેઠ રાખવામાં અને પોતાના ધર્મશાસ્ત્રનું
પવિત્ર અને ઇશ્વરે પ્રગટ કરેલું લક્ષણ સાબીત કરવામાં આપણા
ખ્રિસ્તી ધર્મના મુખ્ય ઉપાધ્યાયો કરતાં પણ વધારે ચતુરાઈદેખાડી
ગયાછે, તેઓ ઉપનિષદને સદા પોતાના પવિત્ર પુસ્તકોમાહેતું એક
ગણતા. ઉપનિષદ **શ્રુતિ** એટલે **પ્રકટીકરણ**ને લગતા છે જેઓથી
નિરાળા **સ્મૃતિ** વગેરે તેઓના વિદ્યાને લગતા ગ્રંથોનાસઘળા ભાગો
આવ્યાછે, જેમાં તેઓના પવિત્ર ધારા વીરરસ કવિતા અને તેઓ-
નાં અર્વાચીન પુરાણ પણ સમાયલાં છે. માચીન કાળના ઋષિયોને
મન તેમનું તત્વજ્ઞાન તે ચક્ષ અથવા સ્તુતિભજનના સ્થળ જેવુંજ
પવિત્ર સ્થળ હતું.

(૧૮૫)

ઉપનિષદ્માં જોકે એક મત ખીબ મતનું ખંડણ કરતો જણાયછે, તોપણ તેમાં જે જે આવેછે તે તેઓને મન પોતાના અતિ-ધર્માગ્રહી ધર્મજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે માત્ર સંપૂર્ણ સત્ય છે; અને પાછલા વખતના સંપ્રદાય, જેઓ ઘણી અગત્યની બાબદમાં એક ખીબથી વિરુદ્ધ છે, તેઓ પોતાના મતના ટેકામાટે ઉપનિષદના એકાદ વાક્યમાં સદા કાંઈક જાતની સાબિતી શોધવાના કેવા ચત્ન કરતા રહેછે એ જોઈ નવાઈ લાગેછે.

વેદ ધર્મમાંનું પ્રસારણ.

— ૦૦ —

પણ પ્રાચીન હિંદુ ધર્મને એક છેલી વાર સાબિત કરવામાટે એક ખીબ બાબદ છે જે ઉપર આપણે સંભાળથી ધ્યાન આપવું જોઈય છે.

એમાં તો કાંઈ સંદેહ નહિ કે **સંહિતા** એટલે પવિત્ર મંત્રોના સંગ્રહમાં પણ આપણે ઇતિહાસ પ્રકાશનનાં દેખીતાં ચિન્હો જોઈશક્યે. મેં મારાં આગળાં ભાષણમાંનાં ફેટલાંકમાં આ ચિન્હો દેખાડવાનો ચત્ન કર્યોછે, જો કે મેં તેજ વખતે ટીકા કરી હતી કે વિચારનાં આ રૂપોના કાળમાપથી તોલ કરવો એતો મને લગભગ વ્યર્થ લાગેછે. માનસની ખુદ્ધિ જે વર્ષ અને સદીસાથે કાંઈ સંબંધ ધરાવતી નથી, તેને માટે કાંઈક છૂટ રાખવી જોઈય, અને આપણે એટલું પણ જુલો જવું નહિ જોઈય કે **ખરકલે**, જે આપણને વારંવાર કોઈ ઘણાજ વિદ્વાતામાં આગળ વધેલા હિંદુ તત્ત્વવેત્તાની યાદ આપેછે, તે તથા ધાર્મિક કવિ **વોટસ** એકજ વખતમાં થઈ ગયા છે.

તોપણ આપણને એમ કેહવાની સત્તાછે કે, સાધારણ રીતે ઓલતાં પ્રાચીન કાળમાં, અને વેદકાળ સરખા વિદ્યાશાસના પ્રારંભ કાળમાં, ઉષા તથા સૂર્યની સ્તુતિ વિષેના મંત્રો અદિતિને અર્પેલા મંત્રો

કરતાં વધારે પૂર્વકાળના હતાં ; કે વળી આ (અદિતિ વિષેના) મંત્રો સર્વ જીવંત પદાર્થના ધણી પ્રજાપતિની સ્તુતિવિષે રચાયેલા મંત્રો કરતાં વધારે પૂર્વકાળના હતા ; અને જે થોડાંક કાવ્યોના મેં હમણાં-જ ભાષાંતર કરવાનો યત્ન કરીધો, કે જેમાં કવિ 'તે એકલો એકજ ને સ્વાસરહિત છતાં સ્વાસ લેછે' તેવિધે બોલેછે, તે હજી પાછળા કાળમાં રચાયા હતા.

વેદના સઘળા મંત્રોમાં એક ઐતિહાસિક (દીર્ઘકાળાનુરોધન) અનુક્રમ, અથવા જેને હમણાં પ્રસારણને લગતા અનુક્રમ કહેછે, તે જોવામાં આવેછે ; અને એ અનુક્રમ, માત્ર કોઈ કાળાનુક્રમ કરતાં ઘણો વધારે અગત્યનો અને વધારે ઉપદેશકારક છે. આ સઘળા અતિપ્રાચીન તથા અતિઅર્વાચીન મંત્રો, જેને આપણે હમણાં વેદના મંત્રોનો સંગ્રહ (સંહિતા) કરી કહિયે છિયે, તેની સમાપ્તિ પેહલાં હયાત હતાં, અને આ સંગ્રહનો કાળ ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ વર્ષનો જો આપણે ગણિયે, તો હું 'ધાર્ધ્ર' કે આપણી ઉપર બહુ ખોટું લાગે એવા દોષ મુકવામાં આવશે નહિ.

પ્રાજ્ઞાણ ગ્રંથો રચાયા તેની પૂર્વે આ મંત્રોનો છેલ્લો સંગ્રહ થયેલો હોવો જોઈયે. આ મંત્રોમાં અને એથી પણ વધારે પ્રાજ્ઞાણ કે જે એની પછીના કાળને લગતા ઈશ્વરજ્ઞાનવિષેના નિબંધો છે, તેમાં જેઓ સઘળા પ્રમાણિકપણે પ્રાચીન યજ્ઞો કરે તેમને શ્રેષ્ઠ પ્રતિજ્ઞની કયુલાત આપેલીછે. જે દેવતાઓને યજ્ઞો અર્પણ કરવામાં આવ્યાછે તેઓ મંત્રોમાં જમની સ્તુતિ કરવામાં આવેછે તેઓજ મુખ્ય કરીનેછે ; જો કે દેવતાઓ, ઉદાહરણ દાખલ, પ્રજાપતિ જે ઈશ્વરના ઘણા વધારે મનોમત સંકલ્પ દર્શાવેછે તેના સરખા દેવતાઓ પાછલા વખતના પ્રાજ્ઞાણમાં વધારે અને વધારે સ્પષ્ટ રીતે આવતા કેમ જણાયછે તે આપણે ખુલ્લું જોઈ શકીયે.

આ પછી આરણ્યક ગ્રંથો આવેછે, કે જે પ્રાજ્ઞાણને છેડે આવ્યાને સીધેજ માત્ર નહિ, પણ વળી તેમનાં લક્ષણ (રચના) ઉપરથી હજી વધારે પાછલા વખતના જણાયછે. એ આરણ્યકનો હેતુ એ

(૧૮૭)

છે કે વનમાં વસનાર મનુષ્યો, બ્રાહ્મણ તથા તે પછીનાં સૂત્રોમાં વર્ણવેલા કાંઈપણ ઠાઠમાઠ અને દમામવિના કેવે પ્રકારે યજ્ઞો કરી શકે તે દેખાડવું ; માત્ર મનના ચત્તથીજ. પૂજારીને પોતાના મનમાં યજ્ઞનો માત્ર વિચારજ લાવવાનો હતો, અને મનમાં તેને લગતાં સઘળાં ક્રિયાકર્મ કરવાનાં હતાં, અને તેથી કરી કંટાળાભરી ક્રિયા કરવાના જેટલોજ તેને લાભ પ્રાપ્ત થતો હતો.

છેલ્લે ઉપનિષદ્ આવી ; અને તેમનો હેતુ શું છે ? સઘળાં ક્રિયાકર્મ વ્યર્થ છે, એટલુંજ નહિ પણ નુકશાનકારક છે, એ દર્શાવવું ; લાભની આશા કે ઇચ્છાથી યજ્ઞ સાથે જે દરેક કામ કરવામાં આવે તેને ધીકારી કાઢવું ; દેવોની જો હયાત નહિ તો તેમનું નિરાશું અને ઉત્તમ લક્ષણ તો ના પાડવું, તથા એવું શિખવવું કે મનુષ્યને પોતપોતાના આત્માએ પેલા સત્ય અને વિશ્વવ્યાપક આત્માને પિછાનવાસિવાય, અને જ્યાં શાંતિ મળી શકેછે ત્યાંજ શાંતિ શોધવાસિવાય મુક્તિ અને છુટકારાની કાંઈએ આશા નથી.

કેવી રીતે આ જુદા જુદા વિચારો ઉપર તેઓ આવ્યા, કેવી રીતે એક પાછળ બીજા સ્વાભાવિક રીતે આવ્યો, કેવી રીતે જ્યોત્સનાએ તેમને શોધી કાઢ્યા તેઓ માત્ર સત્યના પ્યારથી દારવાયા હતા, અને સત્યઆગળ પોંહોંચવામાટે મનુષ્યથી થઈ શકે એવો કાંઈ પણ પ્રયત્ન બાકી રાખ્યો નહિ—આ સઘળું, થોડાંક ભાષણોની હદમાં જેટલું સારી પેઠે સમજાવી શકાય તેટલું સમજાવવાનો મેં ચત્ત કર્યો છે.

અને જેમ બીજાઓ આગળ પુછી ગયાછે તેમ હવે તમે પણ ખચીત પુછશો કે એક ધર્મ કે જે વિચારના ભિન્નભિન્ન નાના ભેદોથી ભરપૂર હતો, એટલુંજ માત્ર નહિ, પણ જેમાં નિશ્ચય અકેકથી બહુજ વિરુદ્ધ તત્વો આવેલાં હતાં, તે ધર્મને નિભાવી રાખવાનું કેમ બન્યું હતું ? જે પ્રજામાં કેટલાકો દેવતા અથવા ઇશ્વરો છે એવું માને, અને બીજાઓ માને કે દેવતા અથવા ઇશ્વરો નથી ; કેટલાકો પોતાની માયાપુંજ યજ્ઞો કરવામાં સઘળી

ગુમાવી દે, અને બીજાઓ દરેક યજ્ઞ એક ડગાઈ, એક જાળ છે એમ જણાવે, તે પ્રજાના લોકો એકજ ધર્મવાળી પ્રજા દાખલ કેમ સાચે રહી શકે? જે પુસ્તકોમાં અકેકનું ખંડન કરનારા મત આ-વેલા હોય તે પુસ્તકો આખાંને આખાંજ પવિત્ર, તથા ધધરે પ્રગટ કરેલાં, એટલે પ્રગટ કરવાના ઉંડામાં ઉંડા અર્થમાં ગણેલાં, એટ-લુંજ નહિ પણ સત્યની બીજ કોઈપણ પરિક્ષાની ઉદબાહર પોંદ્દાચેલાં કેમ ગણીશકાય ?

તોપણ હજારો વર્ષ થયાં એમજ હતું, અને એ અંતરમાં આજ સુધી જે જે સઘળા ફેરફાર થયાછે તેછતાં હજી જ્યાં જ્યાં પ્રાચીન વેદ ધર્મ ચાલુ છે ત્યાં એમજ છે. ખરી વાત એમાં છે ; જે કોઈ આપણને કરવાનું છે તે એજ કે એ ધર્મ સમજવો અને કદ-ચિત એ ઉપરથી કોઈ શિક્ષા પણ લેવી.

ચાર જ્ઞાતિ.

—00—

હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ભાષા અને શાસ્ત્ર ચુરપના વિદ્વાનના હાથમાં આવવા લાગ્યાં તેની પૂર્વે બ્રાહ્મણોને, બીજી સર્વ જ્ઞાતિના લોકોથી પોતાના ધર્મજ્ઞાનનો ભંડોળ આગ્રહક કાળજીથી સોંપવી રા-ખનાર ધર્મગુરુઓના એક નાનાં મંડળદાખલ, અને એ પ્રમાણે એક અજ્ઞાન પ્રજાઉપર પોતાની શ્રેષ્ઠતા નિભાવી રાખનાર દાખલ દર્શાવવાનો ચાલ હતો. આવો આરોપ કેવળ નિરાધાર છે તે જાણવામાટે સંસ્કૃત શાસ્ત્રનું માત્ર સેહેજ જ્ઞાન જોઇએ. માત્ર એક-જ જ્ઞાત, શૂદ્રને, વેદ શિખવાની બંધી કરીછે. બીજી જ્ઞાતો, લશ્કરી અને શેહરી વર્ગોને, કોઈ અટકાવને બદલે, વેદનું જ્ઞાન મેળવવાની ધર્માજ્ઞા હતી. સઘળાંને વેદ શિખવા પડતા હતા, માત્ર વેદ શિખ-વવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણોનેજ ભોગવવા દેવામાં આવતો હતો. ધર્મની વંશપરંપરા ઉતરતી આવેલી રૂઢિચો તથા માત્ર સંસ્કારરીતિયોજ ઉતરતી જતોને શિખવવામાં આવે, અને બ્રાહ્મણોનેમાટે એક પ્ર-

(૧૮૯)

કરના ગુપ્તધર્મ, એટલે ઉપનિષદનો ધર્મ, જુદો રાખવામાં આવે, એવો બ્રાહ્મણોના પણ હેતુ ન હતો. એથી ઉલટું, આ બીજાઓથી છાત્ર રાખવાનાં મત, પેહલી જ્ઞાતિનાકરતાં બીજી જ્ઞાતિથી નિક-જેલા દેખાડવાને કેટલાંક ચિન્હો દેખાયછે.

ખરું જોતાં જ્ઞાતિની રીત, જ્ઞાતિશબ્દના સાધારણ અર્થ મ-માણે લેતાં, વેદ કાળમાં ન હતી. વેદમાં જેને આપણે જ્ઞાત કહીએ તે વળી મનુના કાયદામાં આપણને જે માલમ પડેછે તેનાંકરતાં, અને આને જે રીત ચાલુ છે તેથી ઘણી વધારે જુદી છે. પ્રાચીન હિંદુ મંડળીને આપણે પ્રથમ આર્યો, એટલે હિંચ કુળના જન્મેલા, તથા શૂદ્રો એટલે ચાકરો અથવા ગુલામ, એવા બે વર્ગોમાં વેંડ-ચાયલી જોઈએછીએ. બીજી આપણને એ માલમ પડેછે કે આ આર્યોમાં બ્રાહ્મણો, એટલે ધર્મને લગતા કુલીન લોકો, ક્ષત્રિયો અ-થવા રાજાઓ, એટલે લશ્કરને લગતા કુલીન લોકો, અને વૈશ્યો એ-ટલે શેઠરીઓ, આવેછે. આ દરેક વર્ગને સોંપેલાં કામ અને અ-ધિકાર લગભગ બીજા દેશોમાંના જેવાંજ છે, અને તેને માટે આપણે હાલ ખોટી થડું જોઈએ નથી.

ચાર આશ્રમ.

— ૦૦ —

તોયપણ પ્રાચીન વેદકાળની પ્રજાનું આ ચાર જાતો કરતાં એક વધારે અમત્યનું લક્ષણ જે છે તે ચાર તબક્કા અથવા આશ્રમો છે.

એક બ્રાહ્મણ, સાધારણ રીતે આમાંહેના ચાર આશ્રમ, એક ક્ષ-ત્રિય ત્રણ, એક વૈશ્ય બે, એક શૂદ્ર એક આશ્રમ અનુભવેછે. આ દુનિયામાં જન્મલીધેલાં દરેક બાળકનેમાટે હિંદુસ્થાનમાં તેના આખા ભવનો માર્ગ ચિતરાયલો હતો; અને મનુષ્ય પ્રકૃતિ જે કદી પણ કાયદાના અંકુશતળે પૂર્ણરીતે રહેતી નથી, તેનેમાટે દરેક છુટ મુક્યા પછી, આપણને સંશય રાખવાનું કશું કારણ નથી કે

(૧૯૦)

હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસના પ્રાચીન કાળમાં હિંદુઓ પોતાના ધર્મ પુસ્તકો તથા કાયદાથી જુદગી ગુજારવાની જે રીત બ્રાહ્મણ રાખવામાં આવી હતી તે રીતને વિશેષકરીને વળગીરહ્યાહતા.

એક આર્ય બાળક જનમતાંને વાર, એટલુંજ નહિ પણ વળી તેના જન્મઆગળ તેનાં માબાપને અમુક સંસ્કાર કરવા પડેછે, કે જે ક્રિયાવિના પેલું બાળક મંડળીનો એક સભાસદ થવાને અથવા અસલી બ્રાહ્મણોમાં એનેજ મળતું જે હતું તે પ્રમાણે, એક મંદીરનો પૂજારી થવાને અયોગ્ય થાય. લગભગ પચિશેક અને કોઈક વેળા એથી પણ વધારે સંસ્કારો જણાવેલાછે. માત્ર શૂદ્રોનેજ એ ક્રિયામાંથી ખાતલ રાખેલા હતા;* નોકે જે આર્યો એ ક્રિયા કરવાનું ભુલતા તેમને શૂદ્રો કરતાં કાંઈ વધારે ચઢતા ગણવામાં નહિ આવતા હતા.

પેહલો આશ્રમ, શિષ્યાવસ્થા. (વિદ્યાર્થીની સ્થિતિ)

—૦૦—

આર્ય, એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, કે વૈશ્યના પુત્રની જુદગીનો પેહલો આશ્રમ જ્યારે તે આસરે સાતથી તે અગ્યાર વર્ષની વયનો હાયછે ત્યારથી શરૂ થાયછે†. એ વયમાં તેને ઘરમાંથી કાઢીને કેળવણી આપવામાટે એક શિક્ષકને સ્વાધીન કરવામાં આવેછે. એ કેળવણીના મુખ્ય હેતુ એટલેજ કે તે વેદ અથવા સઘળા વેદા શિખીને મોહડે કરે. વેદ બ્રાહ્મણ કેહવાયછે. તેથી તે બ્રહ્મચારી એ-

* યમ પ્રમાણે શૂદ્રો પણ ઉપનય એટલે સિખાડિ દાખલની ઉમેદવારીની હદમુધી, અ સંસ્કારો વેદના મંત્રો વગર કરે.

† દાકતર બ્રુહલરના આપસ્તંબ-મંત્રો, ૧, ૧, ૧૮: 'એક બ્રાહ્મણને વસંત ઋતુમાં, એક ક્ષત્રિયને ઉનહાળામાં, એક વૈશ્યને પાનખર ઋતુમાં (દીસા આપવી) પેહલો દાખલ કરવો; ગર્ભ રહેવાના વખતથી જણતાં બ્રાહ્મણને આઠમે વર્ષે, ક્ષત્રિયને અગ્યારમે વર્ષે, અને વૈશ્યને બારમે વર્ષે દાખલ કરવો.

(૧૯૧)

ટલે વેદનો અભ્યાસી કેહેવાયછે. એના ગુણકારી (કાર્યસાધક) અભ્યાસમાટે ઠંડવેલો વખત ઓછામાં ઓછાં ૧૨ વર્ષના છે અને ઘણામાં ઘણા ૪૮ વર્ષના છે. જ્યાંસુધી એક તરણ વિદ્યાર્થી તેના ગુરૂના ઘરમાં રહેછે, ત્યાંસુધી તેને અત્યંત કરડી કેળવણી તળે રહેવું પડેછે. તેને નિત્ય બે વાર, સૂર્યોદય અને મૂચાસ્તે (સંધ્યા પાસન) માર્થના કરવી પડેછે. રોજ સહુવારે અને સંધ્યાકાળે આખે ગામ ફરી ભિક્ષા માગવી પડેછે, અને જે કાંઈ મળ્યું હોય તે પોતાના ગુરૂજીને આપવું પડેછે. જે કાંઈ ગુરૂ આપે તેસિવાય તેનાથી ખીજું કાંઈએ ખવાય નહિં. તેને પાણી લાવવું પડેછે ; વેદીને માટે બળતણ વીણી એકકું કરવું પડેછે, ચુડુલાની આસપાસની જગ્યા વાળી સાફ કરવી પડેછે, અને દહાડો રાત ગુરૂની સેવામાં તેને રહેવું પડેછે. એના બદલામાં તેના શિક્ષક તેને વેદ શિખવેછે, કે જેથી તે મોહડે ભણી શકે ; અને એસિવાય જે કાંઈ પણ તેને ખીજા આશ્રમમાં દાખલ થવાને માટે ચોગ્ય કરવા જરૂરનું હોય, તથા એક પરણેલો પુરુષ અને ઘરઘણી (ગૃહસ્થ) થવાને ચોગ્ય કરે, તે સઘળું શિખવેછે. વિદ્યાર્થીને ગમે તો એકપરાંત ખીજા શિક્ષકોના પાઠો (ઉપાધ્યાયો) પણ શિખે, પણ તેનું (વ્રત્તચારી પંથમાં) દાખલ થવું, અથવા જે તેના ખીજા જન્મ કહેવાયછે, તે તો તેના ધર્મગુરૂ એટલે આચાર્યથીજ માત્ર તેને મળેછે.

જ્યારે વિદ્યાર્થીની શિષ્યાવસ્થા પુરી થાયછે, ત્યારે તેને પોતાના ગુરૂને વાજપી દક્ષણા આપ્યાપછી, પોતાના પિતાને ઘેર જવા દેવામાં આવેછે. તે ત્યારપછી **રનાતક**, એટલે જેણે સ્નાન કીધેલું હોય તે, અથવા **સમાવૃત** એટલે પાછો આવેલો, એમ કેહેવાયછે. તેણે તેની સનદ મેળવી એમ આપણે કેહેવું જોઈયે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ (નૈષ્ઠિક) પરણ્યાવિના પોતાના ગુરૂને ઘેર પોતાની આખી જીંદગીસુધી રહેછે. ખીજાઓ જો તેમને એવી પ્રેરણા થાય તો પોતાની ઉમેદવારીનો વખત પુરો થયા પછી તરતજ વનવાસીની જીંદગી પકડેછે પણ સાધારણ નિયમ તો એ છે કે

(૧૯૨)

એક તરણ આર્ચ ને હવે આછમાં આછો, ૧૯) કે ૨૦) વર્ષની વય પોંદ્યે, તેણે પરણવું નોંધયે.*

બીજે આશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ (પરણેલી હંદગી.)

—00—

હંદગીના આ બીજે આશ્રમ છે, કે જે વળા તેન ગૃહસ્થ, અથવા ગૃહમેધિનૂ એટલે ઘરઘણી કેહવામાં આવેછે. પ્રિયા પસંદ કરવાવિષે અને લગ્નક્રિયાવિષે ઘણા ખારીક નિયમો આપેલાછે. પણ જે સાથે આપણને ઘણું લાગેવળગેછે તે તેના ધર્મ છે. એ વખત સુધીમાં વેદના મંત્રો તેને મોહડે આવડેછે, અને એટલા માટે આપણે ધાર્યે કે તે અગ્નિ, ઇંદ્ર, વરુણ, પ્રજાપતિ અને વેદના બીજા દેવતાઓને માનેછે. તે વળી બ્રાહ્મણ પણ શિખેલોછે, અને એ ધર્મ નિયમના ફરાવ્યાપ્રમાણે અથવા કંઈજ નહિતા મંજુર રાખ્યા પ્રમાણે ચાલુ યસો કરવાને બંધાયલોછે. વળી તેને કેટલાક આરણ્યક અને ઉપનિષદો પણ મોહડે આવડેછે, અને જો તે તેમના અર્થ સમજતા હોય તો આપણે ધાર્યે કે તેની બુદ્ધિ ખીલીછે, અને તેની સંસારી હંદગીના આ બીજે આશ્રમ માત્ર એની પછીના ત્રીજા અને ચઠ્ઠા આશ્રમની તૈયારીછે એવું તે જાણેછે. તોપણ જે કોઈ પેહલા અને બીજા આશ્રમમાંથી નિકળ્યો નહિ હોય તેને એ ચઠ્ઠા આશ્રમમાં દાખલ થવા દેતા નથી. આ માત્ર સામાન્ય નિયમ છે, જો કે એમાં પણ ફેર પડતાં એમ આપણને સારી પેઠે ખબર છે. જ્યારે એક પુરુષ પરણેલો હોયછે ત્યારે એ ઘરઘણીને નિત્ય પાંચ યજ્ઞ કરવા પડેછે : તે આઠે :

- (૧) વેદનો વિદ્યાભ્યાસ કરવો અથવા ક્રાઈને કરાવવો.
- (૨) તેના પૂર્વજો અથવા પિતૃલોકને ભોગ આપવા.
- (૩) દેવતાઓને ભોગ આપવા.

* મનુ કહેછે કે એક પુરુષને માટે લગ્ન કરવાનો ખરો વખત ૩૦ વર્ષ છે, સ્ત્રીને માટે ૧૨ વર્ષછે; પણ પુરુષને ૨૪ વર્ષની વય અને સ્ત્રીને ૮ વર્ષની વય લગ્ન કરવાની કાયદામાં હુક છે

(૧૯૩)

(૪) જીવતાં પ્રાણિયોને ખોરાક આપવો.

(૫) પરોણાને અદરસત્કાર કરવો.

ઘરસંસારી કરી કેહવાતા કાયદા (ગૃહ્યસૂત્રો)માં ઘરધણીએ નિતરોજ કેમ વર્તવું તે જે વર્ણવ્યું છે તેના કરતાં ખીજું કંઈ વધારે પૂર્ણ હોય નહિ. આ માત્ર કલ્પિત વર્ણન હોય, તોપણ એક કલ્પનાદાખલ પણ જીવતરનો એક એવો દેખાવ તે નજરે પાડે છે કે તેવા ખીજે કહિંએ જીવામાં ન આવે.

ઉદાહરણ :- હિંદુસ્થાનમાં સંસારવ્યવહારવિષે એક બહુ પ્રાચીન વિચાર એ હતો કે દરેક માનસ દેવાદાર જન્મે છે, કે ઋષિયો (પંડીતો) જેઓ તેના ધર્મના સ્થાપનારા અને પિતા છે તેમને તે અથમમાં દેવાદાર છે; ખીજું, દેવતાઓને; ત્રીજું, તેના માતાપિતાને તે દેવાદાર છે. જે કરજનેમાટે તે ઋષિયોને દેવાદાર છે તે વેદનો કાળજી રાખી અભ્યાસ કરીને તે ફીટાડે છે. જેનેમાટે દેવતાઓને તે દેવાદાર છે તે એક ઘેરધણીદાખલ, નાના મોટા ભોગ આપી વાળી આપે છે. પોતાનાં માતાપિતાને જેનેમાટે તે દેવાદાર છે તે પિતૃલોકને ભોગ આપવાથી તથા પોતે છોકરાંછૈયાંને પિતા થવાથી વાળી આપે છે.

આ ત્રણે ઋણ ફીટાડ્યા પછી, એક માનસ આ દુનિયાંથી એકઠો થયલો ગણાય છે.

પણ આ સંઘળા ધર્મ, જે દરેક પ્રમાણિક આર્ચ બળવવાને અંધાયલો છે, તેઉપરાંત, જે તેની શક્તિ હોય તો ખીજા ઘણાક યસો કરવાની તેનાથી આશા રખાય છે. એમાંના કેટલાક યસો રોજ દા, કેટલાક પખવાડિયાંના, અને ખીજા ત્રણ ઋણોના સંબંધમાં, પાક કાપવાની ઓસમના સંબંધમાં, કે દર અર્ધ-વર્ષ કે વર્ષે ફરી આ વે તેના સંબંધમાં કરવાના હોય છે. આ યસો કરવામાં એ કામથી જન-

† આરે આશ્રમવિષે વેદાંત સૂત્રો ૩, ૪ માં પ્રભુ વિવાદ ચલાવેલો છે. સ્વાધ્યાય નિયમ એ છે કે: 'વિદ્યાર્થી'દાખલની મુદત પુરી કર્યા પછી એક પુરૂષે ઘરધણી થવું, ઘરધણી થયાપછી તેણે વનવાસી થવું, અને વનમાં વસ્યાપછી તેને મને ત્યાં નિઃકળી જાય. પણ વળી એમ વધારેલું છે કે: 'એમ નહિતા વિદ્યાર્થી' હોય ત્યારથી, ઘરમાંથી કે વનમાંથી તેને મનેતો બાહર નિકળી જાય.

(૧૯૪)

ણીતા ધર્મગુરુની સહાયતા નેઈયેછે, અને ઘણાકપાછળ તો મોટા ખર્ચ થઈ પડે. એમને એ યસો ત્રણ ઉંચ વર્ગોઃ એટલે માત્ર આર્યોનાજ લાભમાટે કરવા પડતા હતા, અને એ મોટા યસો વેળા એક ક્ષત્રિય તથા એક વૈશ્ય બને, તેટલો વખત એક બ્રાહ્મણ સરખાજ પવિત્ર ગણાતા હતા. પણ એ યજ્ઞ ક્રિયાઓથી નિપજતા લાભ તો સર્વે એકલા બ્રાહ્મણોનેજ માત્ર સફળ સમજતા. એમાંના કેટલાક યસો; જેવાકે અશ્વ-યજ્ઞ, તથા રાજસૂય માત્ર ક્ષત્રિયોનાજ લાભ માટે કરી શકાતા. શૂદ્રોને પેહલાં તો યસો કરવાથી કેવળ ખાતલ રાખેલા હતા, પરંતુ જો તેઓ યસો કરતી વેળા વેદ મંત્રોને ઉપયોગમાં ન લાવે, તો તેમને પાછલા વખતમાં ચોકસ છુટ મળેલી આપણે જાણ્યે છિયે.

આપણા ઇસવી સનની પુર્વે આસરે ૧૦૦૦ અને ૫૦૦ વર્ષની વચ્ચેના હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન કાળવિષે આપણે જે કાંઈ જાણ્યે છિયે, તે ઉપરથી આપણને જણાયછે કે એક બ્રાહ્મણની જીંદગી દિવસના અને વળી રાત્રિના લગભગ દરેક કલાક, વર્ષના એક છેડથી ને બીજા સુધી, બહુ કરડી ફેળવણીતળે ગુજરતી હતી. પોતાની ધર્મક્રિયા કરવામાં એક નાની સરખી ચૂકથી, બીજા ભવમાં થનારી શિક્ષા વિષે કાંઈએ ન ઓલતાં, ભારી પ્રાયશ્ચિત્ત અને ન્યાતબહાર મુકાવાનો ઓજો તે પોતાને માથે ઝેંચી લેતા, તેમ વળી પ્રાર્થના અને યસો કાળજીથી કરવાથી તેને આ દુનિયામાં લાંબી અને યશવાન્ જીંદગી મળવાની આશા હતી, એટલુંજ નહિ, પણ સ્વર્ગમાં પણ પરમ સુખ મળવાની તેને આશા હતી.

ત્રીજો આશ્રમ, એકાંતવાસ.

—૦૦—

પણ હવે પ્રાચીન હિંદુઓની જીંદગીનાં એક અતિ અગત્યના અને અતિ ઉપદેશક વિભાગ ઉપર આપણે આવ્યે છિયે. જ્યારે કોઈ કુટુંબનો પિતા પોતાના વાળ ઘોળા થતા જોતો, અથવા પોતાના સં-

(૧૯૫)

તાનને ઘેર સંતાન થયલું જોતો, ત્યારે તે જાણતો કે આ સંસારનો તેને ત્યાગ કરવો જોઈએ. જે સઘળું તેનું પોતાનું હોય તે પોતાના પુત્રોને આપી, પોતાનું ઘરં તથા વનમાં વાસ કરવો જોઈએ. આ પ્રસંગે તે **વાનપ્રસ્થ** કહેવાતો. તેની જોડે જવું કે નહિ એ તેની સ્ત્રીની મરજીઉપર હતું. આ અને વનવાસને લગતી કેટલીક બી-
જી બાબદોવિષે પ્રાચીન સત્તાવાર વિદ્વાનોમાં ઘણો મતફેર જે ક્ષીડામાં આવેછે તેઉપર જેટલું ધ્યાન હજીસુધી આખ્યામાં આવ્યુંછે તે કરતાં ઘણું વધારે આપવું ચોખ્ખું છે. જે મુખ્ય અઠવાણ નડેછે તે એ છે કે હિંદુ મંડળીની વૃદ્ધિ થતી ગઈતેમાં આ જુદાજુદા સત્તાદાર ગ્રંથો અમુક સ્થાનિક અને સમકાળિક રીવાજ દેખાડેછે, કે એકપછીએક ઉ-
ત્પન્ન થયેલા ઐતિહાસિક આશ્રમ દેખાડેછે, તે કેમ મુકરર કરવું. દાખલો લઈએ કે, જ્યાં જ્યાં આ સંસાર તથા એકાંતવાસમાં જવાનું દ્રઢપણે અમલમાં લાવવામાં આવ્યું હશે ત્યાં ત્યાં દેખીતુંછે કે વા-
રસાને લગતા કાયદા એ ગોઠવાણુઉપર ખડું આધાર રાખતા હશે; અને પોતાના ખતિની પાછળ સ્ત્રી ગમે તો જાય કે નહિ, એ તેની મરજીઉપર રહ્યાથી હિંદુ કુટુંબોની ઘરસંસારી ગોઠવણુઉપર પણ ઘણી અસર થઈ હશે. પણ આ સઘળા બેઠ છતાં આ વાત તો કેવળ એકસ છે કે જ્યારથી એક માનસ વનમાં દાખલ થયો ત્યારથી તે વિચાર અને કાર્યની બાબદમાં પૂર્ણ છુટ બોગવતો. થોડો વખત તે અમુક ક્રિયા કરે, પણ એ ક્રિયા ઘણુંકરોને માત્ર મનમાં જ થતી. જેમ આપણે આપણા મનમાં એક મધુરસ્વર ગાઈ જઈએ, તેમ આખા યજ્ઞો તે પોતાના મનમાં વિચારી જતો, અને આ પ્રમાણે, જે તેને કરવું ઘટે તે સઘળું કરતો. પણ થોડા વખતપછી એ કામનો પણ અંત આવ્યો. આપણે વાંચ્યે છીએ કે વાનપ્રસ્થો પોતાઉપર કેટલીક જાતની કષ્ટિ જેવતા, કે જે તથાના સામાન્ય ના-
મથી જણાયછે; પણ સ્વાર્થને માટે થતું દરેક કામ, અને વિશેષકરીને આવતા ભવમાં બદલો મળવાની આશાથી કીધેલું દરેક કામ, માત્ર ન-
કામું છે, એટલું જ નહિ, પણ વળી નુકશાનકારક છે, એવો વિચાર

(૧૯૬)

વધારે અને વધારે પ્રસરતો ગયો, અને જે કામ એકલું રહી ગયું તે આત્મ-પરિક્ષા હતું—આત્મ પરીક્ષાના ખરા અર્થમાં—એટલે પોતાના નિરાળા આત્મા તથા અમર આત્મા વચ્ચે જે સત્ય અને નિકટ સંબંધ છે તે જાણવામાં હતું.

આ વનવાસવિષેની ખરી સમજ પડવાથી હિંદુસ્થાનના ઇ-તિહાસના અભ્યાસીને ખીજ ઘણા અત્યંત અગત્યના વિષયો સમજવાનું બની આવશે. પણ એવા વિષયોઉપર હાલ વિસ્તારીને લખવાનું આપણાથી બને નહિ.

માત્ર એજ બાબદની હિયાં નોંધ લેવી જોઈએ છે. પેહલું એ છે કે, ત્રીજા આશ્રમપછી એક ચોથો અને છેલ્લો સંન્યાસીની આશ્રમ હતો, કે જે સત્ત્યાસી સઘળી મનુષ્ય મંડળીથી દૂર થઈ, એકાંતવાસે વનમાં ભટક્યાપછી, મૃત્યુને રાજે જતો. સત્ત્યાસી, જેને વળી જુદા જુદા સત્તાવાન લખનારા ભિક્ષુ, યતિ, પરિત્રાન્ તથા મુનિ કહેછે, તે અને વાનપ્રસ્થ વચ્ચેનો બેદ શોધી કાઢવો કાંઈ સેહલું નથી, જો કે પેહલાં તેમના વચ્ચે આ એક બહુ અગત્યનો બેદ હતો, કે પેહલા ત્રણ આશ્રમોના પંથો ખીજ ભવમાં કાંઈ બદલો મેળવવાનો ઉમેદ રાખતા (ત્રય : પુણ્યલોક ભાજ :), ત્યારે સત્ત્યાસી સઘળાં કામો તજી યેસતો, તે બ્રહ્મમાં ખરી અમરતાને પોહિંચવાની આશા રાખતો (એકો' મૃતત્વભાક્, બ્રહ્મસંસ્થે :) તથા વનમાં રહેનારને પરિષદ્ અથવા સંસારમંડળ સાથે સંબંધ ચાલુ રહેતો હતો, ત્યારે સત્ત્યાસી આ સંસારસાથે કાંઈપણ વ્યવહાર રાખવાથી દૂર રહેતો.

ખીજ બાબદ એ કે, આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે ત્રીજો આશ્રમ, એટલે વન-વાસ, જે હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન વિદ્યાનું વિશેષ લક્ષણ છે, તથા જેનો મનુસ્મૃતિ અને વીરરસકાવ્યનાં સરખાં પાછળા વખતનાં પુસ્તકોમાં પણ પૂર્ણપણે સ્વિકાર કરેલો છે, તેને પાછળથી કાઢી નાખવામાં આવ્યો, ઘણુંકરીને એવા વિચારથી કે એ વનવાસથી જે મતને આપણે બુદ્ધ ધર્મ કેહેતા આવ્યા છિયે, પણ

(૧૯૭)

જેનેમાટે ઘણીક બાબદમાં કહી શકાય કે વનવાસની નેમ પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરાવનાર અને પ્રસાર કરાવનાર તથા પ્રાચીન બ્રાહ્મણોના ધારાઓથી બાહુલ રખાયા પ્રમાણે કુનિયાં તણ છેલે એકાંતવાસ કરવાનું શિખવનાર તે છે, તે યુદ્ધમતને અઘટીત આધાર મળી જાય. જ્યાંસુધી બ્રાહ્મણો આ પોતાની જુની યુક્તિમાંથી અનુક્રમે પ્રસાર થવાને, તથા પ્રથમ વિદ્યાર્થી અને ઘરઘણી દાખલના ધર્મ બળવ્યાવિના વનની સ્વતંત્ર સ્થિતિ અથવા પૂર્ણ એકાંતવાસના સુખવિષે આગળથી વિચાર નહિ કરવાને માનસોને સમજાવી શક્યા, ત્યાંસુધી એ યુક્તિ ખરે સોડુલી હતી. મહાભારતમાં (શંતિપર્વ, અધ્યાય ૧૭૫) એક પિતા અને તેના પુત્રવચ્ચે ચાલેલા સંવાદથી એ અડચણ સારીપેઠે દર્શાવી છે. તે પિતા પોતાના પુત્રને તેના પૂર્વજોને પગલે ચાલવાની શિખામણ દે છે, એટલે પેહલે શિષ્યાવસ્થાના સર્વ કાયદાપ્રમાણે ચાલીને વેદ શિખવાની, ત્યારપછી લગ્ન કરી ઈયાં છોકરાંવાળો થવાની, યજ્ઞ-વેદી બાંધવાની, તથા ઘટતાં બલિદાન કરવાની, પછી જંગલમાં વાસ કરવાની, અને છેલે મુનિ થવાના યત્ન કરવાની શિખામણ આપે છે. પણ પુત્ર તેની શિખામણ માન્ય કરતો નથી, અને જણાવે છે કે ઘરઘણીની જાંદગી, એટલે વહુ, ઈયાં છોકરાં, ચસો વગેરે બીજી સઘળું વ્યર્થ કરતાં પણ વિશેષ ખરાબ છે. તે કહે છે કે ‘જે માનસ ગામમાં વસે છે તેના ઉપભોગ એતનાં જડખાં છે ; વન દેવતાઓનું રેહડાણ છે એમ શાસ્ત્ર શિખવે છે. જે માનસ ગામમાં વસે છે તેના ઉપભોગ તેને બાંધવાનું દારકું છે ; ભલાં માનસો એ દારકું કાપી નાંખીને છુટા થાય છે, જુઠા માનસો કદી તેને કાપતા નથી. એકાંતવાસ સમાનવૃત્તિ, સત્યતા, નીતિ સુદ્રઢતા, માયા, સદાચાર અને કામકાજના ત્યાગ સરખો માલ બ્રાહ્મણનેમાટે (બીજો) નથી. રે બ્રાહ્મણ ! જ્યારે તું મરવા પડે છે, ત્યારે દ્રવ્ય, કે સગાંવહાલાં કે વહુ એ શો લાભ કરે છે ? અંતઃકરણમાં ગુહ્ય થઈ રહેલા આત્માને શોધ. તારા પૂર્વજો અને તારો પિતા કયાં ગયા છે ?’

(૧૯૮)

આ સઘળું ખાલી તરંગભર્યું, કાવ્યાલંકારી, કે કલ્પિત લાગે, પણ એ હિંદુસ્થાનમાં પ્રાચીન કાળની ખરી જીંદગી દર્શાવે છે. હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં આ વનવાસની વાત કાંઈ માત્ર યોગી બનાવદ નહિ હતી, એ આપણે હિંદુસ્થાનના વિદ્યાશાસ્ત્રોથી જ માત્ર નહિ, પણ વળી ગ્રીક ગ્રંથકર્તાઓથી પણ જાણ્યે છિયે, કે જે ગ્રંથકર્તાને હિંદુસ્થાનના જોડરો અને ગામડાંઓમાં ઉદ્યોગથી જે લોકો જીંદગી ગુજારતાં તેમની પડોસમાં અડોઅડ આ મનન કર્તા-જ્ઞાનિયો જેમને તેઓ ઉલોખિઓઈ કેહતા તેમના મોટાં સંસ્થાન જંગલોમાં વસેલાં જાણ્યા કરતાં બીજું કશું વધારે આશ્ચર્યકારક ન હતું.

આપણને આ વનવાસ મુખ્ય કરીને પૃથ્વિઉપર મનુષ્યની હયાતીવિધેની એક નવી કલ્પના દાખલ અગત્યનો છે. યોથી સદીના ખ્રિસ્તી સાધુઓની જીંદગીસાથે આ વનવાસ થોડીક બાબદમાં ખચીત કાંઈ મળતો આવે છે; માત્ર એટલો જ બેદ કે હિંદુ મઠોમાં ખ્રિસ્તી જ્ઞાનિયોએ પસંદ કરેલા ગુફા અને શાંતિ સ્થળો કરતાં તન મન એ બંનેના સુખ માટે ઘણી વધારે સ્વચ્છ હવા જાણે પ્રસરેલી લાગે છે. દુનિયાં છોડી એકાંતપણે વનમાં જઈ વસવાનો વિચાર ખ્રિસ્તી સાધુઓને પ્રથમ બુદ્ધ જાત્રાળુઓ, કે જેઓ પોતે હિંદુસ્થાનના વનવાસી જ્ઞાનિયો અથવા વાનપ્રસ્થોથી પરંપરા ઉતરી આવેલા વંશજો હતા, તેમનાથી કેટલી હદસુધી સૂચવાયો હશે; બુદ્ધ ધર્મના વ્યવહાર અને ક્રિયાકર્મો તથા ખ્રિસ્તી રોમનકથોલિક મતના વ્યવહાર અને ક્રિયાકર્મો (જેવાં કે મુડલું, જપ-માળા, મઠ, જોગનગૃહ, પાપ પ્રકાશન (જેકે જાહેર), અને ધર્મગુરૂની પ્રભુચારી સ્થિતિ, એટલા જ માત્ર હું જણાવું છું) વચ્ચે જે અજળબજળ જેવું વિશેષ મળતાપણું દેખાય છે તેમાંના કેટલાંક સમકાલિક ઉત્તમિના હશે કે નહિ—એ પ્રશ્ન એવા છે કે જેને હજી ખાતરીપૂર્વક જવાબ આપી શકાતો નથી, પણ એ ખ્રિસ્તી સાધુઓસિવાય સુધરેલી પ્રજામાં માત્ર હિંદુઓ જ એકલા હોય એવું જણાય છે, કે જેમને માલમ પડ્યું કે માનસની જીંદગીમાં એક વખત એવો આ-

(૧૯૯)

વતો હતો, કે જ્યારે તેણે પોતાનાકરતાં વધારે જીવાન માનસને માટે જગ્યા કરવી, અને હાલની તથા હવે પછીની હયાતી વિષેના મોટા સિધ્ધાંતોનું એકચિત્તથી મનન કરીને મરણ માટે તૈયાર થવું એ તેને માટે સારું છે. જીવતર રચનાનાં આવાં ઠહાપણની કદર ઊજવા માટે આપણે જીવવું જોઈતું નથી કે આ પણે યૂરપ નહિ પણ હિંદુસ્થાન વિષે જોડ્યે છિયે. હિંદુસ્થાનમાં જીંદગીની વેઠ બહુ હલકી હતી; ઘણી મેહનત વગર જે સઘળું જોઈએ તે ત્યાંની ભૂમીમાંથી મળતું હતું, અને ત્યાંની હવા એવી હતી કે વનમાં વસવું સંભવિત હતું એટલુંજ માત્ર નહિ પણ આનંદકારક હતું. વનને માટે આર્યોએજ આપેલાં કેટલાંક નામો નો અસલ અર્થ આનંદ કે આશિર્વાદ એવો થાય છે. જ્યારે યૂરપ ખંડના દેશોમાં પ્રાચીન કાળના લોકો મહામેહનતે કાળગમન કરતા, અને **મેનેતસ** દાખલ મંડળીમાં તેમની પદવિ જાળવી રાખતા, એટલે વૃક્ષ ગૃહસ્થાનું એક મંડળ, જેઓ ઉધરતાં વંશની ઉદાર પ્રેરણાને સીધે રસ્તે ચલાવતા, મધ્યમસર રાખતા, અને વળી કોઈ વેળા વિનાકારણે દાબી પણ દેતા હતા, ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં વૃક્ષ માનસો પોતે પિતા થયા પછી પોતાનાં છોકરાં માટે ખુશીથી જગ્યા કરતા, અને પોતાનો બાકીનો જન્મારો શાંતિ અને એકાંતમાં ગુજારવાનો ચત્ન કરતા.

વનમાંની જીંદગી (આરણ્યવાસ.)

— ૦૦ —

આપણાકરતાં પેલા પ્રાચીન આર્યો જોછા ડાહ્યા હતા એમ આપણે વિચારવું નહિ. આપણે જેટલું સારીપેઠે સમજ્યે છિયે તેટલું સારીપેઠે તેઓ પણ જાણતા હતા કે એક માનસ વનમાં વસે તે છતાં તેનું અંતઃકરણ કામ ક્રોધથી કાળું હોય; તેમજ વળી તેઓ આપણી પેઠે એમ પણ સારીપેઠે જાણતા હતા કે એક માન

(૨૦૦)

નસ પોતાના જન્મારો જે વેળા ખડુ ઉદ્યોગથી કામકાજમાં મચી રહીને કાઢતો હોય તે વેળા પણ તેનું અંતઃકરણ એક આશ્રમ પેરે શાંત હોય કે જ્યાં તે પોતે તેના સત્યતમ આત્મા સાથે સદા એકાંત હોય.

યાજ્ઞવલ્ક્યના કાયદા (૩, ૬૫) માં આપણે આ પ્રમાણે વાંચ્યે છિયે :

‘સદ્ગુણનું કારણ મઠ નથી. સદ્ગુણ વર્તવાથીજ માત્ર સદ્ગુણ નિપજેછે. માટે જેથી પોતાને દુઃખ થતું હોય તે કોઈ માનસે ખીજને કરવું નહિ’ એને એકમજતા વિચાર મનુના પુસ્તકના ૬, ૬૬ માં (સર. ઉલ્કમ જોન્સનું ભાષાંતર) મળી આવેછે :

‘ગમે તે વર્ગમાં મનુષ્યને મુકવામાં આવ્યો હોય, જો કે તે વર્ગની દ્રશ્ય ધર્મમુદ્રા તે રાખતો ન હોય, તોપણ તેણે સર્વ પ્રાણી તરફ સરખું મન રાખી પોતાના ધર્મે પૂર્ણરીતે પાળવો. તેના વર્ગની દ્રશ્ય મુદ્રા કોઈપણ પ્રકારે તેના ધર્મે પાળવાના અસરકારક ઉપાય નથી.’

મહાભારતમાં વારંવાર એજ વિચારો આવ્યા કરેછે :

‘હે ભારત, પોતાઉપર અંકુશ ધરાવનાર માનસને વનની શી જરૂર અને નિરંકુશ માનસને વન શા ઉપયોગનું ? ક્યાં પણ નિજ અંકુશ ધરાવનાર માનસ રહે તે વન છે, તે મઠ છે. એક જ્ઞાની, સારાં વસ્ત્ર પહેરી ઝોઢીને કદાપિ પોતાનાં ઘરમાં પણ રહે, પણ તે જ્યાંસુધી છવે ત્યાંસુધી જો સદા પવિત્ર અને પ્રેમથી ભરપુર માત્ર રહે તો સઘળાં દુષ્ટ કર્મોથી મોકળો થાયછે.

તણુ દંડ લઈ ફરવું, મુગા થઈ બેસવું, જરા રાખવી, માથું મુકાવવું, ઝાડની છલથી કે ચામડાંથી શરીર ઢાંકવું, બાધા પાળવી અને સ્નાન કરવું, અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ કરવો, વનમાં વસવું, તથા શરીર તાવી નાંખવું, એ સઘળું, જો અંતઃકરણ સ્વચ્છ ન હોય તો મથ્યા છે.’

(૨૦૧)

આવા વિચાર વખત જતાં વધારે વધારે પ્રસરતા ચાલ્યા, અને બુદ્ધ ધર્મ, કે જેમાં બાહરનાં સર્વ કર્મો અને ચિન્હો કાંઈપણ મારા વિનાનાં ગણાતાં હતાં તેને જ્ય પામવામાં નિશ્ચે એ વિચારોથી મદદ મળી હતી. **ધર્મમયદના** બુદ્ધમતના ૧૪૧-૧૪૨ સૂત્રોમાં આપણે આ પ્રમાણે વાંચ્યે છિયે :

‘જે માનસે કામાદિ ઇન્દ્રિયને વશ કીધી ન હોયતેને નગ્ના-વસ્થા, જટાભર્યા વાળ, ઘૂળ, અપવાસ, ભોંયઉપર સુવું, ઘૂળ શરીરે ચોળવી, કે સ્થિર હાલ્યા વગર ઊંસી રહેવું, એમાંનું કશુંએ પવિત્ર કરી શકશે નહિ.

‘જો સારાં વસ્ત્ર પેહરીને પણ જે કોઈ શાંતિ રાખે, ચુપ રહે, મનમારેલો હોય, અંકુશ રાખનાર, નિયમી હોય, અને બીજાં સર્વ પ્રાણિયોમાં તે દાષ જોતા બંધ પડ્યો હોય, તે ખરેખર બ્રાહ્મણ, શ્રમણ, વેરાગી, ભિક્ષુ છે.’

આ સઘળા વિચાર, જેમ આપણા મનમાંથી પસાર થાયછે તેમ હિંદુ ઋષિયો (વિચારક)નાં મનમાંથી ફરી ફરી પસાર થયા હતા, અને તેમનાં ધર્મનેલગતાં તથા વીરરસ કાવ્યમાં એ વિચાર સાદા અને સુંદર શબ્દોમાં દર્શાવ્યા હતા. **મહાભારત**માંથી રાજા **જનક** અને **સુલભા** વચ્ચેની વિલક્ષણ વાતચીત મારે હિયાં માત્ર જણાવવી જોઈયે; કે જેમાં સુલભા એક મનમોહન નારીને વેશે રાજા જનકની ખાતરી કરી આપેછે કે એકીજ વેળાએ તે રાજા તથા જ્ઞાનો થઈ શકે, અને વિશ્વમાં રહે તોપણ વિશ્વને લગતો ન હોય, એમ વિચારવામાં તે પોતાને ઇગેછે.

આ જનક તેજ **વિદેહ**નો જનક રાજા છે કે જે આમ કેહવામાં કીર્તિ લેતો કે તેનું રાજધાની શહેર **મિથિલા** આગથી બની જાય તોપણ તેનું પોતાનું તો કશુંએ બળે નહિ.

તોપણ પ્રાચીન કાળના બ્રાહ્મણો ખાતરીથી માનતા કે માનસ પોતાની જીંદગીના પેહુલો અને બીજો આશ્રમ પુરો કર્યા પછી, કેજ્યારે તે પચાસ વર્ષની વયે પોહુંચતો—જે વયને આપણી

પ્રવૃત્તિને લીધે આપણે માનસની જીંદગીના સર્વથી સરસ કાળ કહિ-
એ છિયે—તે વખતે ઘણું મોડું થયા પેહલાં વિસામો લેવાનો,
તેની અંદર, પાછળ અને આગળ જોવાનો તેને અધિકાર હતો.

મનુષ્ય માત્રની જીંદગીની ખરી વૃદ્ધી, તેમાં થતા ખરો મુદારો,
અને ખરી નેમ સંપાદન કરવામાં કાંઈ અટકાવ નાખવા અથવા
વેગ આપવા આ બે માર્ગથી શા લાભ થયા તે વિષે ઐતિહાસિક વિ-
વાદ ખુલાસા અર્થે ચલાવવો આ જગ્યાએ અઘટિત કહેવાય. જે આ-
પણને વિચિત્ર લાગે તેને ધિક્કારી કાઢવું અથવા જે પરિચિત હોય
તેને શ્રેષ્ઠ કરી બેસાડવું, જેમ આપણેથી બની જવાનો સંભવ છે,
તેમ માત્ર આપણે કરવું નહિ. ખચિત, આપણા વડવાઓએ
બહુ અગત્યની સેવા બજાવેલી છે. પણ સંસારમાં તેમના
અધિકાર અને સત્તા, તેમનાથી તરૂણ મનુષ્યોના અંતઃકરણ-
માંની સ્વતંત્ર અને લાગણીને અટકાવવા અને મંદ કરી નાંખવા
માટે ઘણીક વેળા વાપરવામાં આવ્યાં છે. પેલી કહેવત છે તે
ખરી પણ હોય કે તરૂણ માને છે કે વૃદ્ધ મૂર્ખ હશે અને વૃદ્ધ
તો જાણેછે કે તરૂણ મૂર્ખ છે. પણ ઘણાક ધર્માધિકારી અને
રાજ્યાધિકારીવિષે આ પ્રમાણે કહેવું શું તેટલુંજ યથાર્થ ન-
થી કે તેમનાં મનની શક્તિ અને વિચારની નવિનતા જે
પ્રમાણમાં ઘટે છે તેજ પ્રમાણમાં ખરાબર તેમના અધિકારનું વજ-
ન અને સત્તા સુકર્મ કરતાં કુકર્મ માટે વધે છે? અને એટલું સમ-
રણમાં રાખજો કે આ વનવાસ કાંઈ દશનિકાળ ન હતો; એ
એક અધિકાર ગણાતો અને જેણે સત્યનિષ્ઠાથી શિષ્યાશ્રમ તથા
ગૃહસ્થાશ્રમના સર્વે ધર્મ પાળ્યા ન હોય, તેને એમાં દાખલ કરવામાં
આવતો નહિ. મનુષ્યના અંતરના નિરંકુશ વિકાસને વશ કરવા માટે
તે પ્રથમની કેળવણીને અવશ્ય ગણ્યામાં આવતી હતી. પૂ-
ર્વાશ્રમ અને પાત્રતાના આ વખતે, એટલે મનુષ્ય જીવતર-
ના સર્વથી શ્રેષ્ઠ કાળે વિચાર અને કાર્યની બાબદમાં તેને ભાગ્યે-
જ છુટ હતી. જેમ શિષ્યને શિખવવામાં આવે તેમ તેને માનવું

પડે, તેમ તેને પ્રાર્થના કરવી પડે, તેમ તેને દેવતાને ભોગ આપવા પડે. વેદ તેનું ધર્મપુસ્તક હતું અને વેદની અપુરૂષેય ઉત્પત્તિ એટલે પ્રકટિકરણ ગણાવાના દાવા ધર્મશાસ્ત્રના દોષપાણ ગ્રંથો ને મારા જાણ્યામાં આવ્યાછે તેના કરતાં હિંદુસ્થાનના પ્રતિપાદક ગ્રંથોમાં વધારે કાળજીથી અને ચોકસાઈથી સંભાળ્યામાં આવ્યાછે.

અને તોપણ એકાએક, જેવો કોઈ માનસ ત્રીજા આશ્રમમાં અથવા વનવાસમાં દાખલ થાય કે તરતજ તે આ સઘળાં બંધનમાંથી મોકળો થતો. થોડોક વખત સુધી તે બાહ્ય (દેખીતાં) ક્રિયા કર્યો જાય, પોતાની પૂજા પ્રાર્થના કરે, તથા શિષ્યાવસ્થામાં જે ધર્મશાસ્ત્ર શિષ્યો હોય તેનું પુનરાવર્તણ કરે (ભણે) પણ ઉપનિષદમાં જેવો અમરાત્મા પ્રગટ કર્યામાં આવેલોછે તેવા આત્માનું મનન કરવા ઉપર પોતાનું ચિત્ત લગાડવાને તેના મુખ્ય હેતુ હતા. જેમ જેમ વનવાસમાં તેને પોતાનું ખર્ચ ધામ મળતું, જેમ જેમ જે સઘળાંને પૂર્વે તે પોતાનું કરી દેહેતે પોતાના અંહતાને ત્યાગ કરતો તથા જે સઘળું શારીરિક અને ક્ષણિક હતું તેને તથા દેતો અને પોતાનો સત્યાત્મા તેને અમરાત્મામાં મળ્યો જતો, તેમ તેમ નિયમ, વ્યવહાર અને જ્ઞાતિબંધનના તથા દંતકથા અને બહારથી પાળવામાં આવતો ધર્મ, એ સઘળાં બંધનો તેની આગળ છુટી જતા. હવે વેદ તેને મન માત્ર અપરાવિદ્યા થઈ જતા; યસો વચમાં નડતી અડચણ સરખા ગણાતા; જુના દેવતા, અગ્નિ, ઇંદ્ર, મિત્ર, અને વરુણ, વળી વિશ્વકર્મન અને પ્રજાપતિ સઘળા માત્ર ખાલી નામ પેરે અલોપ થઈ જતા. માત્ર **આત્મા** અને **બ્રહ્મ** તેની પાસે રહ્યા અને સર્વોત્તમ જ્ઞાન આ શબ્દોથી દર્શાવવામાં આવવા લાગ્યું, **તત્ત્વમસિ-તુમ્હે** (છે); (એટલે) જયારે બીજું સઘળું, જે થોડોક વખત તારું હોય એમ લાગતું, તે અલોપ થઈ જાયછે ત્યારે તું પોતેજ તારો પોતાનો સત્યાત્મા છે, જેને કદી પણ તારી કનેથી લઈ શકાતો નથી; જયારે જે સઘળું પેદા થયલું હતું તે એક સ્વપ્નાપેરે ફરી અલોપ થઈ જાયછે, ત્યારે

તારો પોતાનો સત્યાત્મા નિરંતર આત્માને લગતો રહે છે ; આત્મનું
ઐતલે તારા અંતરના આત્મા ખરો પ્રભુ* છે, કે જેનથી તું જન્મ

* આત્મનું શબ્દને બદલે પ્રભુનું શબ્દ મેં વાપર્યો નથી, કારણકે જો કે તેની પાછળનો અર્થ સ્પષ્ટ મલમ પડે છે, તોપણ મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે હજી સુધી તેના ખરા ધાતુની સ્પષ્ટ કલ્પના મારા મનમાં હજી ઉપજી શક્યા નથી. જેમ બીજા સઘળા માનસિક સંકલ્પની વ્યુત્પત્તિ માટે કાંઈ સ્પર્શ વસ્તુ હોય છે તેમ પ્રભુનું માટે પણ કાંઈ હોવી જોઈએ, પણ તે વસ્તુ તે શું હતી કે જે ઉપરથી એ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો હોય તે વિષે હજી મને બહુ શંકા રહેલી છે.

જે ધાતુઉપરથી પ્રભુનું શબ્દ નિકળ્યો છે તે બૃ : અથવા વૃ : છે એ વિષે થોડો જ શંકા છે. આ ધાતુના અર્થ જે દેશી વૈયાકરણીએ આપ્યા છે તે ઉભું કરવું, ચતન કરવો, ઉત્તર છે. આ ત્રણ શબ્દનો અર્થ એકમાં લાવી શકાય, ઐતલે કે ધમ્મા મારવો, કે જે જો અકર્મક દાખલ વપરાય તો તેનો અર્થ કુટીનિકળવું, ઉગવું, એવો થાય; જો સકર્મક દાખલ વપરાય તો કુટીનિકળે એમ કરવું, ઉભું કરવું કરીને થાય.

પરંતુ આ અર્થો અને જે અર્થો સર્વથી પ્રાચીન ભાષ્યમાં આપ્યા છે તેમની વચ્ચે કાંઈ સંબંધ દેખાતો નથી. પ્રભુનું જો અર્થ બ્રાહ્મ સમજવો છે તે ખોટું અથવા યોગ્ય છે. સાચું આ અર્થ કબુલ રાખીને બીજા કેટલાક, જેવા કે મંત્ર, સ્તુતિમંત્ર, યજ્ઞ, વળી મહાન (બૃહત) તેમાં વધારે છે. (જુઓ ૧૮૬૮ માં નિકળેલાં હોગનાં Über die ursprüngliche Bedeutung des Wortes Brahman, પુસ્તકનું પૃ. ૪). પ્રોફેસર રૌથ પ્રત્યેક પ્રથમ અર્થ આ મત્રાણુ આપે છે:—દેવતું મનન કરતાં નિકળતા બુદ્ધિનાં વેગ અને પૂર્ણતા અને ઈશ્વરભક્તિવળા દરેક પવિત્ર દર્શન, દેવતાનો ચતન (૨) પવિત્ર વિધિ, (૩) પવિત્ર શબ્દ, ઈશ્વર વાણી, પવિત્ર બુદ્ધિ, ઈશ્વરજ્ઞાનવિદ્યા, ઈશ્વરજ્ઞાન, (૪) પવિત્ર શુદ્ધતા (૬) ઈશ્વર જ્ઞાનનો સર્વોત્તમ હેતુ, નિરાકાર ઈશ્વર, પરબ્રહ્મ (૭) ધર્મગુરુ. એથી ઉલટું, પ્રોફેસર હોગ એવું ધારે છે કે પ્રભુનું પ્રથમ અર્થ એવો થતો હતો કે, કુશ ધાસની બનાવેલી નાની ઝાડુ, જેને યજ્ઞ કરતી વળા આસપાસ એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં આપવામાં આવે છે, જેને વળી વેદ, ઐતલે સાથે બાંધેલું, એક પુરો (પાટલી) પણ કહે છે. જેમ બેન્ડી પ્રો. હોગની આગળ કહી ગયો છે તેમ એ પ્રો. કહે છે કે એ ઝાડુ અથવા વેદ તે જંદ બરેસન (બરસમ) જે હરેશ ઈશ્વરનો ક્રિયા વળા વપરાય છે તે જ છે, જેને ક્રિયા વેદના સોમ-યજ્ઞનો પ્રતિમા છે. તે ધારે છે કે પ્રભુનું, બરેસનનો અસલ અર્થ પીલા અથવા કુણગા (લાતીન Virgus) અને પાછળથી વૃદ્ધિ, આબાદી, કરીને થયા હશે. એક યજ્ઞની સફળતા મંત્રો અને પ્રાર્થના ઉપર આધાર રાખતી હતી, માટે એ મંત્ર અને પ્રાર્થના પણ પ્રભુનું ફેલવાયાં, યજ્ઞ પ્રભુનું ફેલવાયો, અને છેલ્લે આ સફળતાને સઘળા પ્રાર્થના પ્રથમ કારણ દાખલ કલ્પવામાં આવ્યાં.

આ બંનેમાંનું એકે વ્યુત્પત્તિવૃત્તાંત મને કેવળ સંતોષકારક લાગતું નથી. પ્રભુનું વ્યુત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ વિષે મારો અભિપ્રાય શે છે તે સમજવાનાં ચતન કરવાનાં હું માત્ર ઐતલું જાણું છું કે બૃ : ધાતુનો એક ત્રીજો અર્થ, અવાજ કરવો, બોલવું, એવો થાય છે. વાચાનો સર્વથી સાધારણ અર્થ જે કાંઈ કુટી અને ઉગી નિકળે છે એવા કલ્પવામાં આવ્યો હોય, ત્યારપછી જે પોતાની વૃદ્ધિ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ વળી તેના પદાર્થો, ક્રમ કરીને દેવતા, કે જેમને શબ્દો મારફતે નામ આપવામાં અને વખાણવામાં આવે છે, તેમની પણ વૃદ્ધિ કરે એવા કલ્પવામાં આવ્યો હોય. આ મત્રાણુ વૃદ્ધિ થયેલી ઠરાવતાં, હું મારું

(૨૦૫)

અને મરણને લીધે થોડીક વાર વિખુટો પડ્યો હતો, પણ જેવા તું તેને પાછો જઈ મળે છે તેવાજ તે તારો પાછો સ્વિકાર કરે છે.

સમાપ્તિ.

— ૦૦ —

જે લાંબા પ્રવાસનો ઠંઠ મૂળ સુધીનો માર્ગ વર્ણવવાનું આપણે માથે ઉઠાવ્યું હતું તેના હિયાં અંત આવ્યો. હિયાં પેલો અનંત જે જેમ પરદાપાછળ કાંઈ દેખાય, તેમ પહાડો અને નદિયામાં, સૂર્ય અને આકાશમાં, અમર્યાદ ઉષામાં, આકાશ-પિતામાં, સર્વ પદાર્થના કર્તા વિશ્વકર્મનું માં, સર્વ જીવંત પ્રાણિયોના પતિ પ્રજાપતિમાં જણાયો હતો, તે અંતે જે સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સર્વથી પવિત્ર રૂપાંતરને હિંદુ બુદ્ધિ પોહોચવાને શક્તિમાન થઈ, તેમાં જણાયો. તેઓ પૂછતા કે આપણે તેને વર્ણવવાને અથવા સમજવાને શું શક્તિમાન છીએ ? તેઓ જવાબ દેતા કે ના, નહિ; જે કાંઈ આપણે તેને વિષે કહી શકીએ તે માત્ર નહિ, નહિ છે ! તે આ નથી; તે પેલું નથી; તે કર્તા નથી, પિતા નથી, આકાશ કે સૂર્ય નથી, નદિ કે

હું કે તું : ધાતુ ઉપરથી લાતિન વર્જ-અમ અને જૌધિક વારક, એ શબ્દો આપણને મળ્યા છે. (જુઓ Aseoli in Kuhn's Zeitschrift XVII, ૩૩૪). પૂં : તથા પ્રજાના મૂળ અર્થે 'તું' જ્ઞાન હિંદુઓએ કેટલું રાખ્યું હોય તે કેટલું કહીએ, પણ તેઓ એક જ દેવના પદ્ધતિ (Synonym) દાખલ પૂંડસ-પતિ અને વાયસ-પતિને કેમ વાપરે છે તે જાણવા જોગ છે. પૂંડદાહ્યક, ૧, ૩, ૨૦૧માં વાકે એટલે વાચા, પૂંડતિ (કે પૂં :) અને પ્રજાન સાથે એકમળતા છે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. તું : ધાતુના ઉગવાના અર્થે ઉપરથી સંસ્કૃત ખરહિસ એટલે કણ્ગા, ઘાસ, ઘાસની પુરી અને લાતિન Virga આપણને મળ્યા છે. વળી લાતિન Verbenae, એટલે fetiales લોકો જે પવિત્ર ડાળીઓ સાથે લઈ કરે છે તે તથા કદાચ Verbera પણ એ જ ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યા હોય. પ્રજાનના અન્ય અર્થો જેવાકે શબ્દ, સ્તુતિભજન, પ્રાર્થના, અને યજ્ઞની ઉત્પત્તિ દેખાડવાનો યત્ન કર્યો વિના હું સાથે સાથે એટલી જ સંભાળ માત્ર લઈશ કે પ્રજાનું શબ્દમાં એક જાતનો Logos (શબ્દ) છે એવો વિચાર નહિ આવે. જો કે છેલ્લે પ્રજાનું અર્થ મુદ્દિત કારણ એવો થાય છે, અને વારંવાર સંવામત આત્મા સાથે એકમળતા દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તોપણ એની વૃદ્ધિ એલેક્ઝાન્ડ્રિયન Logos ની વૃદ્ધિથી જુદા પ્રકારની હતી અને ઇતિહાસ પ્રમાણે ગમે તે રીતે જોતાં વિચારના આ બંને મતો કેવળ જુદા છે.

(૨૦૬)

પહાડ નથી. જેને આપણે તેને વિષે કહ્યું છે તે તે નથી. આપણે તેને સમજી શકતા કે નામ આપી શકતા નથી, તોપણ તે આપણને જણાય છે; તેને જાણવાને આપણે શક્તિમાન નથી, તોપણ તેની આપણે કલ્પના કરી શક્ય છે; અને જો એકાદ વેળા તે આપણને જડ્યો તો તે આપણાથી છટકી જવાનો નથી. આપણે ઠરીઠામ પડીશું, મુગ્ધ થઈશું, મુખી થઈશું. મોત તેમને છુટકારો કરે તે આગળનાં થોડાંક વષ તેઓ ધીરજથી વાટજતા. તેઓ પોતાના ઘડપણના દહાડા લંબાવવાને કશુંએ કરતા નહિ. પરંતુ, પોતાની હયાતીને અંત પોતાને હાથે લાવી મુકવામાં તેઓ ઓઢું સમજતા*. તેમને મન આ પૃથ્વીઉપર જે જીવંત નિરંતર હતી તેને તેઓ પોહિંચ્યા હતા, અને તેઓને ખાતરીભરેલું લાગતું કે જે નિરંતર આત્મા તેમને જડ્યો છે, તેનાથી કોઈપણ નવો જન્મ કે મરણ તેમને ફરી જુદા પાડી શકશે નહિ.

અને તોપણ આત્માનો ક્ષય થશે એમ તેઓ માનતા નહિ. જે સંવાદમાં આત્માવિષેનું જ્ઞાન સંપાદન કરતો ઇંદ્રને દર્શીઓ હતા તે સંવાદતમે સંભારો. પેહલાંતો ઇંદ્ર પાણીમાંના પડછાયામાં આત્મા છે, એમ માને છે; ત્યારપછી સ્વપ્ન જોતીવેળા પ્રાણુ તે આત્મા છે એમ માને છે; વળતી, ભરનિદ્રામાં હોય ત્યારે પ્રાણુ તે આત્મા છે એમ માને છે, પણ ત્યારેપણ તે અસંતોષી થઈને ઓલે છે: ‘ના, આમ હોય નહિ, કારણકે તે, એટલે ઉંઘનાર, પોતાનેજ (પોતાના આત્માને) જાણતો નથી કે તે તે હુંજ છું, તેમજ જે કાંઈ હયાત છે તે તે જાણતો નથી. તેના કેવળ નાશ થયો છે. આમાં હું કાંઈ સાર જોતા નથી.’

પણ તેનો શિક્ષક શો ઉત્તર વાળે છે? આ દેહ મૃત્યુ છે અને સદા મોતને હાથ છે, પણ આત્મા જે અમર અને દેહરહિત છે તેનું

* મત્રુ ૬, ૪૫ ૮. મરવાની ઇચ્છા તેણે રાખવી નહિ; જીવવાની ઇચ્છા તેણે રાખવી નહિ. જેમ એક ભાકુતી મજુર પોતાની મજુરોની આશા રાખે તેમ તેણે નીમેલા વખતમાટે આશા રાખવી.

(૨૦૭)

એ રહેલા છે. જ્યારે આત્મા ઉપાધિમાં અથવા દહસ્થ હોય છે (જ્યારે આ દહ તે હું, અને હું તે આ દહ છે એમ વિચારવામાં આવે) ત્યારે તે સુખ અને દુઃખને વશ હોય છે. જ્યાં સુધી તે આ પ્રમાણે દહવાનું હોય છે ત્યાં સુધી સુખ અને દુઃખથી તે મોકળો થઈ શકતો નથી. પણ જ્યારે આત્મા દહથી જુદો પડે છે (જ્યારે દહથી તે પોતાને જુદો સમજે) ત્યારે તેને સુખ અને દુઃખ વધારેવાર લાગી શકે નહિ, તોય આ આત્મા, શાંત જીવ, અથવા પુરુષોત્તમ મરણ પામતો નથી, તે માત્ર પાછો પોતાની શુદ્ધિમાં આવે છે, પોતે જન્મ લીધેલા દહને કદિયે સંભાર્યાવિના તે માત્ર એક સાક્ષી દ્રષ્ટિ દાખલ બહુ આનંદીય થાય છે, હસે છે તથા રમે છે.

આંખનો તે આત્મા છે, આંખ પોતે તો માત્ર એક સાધન છે; જે જોલે છે, સાંભળે છે, વિચારે છે તે આત્મા છે; જીભ, કાન, મન એ તો માત્ર સાધન છે. મન તેની દૈવિક દ્રષ્ટિ છે, અને એક દૈવિક દ્રષ્ટિથી જે કંઈ મનમોહન છે તે જોઈ આત્મા આનંદ માને છે.

હિંદુ આપણે જોઈએ છીએ કે વનમાં વસનાર હિંદુઓના ધર્મ અથવા તત્ત્વજ્ઞાન જે છેલા તથા શ્રેષ્ઠસ્થળે પોહોંચવાની નેમ રાખી હતી તે અચિત ક્ષયને માટે નહિ. ખરો આત્મા પોતાને પાછો મળ્યા પછી તે અચળ રહેનાર હોય. જેવા આપણે દેખાતા હતા તેવા દેખાતા બંધ પડ્યા; જેવા આપણે પોતાને હોતા જાણ્યે છીએ તેવા આપણે થઈએ છીએ. જો રાજના બાળકને એક નાતબહાર પુરુષના પુત્ર દાખલ જાહેર કરવામાં આવે અને ઉછેરવામાં આવે, તો તે બાળક એક નાતબહાર માનસ છે. પણ તે કોણ છે તેવિષે જે પળે કોઈ મિત્ર તેને જણાવે, કે તેજ પળે પોતે રાજકુવર છે એટલુંજ માત્ર તે જાણે છે, એમ નહિ, પણ તે રાજકુવર થાય છે અને તેના પિતા પાછળ રાજગાદીએ આવે છે. આપણે મોટે પણ એમજ છે. આપણે જેવા દેખાઈએ છીએ તેવાજ રહીએ છીએ, પણ જ્યારે કોઈ દયાળુ મિત્ર આપણે ખરે-ખર કોણ છીએ તેવિષે આપણી કને આવી કહે છે, ત્યારે આપણે આંખના એક ચમકારામાં બદલાઈ જઈએ છીએ; (જેમ પેલો તરુણ

(૨૦૮)

કુવર તેના પિતાને જાળખવાથી પોતે રાજ થયા તેમજ) આપણે આપણા આત્મરૂપમાં દખાઇ છે.

ધર્મ વિષયક વિચારનાં રૂપ.

— ૦૦ —

હિંયા એક ધર્મને સર્વથી સાદી અને બાળબુદ્ધિ સરખી લાગતી પ્રાર્થનાથી વધતો જતો સર્વથી ચઢતા પ્રકારની મીંઠાસાસુધી હજવે હજવે ગયલો આપણે જોયાછે. વેદના મંત્રોના મોટા ભાગમાં આપણને વેદધર્મની બાબ્યાવસ્થા જણાય; પ્રાજ્ઞાણમાં તથા તેઓના સંસ્કાર, સંસાર, અને નિતિસંબંધી નિયમમાં ગૃહ્યસૂત્ર, ઉદ્વેગી તરણાવસ્થા જણાય; અને ઉપનિષદમાં વૃક્ષાવસ્થા જણાય. હિંદુઓએ, પોતાની બુદ્ધિની ઐતિહાસિક વૃદ્ધિ સાથે જેવા તેઓ પ્રાજ્ઞાણ ગ્રંથોને પૂર્ણ હાલતમાં લાવી શક્યા, તેવાજ જે માત્ર બાળશ પ્રાર્થનાઓને તથા દોધી હોત, તથા યસોનો ખાલી ગર્વ અને પ્રાચીન દેવતાનાં ખરાં લક્ષણ એકવાર તેમના જાણવામાં આવ્યા પછી જો ઉપનિષદના વધારે શ્રેષ્ઠ ધર્મને એમને બદલે ચલાવ્યો હોત, તો આપણને સારી પેઠે સમજવાને બની આવત. પણ આમ બન્યું ન હતું. જે દરેક ધર્મ વિષયક વિચાર હિંદુસ્થાનમાં એકવાર શબ્દથી પ્રગટ કરી શકાયો, તથા એકવાર પવિત્ર વારસા દાખલ ઉતરતો આવ્યો તે સાચવી રાખવામાં આવ્યો, અને હિંદુમંત્રની બાબ્યાવસ્થા, તરણાવસ્થા અને વૃક્ષાવસ્થા એ ત્રણ ઐતિહાસિક કાળના વિચાર, મનુષ્ય માત્રની જીંદગીની ત્રણ અવસ્થામાં સદા કામે લગાડવામાં આવતા હતા. માત્ર આ પ્રમાણેજ આપણે સમજાવી શકે કે એકજ ધર્મ-શાસ્ત્ર, એટલે વેદમાં ધર્મ વિચારનાં ભિન્ન પ્રકારનાં રૂપો હોય, એટલુંજ નહિ, પણ જેને આપણે એકેકથી ઘણુંકરી કેવળ વિરક્ત મત કહીએ તેઓ પણ હોઈ શકે. વેદનાં સાદાં મંત્રોમાં જેઓ દેવતા છે તેઓ, જ્યારે પ્રાજ્ઞાણમાં સઘળાં જીવંત પ્રાણિયોના ધણી

(૨૦૯)

દાખલ પ્રજ્ઞપતિને દાખલ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે જેને આપણે દેવતા કહીએ તેવા છે; અને જેમ ઉપનિષદમાં છે તેમ જ્યારે જ્ઞાને સર્વ વસ્તુના કારણદાખલ જાણવામાં આવ્યો તથા મનુષ્યાત્મા અમરાત્માની માત્ર એક ચીજગારી જોવાં છે એમ માલમ પડ્યું, ત્યારે તેઓ દેવતા ગણાતા સમૂળા બંધ પડ્યા.

સૈંકડોજ નહિ પણ હજારો વર્ષ થયાં આ પ્રાચીન ધર્મ નીલી રહ્યો છે. અને જો કદી તેણે પોતાની સત્તા થોડોક વખતસુધી ખોડી દીધી હોય, તો તે પાછી પણ મેળવેલી છે. જુદા કાળ અને જુદા પ્રસંગને એ ધર્મ અનુસરી ટકી રહ્યો છે, અને ઘણાંક વિચિત્ર અને કઠંગાં તત્ત્વો એમાં પ્રવેશ કરી બેઠાં છે. પણ આજદિવસસુધી હજી એવાં 'બ્રાહ્મણ કૂળ' છે, કે જેઓ પોતાની જાંઘળી શ્રુતિ, એટલે પ્રાચીન વેદનાં પ્રકટિકરણના સત્ત્વ પ્રમાણે, અને રમૃતિના નિયમ, એટલે તેમની પરંપરા ઉતરતી આવેલી કથાના નિયમ પ્રમાણે, જોડલી બની શકે એટલી સારી રીતે ગુજરે છે.

હજી પણ એવાં 'બ્રાહ્મણ કૂળ' છે, કે જેમાં જ્યારે પુત્ર પ્રાચીન મંત્રો મોહડે શિખે છે, પિતા નિત્ય પોતાની ધર્મક્રિયા તથા યજ્ઞ કરે છે, ત્યારે પિતામહ (દાદા) ગામમાં વસવા છતાં, સર્વ ક્રિયા કર્મ તથા યજ્ઞ સૌ મિથ્યા સમજે છે; વળી, તે જાણે છે કે વેદના દેવતા પણ કંઈજ નહિ પણ સઘળાં નામની હદ બાહર જે કાંઈ છે (જેમને નામ આપી ન શકાય) તેનાં માત્ર નામ છે, અને માત્ર સર્વોત્તમ જ્ઞાનમાંજ તે શાંતિ શોધે છે, જે જ્ઞાન તેને મન હવે સર્વથા શ્રેષ્ઠ ધર્મ થયો છે, અને એ ધર્મ તે જે વેદાંત કહેવાય છે, એટલે જેમાં આખાં વેદનો હેતુ અને સકલ ગુણ કૂળ આવે છે, તે છે.

આ ત્રણે વંશ સલાહ સંપન્ન થી સાથે રહેવા શિખ્યા છે. પિતામહ વધારે સુજ્ઞ હોવા છતાં પોતાના પુત્ર કે પૌત્રતરફ ધિક્કારથી જોતા નથી, અને તેઓ ઢોંગ કરે છે એવો સંશય તે જરી લાવતો નથી. તે જાણે છે કે તેમની સુક્તિનો વખા આ વશે, અને એ વાતની તેઓ આગળથી ગિંતા કરે એવું તે છ-

(૨૧૦)

ચ્છેતો નથી. તેમજ પુત્ર, જોકે પોતાના ધર્મની પદ્ધતિના બંધનમાં મળખુત બંધાયેલો છે, અને પ્રાચીન સંસ્કારકર્મના નાનામાં નાના નિયમ અતિ સંભાળથી પાળે છે, તોપણ પોતાના પિતાવિષે અધૃષ્ટિ શબ્દો આચરતો નથી. તે જાણે છે કે મારો પિતા વધારે સાંકડા (શ્રમવાળા) માર્ગમાં થઈ આવ્યો છે, અને તેથી મારે તેની સ્વતંત્ર સ્થિતિ તથા વધારે ભેદજા અને છુટા વિચાર માટે બહુબહુ ન જોઈએ.

હિંદુ પણ, જે ધાર્મિક શિક્ષા ધર્મના ઐતિહાસિક વિદ્યાભ્યાસથી આપણને મળે છે, તેમાંની શું આ એક નથી ?

જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે હિંદુસ્થાનમાં જ્યોત્સના અતિપ્રાચીન કાળમાં અગ્નિની પૂજા કરતા તેઓ વરસાદ આપનાર ઈંદ્રની પૂજા કરનારા સાથે એકેકની પડોસમાં કેવી રીતે રહેતા હતા ; જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે જ્યોત્સના સર્વ જીવંત પ્રાણીના એક પતિ પ્રજનપતિની આરાધના કરતા, તેઓ એટલા માટે જે ખીજ લોકો હજી નાના દેવતાને ભોગ આપતા તેમની તરફ તુચ્છકાર ન દેખાડતા ; જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે જે લોકો એવું શિખ્યા હતા કે દેવતા માત્ર એક અને સર્વોત્તમ આત્માનું નામ છે અને એટલા માટે જે દેવતાની તેઓએ પૂર્વે પ્રાર્થના કરી હતી તેમને માટે ઉભી કીધેલી વેદીને ભાંજ નાખતા ન હતા કે તેમના નામોને શાપ દેતા ન હતા ; ત્યારે, જોકે વેદકાળના પ્રાચીન હિંદુઓ જેટલા રૂડા, હાલ્યા તથા જ્ઞાની હતા અથવા કદી થઈ શકે તેમના કરતાં આપણે કેટલીક બાબતમાં બહુ વધારે રૂડા, હાલ્યા તથા જ્ઞાની હઈશું, તોપણ તેમનાથી શું આપણને કશુંએ શિખવાનું નથી ?

હું કાંઈ એમ કહેવા માગતો નથી કે આપણે 'વાકુણોના દાખલો તામિલારીથી પકડી ચાલવું' જોઈએ, અને જીંદગીના એક પછી એક આવતા ચાર આશ્રમ તથા ધર્મની એક પછી એક ચઢતી પંકેતી નવેસરથી દાખલ કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. આ અર્વાચીન કાળમાં આપણી જીંદગી એવા કઠણ અંકુશ તળે રહે

(૨૧૧)

નહિ. થોડોક વખત માત્ર અનુષ્ઠાની (Ritualist) દાખલ રહેવાને અને ત્યાર પછીજ સત્યધર્મ થવાને કોઈપણ કબુલ કરે નહિ. હિંદુસ્થાનમાં જેટલી એકસરખી કેળવણી હતી તેટલી આપણી નથી, અને અર્વાચીન મંડળીનું મોટામાં મોટું અભિ-માન જે દરેક માનસનાં સ્વતંત્રપણાંના નિયમ છે, તે જે પ્રકરના ધર્મસંબંધી નિયમ હિંદુસ્થાને તેના પ્રાચીન નિયમશાસ્ત્રિયોના હાથથી કબુલ કર્યા હતા, તેવા નિયમ આપણેમાટે કેવળ અસંભ-વિત છે. હિંદુસ્થાનમાં પણ આપણે તેો નિયમવિષેજ જાણ્યે છીએ, પણ એ નિયમોને અનુસરીને કેમ ચાલવામાં આવતું હતું તેવિષે આ-પણે જાણતા નથી; વળી ઇતિહાસ આપણને શિખવેછે કે હિંદુસ્થાનમાં પણ પ્રાચીન શાસ્ત્રોના કાયદાની પીડાકારી યેડી છેલ્લે સરવાલે તોડવામાં આવી હતી, કાંકે આમ કેહવામાં આપણને કરો શક નથી કે બુદ્ધ મત દરેક માનસની સ્વતંત્રતાનો હક જાણાવનાર છે અને મુખ્ય કરીને મંડળીના બંધનથી નિકળી ચઢતીસ્થિતિએ પોહોંચવાનો અધિકાર જાણાવનાર, જાણેકે, વનવાસ કરવાનો અને જ્યારે પણ ધર્મ સંબંધી સ્વતંત્રતા મેળવવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એવી પૂણે સ્વતંત્રતા ભરી જીંદગી ગુજારવાનો અધિકાર જાણાવનાર છે, એમ આપણને સમજવાનું છે- અસલ મતના (Orthodox) બ્રાહ્મણો બુદ્ધના શિષ્યો સામે જે એક મુખ્ય દાવ આણતા તે એ હતો કે તેઓ ‘બ-હાર જતા’ (મત્રજ્), કે નિમેલા વખત પેહલાં અને કથા વિદ્યા તથા સંસ્કાર કર્મમાં પુરતા વખતસુધી પ્રથમ કેળવણીના નિયમો જાળવ્યાવિના વિધિના બંધથી છુટા થતા. પણ હિંદુસ્થાનના પ્રા-ચીન આર્યોની સંકલ્પિક જીંદગીની આપણને નકલ કરવાની જોકે ગરજ નથી, તથા જોકે અર્વાચીન કાળની જીંદગીની હાલત જોતાં જ્યારે આપણે આ જીંદગીનો વેઠથી કંટાળી ગયા હોઇએ ત્યારે વનમાં એકાંતવાસ કરવાનું આપણાથી બને નહિ એવું છે, એટલુંજ નહિ પણ વળી આપણા સંસાર મંડળની સ્થિતિમાં માનસનેમાટે, સોકના યોગવા પ્રમાણે, કેટલીક વખત ‘ખાંધે જુસરી સાથે મરવું’

(૨૧૨)

માન ભરેલું છે, તોપણ હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન વનવાસિયો ઉપરથી હજી કંઈ શિક્ષા લેઈયે; એ શિક્ષા મંદ નિરપેક્ષાની નહિ પણ ભરવસ્તીમાં રહેતાં જેવી જાંદગી આપણને ગુજારવી પડે તેને બાહરથી, અંદરથી, તેમજ ઉપરની બાબતથી તપાસવાવિષેની શિક્ષા છે; તથા ધર્મભેદ સાંખીરહેવાની, મનુષ્યમાત્રનેમાટે સગભાવ ધરાવવાની, સંસ્કૃતમાં જેને દયા કેહતા અને અંગ્રેજીમાં જેને આપણે પ્રીતિ કહિયે છિયે, તેા જોકે એ પવિત્ર શબ્દના અગાધ ઉંડા અર્થનું આપણને કદાચજ્ઞ ભાન થાયછે, તે વિષેની શિક્ષા છે. જો આપણે વનમાં નહિ, ન ભરવસ્તીના ચોકમાં રહેતા હોઈયે, તોપણ આપણા પડોસીસાથે એકમળતા થવા કે જુદા પડવાને લીધે તથા આપણી ખાતરજમા કરનાર ધર્મસંબંધી મતને લીધે જે લોકો આપણને ધિક્કારતા હોય તેમને ચાહવા શિખ્યે, અથવા કંઈ નહિતો જેમનાં મત, આશા, ભય તથા વળી નીતિના તત્વો પણ આપણાથી જુદાં પડતાં હોય તેમની પાછળ મંડી તેમને હેરાન કરવા તથા ધિક્કારવાનું છોડી દેતાં શિખ્યે એમ કરવું એ પણ વનવાસ છે, એક ખરા વનવાસી-ઋષિને લાયકની તથા જે માનસ મનુષ્ય શું છે તે જાણીએ, અને પેલા અમર અને અનંતની હજુરમાં ચુપકીદી રાખવા શિખ્યો છે, તેને લાયકની જાંદગી છે.

એશક, મનની આવી સ્થિતિને કંઈને કંઈ નામે ધિક્કારી કાઢવું સૈહલું છે. કેટલાકો અને અલ્પબુદ્ધિની નિરપેક્ષા કહેછે, ત્યારે બીજા કહેછે કે જુદા જુદા આશ્રમ, એટલે આપણી જાંદગીની બાબ્યાવસ્થા, તરૂણાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાની જુદી જુદી પંક્તીમાટે જુદા ધર્મ-ભેદ રાખવા એ અપ્રમાણિક છે; તથા આપણી મંડળીના વિદ્વાન અને અભણ વર્ગોમાટે એવા ભેદ ચાલવા દેવા એ તેથી પણ વધારે અપ્રમાણિક છે.

પણ આપણી આસપાસ અને આપણા અંતરમાં જેવી છે તેવા ખરેખરી બાબદો, હમણાં છે અને સદા હોવી

જોઈએ એવી ખરેખરી બાબદોતરફ જરા નજર કર્યો. **બિશપ યર્કલે** અથવા વળી **ન્યુટન**નો ધર્મ, શું એક ખેડુત છોકરાના ધર્મે જેવોજ હતો ? કેટલીક બાબદમાં હા, હોતો; સઘળી બાબદમાં ન હતો. જે લોકોને, મુખ્યકરીને આ ઇંગ્લાન્ડના લોકોને, હજી ખબર ન હોય કે ધર્મસાથે, વળી ધર્મના જીવ પ્રાણસાથે, કેળવણીને કાંઈ લાગતું વળગતું છે તો ખચિત **મેથ્યુ આરનાલ્ડે** ફાકટ વાદ કર્યા એમ સમજવું. **બિશપ યર્કલે**એ ઠાઠમાં ઠાઠ અને અભણમાં અભણ ખેડુત છોકરા સાથે એકજ ઠંકાણે પ્રાર્થના કરવા ના પાડી નહોત, પણ ‘ઈશ્વર, તે પિતા, ઈશ્વર તે પુત્ર, ઈશ્વર તે પવિત્ર આત્મા’ એવા શબ્દાવિષે એ મહાનવિદ્વાન જે વિચાર ધરાવતા તે ખચિત તેની પાસેના ખેડુત છોકરાના વિચારથી એટલા જુદા હતા, કે એકનાએકજ શબ્દાથી દર્શાવેલા કોઈ એ વિચાર એથી વધારે જુદા ન હોય.

અને આપણે માત્ર બીજાઓવિષેજ નહિ પણ આપણે પોતાનેવિષે પણ વિચાર કર્યે. મંડળીના જુદા જુદા પ્રકારવિષેજ નહિ પણ આપણી બાબ્યાવસ્થાથી તે વૃદ્ધાવસ્થાસુધીના પ્રવાસમાં જે જુદી જુદી સ્થિતિમાંથી આપણે પસાર થઈએ છિયે તેવિષે વિચાર કર્યે. એવો કોણ છે કે જે પોતાના અંતઃકરણને અનુસરીને એમ કહી શકે કે બાબ્યાવસ્થામાં જેવો ધર્મ હું પાળતો હતો તેવોજ ધર્મ હું તરૂણાવસ્થામાં પણ પાળું છું, અથવા તરૂણાવસ્થામાં જેવો ધર્મ હું પાળતો તેવોજ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ પાળું છું ? આપણે પોતાને હાથે એમ ઠગાવું કે સર્વથી પૂર્ણ આસ્થાતે બાળકપરે રાખેલી આસ્થા છે, એ સેહલું છે. એના કરતાં બીજું વધારે સાચું કશું હોય નહિ; અને જેમ જેમ આપણે વૃદ્ધ થતા જઈએ તેમ તેમ બાળકપરે આસ્થા રાખવાનાં હડાપણની સમજ આપણે વધારે વધારે શિખતા જઈએ છિયે. પણ એમ કરતાં શિખવા પહેલાં આપણને એક બીજી શિક્ષા લેવાની છે તે એકે આપણી બાળિશ રીતભાત છોડી દેવી. અસ્ત પામતા અને ઉગતા સૂર્યનો એકજ પ્રકારનો ઝળકાટ છે; પણ એ બંને વચ્ચે એક આખી દુનિયાં, આખી પૃથ્વી ઉપરનો આખા આકાશમાંથી થતો પ્રવાસ અંતર રહે છે.

એટલામાટે દરેક (માનસની) છદંગીની જુદી જુદી પંકતીમાં તથા મંડળીની જુદી જુદી પદવિમાં ધર્મના આ મોટા મતભેદ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન નથી, પણ પ્રશ્નતો એ છે કે પ્રાચીન કાળના પ્રાદેશીએ જેમ ખરી વાત પિછાની લીધી હતી, તેમ આપણે પણ નિષ્કપટપણે પિછાન્યે, અને એ પ્રમાણે જે શબ્દોનો ધર્મમાં આપણે ઉપયોગ કર્યો છિયે તેજ શબ્દો, જોકે બહુ જુદા અર્થમાં, જેઓ વાપરે તેઓ વચ્ચેના માત્ર નહિ પણ વળી જેઓ તે શબ્દો વાવરતા ન હોય તેમના વચે પણ આપણો પક્ષ નક્કી કરવાનો યત્ન કરવો કે નહિ? પણ ત્યારે આ પ્રશ્ન કરવામાં આવેછે કે ઇશ્વરને માટે તેજ શબ્દો આપણે વાપર્યે કે નહિ વાપર્યે અને તેનેમાટે એક કે અનેક નામ વાપર્યે એ સઘળું શું ખરેખર વિસાતવગરનું છે? શું અગ્નિનામ પ્રજાપતિ જેટલુંજ સાચું છે, શું જોડોવા જેવાજ બ્રાહ્મણ છે અથવા આરમબદ્ધ જેવાજ અદ્વૈતાદિ છે? ઇશ્વરના ખરેખરા ગુણોથી આપણે ગમે એવા અજ્ઞાન હોઈએ. તોય કંઈજ નહિતો શું થોડાક ગુણ એવા નથી કે જે કેવળ ઝોટા છે એમ આપણે જાણ્યે છિયે? ઇશ્વરને યોગ્ય રીતે કેમ પૂજવો તેવિષે આપણે ગમે એવા અશક્ત દખાતા હોઈએ, તોપણ પૂજની ચોક્કસ રીતિવિષે શું આપણે એમ નથી જાણતા કે તેમને રદ કરવી જોઈએ?

આ પ્રશ્નોના કેટલાક ઉત્તર છે, જે ઉત્તર દરેક જાણુ જોકે સ્વિકારવાને તૈયાર થશે, તોય દરેક જાણુ તેમનો અર્થ ખર્ણપણે સજવાને શક્તિમાન ન થાય:—‘ખરે મને એમ જણાયછે કે ઇશ્વર માનસનું કાંઈએ શો રાખતો નથી; પણ દરેક પ્રજામાં જે કોઈ તેનો હર રાખી ચાલે છે તથા સદાચારથી વર્તેછે તેનો ઇશ્વર સ્વિકાર કરેછે’.

‘જે દરેક જાણુ પતિ, પતિ કરીને મને કહે છે તે સઘળાજ સ્વર્ગસ્થાનમાં દાખલ થઈ શકશે નહિ; પણ મારો પિતા જે સ્વર્ગમાં છે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે જે ચાલશે તે (સ્વર્ગે જશે)’ (સેન્ટ મેથ્યુ ૭, ૨૧)

પણ આવી સાબીતીથી જો ખાતરી ન થાયતો એક ઉપમા કે જે ઇશ્વરને લાગુ પાડવામાં આવેલી છે અને જેથી જેમ આપણી પૂર્વજીવિતોને તેમ

(૨૧૫)

આપણને ઘણીક અડચણો મટાડવાને કોઈ પણ બીજી ઉપમા કરતાં વધારે સારી રીતે સહાયતા મળી છે, તે આપણે તપાસી જોઈએ. ઈશ્વરને પિતાપેરે અને મનુષ્યોને, સર્વે મનુષ્યોને, તેનાં બાળકપેરે સમજે. જ્યારે એક બાળક પોતાના પિતાને કોઈ નામે જોલાવવાનો પ્રથમ વેળા યત્ન કરે ત્યારે તે બાળક તેને કોઈ વિશેષ (ખાસ) અને ભાગ્યેજ સમજી શકાય એવે નામે જોલાવે તો પિતા શું તે નામની પરવા કરવાનો છે ? જો આપણે જાણે કે આપણા બાળકનો બહુ ધોમો અને તોતડો જોખડો ઉચ્ચાર આપણે માટે છે તો શું આપણે તે ભારે હરખથી માન્ય કરતા નથી ? એવું કોઈ નામ અથવા ખેતાબ છે, પછી તે ગમે એવું મહાન અને માનપૂર્વક હોય, કે જે આપણને પેલા બાળકના ઉચ્ચારકરતાં વધારે સાંભળવા ગમે ?

અને જો એક બાળક આપણને એક નામે અને બીજું બીજે નામે જોલાવે, તો શું આપણે તેમને દાષ દહ્યે છીએ ? શું આપણે એકસરખાપણું રાખવાની તેમને જરૂર પાડ્યે છીએ ? તેથી ઉલટું દરેક બાળકને પોતપોતાની વિશેષ બાળિશ રીતે આપણને જોલાવતાં સાંભળવું શું આપણને ગમતું નથી ?

આટલું તો નામ વિષે થયું. પણ વિચારવિષે શું સમજવું ? જ્યારે બાળકો વિચાર કરવા અને માતૃપિતા વિષે પોતપોતાની કલ્પના મનમાં ઉપજાવવા માંડે છે, ત્યારે જો તેઓ એમ માને કે તેમનાં માઆપ કાંઈપણ કરવાને, કાંઈ પણ આપવાને, આકાશમાંથી તારા પણ લાવી આપવાને શક્તિમાન છે, તથા તેમની નાના પ્રકારની પીડા ઠાળવાને, તેમના નાના વાંક માફ કરવાને શક્તિમાન છે, તો કોઈ પિતા એવા વિચારમાટે કાંઈએ દરકાર કરે છે ? તે શું સંઘળી વેળા તેમની ચૂક સુધારે છે ? જો બાળકો પોતાના પિતાને વળી બહુ કરડો પણ ધારે, તો તે પિતા શું તેથી રીશી ભરાય છે ? જો પોતાની માતાને બાળકો તે જોડલી ખરેખરી હોય તેના કરતાં વધારે દયાળુ, વધારે લાડ લડાવતી, ખરે જાણે તેને સ્ત્રીકરતાં બાળકી વધારે સમજે, તો તે માતા શું તેથી નારાજ થાય છે ? ખરું, કે નાનાં

(૨૧૬)

બાળક પોતાના માબાપનો હેતુ સમજી શકે નહિ, તથા વળી તે-
મની મતલબ પામી શકે નહી ; પણ જ્યાંસુધી તેઓ પોતાનાં મા-
બાપઉપર પોતાની વિશેષ બાળિશ રીતે વિશ્વાસ તથા હેત રાખેછે,
ત્યાંસુધી આપણે બીજું શું માગ્યે છિયે? અને પૂજકર્મની બા-
બદમાં, એક બળદનો ભોગ આપી તે અમરને રાજ કરવાનો વિચાર;
રજ ખરેખર આપણને ત્રાસજનક લાગેછે. પણ એવી કોઈ માતા
હશે કે જેને તેનું બાળક પોતાના મોંમાનો સ્વાદિષ્ટ ફાળિયો (બુક)
કાઢીઆપે, અને વળી કદાચ ગમેતેવે ખરડેલે હાથે કાઢીઆપે
તો તે લેવાને નાપાડે?—પછી જોનારને મન તે ગમે એવું કુવડ
લાગે. વળી જો તે બુક તે કદી ખાય નહિ તોપણ મેં ખાધો
તથા તે મને બહુ ભાવ્યો એવું બાળકને મનાવવા શું ઇચ્છવાની
નહિં? ના, આપણાં બાળકની સમજની ભુલથી માયામેમ-
તાનાં ખોટાં નામ, ખોટા વિચાર કે ખોટાં કામ નિપજે; પણ જ્યાં
સુધી તેમનું અંતઃકરણ સ્વચ્છ અને નિષ્કપટ હોયછે, ત્યાંસુધી
તે ખોટાં છે તેની આપણે દરકાર કરતા નથી.

બાળકોમાં, નાનાં બાળકોમાં પણ, જે ચીજવિષે આપણે ફિ-
કર રાખ્યેછિયે તે જે શબ્દોનો અર્થ તેઓ પૂર્ણરીતે સમજે નહિ
તે વાપરવાવિષે છે; જે સઘળું કેહવાની તેમની મતલબ ન હોય
તેવા શબ્દો બોલવાવિષે છે; અને એ સર્વઉપરાંત એકબીજામાટે
કડવાં વચન આચરવાવિષે છે. આ સઘળું માત્ર ઉપમા દાખલ ચાલી
શકે, કેમકે આપણે સઘળા જાણ્યે છિયે કે બાળકો પોતાના માબા-
પથી જે અંતરને લીધે જુદાં છે તે અંતરસાથે સરખાવતાં જે અંતર
આપણને ઇશ્વરથી છુટાં પાડેછે તે ન્યુનપરિમાણ છે. એ અંતરના
વિસ્તારવિષે આપણે ગમે એવા તર્ક કર્યે તે ઓછા. પણ તેવિષે આ-
પણને કાંઈક સમજ આવ્યાપછી, અને માત્ર સમજ આવ્યા પ-
છીજ, હું માનું છું કે ઇશ્વરસાથના આપણા સંબંધમાટે અને
બીજા ભવની આપણી આશામાટે આપણે હંમણાં જેવા છિયે એ
વાજ રહેવાના જેટલા યત્ન કરશું તેટલા ઓછા, આપણે આપણા

(૨૧૭)

આત્માતરફ જેટલા સાત્વિક રહિયે તેટલા ઓછા, આપણા વિચારમાં જેટલા બાળકસમાન રહિયે તેટલા ઓછા, જેટલા મનુષ્ય-વૃત્તિવાન્ અથવા જેને હાલ માનુષ કરી કેહ્યે તેવા ગમેએટલા રહિયે તેટલા ઓછા. આપણાથી બનીઆવતી સઘળી રીતે આપણે ભલે જાણ્યેકે ઇશ્વરની આકૃતિનું પ્રતિબિંબ પાડવાને માટે મનુષ્ય સ્વભાવ બહુ અપૂર્ણ (આદર્શ) આરસી છે, પણ એ આરસીના કાળા કાચને ભાંજનાંખવાને બદલે ઉલટું આપણાથી બનીશકે એટલો તેને ચળકતો રાખવાનો યત્ન કરવોજોઈયે. એ આરસી ગમે એવી અપૂર્ણ છે, પણ આપણા અર્થસાર એ સર્વથીપૂર્ણ છે, અને થોડોક વખતસુધી તેનાઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખ્યે તે કાંઈ બહુ ઓટું છે એમ નહિ સમજવું.

અને જ્યાંસુધી આપણે સંભવવિષેન માત્ર જોઈયે ત્યાંસુધી આપણે યાદરાખવું કે જે સ્વરૂપ અને સંભવિતગુણ આપણે તે અદ્રશ્ય અને અજ્ઞાતને કલ્પવામાં વાપરિયે છિયે તે, જેને આપણે આપણી અશક્તિ તથા અલ્પદ્રષ્ટિ કરી કહિયે છિયે તે સઘળાંજતાં ખરાં હોય એ કેવળ બનવાજોગ અને સમજાશકાય એવું છે. પ્રાચીન બ્રાહ્મણો માનતા કે મનુષ્યનું અંતઃકરણ ભવિષ્ય સ્થિતિને જેવી પૂર્ણ કે અપૂર્ણ કલ્પે અને ઇચ્છે તેવી થાય. એમ માનવું એ તેમને મન તેમના ધર્મને અનુસરતું જ હતું. તેઓ વિચારતા કે જેમની સઘળી ઇચ્છાજ સંસારી વસ્તુઓઉપર અટકેલી છે તેઓ સંસારી વસ્તુજ પામશે ; જેમનાં અંતઃકરણ વધારે ઊંચ અને વિચાર વધારે ઊંચ ઇચ્છાભણી પ્રેરાય તેઓ એ પ્રમાણે વધારે ઊંચ અવતાર પોતાના મનમાં ઉભો કરશે.

પણ વળી જો આપણને એવો વિચાર પકડીએસવો પડે કે જે સ્વરૂપ અને સંભવિત ગુણ આપણે અદ્રશ્ય અને અજ્ઞાતવિષે કલ્પ્યે છિયે, તેજ નહિ પણ વળી આ પૃથ્વીઉપર જેમ એક વેળા આપણો મેળાપ થયોછે તેમ આપણો ફરી મેળાપ થાય એ વિચારવિષે આપણે પોતે મનમાં જે આશા ઉપજાવ્યેછિયે તે આશા પણ સઘળી રીતે ખરાબર પૂર્ણ થાય એવું નથી, તોપણ એમ કોણ વિ-

(૨૧૮)

હ કરી શકશે કે નિર્બળ મનુષ્યભુદ્ધિ આ આશા પારપડવાવિષે જે ચાંચના મનમાં લાવેછે અને તેવિષે જે ઇચ્છા રાખેછે તેના કરતાં તે આશા ખરેખરી ઓછી પારપડશે ?

જે કંઈ છે તે આપણે અર્થે શ્રેષ્ઠ નિપજ્જો એવો વિશ્વાસ આસ્થાથી મળેછે, જે આસ્થા સત્ય છે, કારણકે તે અનિવાર્ય છે. ઘણેક ઠેકાણે અને ઘણાક ધર્મોમાં આપણને એ આસ્થાનાં ચિન્હો દેખાયછે, પણ જુની અને નવી તોરાત ('Testaments')માં જેવી સરળ તથા સુદ્રઢ ભાષામાં એ આસ્થા દર્શાવીછે તેથી વધારે સરળ અને સુદ્રઢ બીજે કહિંએ દર્શાવવામાં આવી હોય તેવિષે મને સંશય છે.

હ પરમેશ્વર ! વિશ્વના ઉત્પત્તિકાળથી તારાસિવાય માનસે પોતાનેમાટે જેની તે વાટ જોઇ બેઠો છે તેણે જે તૈયાર કર્યું છે તે કાને સાંભળ્યું નથી કે આંખે જોયું નથી'. (ઈસાયાહ ૬૪, ૪)

‘પણ જેમ શાસ્ત્રમાં લખી ગયાછે તેમ જે લોક ઈશ્વરઉપર પ્રીતિ રાખેછે તેમનેમાટે તેણે જે જે સઘળું તૈયાર કરી રાખ્યું છે તે તેઓએ નથી આંખે જોયું કે કાને સાંભળ્યું, તેમજ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પણ તે દાખલ થયું નથી’ (કારીનથિયન.)

તમારે ગમેતેવા યત્ન કરો, પણ જે માનસ ઉત્તમ શક્તિ સમજી શકશે તે માનસજ્ઞ. માત્ર એકજ પગલું આગળ ભરી તે એની પેલીમેર જાય અને કહે કે જે કંઈ પેલીમેર છે તે જુદું હોય, પણ હાલનાકરતાં ઓછુંપૂર્ણ હોય નહિ ; કે ભૂતકાળકરતાં ભવિષ્ય વધારેખરાબ હોય નહિ, માનસ અતિ દોષદ્રષ્ટિ(pessimism) ધરાવતો આવ્યોછે, પણકોઈ દિવસે પણ ભાગ્યેજ કેવળ દોષદ્રષ્ટિ(pejorism) તેણેવાપરી હોય; અને પ્રસારણ(evolution) નામનું પેલું અતિદોષપામેલું શાસ્ત્ર,જો આપણને કંઈએ શિખવતું હોય, તો તે એજ કે વધારે સારાં ભવિષ્યવિષે તથા જે વધારે ચઢિયાતી સંપૂર્ણતાએ પોંડાચવાની માનસની સરજત છે તે ખાતરીથી માનવા શિખવેછે.

જો ઇશ્વર કદીએ આપણીઆગળ પ્રગટ થવાનોજ હુશે તો

(૨૧૯)

તે આપણાં પોતાનાં મનુષ્યરૂપમાં સર્વથી સરસરોતે પ્રગટી નિક-
ળશે. દૈવિક સ્થિતિથી ગમેએટલી દૂર મનુષ્યસ્થિતિ હોય, તોય
સૃષ્ટિવિશે માનસકરતાં બીજું કશુંએ ધ્વિરનીજેડે વધારે નિકટ
સંબંધ ધરાવતું નથી, માનસ કરતાં બીજું કશુંએ વધારે ધ્વિર
સરખું નથી. અને જેમ માનસ બાહ્યાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થાસુધા વ-
ધતો જાયછે, તેમ ધ્વિરવિષેની કલ્પના પણ આપણા પાળણા
(જન્મ)થી તે ઘોર (મરણ)સુધી, એક આશ્રમથી બીજા આશ્રમસુધી,
એક સંસ્કારથી બીજા સંસ્કારસુધી, વધવી જોઈયે. જેમ દહાડે
દહાડે આપણે જોતા થતા ચાલ્યે અને જીવ્યે, તેમ આપણીસાથે
જે ધર્મ વધવાને અને જીવવાને અશક્ત છે, તે ત્યાર આગળનો મ-
રણ પામેલો સમજવો. ચોક્કસ અને બદલાયનારું એવી એકાકા-
રતા એ પ્રમાણિકપણા તથા સત્તા (હયાતી)નું ચિન્હ હોવાને બ-
દલે ઉલટું સદા અપ્રમાણિકપણા તથા મૃત્યુનું ચિન્હ છે. હાથા અને
મૂર્ખવચ્ચે, વૃદ્ધ અને તરૂણવચ્ચે દરેક ધર્મ જો મિત્રતાની એક ગાંઠ
થવાની હોય તો તે લવચિક હોવો જોઈયે, જાણે ઉંચો, ઉંડો, અને
પોહોળો હોવો જોઈયે; સઘળું સહન કરતો, સઘળું માનતો, સઘળાંની
આશા રાખતો, સઘળું વેડીજતો જોઈયે. ધર્મ જેટલો વધારે એ-
વો હોય તેટલો તેમાં દમ વધારે હોય. તથા તે સ્વીકારવાથી તેટલું
વધારે બળ અને તેટલી વધારે ઉંડું આપણને મળશે.

બીજા કોઈપણ ધર્મ સ્થાપનારાઓનાં ધર્મમતકરતાં ઇસાના
ધર્મમતે દુનિયાના સર્વથી સરસ ભાગને વશકરીલીધો છે તે માત્ર
એજ કારણને લીધે, કે પ્રથમમાં તેમાં એવા પ્રકારના ઉત્તમ સત્યનાં વ-
ચન સમાયલાં હતાં કે જેવિષે યાહુદી સુથાર, રૂમી કુલાલ તથા યુનાની
તત્વજ્ઞાની કાંઈએ અપ્રમાણીકપણાં વિના એકમત થઈ શકે.

ઘણા પૂર્વ કાળથીજ આપણા ધર્મની બાહરની (દ્રશ્ય) મૂદ્રા
તથા વાણીને જાણે સંકડાવી નાંખવા તથા જડ કરી મુકવાના
અને વિશ્વાસ તથા પ્રીતિને ઠેકાણે સાંકડાં મનના ધર્મ-મત ચલાવવા-
ના ચત્ન થયા હતા, તેથી જે લોકો ખ્રિસ્તિ પંથના સર્વથીસરસ

(૨૨૦)

રક્ષાણુકર્તા થઈપડ્યા હોત તેમને તે જ્યાર ત્યાર ખોહો બેઠો, અને ઇસુખ્રિસ્તના ધર્મ, જેના બીજા સઘળા ગુણોમાં વિશ્વમય પ્રીતિ તથા હયાથી ભરપુર થવાના જે અસંસ હેતુ હતા તેવા થતા લગભગ સઘળો બંધ પડ્યો છે.

ગતાવલોકન.

— ૦૦ —

જે માર્ગે આપણે સાથે પ્રવાસ કરીઆવ્યા છિયે, અને જે જીવે માર્ગે આપણા આર્થ પૂર્વજો, જેઓ સમસિંધુવાળી ભૂમીમાં આવીવસ્યા હતા, કે જે વાત આજ કદાચ થોડાંક હજાર વર્ષથી વધારે પ્રાચીન કાળની ન હોય, તેઓ અનંત, અદ્રશ્ય અને દૈવિકપાછળના પોતાના શોધમાં પ્રવાસ કરી વળ્યા હતા, તે માર્ગઉપર ફરી એક વાર પાછાફરી નજર કરિયે.

જેમ ધારવામાં આવ્યું હતું તેમ તેઓએ પદાર્થ-પૂજાથી ઇશ્વર ભક્તિનો આરંભ કર્યો નહોતો. પદાર્થ-પૂજા પાછળા કાળની છે જે વેળા તે ઉભી થવાનો સંભવ રહે છે; હિંદુસ્થાનમાં ધર્મ, વિષયક વિચારના સર્વથી પૂર્વકાળના લેખોમાં તેનું કશુંએ ચિન્હ દેખાતું નથી, એટલુંજ નહિ, પણ આપણે આગળ વધીને કહીશક્ય કે તેને માટે કશી જગ્યાજ નથી; ઐનિટ પથ્થર બનવા પછી કે તેના બનવા પૂર્વે માટી-ચૂના (liao) ની જેટલી થોડી ગરજ હોય તેટલી ધર્મ બનવા પેહેલાં પદાર્થ-પૂજાની ગરજ જાણવી.

વળી તેમનાં ધર્મપુસ્તકોમાં પણ પ્રથમ પ્રકટિકરણ (મૌલિકમૃતિ) થી સાધારણ રીતે જે કાંઈ સમજવામાં આવે છે તેને મળતું કાંઈએ હોય તેનાં કશાં ચિન્હ આપણને જણાતાં નથી. સઘળું સ્વાભાવિક છે, સઘળું સમજશકાય એવું છે, અને માત્ર એજ અર્થમાં તેને ખરેખર પ્રકટ કરવામાં આવેલું કહિયે તો ચાલે. ઈદ્રિ અને બુદ્ધિથી અલગ એક છુટી ધર્મવિષયક પ્રેરણાશક્તિ કબુલ રાખવાની આપણે કાંઈ-

એ ગરજ જ્ઞતા નથી, અને જો વળી કદી આપણે એમ કરવા ઇચ્છ્યું હોત, તોય આપણા સામેવાળિયા, જેઓ, જેમ ખીજે ઠંકાણે તેમ હિયાં પણ આપણા સર્વથીસરસ મિત્રો થઈપડેછે, તેઓ તેમ કરવા દેત નહિ. ધર્મ તે એક ધર્મવિષયક બુદ્ધિ અથવા બુદ્ધિ-શક્તિ (faculty) થી ઉભો થયોછે એવું સમજવવું, તે એક સારીરીતે જાણેલી વસ્તુને માત્ર થોડીજાણેલી વસ્તુ મારફતે સમજાવ્યા જેવું થાય. ખરેખરી ધર્મવિષયક બુદ્ધિ અથવા ધર્મ-વેગ છે તે અનંતને સમજવાની શક્તિ છે. માટે આપણે પોતે જો માગ્યછીયે, અને જો વિષે કોઈપણ વિરુદ્ધ મતવાદિ વાંધો ઉઠાવી નહિ શકે તે—એટલે આપણી ઈર્દ્રિ અને બુદ્ધિ—અથવા ખીજા શબ્દોમાં બોલ્યે તો એમ કે ઈર્દ્રિઓમાં જાણાતી ગ્રહણ કરવાની આપણી શક્તિ, અને શબ્દોમાં જાણાતી આપણી સમજવાની શક્તિ, તેસિવાય કાંઈએ વધારે મુદ્દાની વાત પ્રાચીન આર્યોમાટે આપણે માગી નથી. મનુષ્યપાસે એ કરતાં વિશેષ કાંઈએ નથી, અને વિશેષ છે એમ વિચાર્યાથી તેને કશા લાભ થતા નથી. તોયપણ આપણે જોઈગયા કે આપણી ઈર્દ્રિયા જે વેળા અંતવંત વસ્તુઓનું જ્ઞાન આપણને કરાવે છે, તેજ વેળા તેઓ જાન્યું જો કાંઈ અંતવાનું નથી, અથવા કાંઈ નહિતો જે હજી અંતવાનું થયું નથી, તેના સંબંધમાં આવ્યા કરેછે ; કે ખરું જોતાં એ ઈર્દ્રિયાનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે અનંતમાંથી અંતવાનું, અદ્રશ્ય-માંથી દ્રશ્યને, લૌકિકમાંથી અલૌકિકને, અને જે સૃષ્ટિ હજી રચનાદરીક નથીતેમાંથી દરીક દુનિયાંને ઉપજાવી, લંબાવી, ઘડીકડાડવી.

અનંતજોડેના ઈર્દ્રિયાના આ જાન્યુંકના સંબંધથી ધર્મવિષેની કલ્પનાને પ્રથમ વેગ મળ્યો ; પ્રથમ કાંઈ સંશય ઉભોથયો કે જે કાંઈ ઈર્દ્રિયા ગ્રહણ કરીશકે, તથા જે કાંઈ આપણી બુદ્ધિ અને વાચાશક્તિ પકડી શકે, તેની પેલીઝેર કાંઈ હયાત છે.

સઘળાધર્મનું ઉંડાંમાં ઉંડું મૂળ હિયાં હતું, અને સર્વની આગળ, પદાર્થ-પૂજા આગળ જેનો ખુલાસો કરવો ઘટેછે તે ખુલાસો પણ એજ હતો. અંતવંત ઈર્દ્રિયજ્ઞ પદાર્થોના જ્ઞાનથી માનસ કાં નહિ સંતોષ પામ્યો

(૨૨૨)

હોય ; તેના મનમાં કદી પણ એવી કલ્પના કેમ દાખલ થવા પામી કે દુનિયામાં જે કંઈ તે સ્પર્શથી જાણી શકે, સાંભળી અથવા જોઈ શકે, તેસિવાય બીજું કંઈ છે અથવા હોઈ શકે ?—પછી તેને તમારે ગમે તો શક્તિ, આત્મા અથવા દેવતા કહેા.

વેદવિદ્યાના ખંડેરમાં ઓદકામ ચલત્પત્ત્યં જ્યારે આપણે પેલા નક્કર ખડકઆગળ આવી પોહ્યાંચ્યા, ત્યારે આપણે ઓદવાનું કામ એટલામાટેજ ચાલુ રાખ્યું કે તે ખડકઉપર ઉભાકરેલા સર્વથી પ્રાચીન સ્તંભો માંહેના સઘળા નહિતો કેટલાક પણ આપણને હજી મળી આવેછે કે નહિ, તથા હિંદુસ્થાનના ધર્મના પાછલા વખતનાં દેવાલયોને જે ધૂમટ અને આરકાંથી ટેકો મળ્યોહતો તે છુટાંપાડીશકાયછે કે નહિ, તે જોવું.

અંતવાનની પેલીમેર કંઈ છે, એ કલ્પના માનસના મનમાં એકવાર પેઠાપછી, તેને ગ્રહણકરવા અને તેને નામઆપવાના યત્ન કરતાં વિશ્વમાં સઘળે ઠેકાણે, પ્રથમ અર્ધ સ્પર્શ્ય, ત્યારપછી અસ્પર્શ્ય, અને છેલ્લે અદ્રશ્ય પદાર્થોમાં હિંદુએ તેને કેવી રીતે શોધ્યા એ આપણે જોયુંછે.

એક અર્ધસ્પર્શ્ય પદાર્થનું ગ્રહણ કરતાં માનસની ઇંદ્રિયો જાણે તેને કેહતા કે તે પદાર્થ તેના કબજામાં થોડોકજ આવી શકે છે:—તોપણ તે હિંચાં છે એમતો તેને લાગતું. એક અસ્પર્શ્ય, અને છેલ્લે એક અદ્રશ્ય પદાર્થનું ગ્રહણ કરતીવેળા તેની ઇંદ્રિયો તેને કેહતી કે તે પદાર્થ તેના કબજામાં લાગ્યેજ આવેછે, અથવા સમૂળે આવતો નથી:—અને તોય તે હિંચાં છે એમતો તેને લાગતું.

આપ્રમાણે, અર્ધસ્પર્શ્ય, અસ્પર્શ્ય અને અદ્રશ્ય પદાર્થોથી વસાયેલી એક નવી દુનિયાં ઉત્પન્ન થઈ, કે જે સઘળા પદાર્થો એવી કોઈ અમુક શક્તિ દર્શાવતા કે જેમને મનુષ્યની શક્તિસાથે સરખાવી શકાય, અને એ મનુષ્ય શક્તિનાં જે નામ હતાં તે નામ તેમને પણ આપી શકાય. આ નામોમાંહેનાં કેટલાંક નામ, પેલા એક કરતાં વધારે અદ્રશ્ય પદાર્થોને લગાડવામાં આવ્યાં હતાં; ખરેખર તે નામ

(૨૨૩)

સામાન્ય સંજ્ઞા થઈ પડ્યાં, જેમકે **અસુર**, જીવતી વસ્તુ, દેવ, પ્રકાશિત આત્મા, દેવ **અસુર** જીવતા દેવતા, **અમર્ય**, અમર-ત્મા, જેવિષે આપણે ગ્રીક થી **આઈ આથાનેતાઈથી**, ઇતાલિયન **દીઆઈ ઈન્મોર્ટેલસથી**, અને પ્રાચીન જર્મન અમર દેવતાથી બહુ સારીપેઠે જાણ્યેછિયે.

વળી આપણે જોયું કે બીજાં કલ્પાંતરો, જોકે ખરાંજ ધર્મ-વિષયક છે અને માનસથી ઘણામાં ઘણી માનસિક કલ્પના જેટલી ઉપજીવીશકાય એટલાં માનસિક આપણને લાગેછે, તો પણ સઘળાં માનસિક કલ્પાંતરોપેઠે, તેમને ઇન્દ્રિયજ છાપ ઉપરથી કેવી રીતે નિપજવી કાઢ્યાં, અનુમાન કરી ઉપજાવ્યાં, અને ઉત્પન્ન કર્યાં—એજ ક્રિયા મારફતે નિયમ, સંદગુણ, અનંતતા અને અમરતાની કલ્પના પણ નિકળી હશે. મોંતસાથે મનુષ્ય પોતાની સાવધ સ્થિતિમાં જ્યારે પ્રથમ સંબંધમાં આવ્યો ત્યારે તેના મનઉપર જે અસર થઈ હતી તેજ માત્ર દેખાડવાને, તથા વળી જે કલ્પનાને આપણે હાલ શ્રદ્ધા અને શ્રુતિને નામે સમજ્યેછિયે તે કલ્પનાઓની ધીમી પણ અનિવાર્ય વૃદ્ધિ તપાસવાને જો મારા હાથમાં બીજાં થોડાંક વધારે ભાષણો કરવાનાં હોત, તો હું બહુ ખુશી થાત.

ગમે તેટલું આ વાતથી ઉલટું કહીવામાં આવ્યું હોય, તોય એમ જણાય છે કે હિંદુસ્થાનમાં પણ વળી જેમને મોંત થોડોક વખત આપણાથી જુદા પાડ્યા હતા તેઓવિષેનાં વિચાર અને લાગણીથી ધર્મના ઘણા પૂર્વકાળનાં અને ઘણા અગત્યનાં કેટલાંક તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયાં હતાં, અને આપણા ભવિષ્યના અવતાર તથા ફરીના ઝેળાવિષે જે તર્ક અને આશા પોતાની સત્યતાવિષે પોતાનાં અનિવાર્યપણાંથીજ જેમ હજી આપણી ખાતરી કરી આપે છે, તેમ આપણી જ્ઞાતિના વડીલોની ખાતરીકીધીહતી, તે તર્ક અને આશાઉપરથી શ્રદ્ધાને પણ પ્રથમ દેખો મળ્યો હોત.

છેલ્લે, એક કેવળ સ્વાભાવિક અને સમજપડે એવી રીતથી

અકેશ છુટા શ્રેષ્ઠ આત્મા અથવા દેવતાઉપરની આસ્થા—ઈશ્વર-
મત કેમ થયો; જે બીજા દેવતા હવે વધારે વાર શ્રદ્ધા રહ્યા ન હતા તેમની
ઉપર પ્રમુખ એક ઈશ્વરની આસ્થા—અનેકેશ્વર મત કેમ થયો;
અથવા બીજા દેવતા હોય એવો સંલવન મૂળમાં કાઢી નાંખીને
એક ઈશ્વર ઉપરની આસ્થા—એકેશ્વરમત કેમ થયો—તે આપણે
જોયું છે.

તથા વળી, આપણે જોયું કે સઘળા પ્રાચીન દેવતા માત્ર
ખાલી નામ હતાં એમ જણાઈ આવ્યું. પણ જો કે આ શોધ, કે-
ટલીક બાબદમાં નિરીશ્વરમત અને કોઈ પ્રકારના બુદ્ધમત તરફ આ-
પણને લઈ ગયો, તોય બીજા બાબદમાં એ એક નવા આરંભ ભણી
લેઈ ગયો, અને જે એક આત્મા દરેક વસ્તુનો આત્મા છે, તથા જે
આપણી ઇંદ્રિયાથી ગ્રહણ થાય એવા સઘળા અંતર્વંત પદાર્થોની
પેલીમેર અને હેઝળન માત્ર નથી, પણ વળી આપણા ચોતાના
અંતવાન અહંકારની (Ego) પેલીમેર અને હેઝળ છે, તેવિષે, એટલે
પરમાત્માઉપરની એક નવી આસ્થાભણી આપણને દોરી ગયો.

હિંદુસ્થાનમાં જે સઘળાં મંદીર પાછળા વખતમાં પૂજા અને
યજ્ઞ અર્થે ઉભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં તે મંદીરો જે નક્કર ખડક
ઉપર ટેકો લઈ ઉભાં છે તે ખડકનું સર્વથી હેઝળનું પડ આપણે
ખાણીને ખુલ્લું મુકવામાંજ હાલતરત સંતોશપામી આપણું ખાદ-
કામ આપણને બંધ કરવું પડ્યું.

હિંદુસ્થાનનાં સર્વથી પ્રાચીન મંદીરોનીએ જેવા પાયા આપ-
ણને મળ્યા છે તેવાજ મનુષ્યને હાથે ઉભાં થયલાં સઘળાં મંદીરોના
પાયા પણ હોવા જોઈએ એમ વિચારવા સામે મેં તમને ફરી ફ-
રીથી ચેતવવાને ચતાર્થ વિચાર્યું હતું. સમાપ્ત કરતાં, મારે ફરી
એક વધારેવાર તમને એવિષે ચેતવવા જોઈએ.

ખરેખર તો નક્કર ખડક, એટલે મનુષ્યનું અંતઃકરણ, સઘળે
ઠેકાણે જેનોતેજ હોવો જોઈએ; તથા વળી કેટલાક સ્તંભ તથા પ્રાચીન
ધૂમટ પણ જે સઘળે ઠેકાણે ધર્મ, શ્રદ્ધા કે પૂજા છે, ત્યાં જેના તેજ હોય,

પણ એની હુદખાદેર આપણે જવું નહિ, ગમે તેમ હોય પણ હિં-
માણા તો નહિંજ જવું જોઈયે. મને આશા છે કે એક વખત એવો
આવશે કે જ્યારે મનુષ્ય ધર્મના સર્વથીપેહલાનો વિસ્તાર આવજીવ
માટે વધારે અને વધારે સેહેલો કરવામાં આવશે. મને વિશ્વાસ છે
કે આ ભાષણો આરંભવાનો જે મને મોટો અધિકાર મ-
ળ્યોછે, તે એ કામને માટે ભવિષ્યમાં મારા કરતાં વધારે પ્રવિણ
અને વધારે દ્રઢપણે શ્રમ ખેંચી કામ કરનારા ઉભા કરશે;
અને ધર્મવિદ્યા, જે હુમાણ તો માત્ર એક મનેચ્છાજેવી તથા એક
બીજસરખી છે, તે વખત જતાં એ ઇચ્છાનું સફળ કાર્ય તથા
એ બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પુરકળ પાક સરખી થશે.

જ્યારે એ પાક ઉતારવાનો વખત આવશે, કે જે વેળા કુનિયાના
સઘળા ધર્મના ઉંડામાં ઉંડા પાયા ખુલા કરીને તેમની અસલ જ-
ગ્યાએ પાછા ઝોઠવવામાં આવશે, ત્યારે કોણ જાણે છે કે તેજ પાયા,
જોયરાંપેઠે અથવા આપણાં પ્રાચીન કાળનાં દેવલોનીચેની મુઠાં
હાટવાની મુશ્કેલી, ગમે તે ધર્મનાં હોયછતાં, જે લોકોની આ પૃથ્વી
ઉપર આજના વખતના વિધિસ્થાપિત યજ્ઞો, પ્રાર્થના અને ધર્મકથનાવશે
સરજત લખાઈછે, તેમાં જે કાંઈ તેમને મળી શકે તેકરતાં કાંઈ વધારે-
સારૂં, વધારેસ્વછ, વધારે પ્રાચીન તથા વધારેસત્ય મેળવવાને જ્યો અતિ-
આતુર હોય, તેમને એક આશ્રય સ્થળપેરે ફરી એકવાર કામ આવે;
તથા કેટલાંક લોકો જે બાળકને છાજતી વસ્તુ, જેને તમારે જોઈયે તો
વંશાવળી, દંતકથા, ચમત્કાર (મોજેજ) કે આકાશવાણી કહો, તે
છોડી દેવાનું શિખ્યાં છે, તોપણ પોતાના અતઃકરણની બાળકપેરની
શ્રદ્ધાથી છુટાપડી શકતા નથી, તેમને પણ કામ આવે.

હિંદુના મંદીરમાં, ખ્રીસ્તના વિહારમાં, મુસલમાનની મસજી-
દમાં, યહુદીના સિનગાગમાં અને ખ્રિસ્તિ લોકના દેવલમાં જેની
પૂજા થતી હોય તથા જેઉપરથી ધર્મોપદેશ થતા હોય તેના મોટો
ભાગ જોકે પાછળ મુકી દેવામાં આવે, તોય દરેક ધર્મવાળો પેલી શાંત

(૨૨૬)

ગુફામાં, જે તેને મન બહુ કિમતી વસ્તુ હોય, જે તેને મન સુ-
લવાન મોતી—તે ભલે સાથે લેતો આવે.

હિંદુ (પ્રાજ્ઞાણ), જેને આ જન્મવિષે સ્વાભાવિક અવિશ્વાસ છે,
અને જેને ખીજા ભવવિષે નિશ્ચય આસ્થા છે, તે પોતાની આસ્થા
સાથે લેતો આવે.

બુદ્ધ મતવાળો એક આનાદ્યંત નિયમવિષે તેને જે ઇન્દ્રિય-
જ્ઞાન થાય છે તે; એ નિયમને અનુસરતી વર્તણૂક, અને તેની શાંત-
વૃત્તિ લેતો આવે.

મુસલમાન નો કંઈ નહિ તો તેના મદદલાવ સાથે
લેતો આવે.

ચાહુદી, જે એકધર્મસ્થરને સદાચાર ગમે છે, અને જેનું
નામ “હું છું” કરી છે, તેને મુખમાં તેમજ કુખમાં વળગી રહે-
વાની પોતાની શક્તિ લેતો આવે.

ખ્રિસ્તિ આ સઘળાંકરતાં જે વધારેસારું છે તે—એ
વિષે જેમને શંકા હોય તેઓએ માત્ર પોતાની મેળે તે જોઈલેવા
નું છે—એટલે ઇશ્વરઉપરની આપણી પ્રીતિ, પછી એ ઇશ્વરને
તમારે ગમે તો અનંત, અદ્રશ્ય, અમર, પિતા, પરમાત્મા કહે, જે
સર્વ વસ્તુનીઉપર, સર્વની ભિતર, સર્વની અંદર રહે છે, —જે
પ્રીતિ મનુષ્યઉપરના આપણા ભાવમાં, જીવતાંઉપરના આપણા
ભાવમાં, મૃતોંઉપરના આપણા ભાવમાં, આપણા જીવંત અને
અમર ભાવમાં, પ્રકટી નિકળે છે. તે પ્રીતિભાવ સાથે લેતો આવે

જો કે તે ગુફા હજી નાની અને અધારી છે, તોપણ કેટલાક
મનુષ્ય, જેઓ બહુ મોંઢે થતા ઘીંઘાટ, બહુ દીપકથી થતા ઝળઝળાટ,
બહુ મત વચે થતા વિવાદથી કંટાળી દૂર નહાસે છે, તેઓ આજે
પણ તે ગુફાના દર્શન કરવા આવે છે. કોણ જાણે એજ ગુફા વ-
ખતજતે વધારેપોહીળી અને વધારેપ્રકાશિત થશે, અને ભત-
કાળનો ગુફા તે ભવિષ્યકાળનું મંદીર બની રહેશે ।

સ મા મ.

ક્રમ	ઓળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧૪	૧૮	મે	મં
૧૧૬	૨૭	આકશ	આકાશ
"	"	વિષ્ણુ	વિષ્ણુ
૧૨૩	૭	ચોર	ચોરો
૧૨૫	૨૮	જોનો	જોનો
"	૨૯	હીલવાને	હીલવાનો
૧૨૬	૩	પ્રાણી	પ્રાણી
૧૨૯	૧૯	ઝીણસ	ઝીણસ
૧૩૧	૧	મત હટુ	મત હટો
૧૩૨	૫	શૂરવીર	શૂરવીર
૧૩૮	૫	અભિલાશ	અભિલાષા
૧૪૨	૧૭ પોતાના(vital breath)પ્રાણથી (એ શબ્દો વાંચવા નહિ)		
૧૪૩	૬	પાછળની	પાછળના
૧૪૪	૨૧	તેમનું	તેમનું
૧૪૬		અભિષેક	અભિષેક
૧૪૯	૨૬	વિશ્વાસ	વિશ્વાસ
૧૫૧	૨૫	ભેળા	ભેળા
૧૫૩	૧	ખીજી તરફ	તથા ખીજતરફ
૧૫૫	૨૪	મનુષ્ય	મનુષ્ય
૧૫૭	હૈડીંગ	નારિ	નારી
૧૫૯	૨	સંસ્કૃત	સંસ્કૃત
"	૮	યયું	યયું
"	૧૩	અહમઃ	અહમ્
૧૬૩	૧	જોએએ	જોએએ
૧૬૮	૨૬	ખળીદાન	ખલિદાન
૧૮૪	૧૫	ખાતરીપૂર્વક	ખાતરીપૂર્વક
૧૯૬	૨૧	વ્યવહાર	વ્યવહાર
૨૦૦	૨૭	મથ્યા	મિથ્યા

એસિવાય કાંઈ ખીજી અશુદ્ધિ રહીગઈ હોય તે સુમ વાંચનાર તપાસી લેશે.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	ઓળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૧	બાકી	હવે બાકી
"	૪	પડશે	પડશે તે આગળ વધીને જાવું
"	૧૬	ગ્રાથી	ગ્રાથા
"	૧૭	ત્રીજી	ત્રીજા
૮	૨૧	ધન હન	ધન હન
૧૧	૧૨	ક્રયા	મન
૧૨	૨૨	શકિતઓ	શકિતયો
૧૩	૧૨	પ્રાચીન	પ્રાચીન
૧૮	૨૨	દિવસે	દિવસે
૨૨	૧૮	સમૂહ	સમૂહ
"	૨૫	સરીત	સરિત્
૨૩	૬	સિંધ	સિંધ
૩૫	૧૯	દીવ	દિવ
૩૬	૫	વૃદ્ધી	વૃદ્ધિ
"	૧૭	અગર	અગર
૩૭	૫	ચોન્હો	ચિન્હો
"	૯	આદિત્ય	આદિત્યો
૪૦	૧૦	વીવસ્વત	વિવસ્વત
"	૨૬	સુગુદ્રી	સુગુદ્રિ
"	૨૮	મરૂદવિધા, વીતસ્તા.	મરૂદવિધા વિતસ્તા
"	૨૯	સુશોભ	સુશોભા

પ્રક્ર	ઓળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૧	૨૦	નહિજ	નહિજ
૪૩	નોટ	ઉપનીશદ્	ઉપનિષદ્
૪૭	૧૫	સૂર્યમાં	(એ શબ્દ નહિ વાંચવો.)
”	૧૬	તેમાં	મૂર્યમાં
૪૮	૧૮	અદ્રશ્ય	અદ્રશ્ય
”	૨૭	એમંદા	અંદાએ
૫૩	૬	હંદ-ઉ	હંદ-ઉ
”	૧૦	જાતી	જાતિ
”	૧૬	દિયોસ	દોસૂ
૫૮	૨૦	દિધુ	ધુ
૬૦	૧	નિયમના	નિયમવિષેના
”	૧૫	ભાષાણો	ભાષણો
૬૨	૧૪	સ્થોતિ	સ્થિતિ
”	૧૯	સ્વિકારવું	સ્વીકારવું
૬૯	૨૮	પ્રકાશીત	પ્રકાશિત
૭૦	૧૯	દાતી	દાતિ
૭૯	૧૩	વદન્તી	વદન્તિ
૮૧	૮	ગ્રીક	(ગ્રીક
”	૯	મેત્રા	મેત્રા)
૮૪	૫	ધાવું	ધાવુ
”	૧૮	ખીંડું	ખિંડું
૮૭	૨૧	ઠાકું	ઠાકા
૮૯	હેડીંગ	વિસ્તાર	પ્રસારણ
૯૦	૨	નિતિ	નીતિ
૧૦૦	૩	તાવશાસ્ત્ર	તાવમાનશાસ્ત્ર
૧૦૬	૨	અસૂર	અસુર
”	૧૬	પૂશન આદિત્ય	પૂષ્ણ આદિત્ય

શાહજીની આલીસના મરણવિષે ત્રણ ઇંગરેજ બેઠો,
ધી ઇનડિયન મ્યૂઝ ઇન ઇંગલિશ ગાર્બ, વિલ્સનવિરહ,
નીતિવિનોદ, ઇત્યાદી વિષેના મતનો હુંક સાર.

જેનરલ સર ફ્રેડરિક યોનસોનબી મહારાણી તરફથી લખેછે:—નામ-
દાર મહારાણીને મેં બેઠો અને કાગળ આપ્યાં; તે બેઠોથી તે બાનુ ધણાં ખુશી
થયાં અને હુંકમ ફરમાવ્યો કે મુંબઈવાળા મી૦ બેહેરામજી મલખારીને મારો
ઉપકાર લખી વાળે.

.....કાગળ અને બેઠો નામદાર શેહેનશાહબાબુઆગળ
ધરવામાં આપ્યાંછે. તે નામદાર કેહેછે કે “તમારા પત્રમાં લખેલાં આ ધણી
મેહરબાની બરેલાં સંભાવના વચ્ચેનોની હું દીલોજીનથી કદર જુઓંછું, અને મારી
વાહાલી દીકરી, ષરોનસેસ આલીસ, હેસીની વડી ઉમરાવજીનીના મરણની
દલગીરીમાં તમારા દીલાસાને વાસ્તે હું તમારો ઉપકાર માનુંછું.”

દાર્મસતદનો નવો મેહેલ, તા૦ ૧૯ મી મે ૧૮૭૮.

હેસીની નામદાર થાંડ ઉચેસથી મને લખવાને હુંકમ થયેછે કે તમારી
“ઇનડિયન મ્યૂઝ” ની એક નકલને વાસ્તે તે નામદાર તમારો ધણોજ દીલા-
જીનથી ઉપકાર માનેછે. એ કવિતાનો કેટલોક ભાગ નામદાર શાહજીનીએ
અત્યંત દીલસોજીથી વાંચ્યોછે, અને તમે એક પારકા દેશના રહેવાસી અંગરેજ
કવિતા આટલા બધા રસ અને જોશ સાથે, તથા રાજ્યેવાના આવા વિચાર
સાથે લખેછો, તે જોઈ તે નામદાર બહુ ખુશી થઈછે. તમેએ કેવી મતલ-
બથી મિસ કારપેનટરને એ પુસ્તક અર્પણ કીધુંછે, તે પણ તે નામદાર સારી
રીતે સમજી શકેછે, અને એ પુસ્તકની સોગાદ કજીલ રાખતાં નામદાર શાહ-
જીને મેહદ ખુશી ઉપજેછે.

માનજો મને, પ્યારા સાહેબ, તમારો ધણો ખરાદીલનો ખેરન નસેમેક.

નામદાર અર્લ નાર્થ્યુક લખેછે:—મને મિસ મેનિંગની મારફતે તમારું
પુસ્તક પોહોંચ્યુંછે, તેને વાસ્તે હું ધણો આભારી થયોછું. હું હીંદુસ્તાનના દેશી
વિદ્વાનોમાં સુધારો થતો જોઈને હમેશા ધણો ખુશી રહીશ; અને મને જોતાં
મોટો સંતોષ થાયછે કે મરનાર દાકતર વિલસન મુંબઈમાં જે બલાઈનાં

(૨)

કામને સાથે વગ ધરાવતો હતો તે હજીસુધી કાયમ છે, અને તેના મોહોત પછી તેનાં આવાં સારાં ફળ નિપજે છે. હું આપની ભવિષ્યની કારકીરદીમાં દરેક પ્રકારની ફતેહ આહું છું.

—0—

લંડન તા. ૨૩ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૬.

તમે આટલી મહેરબાની કરી મારી સોગાદ માટે તમારું પુસ્તક અને તેની સાથે મમતાથી કાગળ મોકલ્યો તેને માટે મારો બહુ દીલોળનનો ઉપકાર કયુલ રાખજો. તમારા પુસ્તકના ઉત્તમપણાવિષે, કવિતા અને વિચારની જાતી શક્તિવિષે, એક પારકા દેરાના રહેવાસી યદ્ય ઈંગરેજ ભાષા ઉપર આવો કાચુ રાખવે જે તમારી અસાધારણ શક્તિ દેખાય છે એ બધા વિષે, તમને એટલી બધીતો સહાદત મળી છે કે, મારો કાંઈપણ સારો વિચારતો દરીઆમાં એક ડીપું પાણી સરખો યદ્ય પડે.....
દાકતર વિલસનના રૂડા વિચારથી તમે ખુશી છો એ વાતખી છે : કારણ, હિંદુસ્તાનના લોકોનો અને તેના લાભનો એથી વધારે ખરો અને ઉમરાવ મિત્ર ખીજો થયો નથી.....

હું છું, ખ્યાર સાહેબ, તમારો આત્મકિત શેવક, શાફ્ટસબરી.

—0—

પીકડલી, લંડન તા. ૧૦ મી માર્ચ ૧૮૭૬.

તમારી મોકલેલી કવિતાની ચોપડીસાથે હું તમારો ઉપકાર માનું છું. એ ચોપડી મેં ઉલટભર વાંચી છે. જોકે તમે અમારી ભાષામાં લખો છો, તોપણ હું જોઈ છું કે તમે ઉગમણની રાખ્ખીમાં ભરપુર છો. તમે મારે માટે જે રૂડા વિચાર રાખો છો તેને સાથે પણ હું તમારો ઉપકાર માનું છું.

હું છું, તમારો ખરા દીલનો, જાન પ્લાઈટ.

—0—

તમારો તા. ૧૪ મી આગસ્ટનો કાગળ અને તમારી “ઈનિડિયન મ્યુઝ” ની મહેરબાનીભરી સોગાદથી હું ખુશી યદ્યું અને મારા દીલઉપર અસર યદ્ય છે. તમારી સોગાદસાથે મારો દીલોળનનો ઉપકાર કયુલ રાખજો. તમારી પાને ૪૮ વાળી કવિતા અને તે સાથની નોંધ, અને પાને ૬૪ મે તમે જરતોસ્તવિષે આપેલી નોંધ મેં અત્યંત ઉલટથી વાંચી છે.....
પાને ૮૦ વાળી કવિતા ઘણી તાજુખી પેદા કરનારી છે, તેમજ પાને ૨૫ વાળી ખીજી, મિસ કારપેનટરને ચોપડી અર્પણ કરતાં તમારે લખાણ, અને દાકતર વિલસન, જે તમારા અને અમારા બંને દેશો અને તેની જતોને આવી રીતે આહાતો હતો, તેવિષે એસારા ઘણા દીલપીગળાવે તેવા છે; અને એવી ખીજી ઘણી કવિતા હું તમને દેખાડું જે હું વખાણું છું.....
અને હું એટલું પણ માગવાની હીંમત કરું છું કે જરતોસ્તની પેલી પવિત્ર વાણીઓ, કે જે કદી જુની થતી નથી, તે થોડી થોડી અમારે માટે તથા હિંદુસ્તાનને માટે પણ જાહેર કરતા રહો. ખુદા તમારી મહેન-

તને જરા આપળે. તે હમેશનો પિતા હોંડુસતાનને આશીરા દેળે, ઈંગલંડને આશીરા દેળે, અને એકેકનું બહું કરનાર એકજ કુટુંબ તરીકે આપણને સા-
ચેજ ઉછેરળે. તે દાદગરના પ્યારનો આતશ અને તેના સ્વરૂપનો આકૃતાબ આપણો રાહનુમા થળે. ફારુસ નાઈટીંગલ.

—0—

નેક નામદાર મીં વિલિયમ ગલાડસ્ટન મિસ મેર્નિંગને લખેછે.
“હું તમને મારી સલામસાથ કહુંછું કે જે મેહેરબાનીથી તે કેતાબ મોકળી
હતી તે મેં ઘણી ખુશી અને હોંસથી તપાસી જોઈછે. ફકત કામના
દબાણને લીધે વખતસર ઉપકાર વાળવાની મારી ફરજ મારેથી અદા થઈ ન-
થી. જો તમે તમારા દોસ્તથી મારે વાસ્તે દરગુજર આહાશો, અને તમારી
મારફતે જે ચોપાનિયાં મોકલવાની રજા લઈછું તે જો તેમને પોંદ્યાડશો તો
તમારી મારાપર મેહેરબાની થશે.”

—0—

આઈલ આવ વાઈટ, તાં ૧૬ મી મે ૧૮૭૮.

મારા પ્યારા સાહેબ,

તમારી “ઈર્નાડ્યન મ્યુઝ” ની સોગાદને વાસ્તે મારો બહુ બહુ ઉપકાર
વાળુંછું. તમે અંગરેજી ભાષામાં કવિતા બનાવી રાકોછો એ વાત ખેરાક તમને ધણીજ શા-
આથી આપનારી છે.....જે જે કવિતામાં તમે એક ખરા હોંદી તરીકે
ધારોછો અને લખોછો, તે તે કવિતામાં હું તમને એક ખરા કવિ તરીકે ધ-
ણાજ પીછાનું છું—મારો મોઠામાં મોટો ઉપકાર તથા તમે તરફની બહી મન-
સની કચ્છલ રાખજો; અને માનજો મને,

માનજો મને, તમારો દુરદરાજનો પણ દીલોબન દોસ્ત,

આલફ્રેડ ટેનિસન.

—0—

નોરહામ ગારડન્સ, આડ્સફર્ડ.

તમારી મેહેરબાનીબરી સોગાદને વાસ્તે હું ધણો આભારી થયોછું. તમે
અંગરેજી ભાષામાં કવિતા બનાવી રાકોછો એ વાત ખેરાક તમને ધણીજ શા-
આથી આપનારી છે.....જે જે કવિતામાં તમે એક ખરા હોંદી તરીકે
ધારોછો અને લખોછો, તે તે કવિતામાં હું તમને એક ખરા કવિ તરીકે ધ-
ણાજ પીછાનું છું—મારો મોઠામાં મોટો ઉપકાર તથા તમે તરફની બહી મન-
સની કચ્છલ રાખજો; અને માનજો મને,

તમારો ખરા દીલનો, એફ. મેક્સ મઅલર.

—0—

લંડનની પાઠશાળા, તાં ૬ ડી મે ૧૮૭૮.

..... તે ઉપરથી જણાયછે કે અમારી ભાષા અને વિદ્યાનો
તમેએ અજાણ્ય જેવી હદ સુધી અભ્યાસ કરી લાભ લીધોછે, અને અંગ-
રેજી લોકો હોંડુસતાનના પોતાના તાબાના મોલકની ગંભીર વસતીને સુખી ક-
રવાને આદેશ રાખેછે, એવું તમે મારી રીતે સમજોછો. મારી મરહુમ બે-

હેનને તમે માન અને મહેબ્બતથી યાદ કરાઓ, તેથી અમારા કુટુંબને ધણો દીલાસો મળેછે, જેઓ એવા વિચારથી પોતાનું મન મનાવેછે કે, તે મરનારે હીંદુસ્તાનતરફ જે જેહમત ખેંચીછે તેનાં જમાનો જતાં વધારે ને વધારે સારાં ફળ નીપજશે, અને હીંદુસ્તાનની ઓરતો અશુરા કરીને મેરી કારપેન-ટરે તેઓને વાસ્તે શું શું કીધુંછે તે લાંબો વખત યાદ રાખશે.

હું છું, ખાસ સાહેબ, તમારો ખરા દીલનો, વિલિઅમ બી. કારપેનટર.

—0—

લંડન તા. ૭ મી મે ૧૮૭૮.

....કવિતાસંબંધી લખાણ કરતાં જે બેહદ અને ગુચવણભરેલી ખારીકી જોઈએછે તે પુરી પાડવાની તમારાંમાં અભયજન જેવી શક્તિએ એવું જણાયછે. વરડાવરથ કવિવિષે જે તમેએ કવિતા લખીછે તે ઉપરથી એવું સાબિત થાયછે કે આણુ સદીમાં આ દેશમાં જે ઊંડામાં ઊંડી કવિતાની અસરછે તેનો ભેદ તમે પાંખી ચુક્યાઓ, અને મને જોઈને હરખ ઉપજેછે કે તે કવિની ગંભીર શિખામણ ભેદી નાખતા સંભાવથી તદ્દન નવી જાતના વિચાર અને જોસનાનો મારગ લીધેછે. તમારી સઘળી કવિતાઓમાં હું તમારા દીખાયામાં જે ઉમદા ઉમેદો આપીછે તે જોઈ શકું છું, અને આ નાણુક ઉમરે તમે આવી કવિતાની અતુરાઈ દેખાડી છે તેને વાસ્તે દીલોભનથી તમને મુખારકપાલો આપું છું.

જે. એસ્તલીન કારપેનટર.

—0—

મુંબઈના પ્રસિદ્ધ કવિ અને જાહેર લખનાર મી. બેહરામજી મેરવાનજી મલખારીએ ચોટુંકની વાતઉપર અમને ત્રણ ઈંગરેજ ખેતો મોકલ્યા હતા. આ ખેતો મરહુમ શાહજાદી આલીસની યાદમાં લખેલાં છે, જે બા-ધએ મી. મલખારીની “ઇનિડિયન મ્યુઝ” નામની ચોપડીની ભિટના બદલામાં જે જોસનાદાર જવાબ કર્તો ઉપર મોકલ્યો હતો તેથી આ મીઠી મેહેનત માથે લેવાનું એને મન થયું. કર્તો મુશોભીત ઈંગરેજ કવીતામાં ઈંગલંડની માનીતી શાહજાદીનું ધણું સરસ ચિત્ર રંગવામાં ફતેહ પામ્યોછે. મી. મલખારી જન્મ કવિછે, કારણ તેણે ટુંક વયમાં ગુજરાતી ભાષામાં એક પુસ્તક લખ્યું હતું જેવું પુસ્તક કોઈ પણ પારસીએ હજી સુધી લખ્યું નથી. વળી તે ઈંગરેજ વર્તમાન પત્રો અને ચોપાનીયામાં હમેશા લખાણો કરેછે, અને એવાં લખાણોનું લક્ષણ એછે કે તેની ભાષા ધણી સરળ અને તેના વિચાર બહુ દમદાર છે. એના સ્વદેશીઓના સંસારી અને નીતિ સંબંધી મુધારા વિષે એને બહુ જ કાળજી છે; અને એ વિષયો ઉપર જેવાં જોસ અને હીમતથી એ લખાણો ચલાવે છે, તેમજ હીંદુસ્તાનના ઈંગલંડ સાથે શા સંબંધી છે તે ખરી રીતે સમજવામાં જે મેહેનત લીધેછે, તેને માટે બંને દેશોમાં એ કર્તોની કદર જુળવી જોઈએ. આ દેશમાં આવા માણસો મળવાજ મુશકેલ છે.

ઈંગલિશમન, તા. ૫ મી એપ્રિલ ૧૮૭૯.

—0—

(૫)

નીચે અમે એક અતિસુંદર બેત છાપીચે છીએ, જે મી० બેહેરામજી મે-
રવાનજી મલબારી નામના એક બુદ્ધિમાન જવાન પારસીની કલમથી લખા-
યેલોછે. એ બેત મરહુમ શાહાજીદી આલીસની યાદદાસ્ત માટે લખેલોછે.
તેમાં જે કહણારસ અને સંભાવ છે તે ઘણા ઊંડા તેમજ અંતઃકરણના છે.
સ્ત્રીજાતની એજતાની જે લખનારને મન પ્રતિમા છે તેના એણે જે ઊમરાવ
ચિતાર કહાડયોછે તે વખાણવાવિના આપણને ચાલે નહીં. મી० બેહેરામજીએ
એ અને કેટલાક ખીજા બેતો નામદાર શેહેનશાહખાનુને મોકલ્યા, જેઓ તર-
કુથી તેમને બે ઘણા કદરવાન ઉત્તર મળ્યા
એક જીવાન પારસી લખનારને એ બહુ મોટું માન છે, અને બેરાક જે મોઢી
બુદ્ધિ તે ધરાવેછે તે ખીલવવામાં અને એથી પણ મોઢી ક્ષેત્રે જીવવવામાં
એથી એને ઉત્તેજન મળશે.

—0—

..... આથી કરી કર્તાની બુદ્ધિ અને લાયકીને ઘણો જેખ મળેછે.
આ જીવાન શહેર અને જાહેર લખનારની કારકીરદી વિષે અમે સૌથી સરસ
આશા બાંધીચે છીએ. કલકતા રેટેલસેમેન.

—0—

..... જે વિચારમાં ઉમદા અને ધર્મારતમાં સાફ અને સોહામણાછે.
આ બેતોની એક નકલ મી० બેહેરામજીએ નામદાર શેહેનશાહખાનુ ઉપર
મોકલી, જેઓએ બ્યારે જોયું કે હિંદુસ્તાનના એક દેશી આ રીતે શુદ્ધ અને દી-
લપજાર ઈંગરેજ કવિતામાં પોતાના જીવરથી તેઓને દીલાસો આપેછે, ત્યારે
તે નવાઈ જેવા બનાવથી નામદાર શેહેનશાહખાનુના દીલ ઉપર બહુ અસર
થઈ * * મી० બેહેરામજીમાં બુદ્ધિ અને લાયકીનું મોટું અસલપણું છે, અને
કુદરતે તેમાં કવિતાની જન્મથીજ ઘણી તિક્ષણ બુદ્ધિ મૂકેલીછે. અંગરેજી
બાષા ઉપર એમને કાબુ ઘણો અજબબ જેવો છે. અમારા જાણવામાં છે કે
મી० બેહેરામજી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના જાહેર લખાણ સાથે નીસબત ધરાવેછે;
અને જો મી० જ્વાડસ્કન, પ્રોફેસર મેક્સમઅલર, ડાક્ટર કારપેનટર, મી० ટે-
નીસન અને એવા ખીજાઓની સહાદતની કાંઈ પણ કિમત હોય, તો તે પ્રમાણે
સારી સલાહથી મી० બેહેરામજી કુનીઆમાં એક દીવસ નામ કરશે. દેશી-
ઓએ ખરેખર એઓથી મગરૂજ રહેવું જોઈએ.

મદરાસ એથીનીયુમ, તા० ૧૫ મી માર્ચ ૧૮૭૯.

—0—

.....
મી० મલબારીને વિલાયતના કેટલાક કેળવણીખાતાના તથા વિદ્વાનમંડળના
મહાન પુરૂષો તરફથી માનપત્રો મળ્યાંછે: પણ ખરું જોતાં એમને એવાં માન
પત્રોની કશી જરૂર નથી: કારણ એમનામાં જાતી બુદ્ધિ ઘણી જોવામાં આવેછે.
બ્યારે આપણે એ વાત યાદ રાખ્યે કે, મી० મલબારી એક પારકા દેશના લ-
ખનાર છે, અને હજી એ ક્રૂરત હોકરવાદી વયમાં છે, ત્યારે આપણે એની કલ-

૨

(૬)

મથી સારાં કામની આરામ રાખી રાક્યે. આના એક માનવનમાં લખ્યું છે કે મીં મલખારી વડઝવર્થ કવિના બહુ મોટે આરાક છે. આ એક જીવાન કવિમાં સૌથી ઉત્તમ ગુણ કહેવાય.....

મદરાસ મેલ, તાં ૨૨મી માર્ચ ૧૮૭૬.

—0—

બાપા સ્વસ્થ છે, ઉપમાએ ઘટતી છે, અને ઝમક અરછી કૃતે-હમંદ છે. આ રીતે જોતાં મીં મલખારીની કવિતા ખીજ સધળા હીંદી કવિઓના લખાણથી સરસ છે એટલું જ નહીં, પણ ઘણાક અંગરેજ કવિઓ, જેઓ સહરાવી મુકેલી અને કઢંગી ઇબારતમાં લખે છે, અને જેઓને પ્રજાતરફથી બહુ માન મળે છે, તેમના કરતાં પણ સારી છે. આ દેશના લખનારને અંગરેજ જાહેર લખાણ કરતાં જે સ્વાભાવિક મુસીબતો નડે છે તે મીં મલખારીએ અન્યથા જેટલે દરજ્જે પસાર કરી છે.

ટાઈમ્સ આફ ઇન્ડિયા, તાં ૨૭ મી માર્ચ ૧૮૭૬.

—0—

મીં મલખારીની ઉમરદરાજ અને ખોલખાલા !

હીંદુ પેટરિયટ.

—0—

સરકારી મેહેલ, સીમલા, તાં ૧૮ મી જુન ૧૮૭૮.

નામદાર શેહેનશાહખાનુના ફરમાનની રહે, નામદાર ગવરનર જેનરલ મને લખવાને ફરમાવે છે કે, તમારે નામદાર શેહેનશાહખાનુની મુબારક કબુલ્લાતને વાસ્તે તમારી “ઇન્ડિયન મ્યુઝ” ની એક નકલ મોકળીજીતી, તે કબુલ રાખી નામદાર શેહેનશાહખાનુ તમારે ઉપકાર માને છે.

હું છું, સાહેબ, તમારે તાબેદાર, જી. પોમસેઈ કોલી, કરનલ.

—0—

ગવરનર જેનરલની કાંપ, પરેલ તાં ૨૦ મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૬.

તમારા સોલમીના કાગળની પોંહાંચ ઉપકાર સાથે કબુલ રાખવાને મને નામદાર ગવરનર જેનરલે ફરમાવ્યું છે, અને તેના જવાબમાં જણાવવાને મને તે નામદારે ફરમાવ્યું કે તમારી કવિતાની કીતાબ કબુલ રાખતાં તે નામદારને મોહોટી ખુશી ઉપજે છે.

હું છું, સાહેબ, તમારે તાબેદાર, ઓ. ટી. બર્ન, કરનલ.

—0—

નામદાર શેહેનશાહખાનુની વડી લીકરી અને જરમનીના શેહેનશાહની વડી વહુના ખાનગી સેકરેટરી લખે છે:— “..... ખીજું એવું, નામદાર શેહેનશાહજીદી તમારી ઘણી મહેરબાની બરી આના-યતને વાસ્તે તમારે દીલોબનથી ઉપકાર માને છે.”

—0—

(૭)

આરગિલ લોજ, કેનસિંગટન તા. ૨૫ મી ને ૧૮૭૬.
તમારો મારા ઉપર આટલી મેહુરબાની કરી તમારી અંગરેજી કવિતાની
એક નકલ મોકલી તેને વાસ્તે હું તમારે ધણા આભારી થયો છું.
હું છું તમારે હેરાનમંદ થેવક, આરગીલ.

મને હાલ કહેતાં પરમસંતોષ થાય છે કે હું એને ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ અને
આલસલણને તથા અસાધારણ વિદ્યાસંબંધી લક્ષણ ધરાવતો જીવાન
સમજીશું. મી. મલબારીએ હાલ મને પોતાની ઈંગરેજી કવિતાના ચોડાક
નમુના વાંચવા આપ્યાં છે. આ કવિતા ઉપરથી દેખાય છે કે આ બુદ્ધિમાન
જીવાન કર્તાને ઈંગરેજી ભાષાનું અસાધારણ રીતે બારીક સ્થાન છે, અને
મને લાગે છે કે એ કવિતા એક જાતિબુદ્ધિમાન મગજ, કે જેને જાડા વિચાર
કરવાની અને નવિન તેમજ સુસુક્ત ભાષા વાવરવાની ટેવ હોય, તેવા મગ-
જની પેદાસ છે.

૨૩ મી અક્ટોબર ૧૮૭૫.

જાન વિલસન, ડી. ડી.

..... એ કવિતા ઉપરથી જણાય છે કે કર્તામાં એક અસાધારણ
સ્વતઃકલ્પના તથા કવિત્વભાવ છે; અને એણે ઈંગરેજી કાવ્યરચના અતિ
સ્તુતીપાત્ર રીતે વસ કરી છે.હું ધારું છું કે મી. મલબારીને પોતાની
કવિત્વબુદ્ધિ ખીલવવાને દરેક જાતના આરાજો ધટે છે.
૧૫ મી જાનવારી ૧૮૭૬.

ડી. બી. કર્કહમ.

.....એક પારકી ભાષાની કવિતા બનાવવામાં તમે જે ચતુરાઈ દે-
ખાડી છે તે તમારી બુદ્ધિની યોગી સાબીતી છે; અને તમારી કવિતામાં જે જે
વિચારો સમાવ્યા છે તે તમને ધણા જસ આપનાર છે.
તા. ૧૬ મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૭.

વિલિયમ વર્ડઝવર્થ.

.....હું તમારી ઈંગરેજી કવિતા વાંચી ગયો છું, અને દેશી કર્તાની
કલમથી ઈંગરેજી કવિતા જે જે મારા વાંચવામાં આવે દીન સુધી આવી છે
તેમાં તમારી શ્રેષ્ઠ છે એ માટે તમને દિલોજનથી સુચારકબ્ધી આપું છું.
તા. ૭ મી જાનવારી ૧૮૭૭.

જેમસ ગિપ્સ.

..... મને કશો શક નથી કે તમને જેઓએ માનપત્ર આપ્યાં છે તે-
ઓએ તમારી પિછાન બરાબર કરી છે. તમારી ભાષા સુધારવામાં તમે જે
શુભ દાખલો તમારા સ્વદેશીઓને આપ્યો છે તેને માટે તમને યોગી સાબીતી
ધટે છે એવું હું માનું છું.

મોનયર વિલિયમ્સ.

.....એ પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે કે તમને ઈંગરેજી ભાષાની કવિતા ઉપર જાતિભાવ ધણો છે. જીવાનીના પ્રયત્નો જે આપણે તે પાર પડશે એટલું જ નહિ, પણ તેથી પણ વધારે સારાં ફળ નિપજશે.

રેમન્ડ વેસ્ટ.

—0—

મેરામજી મેરવાનજી મલખારી એ નામ આજકાલ પારસી આલમમાં મરાહુર થઈ રહ્યું છે. હીંદુઓ એ નામને પોતાની જાતના જેવું ગણે છે, પારસીઓ એ નામથી મગરબ છે, અને ઈંગ્રેજો એ નામના અવાજથી મગન છે. એવા માણસની તવારીખ જાણવા જોગ હોવી જોઈએ. થોડાક વખત પછી સુરતના લાએક્રીવાલા અને વીદવાન પાદરી તેલરને હાથ એ કવીતા આવી. તેને એટલી તો તે પસંદ પડી કે મરહુમ ડાક્ટર વીલસનને ચીડી લખી. ડાક્ટર વીલસનની દસતગીરીથી કવીતાનું પુસ્તક છપાયું. તેના ઉમદા વીચારો અને લખવાની છટાને લીધે એક જવાન પારસી આવું લખે એ મનાએ તેવું લાગી જ નહોં. પણ પાછલથી એના કરતાં વધી સારાં પુસ્તકો નીકળ્યાં તારે સઉની ખાતરી થઈ. ડાક્ટર વીલસને મીઠું મેરામજીની પારસી, હીંદુ અને અંગરેજ સાતમાં આગેવાનોની યોગજાણ કરાવી. આ સંઘલાઓમાં એવાને મોટું માન છે. તેમજ વીલામતના શેનશાહાબનુથી તે મોટામાં મોટા ઉમરાવો અને વીલાનેથી એ ગૃહસ્થને કેવાં માનો મલીયાં છે, તે આપે કટારમાં બે વખત લખી જણાવીયું છે. એવાં માનો મેળવવામાં દેશીઓ શું પણ અંગરેજો ધણાં ફાંફાં મારે છે. એવાં માનો ૨૫-૨૬ વરસની નાજુક જવાનીમાં મેળવીયાં છતાં શેઠ મેરામજીમાં જરાખી તકોખરી આવી નથી. તેઓ ખરી રીતે ધણા રાંક, એકમારગી અને દયાલુ છે. હજી સુધી પોતાની સાદાઈ છોડી નથી. તેઓ મોટા અભયાસી છે, અને કેટલીક ભાષાઓનું અહું જ્ઞાન ધરાવે છે. પોતાની જીવિને વાસ્તે તેઓ જરા મગરૂરી રાખતા નથી.... એઓની મારફતે ધણાઓના કાંમ થાય છે, પણ તે બધાંથી પોતાનું નામ અલગ રાખે છે. પોતાની હલાલ મેહેનતની કમાઈનો મોટો ભાગ તેઓ ગરીબ ગુરખાઓ અને અભીઆસીઓ પર ખરચે છે. તેઓ ધણાએક મોટા અને વગવાળા ગરહસ્થો સાથે કાગજ પતરનો વેહવાર રાખે છે અને પોતાના વખતનો મોટો ભાગ પારકાનાં બહા ખાતર રોકે છે. એવી જીંદગી ખરે નકલ કરવા જોગ છે

તા. ૫ મી એપ્રિલ ૧૮૭૯.

જામે જમશેદ.

—0—

..... એક ઉધરતા પારસી લખનાર તરફ ધુરૌપ અને હીંદુસ્તાનના નામીયા નરો કદરદાની બતાવે એ એક નવાઈ સરખા બનાવ છે. એ કાગજોમાંના કેટલાક વીચારો જાણવા જોગ છે, અને જેઓનાં તે કાગજો લખેલાં છે તે મહાપુરુષોના નામથી એ વીચારો વધારે જાણવા જોગ થઈ પડે....

(૯)

જે મહાપુરુષોના મત ઉપર ટાંક્યાછે તે મત ક્રૂર મેળવવા એજ એક મગરૂરી બરેલો હક છે. એ હક પદસાથી મળતો નથી. એ હક ધનવાનો જાણતાખી નથી. એતો વીધાનો હક છે. એ વીધાને વીધાનોજ સમજે છે. ધનવાનોના વારસા કરતાં વીધાનોની પ્રસંનતા વધારે ક્રીમતી વારસો છે.

તા. ૨૭ મી અક્ટોબર ૧૮૭૮.

રાસત ગોસ્વામી.

—0—

એક પારસી ગૃહસ્થ જેની કવિ અને ગદ્ય લખનાર તરીકે શક્તિ ધણી વખતથી અને ઘણી બોહોળી પીછાન પામી છે.

માર્ચ ૧૮૮૦.

થીઓસોફીસ્ટ.

—0—

એક ઘણોજ શક્તિમાન અને જનુની જાહેર લખનાર જેની બુદ્ધિએ અતારથીજ વિદ્વાન મંડળમાં નામ કીધું છે. જાહેર લખનાર તરીકે એણે બહુ લાભકારક અનુભવ મેળવ્યો છે, અને એનાં જાતી બુદ્ધિ, ખુરામીજાન અને હાસ્યરસની શક્તિને સંપૂર્ણ રીતે વાપરવાને મનુષ્ય સ્વભાવની એની પ્રેરણાથીજ તપાસ કરી લેવાની શક્તિથી સારી તક મળે છે.

ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૦.

દખણ હેરલ્ડ.

—0—

શૈષ અને ઉમંગથી બરેલો એક જવાન જાહેર લખનાર જેને અમે ઘણી મોટી વિદ્યા સંબંધી બુદ્ધિ ધરાવતો જાણીએ છીએ પશ્ચિમ હીંદુસ્તાનના જુદા જુદા વર્ગો અને જાતો વિષે એનું જ્ઞાન પૂર્ણ અને ચોક્કસ છે; અને સંસારી સવાલો વિષે તકરાર કરવાની અતરાધમાં મનમોહક ચિતાર શક્તિ અને રસુજી સ્વભાવ સાથે તે જે વિવેક અને ચોગ્યતા દેખાડે છે તે ઘણાજ થોડા લખનારમાં મળી આવે.

ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૦.

ઓએ રિવયુ.

—0—

મી. બહેરામજી મેરવાનજી મલખાસી, જેઓ પેહેલા પારસી કવિ તરીકે પ્રખ્યાત છે, તેમણે થોડા વખત ઉપર “ ધો ઇનડિયન મ્યુઝ ” નામનું ઈંગ્રેજી પુસ્તક છપાવ્યું હતું..... એ કવિતા બહુ રસીક છે અને લખાણ સરળ અને મધુર છે.

—0—

અમે મી. મલખાસીને “ ઇનડિયન મ્યુઝ ” ના કર્તા અને “ ઇનડિયન સ્પેક્ટેટર ” ના અધિપતિ તરીકે એની કિર્તિથી આજાપતા આપ્યા છીએ. એમની કવિતા એક અજાયબ જેવી પેદાસ છે, બ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે તે એક પારસીની અને ક્રૂર એકવીસ વરસના પારસીની લખેલી છે. ઈંગ્રેજી ભાષા ઉપર જે એમનો કાબુ છે તે નહીં મનાય તેટલો બહોળો, અને

એમની ઊંચી જુદિ, પરમાર્થ દેશાભિમાન અને એકનિષ્ઠા વિષે અમારી એમની જોડે ખાસ ઓળખાણથી સાક્ષી આપોએ છીએ. અમને લાગે છે કે જો એમને બરાબર ઉત્તેજન મળે તો એક દાહાડે સુંબઈમાં એક આગેવાન થઈ પડશે.

૧૮૭૭.

અમરત બઝાર પત્રિકા.

—0—

.....
એની કવિતા સામેત કરે છે કે એનું મન ઉમરાવ વિચારોથી ઉત્તેજાયલું છે, અને આ દુનિયામાં શું ચોગ્ય છે અને શું અચોગ્ય છે તે સારી પેઠે સમજતો દેખાય છે, અને મિત્રાચાર અને સાનંદાશ્ચર્યની એમાં બહુ જ જોસદાર શક્તિ છે. આ સઘળા ગુણો કવિતા કામ માટે સારા પાયા છે. એની કલ્પના વળી સંભવિક અને ચપળ છે. અને કવિતા બનાવવામાં એને સુલભતા છે. * * * એના લખાણો સઘળાં અસલ છે. ઈંગ્રેજી ભાષા ઉપર એનો કાબુ અબળાય નેવા છે.

૧૮૭૮.

જરનલ નેશનલ ઈનડિયન એસોસીએશન.

—0—

મી. મલબારી દેખીતી રીતે મોટી જુદિ ધરાવે છે; ઈંગ્રેજી ભાષાનું એને પરિપૂર્ણ જ્ઞાન છે, અને ઈંગ્રેજી ભાષા સાથે એણે ઈંગ્રેજ લોકોમાંના સૌથી શ્રેષ્ઠ સદગુણી અને જુસ્સાનો અનુભવ મેળવ્યો છે.

૧૮૭૮

દખણ હેરલ્ડ.

—0—

એક પારકા દેશનો રહેવાસી ઈંગ્રેજ, અને વળી ઈંગ્રેજી કવિતા, આવા સ્વચ્છ રસ અને ઉંડા વિચારોથી લખે એ જોઈ ઈંગ્રેજોને બહુ સંતોષ થતો હશે. એ કવિતા બહુ આરાજનક છે, ભાષા શુદ્ધ છે, અને વિચાર પેહલાંથી છેલાં સુધા ઉમદા છે. કર્તા મોટી જુદિની આશા આપે છે.

૧૮૭૮

યુના આબઝરવર.

—0—

.....એની ઈંગ્રેજી કવિતા કુદરતમાં જો જો ભલી અને ખુબસુરત બાબદ છે તેનો બહુ જ ઊંડો સંભાવ દર્શાવે છે. એના વિચાર મનને ઊંચા કરે તેવા છે. અને એની વાણી સ્વતઃકલ્પિત છે. * * * કર્તાએ મહાન દાકતર વિલ્સનની મિત્રતાનો મોટો લાભ ભોગવેલા દેખાય છે. પોતાના કાંઈક લખાણસમે તે અસર કારક રીતે કહે છે કે “મારે જે છે તે સઘળું તેને પ્રતાપે”. આવા મિત્રના ગુણ ગાતાં કવિના હૃદયના સૌથી સરસમાં સરસ જોસા ઉભરાઈ આવવા જોઈએ; અને કેટલાંક ભાષાંતર આપણી આગળ છે તે ઉપરથી જોતાં દેખાય છે કે એ પુસ્તક દેશી ભાષાનું એક ભુષણ છે. પારસીઓએ પોતાના જીવાણુ કવિથી મગરબ રહેવું જોઈએ.

૧૮૭૮

ખીકન.

—0—

“વિલસન વિરહ” નામનું રચેલું ગુજરાતી કવિતાનું પુસ્તક તમે મારા અભિપ્રાય શાસ્ત્ર મોકળું તે પોતામ્બુ. આ કવિતારૂપ પુસ્તકની ભાષા ધણી સરળ, શુદ્ધ અને રસીક છે. આ પુસ્તકમાં “સતિ શિરામણી” એ મથાલા નીચેની લાવણી અને એમાંનાં બીજાં કવિતા એકથી વધારે વાર વાંચવાને મન લલ-ચાવે એવાં છે.

૧૮૭૮

વિનાયક વાસુદેવ.

—0—

એવા મહા વિદ્વાનનું ચરિત્ર ટુંકમાં આપે ને લખ્યું છે, તેમાં હિંદુસ્તાનની બધી રીયત તરફથી એક જરૂરનું કામ કર્યું છે. એ કવિતાની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી છે. ચોપડી ધણી વખાણવા લાયક છે, માટે હું આશા રાખું છું કે એના મોહિળો ફેલાવ થશે.

૧૮૭૮

દલપતરામ ડાહ્યાભાઈની આશીષ.

—0—

એ પુસ્તક વાંચી હું પ્રસન્ન થયો છું; કારણ, દાકતર ઉલસનનું નામ તેના બહુ શુભ ગુણોને લીધે બહુ માનને યોગ્ય છે. તેની કીર્તિ ગાઈ તમે કૃતસતા બતાવી છે, તેથી તમને પણ ધન્ય છે. તમારી ગુજરાતી અને ઈંગ્રેજી લખવાની રાક્ષિત તો હવે પ્રસિદ્ધ છે. તમારા પ્રથમ પુસ્તક “નીતિ વિનોદ” પછીના પુસ્તકમાં સંવૃદ્ધિનાં સારાં ચિન્હ દૃષ્ટિએ પડે છે. સારા વિચાર, સારી રચના, અને સારી કલ્પના એ સર્વમાં વૃદ્ધિ જોઈ સંતોષ થાય છે. દેશ કલ્યાણના શુભ કામેમાં તમારી સંવૃદ્ધિ અધિકાધિક થાવો એવી ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે.

મનસુખરામ સુર્યરામ.

—0—

મી० મલબારીનું ત્રીજું પુસ્તક મરનાર દાકતર વિલસનની યાદદસ્તમાં ગુજરાતી કવિતામાં કરેલું છે. એ જાતનું એક અખલય્ય નેવું પુસ્તક છે; અને એને આશા રાખે છીએ કે કર્તાએ પોતાની જ ભાષામાં એ મહાન પુરૂષની હૃદયગીતો હેવાલ મનમોહક આકારમાં આપ્યો છે તેથી વાંચનાર ઉપર અસર થયા વિના રહેશે નહીં.

૧૮૭૭

ગુંબઈ ગેઝેટ.

—0—

ગુંબઈ હજી પોતાના પ્રખ્યાત પાદરી, ને ગયા જમાનામાં તેનો એક મો-રામાં મોટો ભલું ઈશ્વરનાર અને મહા પ્રતાપી ભુષણ હતો, તેને ભુલી ગઈ નથી. ધર્મોપદેશક, વિદ્યાન, અને જગતપ્રેમી તરીકે આ કવિએ પોતાના નાયકને સ્તુત્ય પણ સુશોભિત ભાષામાં ચિતર્યો છે. એના કવિતામાં દેખા-ય છે કે કર્તાએ ભાષાને વસ કરી છે. ભાષા મધુરી છે, અને વર્ણન, ઉપમા, રૂપક, આદી કવિત્વ સાધનાથી પુસ્તક પ્રકૃલિત કર્યું છે. આ શેહેરના દેશી ગૃહસ્થો જેઓ શુદ્ધિમાન જવાનાને ઉત્તેજન આપવામાં મગરૂની માને છે, તેઓ મી० મલબારીના ગ્રંથોની કદર યુજશે જ; અને જેઓ ભાષાવિતા છે

તેઓ જોઈને આનંદ પામશે કે આ જરતોસ્તી કવિએ ગુજરાતી ભાષાના ખરા હોંદુ ગુણને કેવા પીછાન્યા છે અને તેને માન આપ્યું છે.

૧૮૭૭

ઈન્ડિયન હેલી ન્યુસ.

—0—

..... એમનું “વીલસન વીરહ” એમના માનમાં લખનાર તરીકેજ નહીં પણ રાએર તરીકે વધારે કરનાર છે. પીંગલને પારીક કાયદે કવીતાઓ કરવી મુશ્કેલ છે, પણ તેમાં રાએરી અથવા સહરાગત અને અલંકારનો રસ ઉતારવો વધારે કઠણ કામ છે. વીલસન વીરહમાં મીં બેહેરામજીએ આ બંને મુશ્કેલો સામે હાંમ ભીડી છે અને તેમાં એવી ઝીત મેલવી છે કે આ ગ્રંથની થોડીક નાહાની આંખીઓ ઉપર નજર ન કરતાં પ્રજ્ઞના કદરદાન આસરને માટે એ પુસ્તકની ભજામણ કરતાં અમને ખુશી ઉપજે.

તાં ૨૭ મી જાનેવારી ૧૮૮૦.

રાસત ગોક્તાર.

—0—

..... અને તેના વાંચનારાઓ માત્ર આનંદ પામતા પારસીજ નહીં, પણ સાનંદાશ્ચર્ય પામતા હોંદુઓ પણ હોય તેમાં કંઈ નવાઈ નહીં. મીં મલખારીની ગુજરાતી ભાષા ફક્ત શુધ્ધ નહીં, પણ શુધ્ધમાં શુધ્ધ કહીએ તો ચાલે, જેનો નમુનો બીજો કોઈજ નહીં પણ એક જોઈ જાતના બરાહમણ અથવા સંસકરત શીખેલા બીજા હોંદુની કૂલમથી આરા રાખી રાકાય. પણ “વીલસન વીરહ” ના કવો મીં બેહેરામજી મેરવાનજી મલખારીની ગ્રંથકર્તા તરીકેની સમ્મતી ખુબી એકલી શુધ્ધ ગુજરાતી ભાષામાંજ આવી રહી છે એમ નથી. તેના પુસ્તકે હમને કેટલાંક બીજાં કારણસર તૃપ્ત કરી ધા છે. અમે ખરેખર કહીએ કે કાવ્ય જેવી નાજુક વસ્તુની ખરી તુલના કરવાને પણ ધ્વજી અંરાની અગત્ય રહે છે; અને કાવ્ય રચના જેમ સહેલી નથી તેમ કાવ્ય રચનાની સમજણ પડવી એ હાંસીખેલ નથી. વળી કવીતાનું પ્રયોજન માત્ર મેળવવામાં કે રાગડા મેસાડવામાં નથી રહ્યું, અને ખરી કવીતાનાં લક્ષણમાં કાનની મીઠાસાએ મુદાની વાત નથી. પણ કવીતા નામ તેનેજ આપવું ઘટારત છે કે જે મનને તથા જાનેદ્રીઓને હીલવે, વીચાર તીવ્ર કરી સૂઝોની ઓગળાવે, કુદરતનું ભાન, ધ્વજી મહતા અને સંસારી વાતોને ખુરાનુમાં આકારથી આપ્યે ઓગળાવે, અને જેથી કે ટુંકમાં માણસ જાત ઓછું અને ઉત્તમ દરાને પહોંચે. આવી એક કવીતા બેરાક મીં મલખારી રચતો જણાય છે, અને પારસી કોમના સહ સુસ માણસોને એ ખુશી પેદા કરવા સરખું છે. પણ તેના વીચાર બ્યારે હમે ઘણા ઉમદા દીઠા અને કુદરતને તેણે સારી રીતે પીછાનેલી જોઈ, ત્યારે ખચીત અમને તેને વાસતે જોઈ વીચાર પેદા થયો. મીં મલખારીનું તો ગદ્ય પણ કાવ્ય પ્રકારમાં ભળતું દેખાય છે, અને “વીલસન વીરહ” ગ્રંથની જે તેણે અરપણપત્રીકા લખી છે તે એક નમુનો છે.

૩ જુલાઈ ૧૮૭૮.

ગુજરાત મિત્ર.

મી० બેહેરામજી મેરવાનજી મલબારીએ થોડુંકની વાત ઉપર એક સુંદર ગુજરાતી કવિતાનું પુસ્તક છપાવી બહાર પાડ્યું છે. હવે સાંભળ્યું છે કે કર્તા પોતાના દેશની ભાષામાં એક વિદ્યાન અને રસીક જીવાન ગ્રંથકાર છે. એ કવિતાઓ ત્રણ ભાગમાં વહેંચી છે. ઉપદેશરૂપી, કરુણારૂપી અને વિનોદરૂપી; અને એ દરેક જાતની કવિતામાં કર્તા પ્રવિણ છે. એ પુસ્તકમાં એક મિત્ર ધ્યાનમાં રાખવા જોગ છે, અને તે એ કે આ જીવાન કવિએ દેશી કર્તાઓના પુસ્તકમાં અવલોકન રાકિત જે ઘણી જીજ્ઞાસામાં આવે છે, તે પોતામાં પુરાકલ બતાવી આપી છે.

તા० ૧ લી માર્ચ ૧૮૭૬.

બામ્બે ઝેઝેટ.

—0—

નીતિવિનોદ સાનંદાશ્વર્ય ઉપજાવનારું પુસ્તક છે. આ પુસ્તકમાં જેવું ગુજરાતી લખાયું છે તેવું લખાણ કરવાને મુશ્કેલ પારસીયો પણ શોધી કહાડવા મુશ્કેલ પડશે. બાર બાર સરી સુધો ફોકટ ફાંફાં મારી જે ભાષા શિખવાને તેમને કુદરતે રાકિત નથી આપી, કાંતો તેઓ આલસુ રહ્યા છે, તેવી ભાષામાં પણ આવી પ્રવિણતા મેળવી શકાય; અને કુદત અભ્યાસ અને આગૃહથી શું રડાં પરિણામ નિપજે, તેના દાખલા તરીકે હમો નીતિવિનોદ પુસ્તક શિક્ષકો અને સંઘની પ્રજાની હજાર નિર્ભયપણે મુકિયે છિએ, તેમજ એ પુસ્તક વિષે વિદ્યાર્થીઓને અને કુટુંબોને ભલામણ કરિયે છિયે.

તા० ૧૨ મી જુન ૧૮૭૫.

ઈનડિયન રેટરસમન.

—0—

ગુજરાતી ભાષામાં શુદ્ધ અને મનને ઊંચું કરે એવાં પુસ્તકની મોટી અછત તરફ જોતાં, ગુજરાતી કવિતાના આ સુંદર પુસ્તકને રૂંડે માર્ગે ચલાવેલા એક સ્તુતિપાત્ર યતન સમજવા જોઈએ. યૂરપખંડના ઘણાજ પસંદ પડતા વિદ્વાનોના પુસ્તકમાં જે પ્રૌઢ વિચારશીલતા તથા કરુણા આવે છે તેમાંનું કંઈક આ દેશના લોકના મનમાં પેદા કરવું એ કામ આ કામિલ જીવાન ગ્રંથકર્તાએ આ ચોપડીમાં મથે લીધું છે. * એક પારસી વિદ્યાર્થીએ બતાવેલા છે એ જોતાં, એ ગ્રંથકર્તાને ગુજરાતી ભાષામાં તાજીયું કરે એટલી પ્રવિણતા છે, એમ બતાવવાની આપે છે.

તા० ૨૨ મી મે ૧૮૭૫.

ટાઇમ્સ આફ ઇનડિયા.

—0—

મી० બેહેરામજી મેરવાનજી મલબારીની બનાવેલી ‘નીતિવિનોદ’ નામની ઉત્કૃષ્ટ ગુજરાતી કવિતાની બીજી આવૃત્તિ બહાર પડી ચૂકી છે. શુદ્ધ હિંદુ ગુજરાતીમાં કર્તાને કેટલી અભયપ્ત જેવી પ્રવિણતા છે તે આ કવિતાઓ ઘણી અસ્પષ્ટી રીતે દેખાડી આપે છે. પણ આટલામાંજ એ કવિતાના વખાણ પૂરા થતા નથી. એ કવિતાઓ કર્તાની મોટી સ્વતઃકલ્પના દેખાડે છે, અને પૌઢ નીતિમાન શિખામણ આપે છે, જે વાત કર્તાનાં મંગલ તેમજ દિલ બંનેને

માન આપતી છે. જે જાતનો અભ્યાસ મીઠ મલખારીએ માડ્યો છે તેમાં તેની કૃતેહ જોઈ આપણને સાનંદાર્થ ઉપજ્યા વગર રહેતો નથી.

તા. ૨૩ મી મે ૧૮૭૬.

દાઈમ્સ આફ ઇનડિયા.

—0—

અમે જોઈને ખુશી છેએ કે કર્તા એક પારસી હોવા છતાં તે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં એવું સરલ અને સ્વાભાવિક લખાણ કરવાને કૃતેહ પામ્યો છે. ...ત્યારે એક પારસી ગ્રંથકર્તા નાના નાના મિઠા શબ્દોથી લખાણ કરે એ સ્તુતિપાત્ર છે. * અનુપ્રાસ પર વધારે ધ્યાન આપવાથી લખાણ અમકવાળું બન્યું છે. જુદા જુદા છંદો તેમની જોડણીમાં પૂર્ણ હોય એમ લાગે છે, તથા ઘણી ખરી લીટીએ સરળ કે યડકતી બની છે. થોડાક ભાગ ખરેખર ઉત્તમ પ્રકારના છે. થોડાક વિષય ઘણાજ અસરકારક લખાયા છે, અને કોઈ કવિતામાં તો એક અંતારાત્રી રાહિત જણાય છે.—વિદ્યા મિત્ર.

—0—

મીઠ મલખારીએ ઘણી ઘણી જાતના છંદો વાવ્યાં છે, અને દરેકમાં તે કૃતેહમંદ થયો છે. જે જે વિષયો ઉપર લખાણ ચલાવ્યું છે તે સઘળા ઉપયોગી છે. તેઓમાંથી નિકળતો ભાવાર્થ ઘણો ખરો સારો છે. આખાં પુસ્તકમાં એક પાનું પણ એવું નથી કે જેમાં ઘણીજ સરસ અને યશાચયક લીટી નહિ હોય. કવિતાનું અંધાણ તો હમે કહ્યું છે તેમ સંપૂર્ણ છે.

તા. ૩૦ મી મે ૧૮૭૫.

ગુજરાત મિત્ર.

—0—

“નીતિ વિનોદ” ના અનાવનાર મીઠ બેહરામજી મલખારીએ પોતાની કવિતાના એ ગ્રંથની ખીજ આપતી બાહર પાડી છે. કાવીયશાસ્ત્રમાં ખરા જરા અને કૃતેહ પારસી લેખે પેહેલીજવાર મીઠ બેહરામજીને મળ્યાં છે.

તા. ૧૪ મી મે ૧૮૭૬.

રાસ્ત ગોકૃતાર.

—0—

પારસીઓમાં કવિતા અનાવનારો ખરો કવિ આજસુધી કોઈ થયો નથી, મોટે એ માન મીઠ બેહરામજી મેરવાનજી મલખારીએ પોતાના “નીતિવિનોદ” નામના કવિતાના ગ્રંથથી મેળવ્યું છે. * * * * * શુદ્ધ અને સરસ કવિતામાં કૃતેહ પામવાનું માન મીઠ બેહરામજીને છે, * * * શુદ્ધ ગુજરાતીમાં આ ઉધરતા પારસી કવિએ કલમ ચલાવી છે, જેમા ખીંગલના કાયદા પ્રમાણે તરેહવાર પરચુરણ વીરાયો ઉપર નાહાતી પણ સુંદર અને રસીક કવિતાઓનો આ ૨૧૫ સફાનો ગ્રંથ પારસીઓમાં પેહેલવેહેલોજ બાહર પડ્યો છે.

તા. ૩૧ મી મે ૧૮૭૫.

રાસ્ત ગોકૃતાર.

—0—

તમારા ‘નીતિવિનોદ’ પુસ્તકની એટ ઉપકાર સહિત કબુલ રાખું છું. પણ ઓગણીસ વરસના એક ગ્રંથકર્તા એટલી બધી ભાષાની મહેતગારી અને કવિતાની અતરાઈ મેળવે, કે જેથી તે સંખ્યાબંધ નિરાળી અને

(૧૫)

શુદ્ધ ગુજરાતી કવિતા બનાવી શકે, એ ધણુંજ સ્તુતિપાત્ર છે, અને મારા વિચારમાં એવું કદી બન્યું નથી.

તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૬.

તમારો શુભેચ્છ,

પેસોતન દસ્તુર ખેડેરામજી સંજના.

શ્રી રણછોડભાઈ ઉદયરામ કહે છે કે * * તમારી કવિતા વાંચી મને ઘણા સંતોષ થયો છે—વધારે એટલામાટે કે પારસીને હાથે આવી કવિતાની એ આશા રાખી ન હોતી * પણ તમારું લખાણ તો સરળ અને સ્વાભાવિક થયેલું છે. તમારા લખાણમાં અમારામાં ચાલતા કેટલાક સેહેલા પણ મીઠા રાખેલા વાવ્યાં છે, તે ઉપરથી તમે ગુજરાતી ભાષા પછવાડે કેટલું બહુ રટણ કર્યું હશે તે તરતજ જણાઈ આવશે. તા. ૨૫ મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૩.

શ્રી સૌરાષ્ટ્ર શાપુરજી બંગાલી કહે છે કે—મને કહેતાં કશો સંદેહ નથી કે ગુજરાતી ભાષામાં કર્તાનું જ્ઞાન ધણું અજ્ઞયજ્ઞ નેવું છે, નેવું પારસી લખનારમાં તો ભાગ્યેજ મળે. એ પુસ્તક સઘળી રીતે આશ્ચર્યને યોગ્ય છે, અને તેને પ્રસિદ્ધ થયેલું જોઈ મને સંતોષ થશે. ૧૮૭૮.

રેવરંડ જે. વિ. એસ. ટેલર કહે છે કે,—* * કર્તા ગુજરાતી કવિતાના નિયમો સારી પેઠે સમજે છે, અને તે નિયમોને અજ્ઞયજ્ઞ નેવા અનુસરણથી વળગી રહ્યો છે. ખીજા ઘણાકોએ ગુજરાતી કવિતા લખવાને યત્ન કર્યો છે, તેમાં એ વધારે પાર પડ્યો છે. એની ભાષા શુદ્ધ છે, અને એનું લખાણ સરળ અને કોમળ છે. ૧૬ મી આગસ્ટ ૧૮૭૪.

મરહુમ ડાક્ટર જાન વિલસન કહે છે કે—મને કહેતાં બહુ હર્ષ થાય છે કે કર્તાની કાવ્યરચના ઘણી જોડી જાતિની છે, અને પુસ્તકમાં સમાવેલા વિચારો દેખાડી આપે છે કે કર્તા એક કવિની કલ્પના તથા તે કલ્પનાને રૂપ આપવાની શક્તિ ધરાવે છે.

૧૮૭૪.

અંબઈ મધે,

પ્રનિયત પ્રેસમાં ન્હાનાભાઈ રસ્તમજી રાણીનાએ છાપ્યું.

૧૮૮૧.

